

20 ZBIRKA
RAZPOZNAVANJA
RECOGNITIONES

Jurij Perovšek

**O DEMOKRACIJI IN
JUGOSLOVANSTVU**

Slovenski
liberalizem v
Kraljevini SHS/
Jugoslaviji

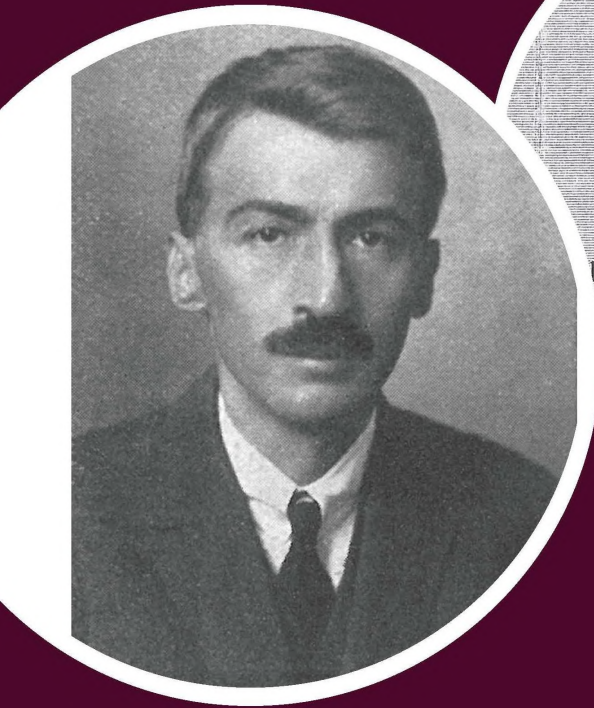

**IZ NARODA
ZA NAROD!**

Jutrova« jugoslovenščina.

Inštitut za novejšo zgodovino

Jurij Perovšek
O DEMOKRACIJI IN JUGOSLOVANSTVU

20

Inštitut za novejšo zgodovino

Inštitut za novejšo zgodovino
Ljubljana 2013

Inštitut za novejšo zgodovino

»Sedaj se pa zamislimo, da bi bila Slovenija nekaka avtonomna država, kakor jo hoče SLS. (...) Klerikalni teror [bi] za desetletja vzdrževal v Sloveniji klerikalno nadvlado. Nižje in višje upravne instance, javna varnost, vse bi bilo pod komando škofov in politikujoče duhovščine, proti katerih ukrepom ne bi bilo nobene odpomoči več. (...) Klerikalci so danes v srečnem položaju, da jim ni treba premišljevati, kako bi z nasiljem zatrli meščansko vojno v avtonomni Sloveniji.«

Jutro, 23. januarja 1926

Jurij Perovšek

O DEMOKRACIJI IN JUGOSLOVANSTVU

SLOVENSKI
LIBERALIZEM
V KRALJEVINI
SHS/JUGOSLAVIJI

ZBIRKA

RAZPOZNAVANJA/RECOGNITIONES 20

Jurij Perovšek

O DEMOKRACIJI IN JUGOSLOVANSTVU:
SLOVENSKI LIBERALIZEM V KRALJEVINI SHS/JUGOSLAVIJI

Urednik:

dr. Aleš Gabrič

Izdal in založil:

Inštitut za novejšo zgodovino

Za založnika:

dr. Damijan Guštin

Recenzenta:

dr. Žarko Lazarevič

dr. Petra Svoljšak

Oblikovalka naslovnice:

Barbara Kokalj Bogataj

Jezikovni pregled:

Polona Kekec

Prevod povzetka:

Borut Praper

Računalniški prelom:

Uroš Čuden, MEDIT d.o.o.

Tisk:

Fotolito Dolenc d.o.o.

Naklada: 400 izvodov

Izid knjige je podprla:

Javna agencija za raziskovalno dejavnost Republike Slovenije

CIP - Kataložni zapis o publikaciji

Narodna in univerzitetna knjižnica, Ljubljana

???

???

???

Pregled vsebine

PREDGOVOR	7
RAZUMEVANJE DEMOKRATIČNIH VREDNOT IN NARODA	13
<i>Liberalna politična misel in praksa od ustanovitve liberalne stranke do druge svetovne vojne (1894–1941)</i>	15
<i>O veri in njeni politični razsežnosti</i>	56
<i>Vprašanje demokracije in volilnega sistema v Kraljevini SHS/Jugoslaviji</i>	76
<i>Liberalci in vojska</i>	95
<i>Jugoslovanski narodni ideal</i>	122
PRVAKA SLOVENSKEGA LIBERALIZMA MED SVETOVNIMA VOJNAMA	149
<i>Gregor Žerjav</i>	151
<i>Albert Kramer</i>	179
POVZETEK	255

SUMMARY	265
SEZNAM KRATIC	275
VIRI IN LITERATURA	279
IMENSKO KAZALO	307

Predgovor

Vprašanje demokracije človeka spremlja na vsej njegovi civilizacijski poti. In v času, skozi katerega teče, so ji dajali različne vsebine in vrednostne pomene. Zgodovinski pogled na demokracijo se zato srečuje z mnogovrstnimi oblikami njenega uresničevanja in načini, ki naj bi ga zagotovili. Vsaka doba ponuja svojo različico univerzalnih demokratičnih načel ter opredelitev družbenih in političnih subjektov o njih. Pričujoča študija se osredotoča na dobo med svetovnima vojnama, ki je v vprašanju demokracije spočela številne probleme. To je bil čas državno-politične preokrojitve Evrope in njenih posledic za posamezne narode, vzpona totalitarističnih ideologij moderne (komunizma, fašizma in nacizma), prve svetovne socialno gospodarske krize in izziva nemajhnemu številu narodnih skupnosti, da po »letih strahote« prvega svetovnega spopada ter v približevanju strahot novega preizkusijo svojo demokratično zrelost in na njeni podlagi odgovorijo na temeljna vprašanja svojega bivanjskega položaja.

Glede na omenjeno dobo in njene značilnosti se v kontekstu slovenske zgodovine utemeljeno poraja vprašanje, kakšne poglede in politično prakso je v vprašanju demokracije med svetovnima vojnama oblikoval slovenski liberalizem, idejnopolična usmeritev, ki se je prištevala med zagovornike svobodomiselnega in demokratičnega razumevanja človeka in sveta. Kakšni so torej bili idejni, politični, socialni in narodni nazori ter družbeno in politično delovanje slovenskega liberalizma

v vprašanju demokratičnega urejanja posameznikovih in družbenih bivanjskih potreb in zahtev? Na to smo poskušali odgovoriti na naslednjih straneh.

Naša razčlenitev liberalnega razumevanja demokracije in jugoslovanstva v Kraljevini Srbov, Hrvatov in Slovencev (SHS)/Jugoslaviji v svojem izhodišču obravnava odnos liberalne politike do vprašanja idejnega, političnega, socialnega in narodnega sobivanja/sožitja na Slovenskem od začetka oblikovanja modernega liberalnega političnostrankarskega organiziranja konec 19. stoletja do druge svetovne vojne. Pogled v avstrijsko dobo pri obravnavi tega, za uveljavitev demokratičnih razmerij v družbi bistvenega vprašanja je potreben za umestitev slovenske liberalne politične misli in ravnanja v slovenski zgodovinski razvojni okvir. To tudi omogoča osmišljeno problemsko poglobitev v kasnejši jugoslovanski čas.

Osnovna značilnost slovenskega liberalizma v vprašanju sobivanja/sožitja je bilo tako v avstrijski dobi kot v času prve jugoslovanske države njegovo soglašanje s splošnim slovenskim medsebojnim izključevanjem, ki se je odrazilo v vseh prvinah tega pomembnega označevalca demokracije. Najbolj izrazito se je pokazalo v trdem liberalnem kulturnoboju odnosu do katoliške strani, čeprav so liberalci ostro nasprotovali tudi delavskemu gibanju vseh idejnih in političnih smeri. Liberalizem je sicer priznaval in spoštoval vero kot pomemben dejavnik človekovega življenja in nehanja, saj so bili liberalci v dogmatsko zakramentalnem vidiku pravi, lojalni katoličani. Ateisti so bili le posamezniki med njimi. Od katoliške politične strani pa so se razlikovali v vprašanju politične razsežnosti verovanja, ki bi moralo ostati na zasebni ravni in ne bi smelo imeti nikakršnega vpliva na posameznikovo družbeno in politično ravnanje. Študija to vprašanje osvetljuje skozi problem t. i. kanceliparagrafa, ustavnega določila Kraljevine SHS/Jugoslavije, ki je verskim predstavnikom prepovedovalo, da bi svojo duhovniško službo in naloge izkoriščali v politične namene. To je bila stara in v avstrijski dobi neuresničena zahteva slovenskih liberalcev, ki so jo lahko uresničili šele v jugoslovanski državi.

Drugo temeljno vprašanje vzpostavljanja demokratičnih družbenih in političnih razmerij, ki so se mu

liberalci opazno posvetili v Kraljevini SHS/Jugoslaviji, je zadevalo odločanje državljanov in državljanek o političnem položaju in razvoju slovenske in jugoslovanske skupnosti. Študija to vprašanje razčlenjuje z vidika liberalnih pogledov na volilno izražanje politične volje. Ti pogledi so v marsičem odstopali od sicer uveljavljenih liberalnih maksim, saj je večinski del liberalnega tabora, sčasoma pa njegova celota, skoraj vse obdobje prve Jugoslavije ugovarjal ženski volilni pravici, po uvedbi diktature kralja Aleksandra I. Karadorđevića leta 1929 pa privolil v nedemokratski volilni sistem (uvedba javnih volitev in državnih kandidatnih list, s katerimi je absolutistični režim onemogočil volilno udeležbo nacionalnih proticentralističnih političnih sil). Svoj odnos do izražanja družbene in politične volje državljanov so liberalci spremenili šele konec tridesetih in v začetku štiridesetih let, ko so zagovarjali pozitivno in konstruktivno tekmovanje ter merjenje političnih sil, ki naj, opirajoč se na politično voljo moških in žensk, demokratično odločajo o vprašanju razvoja jugoslovanske države.

Liberalci so se v prvi jugoslovanski državi posebej posvetili tudi delikatnemu vprašanju oboroženih sil, to je dejavniku, ki se velikokrat pokaže kot tlačitelj demokracije in njenih vrednot. Kljub nekaterim represivnim poudarkom so v liberalni politiki zlasti v dvajsetih letih prevladovali sodobni pogledi na oborožene sile, ki so v odnosu do njih opozarjali na pomembne socialne, gospodarske, narodnostne in verske potrebe državljanov ter temeljna načela parlamentarne demokracije. Kasneje liberalci tega vprašanja niso problematizirali. V ospredje so postavili obrambni pomen jugoslovanskih oboroženih sil in zagovarjali stališče, da morajo uživati vsestransko podporo prebivalstva.

Svojevrstno razumevanje demokracije pa je slovenski liberalizem pokazal v vprašanju naroda. To izstopajoče vprašanje posameznikove in družbene identitete so liberalci obravnavali izven demokratičnih meril. Postavili so se na stališče slovenskega samozanikanja, to je v namišljenem jugoslovanskem narodu utopljenega slovenstva. S tem so izničevali pravico do narodne samoodločbe in v njej utemeljeno svobodno in suvereno odločanje o individualni in skupni narodnostni usodi.

Po liberalnem prepričanju naj bi bili Slovenci le eno od »plemen« jugoslovanske nacionalne celote, za katero je primerna le državnopravno enotna jugoslovanska država. Liberalna politika je dosledno nasprotovala avtonomistično-federalističnim narodnim težnjam, ki jih je podpirala večina slovenskih ljudi. To jo je privedlo na politični rob in odločilno prispevalo k bankrotu slovenskega liberalizma v Kraljevini SHS/Jugoslaviji. Študija pojasnjuje idejne, politične in gospodarske vzroke liberalnega jugoslovanskega unitarizma ter opozarja na njegove gibalne stopnje v letih 1918–1941.

Vsebinske sklope, na katere se študija osredotoča, zaokroža prikaz političnega delovanja prvakov slovenskega liberalizma v prvi jugoslovanski državi – dr. Gregorja Žerjava (1882–1929) in dr. Alberta Kramerja (1882–1943). V njunem delu so se namreč zgostile vse značilnosti liberalizma v jugoslovanski Sloveniji. Študija obravnava celotno Žerjavovo in Kramerjevo politično pot – od začetkov javnega delovanja v avstrijski dobi prek političnih prizadevanj med prvo svetovno vojno in nato v jugoslovanski skupnosti. V njej jima je – v obliki, kakršna je bila – uspelo ohraniti liberalno politično kontinuiteto in se z močno politično voljo ter spretnostjo povzpeli na jugoslovanski državno-politični vrh. Tako sta kljub svojemu unitarističnemu vodilu prispevala k upoštevanju Slovencev kot političnega dejavnika v Kraljevini SHS/Jugoslaviji. V tem smislu je slovenski liberalizem imel tvorno politično vlogo, na njegove druge idejnopolične podobe v tem času pa smo opozorili v doslej zapisanih besedah. Študija želi prek vprašanja demokracije prikazati njihovo celotno razsežnost in tako opozoriti še na eno problemsko področje v zgodovini Slovencev med svetovnjima vojnama.

Študija *O demokraciji in jugoslovanstvu : slovenski liberalizem v Kraljevini SHS/Jugoslaviji* je plod avtorjevega sodelovanja pri izvajanju raziskovalnega programa Idejnopolični in kulturni pluralizem in monizem na Slovenskem v 20. stoletju ter raziskovalnega projekta Vojaško-civilni odnosi v Sloveniji med obema vojnama. Nosilec izvajanja navedenega raziskovalnega projekta in programa je (bil) Inštitut za novejšo zgodovino v Ljubljani. Avtor študijo predaja javnosti v želji, da bi prispe-

vala k širšemu razumevanju zapletenih idejnih in političnih procesov, ki so v prejšnjem stoletju zaznamovali zgodovinsko dogajanje na slovenskih tleh. Avtor se ob tem pojasnilu zahvaljuje Javni agenciji za raziskovalno dejavnost Republike Slovenije, ki je finančno podprla njen izid, ter uredniku inštitutske knjižne zbirke Razpoznavanja/Recognitiones dr. Alešu Gabriču, ki je študijo uvrstil v njen program.

Andraž nad Polzelo, 18. septembra 2013

Jurij Perovšek

Razumevanje demokratskih vrednot in naroda

Liberalna politična misel in praksa od ustanovitve liberalne stranke do druge svetovne vojne (1894–1941)

I

Idejna in politično strankarska razcepitev slovenskega prostora, ki jo je prinesla ločitev duhov sredi oziroma konec osemdesetih let 19. stoletja, je v tedanjo slovensko narodno skupnost vrezala bistveno ostrejšo ločnico v duhovni držbi ter načinih družbenega in političnega sobivanja. Od devetdesetih let jih je v osrednji slovenski deželi – na Kranjskem – utemeljevalo moderno, skladno z evropskim razvojem oblikovano politično življenje, ki se je na podlagi soočenja katoliških, liberalnih in marksističnih idejnopolitičnih ter socialnogospodarskih vrednot in usmeritev v naslednjem desetletju izrazilo tudi drugod na Slovenskem. Oblikovanje tradicionalnih političnih taborov je leta 1890 napovedala ustanovitev Katoliškega političnega društva v Ljubljani, ki mu je naslednje leto, prav tako v Ljubljani, sledila ustanovitev liberalnega Slovenskega društva. Katoliški tabor je nato leta 1892 opredelil svoja temeljna idejna, politična in socialnogospodarska vodila na I. slovenskem katoliškem shodu, 29.–31. avgusta v Ljubljani, liberalci pa svoja na shodu zaupnih mož, 29. novembra 1894 v Ljubljani. Na shodu so ustanovili Narodno stranko za Kranjsko (NS; od leta 1905 Narodno napredna stranka – NNS). Liberalna Narodna stranka je bila prva moderna politična stranka na Slovenskem, saj je katoliški tabor v politično strankarski obliki začel nastopati šele jeseni 1895, ko ga je na volitvah v kranjski deželni zbor pred-

stavljala Katoliška narodna stranka (KNS). Marksisti so svojo, za vse slovensko ozemlje ustanovljeno Jugoslovansko socialnodemokratsko stranko (JSDS), oblikovali leta 1896 v Ljubljani.

Liberalci so svoje poglede na politične spremembe ter ideološke zarez v slovenski družbi po letu 1890 izražali skladno z njihovim razvojem. Spoznanje, da je prišla doba ločenih organizacij,¹ jih sprva ni vznemirilo, saj so obenem z napovedjo oblikovanja Slovenskega društva priznali tudi upravičenost vsake druge politične združitve, ki se zavzema za enake cilje – obstanek in napredek slovenskega naroda.² Nasproti Mahničevi oziroma katoliški zahtevi po »načelnosti«³ v politiki, ki je izključevala sodelovanje z nekatoliškimi skupinami, posebej liberalnimi,³ so zagovarjali načelo političnega sobivanja, čeprav je sicer bil, kot je na shodu Slovenskega društva 2. februarja 1891 v Ljubljani dejal dr. Ivan Tavčar, njegov nastanek posledica odpora proti omenjeni zahtevi. Tavčar je tedaj še izjavil, da v društvu škofom ne odrekajo pokorščine na cerkvenem področju, »če pa posežejo škofje v politiko, potem morajo dopustiti, da se jim kritikujejo njihove politične zahteve ravno tako, kakor vsakemu drugemu politiku«.⁴

Pripravljenost za politično sobivanje kot enega, za uveljavitev demokratičnih razmerij v družbi bistvenih vprašanj, je v liberalno usmerjenem delu slovenske javnosti popustila s I. slovenskim katoliškim shodom. Kot je v svojem poročilu o delu pripravljalnega odbora za shod poudaril dr. Ivan Šusteršič, je katoliška stran shod razumela kot izvrstno bojno sredstvo v načelnem spopadu med katolištvom in liberalizmom.⁵ V tem duhu ni pripravljalni odbor, razen s katoliške oziroma cerkvene strani, k pripravi shoda pritegnil nobene druge slovenske organizacije ali posameznika.⁶ Na tak način

¹ Prijatelj, *Kulturnopolitična in slovstvena zgodovina*, 5, str. 312.

² *Slovenski narod*, 26. 1. 1891, Slovenskim rodoljubom!

³ Vodopivec, *Od Pohlinove slovnice do samostojne države*, str. 108. O Mahničevem – kot ga imenuje – neizprosнем ideološkem diktatu in njegovem klicu *aut – aut* v slovenski svet glej tudi Pirc, *Rimski katolik in ločitev duhov*, str. 109–126.

⁴ *Slovenski narod*, 16. 2. 1891, Prvi javni shod »Slovenskega društva«³ v Ljubljani.

⁵ *Poročilo o I. katoliškem shodu*, str. 3.

⁶ Prav tam, str. 3–23. Prim. tudi *Slovenski narod*, 7. 9. 1892, Po prvem slovenskem katoliškem shodu, I., 9. 9. 1892, Po prvem slovenskem katoliškem shodu, II.

po besedah liberalnega Slovenskega naroda ni bilo mogoče »doseči občeslovenskega, pravega kat. shoda«, ki so ga na liberalni strani v ideji, v načelu pozdravljali. Opozorili pa so, da ima shod bolj strankarsko politični kot katoliški namen, kar pomeni, »da se ima na tem katoliškem shodu slovesno konstatovati – razdor in razkol mej Slovenci!«⁷

Osrednje vprašanje, ki je zaposlovalo pripravljavce I. katoliškega shoda, je bilo oblikovanje slovenskega katoliškega političnega programa.⁸ Shod ga je izrazil v poudarku, da »*smatra nepremeljiva načela katoliške vere kot glavni temelj javnopravnemu razvoju slovenskega naroda in izreka iskreno željo, da bi na tej trdni podlagi složno sodelovali vsi Slovenci v težkem boju za narodni obstanek slovenskega ljudstva*«. Vsem vernim Slovincem je še priporočil, naj se v boju za katoliško življenje tesno oklepajo od Boga danih voditeljev in učiteljev, »naj se vsikdar z neomajljivo vdanostjo, zvestobo in pokorščino držé svojih dušnih pastirjev, škofov in rimskega papeža«.⁹ Liberalna stran je to zavrnila, ker po njenem prepričanju vera ni bila odločilni porok za narodov obstanek in napredek, temveč ju zagotavljata narodna zavest in narodnostno načelo; javno narodno delovanje mora izhajati »izrecno iz narodnostnega načela«. Zavrnila je tudi poudarek o katoliškem temelju političnega sodelovanja med Slovenci, saj bi to pomenilo njeno »kapitulacijo«.¹⁰ Kot je zapisal Slovenski narod, naj bi se namreč shod zavzel, da so »naši škofje – naši voditelji *brez razlike*, ali gre voditi v verskih rečeh, mari (ali – op. J. P.) pa zgol[j] v narodno-političnih«.¹¹ Liberalno usmerjeni deželni poslanec Fran Šuklje je na seji kranjskega deželnega zbora 27. septembra 1892 tako oceno izrazil takole: »Kar se od nas zahteva, to je nadvlada, diktatura cerkvene oblasti nad vsemi pojavi javnega, slovstvenega, umetelnega in socialnega našega življenja. (...) To je stvar proti kateri moramo odločno

⁷ *Slovenski narod*, 27. 8. 1892, uvodnik z dne 27. avgusta.

⁸ Granda, I. in II. slovenski katoliški shod, str. 97, 98.

⁹ *Poročilo o I. katoliškem shodu*, str. 143, 119.

¹⁰ *Slovenski narod*, 14. 9. 1892, Po prvem slovenskem katoliškem shodu, IV.

¹¹ *Slovenski narod*, 15. 9. 1892, Po prvem slovenskem katoliškem shodu, IV. (pravilno: V.)

oporekati, ker bi ugonobila in zamorila narodno prihodnost našo in vsak duševni napredek!«¹²

Gornje besede je Šuklje izrekel v govoru, h kateremu ga je navedel odpor proti »Mahničevemu interpretu« Šusteršiču, saj se je zaradi njegovega vehementnega nastopa na I. katoliškem shodu zbal »pretiranosti nove katoliške struje« pod njegovim vodstvom.¹³ Šusteršič je na shodu dejansko podal eno od najbolj ostrih obsodb liberalizma,¹⁴ ki mu je, sklicujoč se na položaj poročevalca pripravljalnega odbora, v političnem in idejnem smislu napovedal najodločnejši boj. »Čim odločneje, tem bolje«, je posebej pribil. Poudaril je, da je boj proti liberalizmu za katoličane »sveta dolžnost«, saj sta ga najostreje obsodila papeža Pij IX. in Leon XIII. »S tem«, je dejal, »je nam katoličanom stališče dano.«¹⁵

Svoje stališče je na podlagi Šusteršičeve napovedi izrekla tudi liberalna stran. Narod je dan po njeni objavi v Slovincu še enkrat opozoril, da se skozi resolucije katoliškega shoda kot rdeča nit vleče zanikanje narodnostnega načela, česar noben narodni Slovenec ne more sprejeti, nato pa pristavil: »Ako se sedaj oblastno zahteva, da moramo sprejeti program knezoškofa Missia-Mahničeve stranke ali pa bodemo imeli ›boj«, tedaj bodo vse res narodne stranke složno volile ›boj«, ker bodemo s tem le *nadaljevali boj za svojo narodnost*, boj katerega se do sedaj nismo strašili proti vnanjim sovražnikom in se ga tem manj strašimo pred domačim.«¹⁶ Prvi katoliški shod je tako trajno ločil duhove na Slovenskem¹⁷ oziroma kot je glede liberalcev leta 1913 zapisal avtor v Slovenskem narodu: »Prvi katoliški shod je pravzaprav ustvaril ›liberalce« in temu krstu sta kumovala kardi-

¹² Šuklje, *Iz mojih spominov*, I, str. 240.

¹³ Prav tam, str. 239, 240.

¹⁴ *Poročilo o I. katoliškem shodu*, str. 264–267.

¹⁵ *Slovenec*, 13. 9. 1892, Razpor na Kranjskem. – Omenjene Šusteršičeve bojne napovedi, ki jo je podal v govoru na zasedanju odseka za narodno organizacijo, Poročilo o I. katoliškem shodu ne navaja. Opozarja pa na papeški obsodbi liberalizma in Šusteršičevo ugotovitev o s tem avtoritativno podanim stališčem za katoličane. V nasprotju s Slovincem Poročilo tudi drugih delov Šusteršičevega govora ne navaja v celoti. (Glej *Poročilo o I. katoliškem shodu*, str. 140.)

¹⁶ *Slovenski narod*, 15. 9. 1892, Po prvem slovenskem katoliškem shodu, IV. (prilino: V.)

¹⁷ Lončar, *Politično življenje Slovencev*, str. 62.

nal Missia (Jakob Missia, ljubljanski knezoškof v letih 1884–1898 – op. J. P.) in pa škof dr. Mahnič.«¹⁸

Kar zadeva politični razhod med katoliško in liberalno stranjo, je treba opozoriti, da le-ta pri liberalcih ni izhajal iz zavračanja krščanske vere in nauka. Kot dobro pojasnjuje Zvonko Bergant, so namreč bili liberalci, gledano z dogmatično-zakramentalnega vidika, lojalni katoličani v zasebnem življenju. Udeleževali so se bogoslužja in verskih obredov, prejeli zakramente idr. in pri tem ni šlo le za neko (tradicionalistično) pozunanjenje, ampak za izraz njihovega resničnega notranjega verskega prepričanja. V slovenskem primeru zato liberalcev oziroma, širše gledano, svobodomislecev – razen redkih posameznikov – ne moremo enačiti z ateisti, kar sta jim rada pripisovala katoliški tisk oziroma katoliška politika sploh. Kranjski (in slovenski) liberalizem oziroma njegovi temeljni predstavniki so bili katoličani, od katoliške strani pa so se razlikovali v razumevanju določenih razsežnosti krščanstva, točneje katolištva, kot religije. Ta bi morala ostati na zasebni ravni in ne bi smela imeti nikakršnega vpliva na posameznikovo družbeno in politično ravnanje. Liberalna stran je še nasprotovala temu, da bi kleriki imeli odločilno besedo na drugih področjih javnega življenja, medtem ko je katoliška zagovarjala papežev in škofovsko avtoriteto (in avtoriteto drugih klerikov) tudi v družbenopolitičnem življenju.¹⁹

Ob ustanovitvi Narodne stranke so liberalci skladno s svojim svetovnonazorskim prepričanjem izjavili, da priznavajo načela katoliške vere kot trden temelj razvoju slovenskega naroda, in izrekli željo, da bi na tej in na narodni podlagi vsi Slovenci složno sodelovali v boju za narodni obstanek. Načelno so še vedno podpirali sobivanje različnih slovenskih političnih organizacij. Do prvega političnega soočenja med liberalno in katoliško stranjo je nato prišlo ob volitvah v kranjski deželni zbor, 21. in 25. novembra 1895. To je bil čas, ko je vodstvo slovenske politike že prešlo v roke temperamentnejših radikalcev iz obeh taborov: v liberalnem v roke Tavčarja in Ivana Hribarja, v katoliškem pa najprej v roke Andre-

¹⁸ *Slovenski narod*, 22. 7. 1913, Spoznavaj sebe in svoje sovražnike!, IV.

¹⁹ Bergant, *Kranjska med dvema Ivanoma*, str. 18, 20, 99, 103.

ja Kalana in za njim dr. Janeza Evangelista Kreka ter Šusteršiča.²⁰ Sredi devetdesetih let je diferenciacijska ihta zajela še številna društva, organizacije in institucije.²¹ Volitve, na katerih se je Narodna stranka zavzela proti tlačanstvu enemu samemu (duhovniškemu) stanu in za svobodo duhā,²² je z relativno večino dobila KNS. To je liberalce tako vznemirilo, da so se odločili za korak, ki je pomenil glavni politični dogodek po strankarski ločitvi med Slovenci. V položaju, ko sta se morali za večinsko odločanje o spornih vprašanjih v deželnem zboru združiti dve stranki proti tretji, so se januarja 1896, da bi onemogočili KNS, liberalni poslanci zvezali z nemškimi.²³ Pri sklenitvi sporazuma z Nemci, za katerega sta se sicer potegovali obe slovenski stranki, je vsaj deloma svojo vlogo imela tudi idejna sorodnost slovenske liberalne in nemške stranke.²⁴ Narodna stranka se je torej v tedanjem političnem razmerju raje odločila za sodelovanje z nemško stranjo v deželnem zboru, kot pa da bi na Kranjskem odločala KNS. Tavčar se je v zavesti političnega zmagovalca ob tej priložnosti postavil na izrazito monistično stališče, kajti po sklenitvi sporazuma s stranko nemških veleposestnikov je dejal, da se s tem naklada »klerikalni stranki post, ki bode trajal nekaj dalje, nego štirideset dnij«.²⁵ »Post« katoliške strani je bil kljub prenehanju liberalno-nemške zveze leta 1905 dejansko dolg – dobrih dvanajst let –, končal pa se je decembra 1908, ko je na podlagi reforme deželnega volilnega sistema, s katero je bila uvedena splošna in enaka volilna pravica za moške, katoliška Slovenska ljudska stranka (SLS), v katero se je leta 1905 preimenovala KNS, dobila absolutno večino. SLS je nato bila politična gospodarica Kranjske do konca obstoja habsburške monarhije.

Pogled na dogajanje po sklenitvi liberalno-nemške zveze v deželnem zboru nam pomaga tudi pojasniti, kateri načelni vidiki so dejansko odločali o vprašanju

²⁰ Erjavec, *Zgodovina katoliškega gibanja*, str. 61.

²¹ Grdina, *Slovenci med tradicijo in perspektivo*, str. 142.

²² *Slovenski narod*, 16. 11. 1895, Rojaki!

²³ Pleterski, *Šusteršič*, str. 48–49. Podrobneje o sklenitvi liberalno-nemškega sporazuma glej Matič, *Nemci v Ljubljani*, str. 299–309, 419.

²⁴ Gestrin-Melik, *Slovenska zgodovina*, str. 308.

²⁵ *Slovenski narod*, 9. 3. 1896 [Tavčar, Ivan], Konec igre!, III.

lovanja obeh sprtih strani. »Sprava«, ki so se je na obeh straneh v resnici bali in nanjo niso bili pripravljene, je pokazala, da vprašanje o primatu vere na eni oziroma narodnosti na drugi strani, ki naj bi bilo po poudarkih obeh političnih opcij ključno za nasprotje med njima, ni bilo odločujoče. Nasprotje med KNS in NS v bistvu ni obstajalo na ravni, ali vera ali narodnost, ampak je šlo za vprašanje, katera načela (katoliška ali svobodomi-selna, liberalna) naj bodo temelj narodovega življenja.²⁷

II

Katoliško-liberalni spopad je od srede devetdesetih let do začetka prve svetovne vojne temeljno označil idejno, družbeno, politično, kulturno in socialnogospodarsko življenje na Kranjskem in v širšem slovenskem okviru. V tem spopadu ni bilo prostora za misel o sobivanju obeh sprtih strani, govorimo lahko le o njunem soobstajanju, ki pa sta ga druga drugi v celoti izpodbijali. Tako katoliška kot liberalna stran sta sistematično vzdrževali stanje nenehne medsebojne bojne napetosti, ki sta jo izražali ter sproščali na različne načine in ob različnih priložnostih. Najbolj značilni poudarki, ki jih je Narodna oziroma Narodno napredna stranka na Kranjskem namenila katoliški strani, so bili, da se liberalci ne borijo proti katoliški veri, temveč proti njeni zlorabi v politiki, saj je SLS, ki so jo primerjali s sicilijansko mafijo, došla pod poveljstvom duhovščine.²⁸ Ker se je le-ta organizirala kot politična stranka, ki hoče »vse javno življenje potlačiti pod svoj podplat«,²⁹ so zahtevali uvedbo kance-lparagrafa – zakonske določbe, ki bi z grožnjo denarne ali zaporne kazni duhovnikom prepovedala in prepre-

sklicu (1895–1901) složno delovala »za razvoj javnega življenja v kulturnem, socialnem in gospodarskem pogledu na krščanski podlagi in zlasti odločno potegovala se za narodne pravice ter politični, gospodarski in socialni napredek slovenskega ljudstva«. (*Slovenec*, 18. 3. 1898, *Sprava*; *Slovenski narod*, 18. 3. 1898, *Spravna pogodba*)

²⁷ Bergant, *Kranjska med dvema Ivanoma*, str. 75, 78–79, 95. Glej tudi str. 76.

²⁸ *Slovenski narod*, 20. 7. 1901, *Naš program*, 4. 12. 1904, *Vera v politiki*, I., 6. 11. 1906, *Iz eksekutivnega odbora narodno-napredne stranke*, 31. 1. 1907, *Crna maffia*, 8. 5. 1907, *Vollilci*, 3. 2. 1909, *Shod zaupnikov narodno napredne stranke*.

²⁹ *Slovenski narod*, 19. 9. 1900, *Katoliški shod*, II.

čevala politično zlorabo vere in nadnaravnih sredstev.³⁰ Politični katolicizem so imenovali »klerikalizem«, njihovi katoliški politični nasprotniki pa zanje niso bili nič drugega kot – kakor je dejal Tavčar – »mrčes«. »In tisti bo opravil prav zares koristno delo,« je poudaril Tavčar, »ki bo od tega mrčesa očedil slovenski narod!«³¹ Po teh besedah ne more čuditi drža NS, ki je poleti 1901 katoliški strani napovedala neizogiben, najkrutejši boj – »boj do noža«. ³² Tavčar, ki ga je povsem zaslepilo sovraštvo do politizirajočih duhovnikov,³³ – to je bilo značilno tudi za številne meščanske in zlasti podeželske liberalne družine, deloma pa tudi za stranko samo³⁴ –, je tedaj poudaril, da je ena glavnih točk delovanja NS, »da se avtoriteta duhovstva med priprostim našim narodom (...) izpodkoplje in sistematično izpodnese«. Prepričan je bil, da bo nekoč do tega prišlo, le »izumreti bode morala sedanja generacija in na njeno mesto stopiti mlajša in čilejša! Šele takrat se bodo pokazali sadovi našega boja«. ³⁵

Svoj boj proti katoliškim nasprotnikom so liberalci politično vodili na več področjih. Ostro so se odzvali na II., III. in IV. katoliški shod, ki so se v letih 1900, 1906 in 1913 zbrali v Ljubljani,³⁶ in ob zadnjem poudarili, da je imel, tako kot vsi prejšnji, »izrazito zavojevalen namen«. Končni cilj SLS je namreč »bil vedno in ostane vedno, pridobitev popolne javne oblasti, pridobitev absolutnega gospostva in popolno uničenje vseh in vsega, kar klerikalizmu ne služi«. ³⁷ Take ocene so liberalce že konec 19. stoletja privedle v neizprosni idejni in poli-

³⁰ *Slovenski narod*, 26. 10. 1905, Volilna reforma, 5. 12. 1905, Vera v politiki, II; Bergant, *Slovenski klasični liberalizem*, str. 92–93.

³¹ *Slovenski narod*, 17. 8. 1901, Proč s hinavščino iz našega javnega življenja.

³² *Slovenski narod*, 16. 9. 1901, Volilno gibanje. *Shod v Črnomlju*, 22. 8. 1901, Slovenskim deželnozborskim volilcem!

³³ Grdina, *Slovenci med tradicijo in perspektivo*, str. 145.

³⁴ V NNS niso vsi liberalni prvaki zagovarjali trde kulturnobojne drže nasproti katoliški strani. Predstavniki take politične usmeritve in ravnanja je bil eden od zgodovinskih voditeljev slovenskega političnega liberalizma in načelnik NNS v letih 1906–1910 Ivan Hribar, ki je imel med pripadniki katoliškega tabora precej dobrih osebnih prijateljev, medtem ko je bil politično ali osebno gorak le malokateremu iz njegovih vrst. – Perovšek, *Na poti v moderno*, str. 73–78.

³⁵ *Slovenski narod*, 16. 9. 1901, Volilno gibanje. *Shod v Črnomlju*.

³⁶ Perovšek, *Politične razmere na Slovenskem na prehodu iz 19. v 20. stoletje*, str. 39; isti, *Politične in narodnostne razmere na Kranjskem*, str. 24–25; *Slovenski narod*, 23. 8. 1913, Misli ob katoliškem shodu, 26. 8. 1913, Po katoliškem shodu.

³⁷ *Slovenski narod*, 26. 8. 1913, Po katoliškem shodu.

tični boj proti najvidnejšim predstavnikom slovenskega katoliškega gibanja. Za svojega glavnega nasprotnika so imeli ljubljanskega knezoškofa dr. Antona Bonaventuro Jegliča, ki so ga ostro napadali vse od začetka leta 1899 do njegove upokojitve leta 1930. Enako oster boj so v letih 1894–1917 vodili proti utemeljitelju krščanskosocialnega združenstva Janezu Evangelistu Kreku.³⁸ V začetku 20. stoletja so na vso moč razpihnili še ostro kampanjo proti voditelju KNS Ivanu Šusteršiču.³⁹ V tem času so nasprotovali tudi volilni reformi, to je uvedbi splošne in enake volilne pravice (za moške), s katero je Šusteršič nameraval doseči katoliški politični monopol v narodu. Liberalci so se političnemu sobivanju z najširšo množico sodržavljanov na podlagi izražanja njihove volje s splošno in enako volilno pravico upirali zato, ker naj bi bila večina slovenskega naroda nezmožna samostojnega odločanja pri volitvah in bi volila tako, kot bi ji ukazala duhovščina. S takimi poudarki so priznali, da nimajo političnega zaledja med ljudstvom. Splošno in enako volilno pravico so podprli šele leta 1905, potem ko so Nemci izjavili, da je volilna reforma zanje sprejemljiva.⁴⁰ Iz enakih razlogov kot pri splošni in enaki volilni pravici za moške so nasprotovali tudi političnemu sobivanju z ženskami. To so pokazali ob občinskih volitvah v Ljubljani, 23. aprila 1911, na katerih so po sprejemu reforme občinskega volilnega reda za deželno stolno mesto Ljubljano, ki jo je leta 1910 izvedla SLS, volile tudi ženske.⁴¹ Opozarjali so na »nerazsodnost in politično neizvežbanost slovenskega ženstva«, na kateri računa SLS, ki ima ženske le za svoje slepo orodje.⁴² Najbolj značilen izraz nasprotovanja NS/NNS katoliški

³⁸ Perovšek, *Na poti v modemo*, str. 84–123.

³⁹ Grdina, *Slovinci med tradicijo in perspektivo*, str. 149, 150. Glej tudi Žlindra v državnem zboru.

⁴⁰ Pleterski, *Šusteršič*, str. 84, 89, 100–101, 108; Perovšek, *Politične in narodnostne razmere na Kranjskem*, str. 15–20, 24; Bergant, *Kranjska med dvema Ivanoma*, str. 302–303.

⁴¹ Melik V., *Začetki ženske volilne pravice*, str. 254–255. O tem glej tudi Selišnik, *Príhod žensk na oder politike*, str. 79–83.

⁴² *Slovenski narod*, 21. 4. 1911, Volilno gibanje : ženski volilni shod v »Mestnem domu«. – Na občinske volitve v Ljubljani, 23. 4. 1911, je prišlo okoli 1400 žensk. Med njihovimi glasovi je bilo več katoliških in nemških kot med moškimi. (Melik V., *Začetki ženske volilne pravice*, str. 255)

strani pa je bila znana »farska gonja«. ⁴³ Izhajala je iz zavesti kranjskih liberalcev o njihovem sekundarnem položaju v slovenski družbi, njihovega nedomišljene- ga idejnega nazora in ekskluzivistične svobodomisel- ne naravnosti. Liberalci so zato svoj temeljni *raison d'être* našli v nerazsodnem zavračanju vsega, kar je imelo katoliški predznak. ⁴⁴ Boj proti političnemu kato- licizmu so vodili pod gesli boja proti fevdalni reakciji in srednjeveškemu mračnjaštvu, kar pa novi družbeni usmeritvi Cerkve in katoliškega gibanja ni več ustre- zalo in je v glavnem ostalo brez učinka. ⁴⁵ K omenjene- mu ravnanju pa je prispevalo tudi dejstvo, da se je »z nastopom *Rimskega katolika* in posebej še s I. katoli- škim shodom (...) z veliko ognjevitostjo začela ofenziva slovenskega katoliškega sveta proti vsemu, kar je bilo v ljudskem občestvu »slabega«, to se pravi liberalnega, framasonskega, husitskega, radikalnega, socialistične- ga in komunističnega«. ⁴⁶ Ob pogostoma pritlehni »farski gonji« kranjskih liberalcev proti katoliški strani je treba opozoriti tudi na podobne »polemične tirade kranjskih klerikalcev proti domačim meščanskim nasprotnikom«, ki »niso ne v pogostnosti ne v kakovosti prav nič zaosta- jale za onimi prvimi. Šušteršič je bil na tem klavnem polju pravi arbiter elegantiarum.« ⁴⁷

Razen na političnem so liberalci tudi na drugih po- dročjih pokazali, da se je t. i. kranjski prepir globoko za- jedel v tedanje javno in tudi zasebno življenje. Značilno se je izrazil v narodnoobrambnem in kulturno znanstve- nem delovanju (t. i. bistriški udar, s katerim je liberalno usmerjena narodno radikalna mladina leta 1907 prevze- la vodenje najstarejše, vseslovenske narodnoobrambne organizacije in do tedaj slogaške Družbe sv. Cirila in Me- toda; liberalni prevzem vodenja vodilne slovenske kultur-

⁴³ Prim. Erjavec, *Zgodovina katoliškega gibanja*, str. 97; Pirc, *Ušeničnik in znamenja časov*, str. 51; Cankar I., *Zbrano delo*, 26/1, str. 77; *Slovenec*, 9. 12. 1905, *Politične silhuete*.

⁴⁴ Perovšek, *Socialni, politični in idejni značaj slovenskega liberalizma*, str. 4–5, 11. Glej tudi Kos, *Duhovna zgodovina Slovencev*, str. 116–117.

⁴⁵ Pleterski, *Studije*, str. 48.

⁴⁶ Tomišek Perovšek, *Frančišek Lampe – zmerno, z ljubeznijo*, str. 176.

⁴⁷ Pleterski, *Šušteršič*, str. 203.

ne organizacije Slovenska matica leta 1913⁴⁸), dosledno pa je bil poudarjen tudi pri obravnavi svetovnonazorskih vprašanj.⁴⁹ Do medsebojnega upoštevanja med katoliško in liberalno stranjo ter zagovarjanja enakih stališč je v tem času prišlo le po znanih septembrskih dogodkih v Ljubljani leta 1908, ko so – kot je dejal Ivan Tavčar na shodu zaupnikov NNS 2. februarja 1909 v Ljubljani – vsi začutili, »da je neobhodno potrebno, da naj (...) v zadevah, katere se tičejo slovenske narodnosti, obe slovenski stranki, kjer je le mogoče, složno nastopile/[ta], da se s tem poveča vpliv slovenske državnozborske delegacije«. ⁵⁰ NNS je premirje sklenila tem lažje, »ker se ji je ž njim nekako neposredno pripoznala pravica do politične eksistence, katera se ji je do tedaj dosledno zanikala«. Sicer pa je NNS že na tem shodu na predlog dr. Gregorja Žerjava ugotovila, da je premirje izčrpano in da bo vztrajno nadaljevala s svojim delom »združiti v močno vrsto vse, kar v deželi čuti narodno in napredno«. ⁵¹ Septembrski dogodki v Ljubljani – in pred njimi na Ptuj – so poleg pripravljenosti obeh strank za sodelovanje v temeljnih narodovih vprašanjih še pokazali, da so liberalci, kar zadeva vprašanje nacionalnega sobivanja z Nemci, odločno zagovarjali svoje siceršnje slovensko narodno emancipacijsko stališče.⁵² A če so nasproti Nemcem in nemštvu zahtevali enakopravno sobivanje, pa le-tega niso zagovarjali v odnosu do Judov. Protisemitsko razpoloženje je namreč živelo tudi med liberalci na Kranjskem in sploh na Slovenskem, odklonilen odnos slovenskega liberalizma do judovstva pa

⁴⁸ Vovko, *Mal položi dar*, str. 70–74; isti, Podružnice »Družbe sv. Cirila in Metoda«, str. 25–26; Rahten, *Pozabljeni slovenski premier*, str. 124; Oset, *Idejnopolitični spori v Slovenski matici*, str. 106.

⁴⁹ Prim. Perovšek, *Polemika Ušeničnik-Rostohar*, str. 1–12.

⁵⁰ *Slovenski narod*, 3. 2. 1909, Shod zaupnikov narodno napredne stranke. – Po naključju je kmalu po septembrskih dogodkih v Ljubljani 7. 10. 1908 prišlo še do aneksije Bosne in Hercegovine, ki je začasno združila vse slovenske poslance v državnem zboru in klubsko zvezo, vzpodbudila pa je tudi skupno programsko izjavo slovenskih poslancev (SLS in NNS) 16. 1. 1909 v kranjskem deželnem zboru. Izjava je pozdravila aneksijo Bosne in Hercegovine v pričakovanju, da je s tem izvršen prvi korak k združenju vseh južnih Slovanov monarhije v državnopravno samostojen organizem pod zezlom habsburške dinastije. (Pleterski, *Šušteršič*, str. 206, 221)

⁵¹ *Slovenski narod*, 3. 2. 1909, Shod zaupnikov narodno napredne stranke.

⁵² Prim. Goropevšek, *Kaj takega je mogoče pri nas v Avstriji?*, str. 47 in op. 2 na tej strani; *Slovenski narod*, 22. 9. 1908, 20. september.

se »kot inherentna značilnost idejnega značaja kranjsko-slovenskega liberalnega tabora pojavlja in ohranja od začetkov njegovega organiziranja v šestdesetih letih 19. stoletja do njegovega zatona v obdobju med obema vojnama«. ⁵³

Želja liberalcev, da bi čim bolj okrepili protikatoliško razpoloženje na Kranjskem, je bila značilen izraz globokih ideoloških razhajanj, s katerimi so Slovenci vstopili v 20. stoletje in pokazali, da je zanje sobivanje različnih idejnih in političnih usmeritev očiten mišljenjski in bivanjski problem. Slednje je, zlasti na podeželju, kjer je bil pritisk političnega katolicizma najmočnejši, zaznamovalo tudi najpomembnejše življenjske odločitve, saj so se celo zakonske zveze sklepale zgolj med člani liberalno usmerjenih družin, ⁵⁴ znotraj njih pa so bili mladi že od otroške dobe izpostavljeni doslednemu izoblikovanju v politične nasprotnike t. i. klerikalizma. Liberalci na Kranjskem so v svojem odporu proti katoliški strani in njeni politični predstavnici SLS, ki so jo imenovali tudi »liga zla«, nepopustljivo vztrajali do začetka prve svetovne vojne. Tako je dobra dva meseca pred vojno Slovenski narod, ko je opozarjal na »vesoljno klerikalstvo«, zaklical, da je treba v deželi »zlomiti te nenaravne razmere, prelomiti to škodljivo premoč klerikalizma«, kar je »cilj vsem strankam, ki se pri nas udeležujejo političnega življenja«. ⁵⁵ Na predvečer vojne sta si obe strani stali nasproti v nepomirljivem nasprotju. ⁵⁶

Ob svojem glavnem nasprotniku – katoliškem gibanju in njegovi politični stranki – kranjski liberalci niso našli dobre besede tudi za socialno demokracijo. ⁵⁷ Narodna stranka jo je že zelo zgodaj označila za skrajno, revolucionarno. Svarila je, da »postaja sila, s katero bodo prisiljene računati vse politične stranke. Ta stranka deluje, v tem ko druge stranke to le bolj mirno gledajo. Celo zares odločne meščanske stranke, kakor nemški

⁵³ Cankar T., *Odnos kranjskega liberalnega tabora do Judov*, str. 98.

⁵⁴ Prim. Perovšek, *Socialni, politični in idejni značaj slovenskega liberalizma*, str. 5, op. 7.

⁵⁵ *Slovenski narod*, 16. 5. 1914, Volitve na Notranjskem.

⁵⁶ Prim. Prunk, *Slovenski narodni vzpon*, str. 167–169.

⁵⁷ *Slovenski narod*, 14. 8. 1896, Organizacija po stanovskih interesih.

nacionalci, krščanski socialisti i. t. d. se ne morejo meriti s socialno demokracijo, posebno, kar se tiče organizacijskega duha. Tudi pri nas se to že opaža.«⁵⁸ V zavesti, da je proletariat njen resen socialni nasprotnik, je NS/NNS z vsemi sredstvi, ki jih je imela na razpolago, ovirala razvoj delavskega gibanja, zlasti pa socialne demokracije.⁵⁹ Tako tudi ni podprla odmevnih stavk delavk in delavcev v Tobačni tovarni v Ljubljani ter delavcev v tovarni Kranjske industrijske družbe na Javorniku in v Savi marca in aprila 1904.⁶⁰ Z Jugoslovansko socialdemokratsko stranko je delila le nasprotovanje katoliški strani in SLS, kar jo je navedlo k skupni protestni manifestaciji ob III. katoliškemu shodu leta 1906 in sodelovanju na volitvah v ljubljanski občinski svet aprila 1907 in na volitvah v državni zbor maja istega leta v Ljubljani.⁶¹ Sicer pa je zagovarjala jasno razvidno protisocialistično stališče,⁶² ki ga je z vso svojo politično težo poudaril Ivan Tavčar. Ostro je nastopil proti volilnem sodelovanju NNS in JSDS v Ljubljani spomladi 1907 in se čudil kandidaturi socialnega demokrata Etbina Kristana, ki ga je za ljubljanske občinske volitve podprla NNS. Opozoril je na značaj NNS, »kateri ji prepoveduje, tudi iz dalje koketirati s tistimi za človeško družbo nevarnimi načeli, katere zastopa g. Kristan! (...) Pri takih slučajih moramo varovati decorum svoje stranke! Nikdar ne smemo pozabiti, da smo v svojem jedru meščanska, ali – da govorimo brez ovinkov – buržoazijska stranka. In kot taki nam je absolutno nemogoče, da bi se kdaj *metali* za socialno-demokratsko stranko.«⁶³ Kot je po državnozborskih volitvah maja 1907 zapisal Slovenski narod, je torej liberalno stranko od socialnih demokratov, ki so kranjskemu liberalizmu sicer namenili poglobljeno (a tudi omalovažujočo) kritiko,⁶⁴ kljub

⁵⁸ Slovenski narod, 2. 3. 1897, Tajnost volitve in socialisti.

⁵⁹ Gestrin-Melik, Slovenska zgodovina, str. 288.

⁶⁰ Perovšek, Politične in narodnostne razmere na Kranjskem, str. 21–22.

⁶¹ Slovenski narod, 27. 8. 1906, Sijajen ljudski shod v »Narodnem domu«, 18. 3. 1907, Shod ljublj. volivcev narodno-napredne stranke; Bergant, Kranjska med dvema Ivanoma, str. 321–322.

⁶² Slovenski narod, 12. 9. 1903, O socializmu in njegovi bodočnosti, 17. 11. 1906, Shod zaupnikov narodno-napredne stranke.

⁶³ Slovenski narod, 26. 3. 1907 [Tavčar, Ivan (–r.)], Kristanova kandidatura.

⁶⁴ Perovšek, Politične in narodnostne razmere na Kranjskem, str. 30, 31–33.

katoliški strani, ni pa podpiralo kulturnobojne politike kranjskih liberalcev.⁶⁶ Za Istro je bilo značilno slogaštvo, ki je imelo močnejše katoliške poudarke,⁶⁷ na Koroškem pa liberalcem, prešibkim, da bi ustanovili svojo politično organizacijo, ni uspelo ogroziti katoliškega primata v tamkajšnji slovenski politiki.⁶⁸ Katoliški značaj je imela tudi politična narodna zavest Slovencev prek dualistične državne meje – v Prekmurju –, ki so jo ob koncu 19. stoletja izoblikovali slovenski katoliški duhovniki.⁶⁹

Liberalci zunaj Kranjske so se strankarsko organizirali najprej na Goriškem. Ko je na prelomu stoletij dokončno propadla goriška politična sloga, so 8. marca 1900 ustanovili Narodno napredno stranko za Goriško (NNSG), ki je v osnovnih idejnopoličnih izhodiščih izražala enake poglede kot liberalci na Kranjskem. Zavzela se je za vsestranski svobodni razvoj slovenskega ljudstva v duhovnem in gmotnem pogledu, vsem stanovom priznavala enake pravice in dolžnosti in zato nasprotovala nadvladi kateregakoli stanu (duhovščine). Ob poudarku, da je verska in cerkvena vprašanja ne zanimajo, je nasprotovala zlorabljanju vere in Cerkve v idejne, politične in druge javne namene. Nasproti delavstvu je pokazala bolj prijazno stališče kot kranjska NNS in je – pod vplivom dr. Henrika Tume – pozdravila njegovo gibanje ter mu zaželela krepko in hitro razvijajočo se organizacijo, ni pa podpirala njegovih revolucionarnih namer. Kasneje (vendar brez Tume) je še zahtevala, da delavsko gibanje ohrani slovensko narodno podlago, in pod tem pogojem ga je bila pripravljena podpreti »v vseh njegovih pravičnih težnjah«. V nasprotju z NNS je brez pridržkov in z globokim prepričanjem zagovarjala še splošno, enako in tajno volilno pravico za državni in deželni zbor ter avtonomne zastope. V narodnem vprašanju je zahtevala popolno enakopravnost in enakoveljavnost slovenske narodnosti in jezika ter zagovarjala skupen nastop vseh slovenskih političnih dejavnikov, ko gre za narodno korist ali za obrambo narodnih inte-

⁶⁶ Erjavec, *Zgodovina katoliškega gibanja*, str. 141, 144, 298, 299, 302; Marušič, *Slovenci na Primorskem 1848–1918*, str. 73.

⁶⁷ Marušič, *Slovenci na Primorskem 1848–1918*, str. 73.

⁶⁸ Rahten, *Pozabljeni slovenski premier*, str. 118–131.

⁶⁹ Fujs, *Prekmurci v dvajsetem stoletju*, str. 66.

resov proti skupnemu nasprotniku – bodisi vladi bodisi nemštvu ali italijanstvu.⁷⁰ V nasprotju s kranjsko NNS je posebej opozarjala, da ima ljudski značaj,⁷¹ vendar je ta oznaka stranki, ki je glavno oporo iskala v podeželski inteligenci, »služila le kot mamilo ter jo je ob različnih prilikah svojevoljno menjala sebi v prid. Kljub temu pa ji ne smemo odrekati pozitivnih uspehov, ki bi lahko bili mnogo večji, ko ne bi izgubljala svojih moči v boju proti nasprotnikom v slovenskem taboru.«⁷² Črta med liberalno in katoliško stranjo je bila tudi na Goriškem jasno potegnjena, kljub temu pa njuno nasprotje ni tako hudo otežilo političnih razmer med Slovenci kakor na Kranjskem. NNSG je sicer tudi uporabljala pojme, kot so »klerikalna strahovlada«, »klerikalci« in »politikujoči duhovniki«, ki jim je očitala monistično težnjo po popolni oblasti nad ljudstvom (»en hlev, ena čreda, en pastir«),⁷³ v svojem končnem premisleku pa je poudarila: »Dosti je bilo bratomornega klanja – naše ljudstvo si želi občekulturnega, gospodarskega, narodnoobrambnega dela.«⁷⁴ Goriški Slovenci so »kazali mnogo večjo žilavost in nacionalno zavest kot na primer Slovenci na Kranjskem, liberalne skupine so bile bolj razvite in celo konservativni krogi so ubirali zmernejša pota.«⁷⁵ Vprašanje sobivanja med katoliško in liberalno stranjo – socialni demokrati na Goriškem niso imeli odločilnejše vloge⁷⁶ –, kljub njenemu doslednemu medsebojnemu tekmovalnemu duhu in idejnemu ter politično strankarskemu boju,⁷⁷ ni bilo povezano s skrajno izključujočimi stališči kot na Kranjskem. Med obema stranema je vladalo tudi dokajšnje politično ravnovesje, pred prvo svetovno

⁷⁰ Soča, 8., 15. in 17. 3. 1900, Zaupni shod »narodno-napredne stranke« na Goriškem, 5. 1. 1907, Načrt programa »narodno-napredne stranke« na Goriškem, 26., 29. in 31. 1. 1907, Shod zaupnikov »narodno-napredne stranke«, Marušič, *Pregled politične zgodovine Slovencev na Goriškem*, str. 342.

⁷¹ Soča, 5. 1. 1907, Načrt programa »narodno-napredne stranke« na Goriškem, 26. 1. 1907, Shod zaupnikov »narodno-napredne stranke«.

⁷² Marušič, *Primorski čas pretekli*, str. 372.

⁷³ Soča, 22. 1. 1907, Na shodi!, 24. 1. 1907, Ljudska volja, 26. 1. 1907, Shod zaupnikov »narodno-napredne stranke«.

⁷⁴ Soča, 14. 1. 1914, Novo leto.

⁷⁵ Marušič, *Primorski čas pretekli*, str. 369. Prim. tudi Tavčar M., Sedej v navzkrižju političnih in nacionalnih vrenj, str. 76.

⁷⁶ Marušič, Slovenci na Primorskem 1848–1918, str. 73.

⁷⁷ Erjavec, *Zgodovina katoliškega gibanja*, str. 286, 288, 291; Marušič, *Primorski čas pretekli*, str. 156–157; isti, Goriška na prelomu 19. in 20. stoletja, str. 146.

vojno pa so liberalci začeli izgubljati tla in so premoč ohranili le na goriškem Krasu.⁷⁸

Tako kot na Goriškem tudi na Štajerskem liberalna stran ni do skrajnosti zaostрила idejnopolitičnega soočenja s katoliško, čeprav je med njima vladalo hudo nasprotje. Pri štajerskih liberalcih je bila opazna samozavestna in vsebinsko polna idejnopolitična drža, utemeljena v – po našem mnenju – najbolj domišljenih, demokratičnih in naprednih programskih izhodiščih tedanjega slovenskega liberalizma. Ob razpadu politične sloge na Štajerskem leta 1906 jih je pred ustanovitvijo liberalne Narodne stranke za Štajersko (NSS) v knjižici *Štajerski Slovenci, kaj hočemo!* predstavil Vekoslav Špindler.⁷⁹ Knjižica je poudarila skrb za ohranitev slovenske narodne samobitnosti in zahtevala slovensko narodno in jezikovno enakopravnost v vsem javnem in družbenem življenju. Obenem je zagovarjala enakopravnost vseh državljanov, stanov in slojev, oporekala politični nadvladi katerega koli stanu ter na podlagi globokega prepričanja podpirala splošno in »v resnici enako« volilno pravico.⁸⁰ Poudarila je, da liberalci veri, »temu dragemu zakladu našega ljudstva«, ne nasprotujejo, a so proti njenemu izkoriščanju v politične in druge javne namene.⁸¹ Posebej je zahtevala, »da se nikogar zaradi verskega prepričanja ne preganja in ne zaničuje ter ne smeši pred drugače mislečimi«, obenem pa zagovarjala svobodo prepričanja za vsakogar.⁸² Kot važen dejavnik narodovega življenja je upoštevala tudi delavstvo in obsodila »našo dosedanjo politiko, ki je – skoraj bi rekli – odvrčala ta stan od sebe«. Zagovarjala je dvig delavske stanovske samozavesti, opozorila pa na potrebo po strokovni in politični organiziranosti delavstva na slovenski narodnostni podlagi.⁸³ Knjižica je še zagovarjala vsestransko svobodno izobrazbo vsakega posameznika, da se bo lahko samostojno odločil v vprašanju vredno-

⁷⁸ Marušič, *Primorski čas pretekli*, str. 369, 161; Erjavec, *Zgodovina katoliškega gibanja*, str. 292, 295.

⁷⁹ Perovšek, Špindler, str. 110.

⁸⁰ Špindler, *Štajerski Slovenci, kaj hočemo!*, str. 2-7, 9.

⁸¹ Prav tam, str. 10.

⁸² Prav tam, str. 11.

⁸³ Prav tam, str. 16.

ŠTAJERSKI SLOVENCİ, KAJ HOČEMO?

CELJE 1906.

ZALOŽIL IN IZDAL „OSNOVALNI ODBOR V CELJU“.

TISK „ZVEZNE TISKARNE“ V CELJU.

Naslovnica brošure Štajerski Slovenci, kaj hočemo?, v kateri je bil objavljen program Narodne stranke za Štajersko.

tenja človeka, naroda, življenja in svetá.⁸⁴ V sklepnem delu je poudarila, da štajerski liberalci želijo s svojimi nemškimi sodeželani živeti v miru, odločno pa nasprotujejo sodelovanju z narodnimi odpadniki (ponemčenci)

⁸⁴ Prav tam, str. 22–30.

in – kljub enaki idejni usmeritvi – liberalci nemške narodnosti. Raje kot z njimi sodelujejo s svojimi političnimi nasprotniki lastne narodnosti, ko je v nevarnosti narodnostni obstoj.⁸⁵ Temeljne usmeritve, podane v knjižici *Štajerski Slovenci, kaj hočemo!*, so poudarili tudi program NSS, resolucije, sprejete na dvanajstih velikih strankinih javnih shodih 12. februarja 1908, in njen volilni program za volitve v deželni zbor maja 1909.⁸⁶

NNS, ustanovljena 8. decembra 1906, je bila prva moderna slovenska politična organizacija na Štajerskem. V tem smislu se je liberalcev vse obdobje do razpada monarhije držal sloves razbijalcev politične sloge na Spodnjem Štajerskem, »čeprav so dejstva o tem govorila drugače. Katoliški tabor je namreč s prefinjeno politiko in medijsko aktivnostjo znal svoj nemajhen delež sokrivde za razkol politike sloge spretno prevaliti na pleča svojih političnih nasprotnikov«.⁸⁷ Obe strani, katoliška in liberalna, sta nato ostali vsaka na svojem bregu.⁸⁸ Zlasti pred deželnozborskimi volitvami maja 1909 bi lahko »hudi besedni boji med politično različno mislečimi sonarodnjaki (...) marsikaterega nepoznavalca slovenske politične realnosti na Štajerskem bolj spominjali na medplemenski spopad, kot pa na resno in povsem normalno politično (predvolilno) agitacijo«.⁸⁹ Prišlo je tudi do fizičnih obračunavanj. Tako je 13. oktobra 1907 pripadnik NSS, celjski zdravnik dr. Janko Ser nec, s pasjim bičem pretepel državnozborskega poslanca katoliške Slovenske kmečke zveze (SKZ) dr. Ivana Benkoviča.⁹⁰ NSS je za svojega političnega nasprotnika prav tako imela socialno demokracijo, ki pa jo je v ožji volitvi v mestnem volilnem okraju na deželnozborskih volitvah leta 1909 podprla proti nemškemu kandidatu.⁹¹ Sicer pa je NSS, kljub boju s SKZ, do začetka svetovne vojne

⁸⁵ Prav tam, str. 33–34. – O pogledih spodnještajerskih Nemcev na Slovence in slovensko vprašanje v obravnavanem obdobju glej Cvirn, *Trdnjavski trikotnik*, str. 170–333.

⁸⁶ Goropevšek, *Štajerski Slovenci 1906–1914*, str. 202–213.

⁸⁷ Prav tam, str. 30. Glej tudi str. 23 in Goropevšek, *Nadomestne volitve na Spodnjem Štajerskem*, str. 62; Špindler, *Štajerski Slovenci, kaj hočemo!*, str. 1.

⁸⁸ O obsojajočih pogledih, ki so jih štajerski liberalci namenili katoliški strani, glej Goropevšek, *Štajerski Slovenci 1906–1914*, str. 75, 134, 138, 144, 151.

⁸⁹ Goropevšek, *Štajerski Slovenci 1906–1914*, str. 143.

⁹⁰ Prav tam, str. 69–73.

⁹¹ Prav tam, 130, 148, 149.

večkrat podprla načelo političnega sobivanja s katoliško stranjo.⁹² Po absolutni zmagi SKZ med slovenskimi strankami na deželnozborskih volitvah leta 1909 in na državnozborskih volitvah leta 1911 pa NSS ni sprejela njenih pozivov, naj se pridruži slovenski »nepremagljivi stranki«, saj je bil njihov namen le prevzem članstva liberalne stranke. Stranka v zadnjih letih pred prvo svetovno vojno ni bila več razpoznaven politični dejavnik, saj je slovensko Štajersko povsem obvladovala SKZ. Zato tudi ni bilo podlage, da bi se lahko zavzemala za svoje načelno politično stališče, ki ga je januarja 1907 zapisala celjska Domovina: »Ločeno marširati, a skupno se boriti (...), ko to trenutek zahteva«.⁹³

IV

Vprašanje sobivanja je bilo zelo pomembno tudi na socialnem in gospodarskem področju, saj so pogledi na to problematiko opredeljevali družbeni značaj tedanjih slovenskih političnih strank. Liberalci na Kranjskem so se ob ustanovitvi NS sicer zavzeli za izboljšanje gospodarskih razmer poljedelskega, trgovskega, obrtnega in delavskega stanu,⁹⁴ kljub temu pa niso oblikovali posebnega socialnega in gospodarskega programa. Tudi pritrjevanje kreditnim in gospodarskim kmečkim zadrugam, ki jih je snoval Krek, se je ob ustanovitvi NS »zapisalo med resolucije samo na potrpežljiv papir«.⁹⁵ Kasneje je NS/NNS odločno obsojala krščansko socialno zadružno delovanje, ki mu ni priznavala družbene legitimnosti in je zaradi gospodarskih interesov svojih pripadnikov ter njihovega dojemanja gospodarskega razvoja v njem videla zgolj grožnjo za svoj politični položaj in vizijo kapitalizma individualnih lastnikov.⁹⁶ Za tedanje slovenske politične elite sta namreč šteli le višja in še srednja plast

⁹² Prav tam, str. 36–46, 113–114, 118–134, 164–165, 166, 178.

⁹³ Prav tam, str. 179–180, 6, 46.

⁹⁴ *Slovenski narod*, 1. 12. 1894, »Narodna stranka« na Kranjskem, 30. 11. 1894, Shod zaupnih mož.

⁹⁵ Prijatelj, *Kultumopolitična in slovstvena zgodovina*, 5, str. 338.

⁹⁶ Lazarevič, Ivan Tavčar in izgubljeni bog, str. 11. – O tem glej tudi Bergant, *Kranjska med dvema Ivanoma*, str. 428–454.

družbe; človek je bil vrednoten po hierarhični lestvici, ki je veljala tako v mestnem kot v kmečkem okolju in se ravnala po ugledu in premoženju, kar je bilo povsem v skladu s splošnimi pogledi liberalizma.⁹⁷ To je dobro pokazal Slovenski narod, ko je zapisal, da so se na ustanovnem shodu Narodne stranke zbrali sami »socialno ugledni in uplivni možje« – »odlični po svojem stanu, izobraženosti in imetji«. ⁹⁸ NS/NNS, ki se je leta 1901 in nato še 1906 načelno zavzela za sobivanje različnih socialnih stanov in ponovno poudarila potrebo po socialni in gospodarski okrepitvi kmetov, obrtnikov, trgovcev in delavcev,⁹⁹ se socialnemu vprašanju ni dejavno posvetila, čeprav so liberalci deklarativno priznavali njegov pomen¹⁰⁰ in opozarjali, »da takozvani »klassenkampf« ni šala«. ¹⁰¹ Stranka je bila v socialnem pogledu predvsem zaposlena z interesi svojega, iz dobrih gmotnih razmer izhajajočega vodilnega sloja, ter je najširše ljudske plasti prepustila idejnemu in političnemu vplivu katoliške strani.¹⁰² Uspešna ni bila tudi liberalna narodno radikalna mladina, ki se je po Gregorju Žerjavu leta 1905 zavzemala za uravnoteženje individualnih in splošnih družbenih interesov na poti k socialnemu napredku.¹⁰³ Neuspešni so bili tudi drugi poskusi posameznih skupin v liberalnem taboru, da bi presegli socialnogospodarski, idejni in politični značaj tedanjega slovenskega liberalizma.¹⁰⁴ Tako je lahko katoliška stran svojo pozornost neovirano posvetila socialnemu položaju delovnih slojev slovenskega naroda, to je svoji organizaciji med ljudstvom, ki ga je demokratizem meščanske družbe pritegoval v politično življenje.¹⁰⁵ Na tej podlagi je katoliško gibanje v desetletju 1894–1904 izoblikovalo moderno

⁹⁷ Melik V., *Volitve na Slovenskem*, str. 166.

⁹⁸ *Slovenski narod*, 29. 11. 1894, Shod zaupnih mož, 1. 12. 1894, »Narodna stranka« na Kranjskem.

⁹⁹ *Slovenski narod*, 20. 7. 1901, Naš program, 6. 11. 1906, Iz eksekutivnega odbora narodno-napredne stranke.

¹⁰⁰ *Slovenski narod*, 1. 10. 1894, Socialnopolitiška vprašanja.

¹⁰¹ *Slovenski narod*, 12. 3. 1898, S. K., Kranjskemu plemstvu v preudarek, II.

¹⁰² O pogledih kranjskega liberalizma na socialno vprašanje glej tudi Bergant, *Slovenski klasični liberalizem*, str. 127–134.

¹⁰³ Žerjav, *Evolucija*, delo, samopomoč, str. 28.

¹⁰⁴ Bergant, *Slovenski klasični liberalizem*, str. 140–153. O narodnih radikalcih glej str. 135–140.

¹⁰⁵ Perovšek, *Socialni, politični in idejni značaj slovenskega liberalizma*, str. 6–10; Pleterski, *Študije*, str. 46.

množično katoliško stranko, trdno oprto na gosto mrežo »nepolitičnih« organizacij, kreditnih in konzumnih zadrug, delavskih društev, prosvetnih in drugih organizacij. S tem se je utrdilo in prevladalo v slovenskem družbenem in političnem življenju,¹⁰⁶ liberalci, brez organiziranih tesnejših stikov z ljudstvom, pa so bili socialno in politično zamejeni v ozke okvire meščanstva v mestih ter pomeščanjenih krogov na podeželju.¹⁰⁷

Podobno kot na Kranjskem je bilo tudi na Goriškem. Kljub načelnemu stališču o enakopravnem sobivanju vseh stanov je bila NNSG »zbirališče sredstev višjih slojev«, medtem ko je med širše množice na podeželju globlje prodrla katoliška stran, ki se je tudi prva konkretnije lotila reševanja delavskega vprašanja.¹⁰⁸ NNSG je prav tako kot kranjska NS/NNS iz političnih in gospodarskih razlogov nasprotovala katoliški združni organizaciji.¹⁰⁹ Največ razumevanja za napredek obrtniškega, trgovskega, kmečkega, delavskega in drugih stanov ter na ta način utemeljeno socialno ter gospodarsko sobivanje je pokazala NSŠ, čeprav npr. združne organizacije štajerskih liberalcev niso imele socialnega značaja.¹¹⁰ Svojih socialnogospodarskih zamisli pa NSŠ zaradi številčno omejene baze¹¹¹ in s tem premoči katoliškega gibanja ni uspelo uresničiti.

V

Véliká vojna v letih 1914–1918, ki je za daljši čas ustavila utečeno politično življenje v Avstriji in na Slovenskem, je ponudila možnost premisleka v vprašanju sobivanja in s tem tudi skupnega nastopanja v sloven-

¹⁰⁶ Pleterski, *Študije*, str. 46, 47.

¹⁰⁷ Prijatelj, *Kulturnopolitična in slovstvena zgodovina*, 5, str. 343; Perovšek, *Socialni, politični in idejni značaj slovenskega liberalizma*, str. 5. – Kot opozarja Vasilij Melik, je liberalni tabor štel na ozemlje, ki je po prvi svetovni vojni pripadlo Jugoslaviji, leta 1911 16 % volilnih upravičencev. Tudi po vojni ni bilo dosti drugače. (Melik V., *Slovenci 1848–1918*, str. 640)

¹⁰⁸ Marušič, *Primorski čas pretekli*, str. 372, 160; isti, *Goriška na prelomu 19. in 20. stoletja*, str. 142, 146.

¹⁰⁹ Soča, 17. 3. 1900, *Zaupni shod »narodno-napredne stranke« na Goriškem*.

¹¹⁰ Špindler, *Štajerski Slovenci, kaj hočemo!*, str. 11–20; Goropevšek, *Štajerski Slovenci 1906–1914*, str. 137, 205–209; Perovšek, *Na poti v moderno*, str. 39–40.

¹¹¹ Goropevšek, *Štajerski Slovenci 1906–1914*, str. 119.

ski politiki. Do tega je prišlo ob pripravah in kasnejši ustanovitvi Jugoslovanskega kluba (JK) v dunajskem državnem zboru 29. maja 1917. V klubu sta poleg poslancev Vseslovenske ljudske stranke (VLS – vanjo so se leta 1909 povezale vse dotedanje slovenske deželne katoliške politične stranke in organizacije) ter hrvaških in srbskih poslancev, sodelovala tudi slovenska liberalna poslanca – dr. Vladimir Ravnihar in dr. Otokar Rybač. Predsednik JK, pripadnik VLS dr. Anton Korošec, je dan po njegovi ustanovitvi, 30. maja 1917, v državnem zboru prebral znamenito Majniško deklaracijo, ki je pokazala na usklajenost obeh največjih slovenskih političnih strank v prelomnih trenutkih narodove zgodovine. »Dejstvo, da so se vse slovenske meščanske politične sile združile ne le s hrvaškimi in srbskimi v avstrijski državni polovici, ampak tudi med seboj in da so se povzele na raven političnega odločanja v imenu naroda kot celote, je bilo velikega pomena in izjemen dosežek glede na dotedanje drobtinčarske tradicije.«¹¹² Vladimir Ravnihar je o tem kasneje zapisal: »So pa tudi trenutki, ko zahtevajo višji narodni ali državni – interesi, da išče stranka političnih zvez s strankami, ki so diametralno različnega političnega ali svetovnega naziranja.«¹¹³ Dejavno sobivanje katoliške in liberalne strani se je ob bistvenih vprašanjih narodne politike nadaljevalo tudi kasneje – ob podpisu Ljubljanske izjave 15. septembra 1917, v okviru deklaracijskega gibanja, ob skupni izjavi vseh slovenskih političnih strank 27. maja 1918, ki je še zaostрила tedanje slovenske narodnoemancipacijske zahteve, ter ustanovitvi Narodnega sveta za slovenske dežele in Istro 16. in 17. avgusta 1918 v Ljubljani (Narodni svet), ki ga je vodil Korošec.¹¹⁴ Tedaj so vse slovenske politične stranke in drugi politični subjekti ustanovili skupno nadstrankarsko organizacijo »politične iniciative (...) z namenom, da izrazi voljo slovenskega ljudstva v pogledih na narodno samoodločbo in ustano-

¹¹² Pleterski, *Prva odločitev*, str. 118–119.

¹¹³ SI AS 1220. Okrajno sodišče v Ljubljani, opr. št. U VI 723/24, Dokazni predlog Vladimirja Ravniharja, odvetnika v Ljubljani, proti Franu Brozoviču, odgovornemu uredniku »Jutra«, z dne 6. 2. 1925, str. 2–3.

¹¹⁴ Perovšek, *Slovenska osamosvojitev 1918*, str. 13–19.

vitev neodvisne jugoslovanske države«. ¹¹⁵ Ni pa prodrla zamisel predsednika Narodne stranke za Štajersko dr. Vekoslava Kukovca, ki je konec leta 1917 predlagal, da naj bi Slovenci ustanovili enotno vseslovensko politično stranko, utemeljeno na deklaracijski ideji jugoslovanske združitve in narodne samoodločbe. Liberalci na Kranjskem so jo ob poudarku, da so idejne razlike v družbi neizogibne, zavrnil, pa tudi kranjska SLS v idejnem pogledu ni bila pripravljena na premirje z drugače mislečimi. Kukovčeva zamisel je bila uspešna le v toliko, da so se na njeni podlagi liberalci v začetku leta 1918 odločili ustanoviti enotno vseslovensko liberalno politično organizacijo. ¹¹⁶ Njeno oblikovanje so na Štajerskem zagovarjali že leta 1909. ¹¹⁷

Ustanovni shod enotne vseslovenske liberalne Jugoslovanske demokratske stranke (JDS), v katero so se združile NNS, NNSG in NSS, je bil 29. in 30. junija 1918 v Ljubljani. V strankinem programu, ki ga je sprejel shod, so bila predstavljena vsa načelna stališča in usmeritve takratnega slovenskega liberalizma. Program je zavračal vsako strankarsko zlorabljanje vere, v drugih temeljnih političnih načelih pa je terjal enakopravnost vseh državljanov, posebej še žensk, vključno z njihovo volilno pravico. Zagovarjal je tudi načelo, da nima nihče – bodisi posameznik bodisi stan ali institucija – nikakršnih predpravil, in opozarjal, da noben stan ne sme živeti na račun drugih stanov. V tem smislu je podpiral enakomerni socialni dvig vseh stanov, zlasti socialno šibkih, ob opozorilu, da je nedemokratično, če imajo enostransko družbeno premoč gospodarsko šibkejši. Glede socialne problematike je družbeno enakopravno sobivanje državljanov zagovarjal v zahtevi po splošnem bolniškem, nezgodnem in starostnem zavarovanju, brezplačni zdravniški pomoči za siromašne ter splošni delavski socialni zakonodaji. V zvezi z delavskim vprašanjem je zahteval, da mora biti delavec zaščiten pred kapitalističnim izkoriščanjem in udeležen pri dobičku iz proizvodnje. Program je podpiral zahteve

¹¹⁵ Jerič, *Narodni svet*, str. 155.

¹¹⁶ Perovšek, *Na poti v moderno*, str. 193–201.

¹¹⁷ Goropevšek, *Štajerski Slovenci 1906–1914*, str. 213.

po kolektivni pogodbi in priznaval upravičenost zahteve po 8-urnem delavniku. V narodnem vprašanju je JDS zagovarjala načelo absolutnega nacionalnega sožitja z drugimi jugoslovanskimi narodi, to je stališče, da Slovenci, Hrvati in Srbi ne predstavljajo ločenih nacionalnih entitet, temveč enoten jugoslovanski narod, katerega deli («plemena») so.¹¹⁸

Posamezne idejne, socialne in politične prvine strankinega programa je takoj po ustanovitvi JDS posebej poudaril še prvi strankin načelnik Ivan Tavčar. Iz njegovih pojasnil je bilo razvidno, da želi slovensko liberalno meščanstvo zmanjšati vpliv Katoliške cerkve na slovensko družbeno in politično življenje ter ohraniti svojo socialno in gospodarsko moč pred tistimi, ki je nimajo. Že uveljavljeno socialnogospodarsko razmerje moči v slovenski družbi naj bi ostalo nespremenjeno, saj bi le-to bilo porok za solidne družbene razmere in demokratično politično življenje.¹¹⁹ Tavčar se je pri tem opiral na misel, da »tudi v državah, v katerih se je demokracija najbolj razvila, obstajajo razlike, in nikjer ne opažamo, da bi posamezne osebe imele enako ceno, enak pomen in enako veljavo.«¹²⁰ Ob poudarku, da JDS priznava enakost vseh družbenih slojev, je zavračal kakršno koli nadvlado aristokracije, kmečkega, trgovskega ali uradniškega stanu nad drugimi stano­vi. Posebej odločno je zavračal politično nadvlado duhovščine ter nasprotoval možnosti, »da bi delavstvo, ki v nobeni kulturni državi ne tvori večine prebivalstva, imelo nadvlado nad vsemi drugimi stanovi«. Temeljni družbenopolitični koncept liberalizma je bila po njegovih besedah harmonija »v imenu celokupnosti, tako da se bo življenje naroda lahko primerjalo velikemu stroju, ki dela za celokupnost, pri katerem pa ima vsako kolo in tudi vsako kolesce odkazano svojo posebno nalogo, tako da stroj obstane, če vzameš iz njega kolo ali pa tudi najmanjše kolesce. In ta harmonija v političnem in gospodarskem življenju,« je poudaril Tavčar, »mora biti

¹¹⁸ Perovšek, *Programi političnih strank*, 23–28.

¹¹⁹ *Slovenski narod*, 8. 7. 1918, Ivan Tavčar, Nekoliko pripomb h gospodarskemu programu JDS.

¹²⁰ *Slovenski narod*, 27. 6. 1918, Ivan Tavčar, Pozdrav Jugoslovanski demokratski stranki!

*prvi ideal, pa tudi prvi cilj naše Jugoslovanske demokratske stranke.*¹²¹

S tako, po eni strani moderno in demokratično, po drugi strani pa socialno ekskluzivistično meščansko politično mislijo, ki ni soglašala z emancipacijo in enakopravnim sobivanjem posameznikov ter vseh družbenih stanov, je slovenski liberalni tabor pričakal razpad avstro-ogrske monarhije in nastanek Države Slovencev, Hrvatov in Srbov (Država SHS) 29. oktobra 1918. Njen razpad na Slovenskem je bil spočet »v usodnih dneh osvobodilnega boja in zorenja slovenske narodnostne biti[, ko] se je na pobudo in pod vodstvom SLS mobiliziral in zbral ves slovenski politični potencial«. ¹²² V tem času je JDS politično sobivala z VLS in JSDS v okviru Narodnega sveta v Ljubljani in Narodnega Vijeća Slovencev, Hrvatov in Srbov v Zagrebu (Narodno Vijeće). Narodno Vijeće, ustanovljeno 5. in 6. oktobra 1918, je bilo vrhovno politično predstavniško telo habsburških Jugoslovanov, ki je razglasilo in prevzelo vodenje jugoslovanskih narodov v Avstro-Ogrski za njihovo popolno narodno in politično osvoboditev ter državno osamosvojitvev. Njegov predsednik je postal tedanji vodilni slovenski politik Anton Korošec.

Najbolj polno medsebojno sobivanje v tedanji slovenski politiki pa je zaživelo v okviru Narodne vlade Slovencev, Hrvatov in Srbov v Ljubljani (Narodna vlada), oblikovane po nastanku Države SHS konec oktobra 1918. Kljub razhajanjem v pogledih na nekatera pomembna politična vprašanja (vprašanje oblikovanja slovenskega parlamenta ter načina in oblike združitve Države SHS in Kraljevine Srbije v skupno državo) so člani Narodne vlade, ki so jo sestavljali predstavniki vseh treh slovenskih političnih strank, združeno in brez medsebojnih nasprotovanj vodili vse tedanje slovensko državnoupravno, družbeno, politično, gospodarsko, vojaško in kulturno življenje. ¹²³ Med njimi je »vladalo vzor-

¹²¹ *Slovenski narod*, 8. 7. 1918, Ivan Tavčar, Nekoliko pripomb h gospodarskemu programu JDS.

¹²² Zečević, *SLS in jugoslovansko zedinjenje*, str. 395.

¹²³ Perovšek, *Slovenska osamosvojitvev 1918*, str. 77–174. O delovanju Narodne vlade glej tudi Balkovec, *Prva slovenska vlada 1918–1921*, str. 33 in sl.

Ivan Tavčar (1851–1923)
(Šuklje, Iz mojih spominov, III., str. [64/65])

no prijateljstvo in vsi sklepi so bili storjeni soglasno. Delalo je vse in iz srca delalo, vsak na svojem mestu.«¹²⁴

VI

S koncem prve svetovne vojne in nastankom novih držav v srednjeevropskem prostoru leta 1918 se je začelo novo obdobje v novejši zgodovini slovenskega naroda. Slovenci so se morali ob splošnih zgodovinskih spremembah soočiti še s posebnostmi svojega spremenjenega bivanjskega okvira, kar je od njih terjalo kompleksno vrednotenje in opredeljevanje v ključnih vprašanjih tedanjega časa. Večina Slovencev je to izkušnjo, ki jo je odločilno zaznamovalo še nadaljevanje merjenja slovenskih političnih sil, živela v Kraljevini SHS, leta 1929 preimenovani v Kraljevino Jugoslavijo. Jugoslovanska

¹²⁴ Erjavec, *Slovenci*, str. 68.

država je bila tudi najugodnejši okvir za nadaljnji razvoj slovenskega političnega življenja, saj se je le-to v drugih državnih skupnostih, med katere so bili po prvi svetovni vojni razdeljeni Slovenci, soočalo z raznarodovalnim pritiskom in političnimi omejitvami oziroma je bilo zadržano. Liberalna politika se je do leta 1928 razvijala le v Kraljevini Italiji, kjer je zagovarjala enotnost vseh Slovencev za skupne koristi, brez razlikovanja nazor-ske usmeritve, brez strankarstva, brez stanovskih ali drugih partikularnih interesov, enotno fronto za dosego edinega cilja, ki je ohranitev nacionalne skupnosti kot sestavnega in neločljivega dela jugoslovanskih narodov v jezikovnem in kulturnem pogledu.¹²⁵

Politično zatišje med strankami, ki je označevalo slovenske razmere v času boja za samoodločbo, med jugoslovansko državno združitvijo in takoj po njej, je začelo izginjati kmalu po oblikovanju Kraljevine SHS 1. decembra 1918.¹²⁶ V odnosih med katoliško in liberalno stranjo se je to najprej poudarjeno pokazalo v pogledih na notranjo ureditev jugoslovanske države. VLS/SLS (leta 1920 se je vrnila k svojemu prejšnjemu strankarskemu imenu) je razvijala slovenski avtonomistični nacionalni program, JDS pa je skladno s svojim integralističnim jugoslovanskim nacionalnim stališčem zagovarjala centralistično urejeno jugoslovansko državo.¹²⁷ Na tej podlagi je njen predstavnik v Deželni vladi za Slovenijo (DVS; delovala je v letih 1919–1921), Gregor Žerjav, sistematično rušil prizadevanja njenega predsednika, pripadnika SLS dr. Janka Brejca, da bi nasproti osrednji vladi v Beogradu Slovenija ohranila kolikor toliko samostojnosti, ki ji jo je še ostalo po vstopu Države SHS v Kraljevino SHS. Sobivanje liberalne s katoliško stranjo v slovenski oblastno-upravni strukturi se je s tem končalo. Žerjav je nato, ko je od novembra 1919 do konca februarja 1920 vodil DVS, odpravil še tisto malo avtonomnosti, ki jo je imela Deželna vlada, in jo povsem podredil beograjskim oblastem. Kasneje je Brejcu, ki je

¹²⁵ *Slovenska novejša zgodovina*, I, str. 530.

¹²⁶ Zečević, *SLS in jugoslovansko zedinjenje*, str. 212, 241.

¹²⁷ Prav tam, str. 212–352. O avtonomistično-centralističnih razhajanjih VLS in JDS o notranji ureditvi bodoče jugoslovanske države v času pred razpadom Avstro-Ogrske glej Perovšek, *Liberalizem in uprašanje slovenstva*, str. 45–65.

za Žerjavom ponovno postal predsednik DVS, uspelo zadržati napade na avtonomijo Deželne vlade do decembra leta 1920, januarja 1921 pa je vodenje vlade znova prišlo v roke liberalcem. Nova vlada je nato vse tekoče zadeve opravljala v znamenju vdanosti in poslušnosti osrednji vladi v Beogradu. Največji politični spopad med SLS in JDS do sprejema unitaristične in centralistične Vidovdanske ustave leta 1921 se je pod Žerjavovim vodstvom končal z zmago slovenske liberalne unitarnocentralistične politike, ki je Slovenijo politično podredila jugoslovanskemu državnemu centralizmu.¹²⁸ V ta okvir je sodilo tudi nasprotovanje JDS, da bi v Sloveniji oblikovali deželni zbor, predstavniško in zakonodajno telo, ki bi mu DVS odgovarjala za svoje delo do sprejetja ustave. JDS mu je nasprotovala kljub temu, da so januarja 1919 vse slovenske stranke sprejele skupno zahtevo o sklicu slovenskega deželnega zbora. Beograjska vlada je to slovensko avtonomistično zahtevo, pri kateri sta vztrajali JSDS in SLS, marca 1919 zadušila.¹²⁹

Razhod med SLS in JDS v času delovanja Deželne vlade za Slovenijo je bil sestavni del zgodovinskega nasprotja med slovenskim političnim katolicizmom in liberalizmom, saj so bili Slovenci v tem pogledu tudi v jugoslovanski državi zazrti v nadaljnji ideološki boj.¹³⁰ Liberalci so sicer tako kot v avstrijski dobi tudi v Kraljevini SHS/Jugoslaviji spoštovali vero kot naraven dejavnik v človekovemu čustvovanju, kar so poudarile vse liberalne politične stranke, ki so se leta 1919 oblikovale oziroma po tem letu delovale v slovenskem prostoru: od pomladi 1919 vsedržavna JDS (od leta 1924 Samostojna demokratska stranka – SDS), Samostojna kmetijska stranka (SKS), Narodno socialistična stranka (NSS), Prekmurska kmetijska stranka, Domača verstvena (gospodarska) stranka, Združena prekmurska stranka, obnovljena Narodno napredna stranka in od leta 1932 vsedržavna Jugoslovanska radikalna kmetska demo-

¹²⁸ Perovšek, *Liberalizem in uprašanje slovenstva*, str. 138–140; Zečević, *SLS in jugoslovansko zedinjenje*, str. 221–223, 269–270, 285–286, 288; Balkovec, *Prva slovenska vlada 1918–1921*, str. 45–50; Rahten, *Pozabljeni slovenski premier*, str. 230–235.

¹²⁹ Perovšek, *Liberalizem in uprašanje slovenstva*, str. 135–137.

¹³⁰ Vidovič-Miklavčič, *Mladina med nacionalizmom in katolicizmom*, str. 46.

kracija (JRKD – od 1933 Jugoslovanska nacionalna stranka, JNS). Obenem pa so zahtevali, da se vera ne sme izrabljati v politične namene.¹³¹ Najbolj izraziti nasprotniki političnega katolicizma z liberalne strani so bili pripadniki JDS/SDS, JRKD/JNS in SKS,¹³² trdo stališče proti njemu pa so zavzeli tudi pripadniki bojne in teroristične organizacije vsedržavne JDS/SDS Orju-na (Organizacija jugoslovenskih nacionalistov) ter liberalno usmerjene telesnovzgojne organizacije Sokol.¹³³ Sicer pa so bili katoličani za liberalne kroge »vsi po vrsti klerikalci«. ¹³⁴ Med mlajšimi liberalnimi intelektualci in kulturnimi delavci je živel tudi vzvišen ter prezirljiv odnos do vere in svojih vernih sonarodnjakov, ki ga je v svojih spominskih zapisih izpovedal vodilni slovenski svobodomislec med vojnama, Josip Vidmar.¹³⁵ Vidmar se je v tem razlikoval od starejših liberalcev, ki so, kljub ostremu odklanjanju političnega katolicizma – doživljali so ga kot »brezvestno izrabljanje prav zlorabljanje verskega čustva narodovega, vere in cerkve v čisto posvetne strankarske namene« – , vero razumeli kot nesporen del narodove kulture. Zagovarjali so stališče, da je treba zlasti preprostem slovenskemu človeku pustiti »njegovo vero, pa naj bo taka ali taka, dokler si po svoji volji ne izbere druge, ali nadomestila za njo. Vera mu je uteha in tolažba, vera ga vzdržuje na gotovi moralni ravni. To pa je tudi v korist celote.«¹³⁶

Liberalno nasprotovanje političnemu katolicizmu oziroma katoliški strani in obratno je bilo eden od naj-

¹³¹ Perovšek, *Programi političnih strank*, str. 25, 30, 35, 37, 39, 47, 57; *Slovenska novejša zgodovina*, 1, str. 333.

¹³² Perovšek, *»V zaželjeni deželci«*, str. 188–190.

¹³³ Perovšek, *Programi političnih strank*, str. 50; isti, Oris življenja in dela Josipa Rusa, str. 10.

¹³⁴ Mihelič, *Ure mojih dni*, str. 69.

¹³⁵ Vidmar, *Obrazi*, str. 155–157.

¹³⁶ Ravnihar, *Mojega življenja pot*, str. 268, 269. – Podobna stališča je v času med svetovnimi vojnami poudaril tudi tedanji vodilni liberalni politični list *Jutro*. Leta 1924 je zapisal, da je »duhovna obnova (...) v znamenju krščanstva tudi za Slovence potrebna in od vsakega nacionalno čutečega zaželjena!«, leta 1935 pa dodal, da so Slovenci »s sprejetjem krščanstva tako rekoč šele stopili v zgodovino«. In »dejstvo, da je moderna doba izoblikovala tudi druge nazore, ne izpremeni ničesar na stalnosti in globoki zakoreninjenosti krščanstva, ki je pri nas izraženo v katoliški veroizpovedi. (...) Nobena »sodobna« ideologija ni tako močna in prepričevalna, da bi mogla nadomestiti veliko kulturno, etično in psihološko vsebino krščanstva, ki je še vedno neizčrpen rezervoar moralnih sil v našem ljudstvu«. (*Jutro*, 12. 9. 1924, uvodnik z dne 11. septembra, 28. 6. 1935, V znamenju križa).

pomembnejših dejavnikov, ki so v prvi Jugoslaviji onemogočili idejno in politično sobivanje na Slovenskem. V svojem boju proti katoliški strani je slovenski liberalizem dosegel več političnih zmag. Tako je bil na pobudo SKS in ob poudarjeni podpori JDS v Vidovdansko ustavo vključen kanceliparagraf. JDS je tudi uspelo, da je bila, kljub njenemu prvotnemu programskemu stališču o enakopravnem političnem sobivanju moških in žensk, leta 1921 odpravljena splošna ženska volilna pravica za občinske volitve v Sloveniji, ki jo je leto pred tem na pobudo SLS uvedla beograjska vlada. Slovenska liberalna politika je žensko volilno pravico ponovno podprla šele konec leta 1939.¹³⁷ Po volilnih zmagah, ki jih je SLS v dvajsetih letih na različnih ravneh dosegla le na podlagi moške volilne pravice, pa so lahko liberalci volitve izkoristili v svoj prid v prvi polovici tridesetih let. Takrat so kot edini slovenski predstavniki sodelovali v sistemu političnega monizma, ki ga je v okviru diktature kralja Aleksandra I. Karađorđevića izvajala edina dovoljena politična stranka JRKD/JNS.¹³⁸ To jim je omogočilo monopolni položaj na Slovenskem, saj so v Dravski banovini (jugoslovanski Sloveniji) v svojih rokah imeli najvišjo politično in občo upravno oblast.¹³⁹ Slovenskega dela JRKD/JNS v takih razmerah politično sobivanje s katoliško stranjo ni zanimalo. To so najbolj izrazito pokazali politični teror, brezbrežne nezakonitosti in številne nepravilnosti, ki so v liberalni režimski režiji spremljali občinske volitve v Sloveniji 15. oktobra 1933. Na katoliški strani so zato podali številne pritožbe na upravno sodišče (in bili v njih deloma tudi uspešni), a osvojili skromno četrtno glasov. Opozoriti pa je treba, da so tudi na tej strani v predvolil-

¹³⁷ Prim. Perovšek, Uredba o ženski volilni pravici, str. 242; *Jutro*, 10. 12. 1939, Novi volilni zakon.

¹³⁸ Potem ko se je JNS junija 1935 zaradi političnega nasilja pred volitvami v Narodno skupščino 5. 5. 1935 in prirejanja rezultatov volitev, na katerih je zaradi omenjenega ravnanja zmagala, umaknila z oblasti (katoliška stran je tako kot leta 1931 tudi leta 1935 abstinirala skupščinske volitve), je bila avgusta istega leta oblikovana še ena vsedrjavna politična stranka - Jugoslovanska radikalna zajednica (JRZ); vanjo je bila vključena tudi slovenska katoliška politika. JRZ je bila nosilec politične oblasti v državi in na Slovenskem v drugi polovici tridesetih let in zmagovalka zadnjih skupščinskih volitev v prvi Jugoslaviji 11. 12. 1938. - O rezultatih skupščinskih volitev leta 1935 in 1938 glej Balkovec, Nastop opozicije, str. 394; isti, Zadnje volitve pod kraljem, str. 428.

¹³⁹ Stiplošek, *Banski svet Dravske banovine 1930-1935*, str. 62, 114-115.

ni kampanji uporabili politično ustrahovanje; podobna nestrpnost z obeh strani se je na Slovenskem pokazala tudi pred volitvami v Narodno skupščino Kraljevine Jugoslavije 8. novembra 1931, čeprav je SLS, kot smo opozorili, volitve abstinirala.¹⁴⁰ Povsem drugače pa so se liberalci ravnali po 20. juniju 1935, ko je JNS sestopila z oblasti. Tedaj je nastala »komična situacija«.¹⁴¹ Velika večina slovenskih poslancev, ki so vsi pripadali liberalnemu taboru in bili poldrugi mesec pred tem na vladni listi Bogoljuba Jevtiča izvoljeni v Narodno skupščino, je začela odobravati novi režim, v katerem je kot edini slovenski politični dejavnik sodelovala SLS. Enako so ravnali tudi njihovi volivci.¹⁴² »Slava JNS je bila v zatonu«,¹⁴³ sobivanje z vladajočo politiko za liberalno stran ni bilo vprašljivo. »Prizor,« kot je takrat ogorčeno zapisal liberalni intelektualec, zgodovinar dr. Fran Zwitter, »ki je brez primere v naši politični zgodovini.«¹⁴⁴ Vendar to liberalcem ni posebej pomagalo. SLS je v drugi polovici tridesetih let mimo njih na Slovenskem vzpostavila svoj popoln oblastni in politični monopol. Obenem je ob nemočnemu in vedno bolj tonečemu liberalizmu že leta 1936 pravilno napovedala prihodnjo ključno slovensko politično dilemo: »Samo dvoje je danes: ali bo naša bodočnost katoliška ali pa bo komunistična, JNS-arska (liberalna – op. J. P.) gotovo ne bo.«¹⁴⁵

Vprašanje komunizma in njegovega družbenega ter političnega programa je vse od njegovega pojava na Slovenskem zaposlovalo tudi liberalno stran. V sobivanje z njim ni privolila, kar je že leta 1919 najbolj neposredno pokazal Gregor Žerjav, ko je kot podpredsednik Deželne vlade za Slovenijo opozoril, da je treba odločno nastopiti proti komunističnim idejam.¹⁴⁶ Sicer pa je na idejnem področju protikomunistično razpoloženje v liberalnem taboru naslednje leto z vso silo razpihoval Ivan Tav-

¹⁴⁰ Gašparič, *SLS pod kraljevo diktaturo*, str. 181–210, 125–136.

¹⁴¹ Ravnihar, *Mojega življenja pot*, str. 246.

¹⁴² Zwitter, *Bankrot slovenskega liberalizma*, str. 303. Prim. tudi Ravnihar, *Mojega življenja pot*, str. 246.

¹⁴³ Ravnihar, *Mojega življenja pot*, str. 246.

¹⁴⁴ Zwitter, *Bankrot slovenskega liberalizma*, str. 303.

¹⁴⁵ *Slovenec*, 26. 7. 1936, Kje je sovražnik?

¹⁴⁶ *Sejni zapisniki NV SHS in DVS*, 2, str. 400. O protikomunistični usmeritvi tudi pri SKS in NSS glej Perovšek, *Liberalizem in vprašanje slovenstva*, str. 115, 117.

čar.¹⁴⁷ JDS, ki jo je vodil do pomladi 1919, je bila na liberalni strani najodločnejša nasprotnica komunizma. Ob železničarski in splošni stavki leta 1920 se je postavila na stran oblasti, podprla je Obznano (1920) in Zakon o zaščiti države (1921) ter leta 1924, po znanem trboveljskem spopadu pripadnikov Orjune s komunisti, le-te ostro obsodila.¹⁴⁸ V svojih načelnih stališčih je poudarjala, da komunizem pomeni uničenje vseh kulturnih in civilizacijskih dosežkov meščanstva, diktaturo manjšine nad večino, ki jo je treba zatreti, četudi s silo. V komunizmu je videla judovski vpliv ter v zavračanju komunističnega gibanja ponovno pokazala protisemitsko naravnost slovenskega liberalizma.¹⁴⁹ Verjetno najbolj brezčutno liberalno obsodbo komunizma pa je že leta 1920 podal Ivan Tavčar, ko je po ustanovitvi komunistične organizacije na Slovenskem zapisal: »Lahko palite hiše, lahko jemljete po hišah, lahko morite po hišah – vse to bo trajalo kratek čas, potem pa se vam bo tako godilo, kakor se godi komunistom na Ogrskem (mišljen je zlom Madžarske sovjetske republike 1. avgusta 1919 – op. J. P.), kjer je celi komunizem poginil na vislicah!«¹⁵⁰ Poleg komunizma so liberalci zavračali tudi drugi dve totalitaristični ideji in sistema moderne – italijanski fašizem in nemški nacizem. Zanje sta predstavljala nesprejemljivo idejno in politično izbiro, pri čemer so opozarjali še na grobo fašistično protislovensko politiko; spričo spretnih nacističnih političnih potez pa spočetka niso jasno videli nevarnosti nacifikacije nemštva na Slovenskem in so proti njemu nastopali zgolj na narodnostni podlagi. Sicer pa so poudarjali, da fašizem in nacizem pomenita trajno grožnjo za evropski mir, in bili prepričani, da ju čaka zgodovinski potop.¹⁵¹

¹⁴⁷ Perovšek, *Na poti v moderno*, str. 125–130.

¹⁴⁸ Prav tam, str. 129; *Jutro*, 2. 1. 1921, uvodnik z dne 1. januarja, 3. 8. 1921, uvodnik z dne 2. avgusta, 3. 6. 1924, uvodnik z dne 2. junija.

¹⁴⁹ Perovšek, *»V zaželeni deželii«*, str. 185–186. – Slovenski liberalci so na svojo protisemitsko naravnost opozorili že kmalu po nastanku jugoslovanske države. Na zboru zaupnikov JDS, 6. 7. 1919 v Ljubljani, so sprejeli posebno resolucijo proti Judom, v kateri so od jugoslovanske vlade zahtevali, naj posveti naraščajočemu priseljevanju Judov največjo pozornost ter ga z vsemi dopustnimi sredstvi omejuje. (Perovšek, *Programi političnih strank*, str. 32)

¹⁵⁰ *Slovenski narod*, 18. 4. 1920, Ivan Tavčar, Komunizem?

¹⁵¹ Perovšek, *»V zaželeni deželii«*, str. 191–193; Mikuš, *Slovinci v stari Jugoslaviji*, str. 441; Biber, *Nacizem in Nemci v Jugoslaviji*, str. 109, 110.

Liberalci so vprašanje sobivanja na Slovenskem obravnavali tudi s socialnega in gospodarskega vidika. V dvajsetih letih se mu je najbolj posvetila JDS/SDS, ki je zagovarjala reševanje socialnogospodarskih vprašanj na podlagi družbene uskladitve stanovskih interesov.¹⁵² V tem času so omenjeno problematiko obravnavale tudi druge liberalne stranke, vendar so bodisi delovale le kratek čas (liberalne stranke v Prekmurju, ki so se načelno zavzemale za splošno blaginjo vseh stanov) bodisi so na tem področju zagovarjale enaka stališča, kot jih je poudaril program JDS (v letih 1923–1924 delujoča obnovljena NNS).¹⁵³ Nekatere pa so se posvetile predvsem problemom enega (kmečkega) stanu, kot npr. SKS, ki je obenem zagovarjala tudi vse utemeljene socialne zahteve drugih stanov,¹⁵⁴ oziroma so se zavzele predvsem za vzajemno sobivanje vseh pripadnikov delovnega ljudstva (NSS); ti naj bi skupaj nastopili proti kapitalističnemu razredu in po evolutivni poti ustvarili socialistično družbo socialno in politično enakopravnih državljanov. Kasneje je NSS ta program opustila. Sredi dvajsetih let se je začela približevati SDS in se nato v njej utopila.¹⁵⁵

Stanovsko utemeljeno načelo socialnega sobivanja je slovenski liberalizem v tridesetih letih, ko se je težišče sodobnega političnega delovanja preneslo na gospodarska in socialna vprašanja, vsebinsko še razširil.¹⁵⁶ To je bil čas utrjevanja misli o korporacijskem sistemu države in »novem človeku«, ki bo sposoben sodelovati pri graditvi »novega« reda, novega načina socialnopolitičnega, kulturnega in gospodarskega življenja.¹⁵⁷ Liberalci, v tridesetih letih politično enotno povezani v JRKD/JNS, so nasproti revolucionarnemu načelu razrednega boja poudarjali t. i. socialno solidarnost in potrebo intervencije države proti kapitalističnemu načelu s ciljem za-

¹⁵² *Jutro*, 22. 10. 1920, Volilni program Jugoslov. dem. stranke : govor dr. G. Žerjava na seji izvrševalnega odbora JDS dne 21. oktobra 1920 v Ljubljani.

¹⁵³ *Slovenska novejša zgodovina*, 1, str. 230; Perovšek, *Programi političnih strank*, str. 57–58.

¹⁵⁴ Perovšek, *Programi političnih strank*, str. 30. Enake poglede je zagovarjala tudi Slovenska kmetška stranka, v katero sta se leta 1926 združili SKS in Slovenska republikanska stranka kmetov in delavcev (SRSKD). – Prav tam, str. 169–174.

¹⁵⁵ Perovšek, *Programi političnih strank*, str. 33; isti, *Liberalizem in vprašanje slovenstva*, str. 215–218.

¹⁵⁶ Vidovič-Miklavčič, *Mladina med nacionalizmom in katolicizmom*, str. XI.

¹⁵⁷ Prav tam, str. XVI in 243.

ščititi socialne interese večine.¹⁵⁸ Hkrati so se v okviru t. i. nacionalnega solidarizma zavzemali za disciplinirano ali nadzorovano demokracijo, ki bo zmožna rešiti socialnogospodarske in kulturne probleme v interesu celote. Obenem so zavračali vsak totalitarizem, bodisi z leve bodisi z desne.¹⁵⁹ Načelo skladnosti in solidarnosti vseh slojev, poudarjanje dirigiranega gospodarstva in priznavanje zasebne lastnine kot temeljnega pogoja za uspešen gospodarski razvoj so v tridesetih letih v liberalno socialnogospodarsko doktrino vpeli tudi koncept stanovske oziroma korporativne ureditve države. Ta koncept se je v tem času – na takšnih ali drugačnih idejnih temeljih – preizkušal v različnih državah, tako tudi v Jugoslaviji oziroma v Sloveniji.¹⁶⁰

Liberalci so svoj stanovsko-korporativni koncept, ki je presenetljivo spominjal na Tavčarjevo zamisel o harmoničnem in kot stroju organiziranem narodnem, političnem in gospodarskem življenju, utemeljevali na vztrajnem delu za omilitev tedanje gospodarske krize in za splošno izboljšanje življenjskih razmer.¹⁶¹ Na tem področju sta si liberalni ban Dravske banovine dr. Drago Marušič in njegov posvetovalni organ banski svet, ki so ga sestavljali zgolj privrženci JRKD/JNS, v prvi polovici tridesetih let prizadevala omiliti gospodarsko-socialno krizo v Sloveniji. V oteženem gospodarsko-finančnem položaju sta pripomogla k nadaljnjemu razvoju številnih gospodarskih panog in kulturno-prosvetnih dejavnosti, opazen je bil tudi prispevek k izboljšanju razmer v zdravstvu in socialnem skrbstvu ter k izvajanju javnih del, s katerimi je banovina blažila zaostren položaj socialno ogroženih plasti prebivalstva.¹⁶² Drugače pa je liberalizem v svoji socialnogospodarski misli zagovarjal »potrebo snovanja gospodarskih korporacij in sindikatov zainteresiranih slojev pod pogojem, da vpliva država po pravu svoje vrhovne oblasti na njihovo delo in medse-

¹⁵⁸ Prav tam, str. 244; Vidovič-Miklavčič, *Pogledi na francosko revolucijo*, str. 224.

¹⁵⁹ Vidovič-Miklavčič, *Pogledi na francosko revolucijo*, str. 224–225; ista, *Mladina med nacionalizmom in katolicizmom*, str. 244.

¹⁶⁰ Vidovič-Miklavčič, *Mladina med nacionalizmom in katolicizmom*, str. XVII.

¹⁶¹ *Jutro*, 9. 11. 1931, Triumf narodne in državne misli.

¹⁶² Stiplošek, *Banski svet Dravske banovine 1930–1935*, str. 255–260.

bojne odnošaje v korist socialnega miru.«¹⁶³ Ko je Jutro pojasnjevalo tako socialnogospodarsko usmeritev JNS, je poudarilo, da je »s tem svojim programskim stališčem (...) JNS zapustila zastarele liberalne nazore o gospodarskih in socialnih problemih«.¹⁶⁴ »Liberalna demokracija je v političnem, gospodarskem in socialnem pogledu pokopana,« je leta 1935 zagotavljal pisec v reviji slovenskih liberalno-unitarističnih kulturnih in znanstvenih delavcev Misel in delo. »Če je pa temu tako, bi s te strani ne smelo biti nobenega ugovora proti korporativizmu.«¹⁶⁵ Ob oblikovanju svojih socialnogospodarskih rešitev pa je konkretno delo liberalizma v socialnem vprašanju, razen v prizadevanju liberalne banske uprave v prvi polovici tridesetih let, »docela odreklo, ker ga je prehiteval [katoliški] nasprotnik, ne glede na to, da se je to delo močno križalo s po sili razmer kapitalistično usmerjenim delom na gospodarskem področju«.¹⁶⁶

Zagotovo najbolj samosvoje poglede pa so liberalci zagovarjali v vprašanju narodnega sobivanja. Tu so ravnali dvojno. Iz razumljivih zgodovinskih vzrokov so bili sestavni del splošnega narodnega nastopa proti Nemcem in nemštvu na Slovenskem po prvi svetovni vojni (izrinjanje Nemcev iz državne uprave in šolstva, razpuščanje in zaplemba lastnine številnih nemških kulturnih in drugih društev, oviranje politične organiziranosti Nemcev neposredno po vojni), v drugi polovici tridesetih let pa so podpirali vsesplošni odpor slovenske javnosti proti nemštvu in nacističnim izzivanjem.¹⁶⁷ Povsem drugačen odnos pa so oblikovali do jugoslovanskih narodov. Kot smo že opozorili, so v narodnem vprašanju, ki je eno od najpomembnejših, občutljivih in zapletenih problemov novejše zgodovine in sedanjega časa, zavzeli stališče jugoslovanskega nacionalnega integralizma in sobivanje z drugimi jugoslovanskimi narodi razumeli

¹⁶³ *Slovenski narod*, 21. 7. 1933, Načela in smernice Jugoslovanske nacionalne stranke.

¹⁶⁴ *Jutro*, 23. 7. 1933, Po kongresu JNS.

¹⁶⁵ M. G. V., *Korporacijska država v Italiji*, str. 123.

¹⁶⁶ Ravnihar, *Mojega življenja pot*, str. 194.

¹⁶⁷ Dolenc E., *Kulturni boj*, str. 23–62; isti, *Med kulturo in politiko*, str. 21–37; *Slovenska novejša zgodovina*, 1, str. 398; Biber, *Nacizem in Nemci v Jugoslaviji*, str. 147–148, 166.

kot narodno, jezikovno, kulturno, politično in socialno-gospodarsko spojitev Slovencev z njimi.

Liberalci so svojo najpomembnejšo politično zmagovo v prvi jugoslovanski državi dosegli kot zagovorniki jugoslovanskega unitarizma. S pomočjo glasov SKS in JDS je bila izglasovana unitaristična in centralistična Vidovdanska ustava, ki je potrjevala, da integralistično jugoslovanstvo ni le namišljena, temveč tudi formalno veljavna narodnopolitična pot. V tem smislu je liberalni unitarizem jugoslovanstvo izrabljajal tudi kot novo obliko kulturnega boja proti narodnoavtonomistični SLS. Političnega in idejnega sobivanja med liberalno in katoliško stranjo ter siceršnjim slovenskim avtonomističnim stališčem ni bilo.

VII

Liberalizem je tudi v času med svetovnima vojnama živel mimo večine slovenskih ljudi. Zaradi svojih idejnih, socialnogospodarskih in narodnopolitičnih stališč se mu tako kot v avstrijski dobi ni uspelo zblížati s slovenskim, večinoma katoliško, krščanskosocialno in avtonomistično usmerjenim ljudstvom in ni bil pripravljen – enako je veljalo tudi obratno – sobivati z drugimi idejnopolitičnimi usmeritvami na Slovenskem. Če je do tega v maloštevilnih primerih prišlo, je bila to posledica trenutnih političnih razmer oziroma razporeditve moči v Sloveniji in jugoslovanski državi. Kratek oris takega sobivanja nam pokaže, da je liberalna stran na Slovenskem leta 1919 sodelovala z JSDS v okviru Deželne vlade za Slovenijo, medtem ko je bila v njej s SLS, razen v temeljnih narodovih vprašanjih, bolj ali manj v spopadu. V drugi polovici dvajsetih let je sobivala tudi v zanj politično koristni povezavi nekdanjih samostojnih kmetijcev s SRSKD v Slovenski kmetijski stranki, leta 1938 pa je na volitvah v Narodno skupščino Kraljevine Jugoslavije skupaj s socialisti nastopila v okviru Mačkove opozicijske liste. V jugoslovanskem okviru je v letih 1918–1921 sobivala s SLS in JSDS v beograjski vladi. Slovenski unitaristični liberalizem je med letoma 1931–1935 sobival še z režimom kraljeve diktature, potem ko

je sobivanje z njim prekinila SLS. Ves čas Kraljevine SHS/Jugoslavije je sobival še z liberalnimi in demokratiškimi, občasno pa tudi z drugimi jugoslovanskimi unitarističnimi silami. Mimo vodilnih liberalnih političnih krogov je z liberalne strani v drugi polovici tridesetih let prišlo še do sobivanja demokratično preobraženega slovenskega Sokolstva z drugimi demokratičnimi, narodnoemancipacijskimi, narodnoobrambnimi in protifašističnimi skupinami v ljudskofrontnem gibanju. Demokratično Sokolstvo se je januarja 1941 začelo zblíževati tudi s Komunistično partijo Slovenije in na tej podlagi vstopilo v Društvo prijateljev Sovjetske zveze. V okviru JNS pa so njeni mlajši člani (Mladina JNS) v istem času, to je, kot so poudarjali, »na prelomu med dvema dobama«, v prizadevanju za obnovo demokratičnih načel sprožili akcijo po združevanju tedaj na množico različnih strank in skupin razcepljenih slovenskih liberalnih sil, h kateremu so povabili tudi predstavnike socialistične stranke.¹⁶⁸

Vprašanje idejnega, političnega, socialnega in narodnega sobivanja v liberalni politični misli in praksi od začetka samostojnega političnega organiziranja slovenskega liberalizma do druge svetovne vojne na Slovenskem pokaže, da je (bil) omenjeni problemski kompleks najtrši oreh v življenju slovenske družbe in naroda v novejši zgodovini. Zrasel je iz medsebojnega slovenskega idejnega in političnega zanikanja ter izključevanja, ki se je prek različnih nosilcev in v različnih zgodovinskih položajih marsikdaj izrazilo v zlem sovraštvu med temeljnimi zgodovinskimi političnimi tabori na Slovenskem. Liberalci v tem niso bili ne izjema in ne pravilo, čeprav je idejni boj na Slovenskem začela katoliška stran. Njihovo nasprotovanje političnemu katolicizmu, ki je bilo najostrejše na (nekdanjem) Kranjskem, se je »vse manj utemeljevalo v modernosti in njenih vrednostnih podlagah, vse bolj pa na kulturnem boju in protikatoliških

¹⁶⁸ Perovšek, *Liberalizem in vprašanje slovenstva*, str. 258–268; isti, *Oris življenja in dela Josipa Rusa*, str. 13–15; Gašparič, *SLS pod kraljevo diktaturo*, str. 83–114, 263–265; Prunk, *Slovenski narodni vzpon*, str. 272–290; Vidovič-Miklavčič, *Mladina med nacionalizmom in katolicizmom*, str. 227–233; Melik V., *Slovenski liberalni tabor in njegovo razpadanje*, str. 23.

Dnevnik za gospodarstvo, prosveto in politiko

Ustava sprejeta

Ustavotvorna skupščina je sprejela danes dopoldne ob tri četrti na 12. uro v končnem glasovanju s 223 glasovi proti 35 prvo ustavo ujedinjene Jugoslavije

Ljubljana, Vidov dan 1921.

Recepčaj, 28. junija.

Voorit stopa Vidov dan kot mejni valnega razdobja v življenju Jugoslavstva. Kosovski Vidov dan je leta 1893 je danes mučevan, Karlovački Vidov dan je leta 1914 danes mučevan.

Ustavotvorna skupščina v Ljubljani Jugoslavstva danes je doživela danes svojo mnogobojno in jugoslovansko zaroko državne ustave. S 223 glasovi proti 35 je bila sprejeta danes dopoldne na svečanem konstituantnem in končnem glasovanju sveta ustave karlovački, Hrvatske in slovenske. Najbolj se nam je bitična točka naše mlade ustave je s tem za nami. Zavarovana je naša samostojnost, celovitost in celotna in državni vidiki vseh in drugih jugoslovanskih narodov.

Kleto in nasprotni odločili in pravih sovražnih narodov in državne ustave so ostale letonski. Z ustavo je nastala in država naša in naša sama država.

Se lahko imeli bolj, čista in odprta politika in socialna svoboda. A državnega ustave so morajo opozoriti vse. Z ustavo je dobila država tisto hlevstvo, ki bo omogočila samostojno našo konstitucija.

Sodaj letno se bo naša ustava našo delo in v postopno in našo povolno našega naroda. Sodaj leto bo omogočilo našemu narodu naše država.

V tem letu nepreprečljiva svetovni državljani glasovanja. V bodočih letih se bo na Vidov dan poleg konstituiranja in sprejetja ustave vseh in vsesplošni tudi vsevoljni in obrednega upravljalnega dopolnila, ki nam ga je pripravil letošnji Vidov dan.

Sprejelite ustave se proglasiti z vredenjem

Na ukaz ustavnega prava dr. Andreja Kralja, ki ustanovitveni odrednega konstitucije, se bo sprejem ustave nastanil hlevstvo na svečanem glasovanju naših in naših slovenskih narodov s tem se bodo po vseh občinskih ljubljanski hlevstvo slovenske ustave. Našli ukaz je bil tudi vsesplošni štud. dr. M. Napotnik za področje svoje škole.

Ves Receptaj stoji danes pod vplivom odločilnega glasovanja o ustavi in ustavnem zakonodajstvu. Po običajni vladi živahno svetuje: povod nastajajo mnogi ljudi, ki pričakujejo z nestrpnostjo napovedi, da je javna ustava in je bila vedno naravnost življenska naloga.

Večkrat množice so zbrane v okolici konstitucije, na dvoristi pred parlamentom in v bližini Mišola Vrhovne. Ljubljanski konstituentem in ministrom in pitrejši živahno alkancije: posebno burno je bil podpravljen.

Ob 11. uri otvoril predsednik ustavnootvorne skupščine dr. Ribarič. Prečita se zapisnik zadnje seje, nakar ministri za konstitucijo dr. Trifunovič in v kratkem nagovornor oršice delo za ustavo in njen pompen za državo in državljanse. Z njeno sprejetjem je zagotovljena politična enota in dana možnost za razvitek države.

Poslanec Vojta Lazič izjavil imenom zemljoradniškega kluba, da bo glasoval proti ustavi, ker se niso upoštevale klubove zahtevke; povdarja, da njegov klub veselo stoji na stališču narodnega odločevanja. Imenom socialnih demokratov izjavil posl. Etbin Kristan, da bo glasoval negov klub proti ustavi, ker ustava podpira kapitalizem in ne ustrezajo zahtevam socialističnega programa. Trdi, da je z ustavo preveč podprta reakcija, katera je dobila s jo tako znane koncesije, da ima ustava reakcionaren značaj. Tudi mora glasovati proti ustavi, ker so bili predlogi socialističnega kluba zavrnjeni, ki se huče se soditi boriti za izpremenbo ustave v znanilo socialističnega programa. Omejeva pa na konca, da se to ne sme smatrati za demagogija, člo proti narodnemu jedinstvu, proti kateremu socialistični klub ne bo nikdar nastopil.

Za njih govda izjavo imenom republikancev poslanec Ojnovič, da bodo glasovali republikanci proti ustavi, ker se z njo ni rešil republikanski program. Prevzeti ne morejo odgovornosti pred avtonim volilci za ustavo. Vendar pa podarja, da je njegova stranka pripravljena braniti državo in narodno jedinstvo proti vsakomur, ki bi se ukvalil rešiti.

Muslimani iz južne Srbije izjavljajo, da bodo glasovali za ustavo. Alikovani niso dospeli, ker so zahtevali upoštevanje dejstev, da se država ne more konsolidirati brez ustave.

Poslanec Brandner izjavlja, da boosta narodna socialistična glasovanja proti ustavi. Utemeljuje svoje stališče z napadi na vidov. Vendar tudi ne podarja, da je njegova stranka za narodno jedinstvo. Javi se še poslanec Popadič, ki pravi, da bo glasoval za ustavo. Čeprav je zemljoradniški klub sklenil, da bo glasoval proti ustavi. Čeprav ustava ni popolna, je vendar treba, da je sprejeta, da se napravi svet v državi. Njegova izjava je bila sprejeta z vplivnim odobravanjem.

Nato odprli predsednik Ribar glasovanje. Proti ustavi glasovalo socialni demokrati, zemljoradniški (travni dvaj), republikanci, narodni socialistični Deržak in Brandner, radikalne Momčilo Ivančič in dr. Trumbić. Glasovanje je bilo končano ob enajstih in trideseti dopoldne. Sklepe je glasovanje za ustavo 223 poslancev, proti pa 35.

Predsednik Ribar se zahvaljuje skupščini za delo na ustavi in povdarja pomen, da je bila sprejeta ustava ravno na Vidov dan, ker je s tem dovršeno delo obeh narodov, ki so padli na Kosovu. Zbornica je sprejela rezultat glasovanja s vplivnim odobravanjem. Ob 12. uri je bil povodom sprejeta ustava oddan iz beogradske trdnjave 101 strel iz togov, da naznanj prestolnici sprejete ustave. Pred skupščino so bile izbrane oratorne množice ljudstva, ki so sprejele vso, da je ustava sprejeta, s nepoznim navdušenjem. Javni bo svečana zaprižega regacija na ustavo, velika vojska parada in slavnosti v mestu.

Vidovdanika proslava v Ljubljani

Letošnji Vidov dan je proslavil ljubljana na posebno veličastno način. Stora vse lude so obrabene z državnimi ali narodnimi tubolozacijami. Velika množice je obkročila tudi obna slavnosti. Vse trgovine in obrtni lokalji so zaprli. Delo poteka po vseh gradih in trdnjavah vseh prigradnih občinih. V prazničnih občinih se spretežaj narodi po vseh. Proslava največjega državnega pramka ima še poseben značaj, ker stoji vse pod istim znamenjem prakovana o lidu glavnina za ustavo.

PARASTOS V PRAVOSLAVNI CERKVI

Ob deveti uri so zbrali poleg drugega občinstva zastonji občini in voljavci v pravoslavni kapelici in voljavci volje Mišica, da preslušajo slovenskem parastosu in podčelne padini sbrskih, hrvaških in slovenskih junakov, ki ga je pripravil vojvota Janošević. Navzgor so bili delovali predložnik dr. Baluš, podpredsednik Dobšič ter poravnatelj Klobučar, Denar in Jamnik. Vojvota je bilo zastopano po generalu Dedičcu. Mesto občino je zastopali magistrski ravnovodi dr. Zariž. Med drugimi smo opazili tudi predložnika pravoslavne cerkvene občine dr. Avramoviča in g. Antona Peska. Početa cerkvena shora naših beguncev, so cerkvene rubeve izjavili član. Ljubljanskega Zvonca. Pri nagovoru je govoril Janošević povoljavci imena zaščitnih junakov in moč, ki so se pripravili za blagor domovine. V najbolj dolga govora je bil Srb razgovor po telcu, nakar pa se so ljudi. Pravniki vidovdanika tragedije je povabil zadnja leta pravniki radonim vidovdanika Strib, Hrvatov in Slovencev ter pravniki shova državnem samostojnosti. Na koncu parastosa so po eravoljavem cerkvenem občini narovodi izjavili hleko ljubša, pripravil—na iz smereca Eža. Zmaj celkiva je voljavito deliralo odhajajočemu generalu.

CERKVENA SLOVENSOST V LUBLJANSKI STOLNICI

Ob deseti uri je bil v ljubljanski stolnici svečanost povodnega podčelne padini junakov. Udeležili so se na predhodni delavnice vlade dr. Baluš, podpredsednik Dobšič, vojnovojski Denar in Jamnik, general Toplak ter kol zastopniki pravne občine magistrski ravnovodi dr. Zariž. Pri voljavici so imeli tudi večkratno izjavilo vidovdanika pravoslavnih ljud. Vsevoljavci so imeli tudi večkratno izjavilo vidovdanika pravoslavnih ljud. Vsevoljavci so imeli tudi večkratno izjavilo vidovdanika pravoslavnih ljud. Vsevoljavci so imeli tudi večkratno izjavilo vidovdanika pravoslavnih ljud.

Jutrov pozdrav unitaristični in centralistični Vidovdanski ustavi (Jutro, posebna izdaja, 28. 6. 1921)

ideologijah«. ¹⁶⁹ Tako je liberalizem – kar je veljalo tudi za njegov odnos do socialističnega in komunističnega gibanja – s svojim primerom le potrdil tedanjo ozko in obremenjujočo idejno in politično ter precej tudi stano-
vsko-samozadostno oziroma hierarhično-totalitetno so-
cialno držo Slovencev. Le-ta v sebi ni imela dovolj pro-
stora za uravnovešeno dožemanje *drugega*. »V nazorsko
diferenciranem svetu, ki priznava legitimnost sleherne
iskrene vesti, pa se morajo ljudje vsaj kot občani in dr-
žavljeni zadovoljiti s soglasjem v temeljnih tezah, ki so
v skupnem življenju neobhodno potrebne. Obseg teh
skupnih spoznanj in norm je nujno različen. Če takega
dogovora ni, nastopijo strahote duhovne državljanske
vojne, ki poznajo samo radikalne parole in se zadovo-
ljujejo samo z uničenjem nasprotnika.« ¹⁷⁰ To je bila za-
gotovo slaba zgodovinska popotnica, ki so si jo Slovenci
pripravili v času do druge svetovne vojne in ki se je je
neusmiljeno polastilo nakopičeno medsebojno sloven-
sko sovraštvo med njo.

¹⁶⁹ Markeš, *Točka nacionalnega nesporazuma*, str. 252. Prim. tudi Kos, *Duhovna zgodovina Slovencev*, str. 117, 120.

¹⁷⁰ Tomišek Perovšek, *Frančišek Lampe – zmemo, z ljubeznijo*, str. 176.

O veri in njeni politični razsežnosti

Vprašanje vere in njene idejne, družbene in politične vloge je bilo vedno ena od ključnih stalnic obče civilizacijskega in v njegovem okviru posebej tudi demokratičnega političnega razvoja. Na političnem področju je na Slovenskem dobilo nov dinamični zagon po političnostrankarski razdelitvi slovenskega prostora konec 19. stoletja. Tako so že v avstrijski dobi poudarili tri temeljne poglede na vlogo vere v slovenski družbi. Katoliški tabor je v idejnopolitičnih in kulturnih pogledih zagovarjal oblikovanje družbe, v kateri bodo uveljavljena katoliška načela v verskem, kulturnem, šolskem, socialnem in političnem življenju. Liberalni tabor pa je odločno odklanjal vpliv Cerkve in vere na družbeno in politično življenje. Poudarjal je potrebo po ločitvi Cerkve od države in zahteval popolnoma neodvisno šolstvo. Načelno odklonilno stališče do vere in političnega delovanja duhovništva so poudarili tudi v marksističnem taboru. Zahtevali so ločitev Cerkve od države in razglasitev vere za zasebno zadevo. V šolstvu so zagovarjali od Cerkve neodvisen pouk.¹⁷¹

Po oblikovanju prve jugoslovanske države so slovenske politične stranke svoje poglede na vero oblikovale skladno z že uveljavljenimi idejnopolitičnimi stališči na Slovenskem. Najmočnejša politična stranka, katoliška Slovenska ljudska stranka, je v tem okviru

¹⁷¹ Perovšek, *Politične razmere na Slovenskem na prehodu iz 19. v 20. stoletje*, str. 30-31; Bergant, *Kranjska med dvema Ivanoma*, str. 99-123.

podpirala tudi politično in širšo družbeno dejavnost duhovščine.¹⁷² Načelnik SLS Anton Korošec je ob tem opozoril, da je treba v razmerju med državo in Cerkvijo določiti, »ali bo smel duhovnik v cerkvi svobodno govoriti, ali pa mu bodo dali nagobčnik v obliki kakega kancelparagrafa«. ¹⁷³ Nasprotno pa so slovenske liberalne stranke – JDS, SKS in NSS – poudarjale, da vera ne sme služiti politično-strankarskim ciljem.¹⁷⁴ Enako so, ob zahtevi po ločitvi Cerkve od države in poudarku, da je vera privatna zadeva, menili v Jugoslovanski socialno demokratski stranki.¹⁷⁵ V marksističnem taboru so se o vprašanju vere opredelili tudi komunisti. Zagovarjali so ločitev Cerkve od države in ukinitvev vseh njenih javnih funkcij.¹⁷⁶ Na tej podlagi so nastopali proti posvetni in neposvetni vladi duhovščine.¹⁷⁷

Vprašanje vere in njene družbene vloge je v prvi jugoslovanski državi postalo predmet posebne politične obravnave, ko so v Ustavodajni skupščini Kraljevine SHS spomladi 1921 med drugim razpravljali tudi o t. i. kancelparagrafu, to je predlogu ustavne prepovedi izkoriščanja vere v politične namene.¹⁷⁸ Uvedbo kan-

¹⁷² *Slovenec*, 27. 12. 1918, I.[van] Vesenjaka, Tudi duhovnikom popolno svobodo političnega udejstvovanja!; *Politični katekizem*, str. 41, 61–62; *Slovenec*, 25. 10. 1920, Velika manifestacija Slovenske Ljudske Stranke, 26. 10. 1920, Slovensko ljudstvo!
¹⁷³ *Slovenec*, 2. 10. 1920, Vodilne misli za volilni boj v konstituanto.

¹⁷⁴ Perovšek, *Programi političnih strank*, str. 25, 37; *Jutro*, 19. 2. 1921, uvodnik z dne 18. februarja, 9. 2. 1921, uvodnik z dne 8. februarja; *Slovenski narod*, 7. 10. 1920, Poglavje o nagobčnikih, 26. 1. 1921, Klerikalizem je povsod sovražnik države; *Kmetijski list*, 14. 8. 1919, O političnih strankah, 26. 2. 1920, Samostojni kmetje duhovščini, 4. 3. 1920, Pokrajinske vesti. *Ali smo res proti duhovnom?*, 30. 9. 1920, Oklic vsem našim tovarišem širom domovine; *SB US K SHS*, 1, 20. 5. 1921, str. 15 (razprava Josipa Drofenika), 23. 4. 1921, str. 23 (razprava Ivana Deržiča), 23. 5. 1921, str. 15–16 (razprava Antona Brandnerja); *Nova pravda*, 10. 11. 1920, K volitvam v konstituanto, 18. 12. 1920, Naše stališče, 31. 12. 1920, Kaj hočemo?

¹⁷⁵ Perovšek, *Programi političnih strank*, str. 97, 100; *Naprej*, 27. 10. 1920, »Osvoobodilni« program Slovenske Ljudske Stranke, 18. 11. 1920, Socialisti in vera, 5. 3. 1921, Ustavni načrt socialističnega kluba; *SB US K SHS*, 1, 21. 5. 1921, str. 5 (razprava Etbina Kristana); *SB UO US K SHS*, 1, 15. 2. 1921, str. 143 (razprava Etbina Kristana); *SB UO US K SHS*, 4, 4. 4. 1921, str. 30 (razprava Etbina Kristana), Odvojena mišljenja g. g. Etbina Kristana i Jovana Djonoviča, narodnih poslanika i članova Ustavnog Odbora, str. 3.

¹⁷⁶ *Viri za zgodovino KSS*, str. 92.

¹⁷⁷ *Rdeči prapor*, 6. 10. 1920, Volilna gesla in programi strank na Slovenskem, 30. 10. 1920, Hinavščina.

¹⁷⁸ O kancelparagrafu (vključen naj bi bil v volilni zakon za Ustavodajno skupščino) so sredi junija 1920 razpravljali že v Začasnem narodnem predstavništvu Kraljevine SHS. Tedanji predlog kancelparagrafa je obsegal tudi javne uslužbenke. Odločitev o sprejemu omenjenega predloga so nato zaradi njegovega »delikatnega značaja« in napovedanega obiska regenta Aleksandra Karadorđevića na Hrvaškem in v Slove-

celparagrafa je na seji Ustavnega odbora Ustavodajne skupščine 22. februarja 1921 predlagal predsednik Zemljaradniške stranke (ZS) in član Zemljaradniškega kluba (ZK) Mihajlo Avramović.¹⁷⁹ Kot je kasneje povedal v intervjuju z uslužbencem tiskovnega predstavništva predsedstva jugoslovanske vlade in stalnim dopisnikom Slovenca v Beogradu, Franom Radeščkom, je »predlog o *kancelparagrafu* (...) izšel na pritisk in izrecno zahtevo poslancev SKS«, ki so bili z ZS povezani v okviru ZK.¹⁸⁰ Zaradi objavljenega intervjuja z Avramovićem, ki je ostro napadel in obsodil delovanje poslancev SKS, je bil na zahtevo tedanjega ministra za kmetijstvo in vidnega politika SKS Ivana Puclja Fran Radešček takoj odpuščen iz državne službe.¹⁸¹

Predlog o uvedbi kancelparagrafa so podpirale predvsem liberalno usmerjene stranke iz zahodnega dela države.¹⁸² V Sloveniji sta izstopali Samostojna kmetijska in Jugoslovanska demokratska stranka, ki sta poudarili, da je treba zlorabi vere narediti konec in klerikalizem zatreti.¹⁸³ SKS in JDS sta nadaljevali izročilo slovenskega liberalizma iz avstrijske dobe, ki je zahteval vzpostavitev ustreznih pravnih sredstev za preprečitev

niji konec junija 1920 odložili. – Zečević, *SLS in jugoslovansko zedinjenje*, str. 318; Dolenc E., *Kulturni boj*, str. 130.

¹⁷⁹ *SB UO US K SHS*, 2, 22. 2. 1921, str. 52. – Ustavni odbor je v poročilu o svojem delu zapisal, da je Zemljaradniški poslanski klub posebej zahteval, da se cerkvenim osebam prepove izkoriščanje njihovega duhovnega položaja v političnostrankarske namene. (*SB UO US K SHS*, 4, Izveštaj Ustavnog Odbora Ustavotvorne Skupščine o nacrtu Ustava i Tekst Ustave, kako je primljen u Ustavnom Odboru, str. 8.)

¹⁸⁰ *Slovenec*, 23. 3. 1921, Fran Radešček, Razgovor z g. Avramovićem. – Avramović je v omenjenem intervjuju podrobneje opisal okoliščine, v katerih je podal predlog o kancelparagrafu: »V ožjem odboru ustavnega odbora, ko se je pretresal člen o veri, sva bila kot zastopnika našega kluba jaz in g. Vošnjak (poslanec SKS dr. Bogumil Vošnjak – op. J. P.). Dočim sem jaz lojalno zastopal stališče zemljaradniškega ustavnega nacрта in seveda tudi točko o *kancelparagrafu*, ki so nam jo vsilili posl. SKS, je medtem g. dr. Vošnjak stal na strani in se smejal. Jaz sem lojalno postopal tudi kot zagovornik ustavnega nacрта, ki je izšel iz zemljaradniškega kluba, dočim je tisti, ki je duševni tvorec *kancelparagrafa*, molčal kot nem. V ožjem odboru sem mu to takoj očital in rekel, da je njegovo postopanje neloyalno. Nato je on odgovoril, da mora iz taktičn. razlogov molčati, ker bi drugače klerikalci napadali njega in njegove tovariše.«

¹⁸¹ *SBL*, 9, str. 4; Gantar Godina, Prislino izseljenstvo Frana Radeščka, str. 56.

¹⁸² Hohnjec, O ustavi naše države, str. 328. Prim. tudi *Nova pravda*, 23. 4. 1921, Jugoslavija.

¹⁸³ *Kmetijski list*, 10. 3. 1921, Občni zbor Samostojne kmetijske stranke; *Slovenski narod*, 24. 10. 1920, Program Jugoslov. demokratske stranke za volitve v konstituantno.

političnega zlorabljanja vere in Cerkve.¹⁸⁴ Stranki sta že dalj časa poudarjali, da je med duhovščino v veliki meri prisotna politična agitacija.¹⁸⁵ V SKS, ki je obenem opozorila, da spoštuje poslanstvo duhovniškega stanu,¹⁸⁶ so celo menili, da »cerkev ni več kraj, kjer naj bi vsak vernik našel dušno tolažbo, marveč je mesto političnega gospodstva, kjer se neti in vzdržuje strašno sovraštvo in prepir med prebivalci iste vere in iste narodnosti«. Poudarili so, da mora biti cerkev svetišče, kjer najde versko tolažbo vsak kristjan, ne pa, da v njej »hujska duhoven na nasprotnike svoje politične stranke, draži vernike na spore med sosedi in na pretepe«. ¹⁸⁷ Navedeno opozorilo se je navezovalo na tedanji politični položaj SKS. Kot novoustanovljena sodobna, liberalna stranka, delujoča predvsem na podeželju, je namreč SKS pomenila resno konkurenco SLS, ki je v tem delu političnega prostora do tedaj imela nesporen primat.¹⁸⁸ Zaradi napadov, ki so bili usmerjeni nanjo, je SKS na svojem taboru 23. novembra 1919 v Ljubljani oblikovala posebno poslanico ljubljanskemu in mariborskemu škofu – dr. Antonu Bonaventuri Jegliču in dr. Mihaelu Napotniku. V njej ju je prosila, naj ukrepata, da duhovniki v njihovih škofijah ne bodo izkoriščali vere v politične namene in napadali njenih pripadnikov, jih žalili in izzivali. Zbrani udeleženci tabora so še dodali, da če se ne bo »hotelo poslušati in vpoštevati našega resnega glasu, odklanjamo za vse, kar pride, vsakršno odgovornost«. Poslanico so ljubljanskemu škofu izročili 23., mariborskemu pa 25. novembra 1919.¹⁸⁹ Kot je v svojem dnevniku zapisal škof Jeglič, so možje, ki so ga obiskali, poudarili, »da so na verski podlagi, [zato] naj jih duhovniki tako strupeno

¹⁸⁴ Lončar, *Politično življenje Slovencev*, str. 71; Bergant, *Slovenski klasični liberalizem*, str. 16, 90–93; Zver, *Demokracija*, str. 153; Perovšek, *Na poti v moderno*, str. 72–73.

¹⁸⁵ *Kmetijski list*, 18. 9. 1919, Naša stranka in duhovščina, 18. 3. 1920, Dopisi. *Iz Horjula pri Ljubljani*, 21. 10. 1920, Slovenskemu kmetu, slovenskemu ljudstvu!, 10. 1. 1921, Klerikalne lumparije; *Jutro*, 18. 11. 1920, uvodnik z dne 17. februarja, 23. 11. 1920, uvodnik z dne 22. novembra, 28. 12. 1920, uvodnik z dne 27. decembra; *SB UO US K SHS*, 4. 5. 4. 1921, str. 32 (razprava Gregorja Žerjava).

¹⁸⁶ *Kmetijski list*, 4. 3. 1920, Pokrajinske vesti. *Ali smo res proti duhovnom?*, 25. 3. 1920, J. S. ml., Naša stranka in duhovščina.

¹⁸⁷ *Kmetijski list*, 19. 2. 1920, Matija Gubec, Za svetost cerkve.

¹⁸⁸ Prim. Mikuš, *Razvoj slovenskih političnih strank*, str. 113; Zečević, *SLS in jugoslovansko zedinjenje*, str. 260; isti, *Na zgodovinski prelomnici*, str. 93.

¹⁸⁹ *Kmetijski list*, 26. 2. 1920, Samostojni kmetje duhovščini.

ne napadajo, saj jih radi sprejmo med se kot svetovalce in učitelje (eden je dodal: duhovne učitelje). Prinesli in prečitali so mi poslanico. Rekel sem jim, da je v njihovih nazorih veliko pravega, da je pa stranka sumljiva, ker so jo ustanovili liberalni gospodje in je njihov »Kmetijski list« silno strupen. Eden mi je odgovoril, da list duhovnike napada zato, da odbija napade duhovnikov na stranko celo v cerkvi; naj bodo duhovniki umerjeni in naj jih (pripadnike SKS – op. J. P.) ne razvpijejo kot brezverce. Rekel sem jim, da jim bom odgovoril pismeno. Oni so mi pa obljubili poslati svoj program. (...) Postopati moram previdno,« je pripisal Jeglič, »da jih ne odbijem, ampak ako mogoče kaj pridobim. Odgovor sem poslal proštu Kalanu (Andrej Kalan – op. J. P.), da ga prečita in presodi.«¹⁹⁰ A v obeh škofijah so se odločili, da na podlagi predanih poslanic ne bodo ukrepali. Avtor, podpisan kot »Matija Gubec«, je namreč 19. februarja 1920 v Kmetijskem listu ugotavljal, da je bil »zaman naš poziv na cerkvene poglavarje (škofe), naj nas ščitijo pred napadi politikujoče duhovščine v cerkvi«,¹⁹¹ poslanec SKS v Ustavodajni skupščini Ivan Mrmolja pa je 26. aprila 1921 izjavil, da so »škofje (...) pritožbo (poslanico – op. J. P.) ignorirali, kakor da nimamo mi nič govoriti.«¹⁹² SKS je zato že decembra 1920 pozvala svoje pripadnike, naj tajništvu stranke naznanijo primere zlorabe vere v cerkvi. »Kot resni politiki hočemo dognati,« je zapisal Kmetijski list, »kdo je kriv gnusne gonje po cerkvah, kdo skrunjenja svetih prostorov s politično borbo. (...) Naše cerkve so last naroda. Postavili so jih naši očetje Bogu v čast in narodu v duševno tolažbo. Cerkve niso za zbesnelega politika, ki je pozabil, da je duhoven ter postal služabnik umazane strankarske politike.«¹⁹³

Tako SKS kot JDS sta v letih 1920–1921 opozorili tudi na nekatere konkretne primere, ko so na ravnanje posameznih duhovnikov vplivali politični razlogi (zavrnitev odveze vernicam, ker so njihovi možje pripadali liberalni stranki ali če so odklonile, da bodo vplivale

¹⁹⁰ SI AS 1871, Jegličev dnevnik, 27. 11. 1919.

¹⁹¹ *Kmetijski list*, 19. 2. 1920, Matija Gubec, *Za svetost cerkve*.

¹⁹² *SB US K SHS*, 1, 26. 4. 1921, str. 16.

¹⁹³ *Kmetijski list*, 9. 12. 1920, Poziv.

na može, naj odpovejo liberalni politični tisk; odklanjanje poslednjega obhajila pripadnikom liberalne stranke; prisiljevanje posameznikov ob podelitvi poslednjega obhajila, da svoje hiše ne bodo dali na razpolago za zborovanje SKS; žalitve pripadnikov SKS in odklanjanje cerkvenega pokopa njihovih otrok).¹⁹⁴ Najbolj pa sta se seveda osredotočili na vprašanje izkoriščanja vere v politične namene v času obravnave vprašanja kancelparagrafa v Ustavodajni skupščini. SKS je v njegovem zagovarjanju izhajala iz načelnega stališča, da je kancelparagraf potreben, ker ščiti čistost in svetost vere in cerkve pred političnim izkoriščanjem.¹⁹⁵ Obenem so njeni predstavniki v Ustavodajni skupščini v močnem kulturnoboju tonu poudarili, da je kancelparagraf »potreben državi v zaščito pred katoliškimi duhovniki«. Nujna državna potreba naj bi bil zato, »ker pri nas klerikalizem zlorablja cerkev za hujskanje proti državni avtoriteti, ker rabi klerikalizem sveto cerkev za politično agitacijo in kot politično tribuno«. To je nesprijemljivo, saj je cerkev hiša božja in kot taka last naroda, duhovnik pa je služabnik naroda in cerkve. Zato cerkev ni »last duhovnika, ne sme biti in tudi ne bo«.¹⁹⁶ Poleg omenjenih razlogov se je SKS zavzemala za kancelparagraf tudi zaradi nasprotovanja SLS, ki je zagovarjala eksteritorialnost cerkvene oblasti nasproti državni oblasti. To je pomenilo, da se državna oblast ne bi smela vmešavati v cerkvene zadeve, s tem pa uvedba kancelparagrafa ne bi imela pravne podlage. Poslanec SKS Bogumil Vošnjak je tezi o sočasnem obstoju suverenosti Cerkve in suverenosti države nasprotoval s trditvijo, da ob državni suverenosti ne more obstojati nobena druga

¹⁹⁴ *Kmetijski list*, 22. 4. 1920, Ivan Urek, S kakim orožjem nastopa SLS proti naši kmetijski stranki, 28. 4. 1921, Pokrajinske vesti. *Z Roba*; *SB US K SHS*, 4, 4. 4. 1921, str. 31 (razprava Gregorja Žerjava); *SB US K SHS*, 1, 20. 5. 1921, str. 13–14 (razprava Josipa Drofenika).

¹⁹⁵ *Kmetijski list*, 19. 2. 1920, Matija Gubec, Za svetost cerkve, 6. 4. 1921, Pokrajinske vesti. *Donesek h »kancelparagrafu*, 14. 4. 1921, Boj za »kancelparagraf», 28. 4. 1921, Pokrajinske vesti. *Z Roba*, 5. 5. 1921, Pokrajinske vesti. *Shoda poslanca Drofenika*, 12. 5. 1921, Stranka ljudskih sleparjev, 9. 6. 1921, geslo na čelu str. 2, 23. 6. 1921, Pokrajinske vesti. *Shod SKS v Šmarju pri Jelšah*. Prim. tudi *SB US K SHS*, 1, 26. 4. 1921, str. 16 (razprava Ivana Mrmolje), 20. 5. 1921, str. 14 (razprava Josipa Drofenika).

¹⁹⁶ *SB US K SHS*, 1, 20. 5. 1921, str. 13, 15 (razprava Josipa Drofenika). Glej tudi 26. 4. 1921, str. 16 (razprava Ivana Mrmolje).

suverenost, ki bi bila nad njo. Zato je kancelparagraf podprl.¹⁹⁷

Vošnjakovo razmišljanje je podprla tudi JDS, ki je v kancelparagrafu videla zagotovilo, da bo javno življenje varno pred zlorabo božjega imena.¹⁹⁸ V JDS so se sicer zavedali, da kancelparagraf ni značilen za moderno družbo. Prepričani pa so bili, da je njegova uvedba potrebna, »dokler je klerikalna politika nemoderna, dokler se verstvo izrablja za čisto politične in gospodarske smotre, dokler niso načrtane meje med pravo cerkveno avtoriteto in politično nadvlado duhovništva«. ¹⁹⁹ Eden glavnih zagovornikov kancelparagrafa v Ustavodajni skupščini, poslanec JDS Gregor Žerjav, je ob tem opozoril še na kazenskopравни vidik uveljavitve omenjenega določila. Poudaril je, da bo na njegovi podlagi duhovnik, ki bo prekoračil določeno mejo, postavljen pred civilno sodišče, saj bodo načela kancelparagrafa vnesena v kazenski zakonik.²⁰⁰ Dodal je še, da duhovnik sicer lahko v cerkvi posredno »dela (...) za klerikalizem« in izven nje neposredno za svojo stranko, »absolutno pa je treba izključiti, da se v cerkvi direktno agitira za »katoliško stranko«. To, kar sedaj »vključujemo v Ustavo (kancelparagraf – op. J. P.)«, je nadaljeval Žerjav, »bo samo princip, definitivna redakcija pa bo izdelana v našem kazenskem zakoniku po katerem bodo kasneje svobodni in neodvisni sodniki sodili ali obstaja kakšen delikt ali ne«. ²⁰¹ Žerjavova razprava je razkrivala globoko prepričanje, da politični govor v cerkvi vodi h kazenski odgovornosti. Njegovega odnosa do Cerkve in politike se je zbal že škof Jeglič, ki je kmalu zatem, ko je Žerjav postal predsednik Deželne vlade za Slovenijo, v svoj dnevnik zapisal: »Bojimo se cerkvi krivičnih in sovražnih odredb.« ²⁰² Ob tem je zanimivo, da je prvi načelnik JDS in dolgoletni najglasnejši borec proti političnemu katolicizmu na Slovenskem, Ivan Tavčar, v tistem času skoraj

¹⁹⁷ *SB UO US K SHS*, 4, 5. 4. 1921, str. 35–36.

¹⁹⁸ *Jutro*, 6. 4. 1921, uvodnik z dne 5. aprila, 27. 5. 1921, uvodnik z dne 26. maja. Prim. tudi *Tabor*, 13. 4. 1921, Kancelparagraf in njegove posledice.

¹⁹⁹ *Tabor*, 21. 5. 1921, Notranja in zunanja politika. *Kancelparagraf*.

²⁰⁰ *SB UO US K SHS*, 4, 4. 4. 1921, str. 31.

²⁰¹ *Prav tam*, 5. 4. 1921.

²⁰² *SI AS 1871*, Jegličev dnevnik, 2. 12. 1919.

opustil svojo dolgoletno ostro kulturnobojno držo. To je razkrival članek, v katerem je obravnaval problematiko kancelparagrafa. Tavčar je bil namreč prepričan, »da agitacija v cerkvi ni glavna stvar. *Glavna stvar je agitacija duhovščine zunaj cerkve*: mlad in vnet kaplan, ki bo ponoči in podnevi lazil od hiše do hiše, bo dosegel večje uspehe, nego pridiga, in naj bo ta še tako agitatorična. Te agitacije se pa duhovščini ne more prepovedati, ker je vsak volivec opravičen, da agitira, kolikor more.«²⁰³

Poleg SKS in JDS, ki sta izražali prevladujoče gledanje na vprašanje kancelparagrafa v slovenskem liberalnem taboru, se je o tem vprašanju opredelila tudi Narodno socialistična stranka. V primerjavi z njima ni zagovarjala tako trdih in ozkih stališč o političnem govoru v cerkvi. Poslanec NSS Anton Brandner se je, ob opozorilu, da sta med slovenskimi zagovorniki kancelparagrafa SKS in JDS do tega deloma upravičeni, najprej zavzel, naj bi kancelparagraf veljal tudi za uradništvo. »Ako država vsled tega, ker dobivajo duhovniki od nje plačo, kontrolira duhovščino,« je dejal, »bi se moralo izvajati isto tudi pri uradništvu, ki izrablja čestokrat svoj položaj v strankarske namene. Enaka praksa za vse, kakor za duhovnike, tako za uradnike!« (...) Isto moramo zahtevati tudi pri privatnih podjetnikih. Tudi tam imamo slučaje, da pritiskajo kapitalisti na uslužbence in omejujejo njihovo svobodno voljo. Kadar pridejo volitve, nastopajo celo s terorjem proti njim. Enaka pravica za vse! Kakor za duhovnike, tako tudi za ostale!«²⁰⁴

Tako kot drugi liberalni poslanci je tudi Brandner zagovarjal stališče, da se Cerkvi ne sme dovoliti vključevanja v politično strankarski boj. Kljub temu pa je dvomil, da bi lahko »kancelparagraf res koristil samostojnim kmetom in demokratom (SKS in JDS – op. J. P.), kateri si hočejo s pomočjo kancelparagrafa utrditi svoje stališče in razviti svoje organizacije«. Opozoril je, da »toliko časa, dokler imajo gospodje duhovniki na razpolago spovednico, toliko časa kancelparagraf nič ne pomaga. Veliko več in veliko bolj lahko vplivajo na svoje

²⁰³ *Slovenski narod*, 6. 7. 1920, Ivan Tavčar, Ne vlivajmo olja v plamen! – O tem glej podrobneje, Perovšek, *Na poti v moderno* str. 132–133.

²⁰⁴ *SB US K SHS*, I, 23. 5. 1921, str. 15, 16.

ljudi v spovednici nego s prižnice doli. Zato dvomim, da bi kancelparagraf kaj koristil, pač pa se bojim, da se ne bi razvil kulturni boj, kar bi naši mladi državi zelo škodovalo. (...) Zato je treba v tem vprašanju dobro premisliti, preden se kaj sklene.«²⁰⁵

Narodno socialistična stranka je med svojimi načelnimi stališči posebej poudarila, da ne zagovarja kulturnega boja.²⁰⁶ Brandner je zato v Ustavodajni skupščini opozoril, da NSS ne potrebuje kancelparagrafa za svojo politično oporo. »Mi [bomo] svojo organizacijo razvili tudi brez kancelparagrafa«, je dejal. »Mi mislimo, da tisti, ki propagira zdrave ideje, zdrave misli, ne potrebuje državne pomoči. (...) Državo kličejo na pomoč samo stranke, ki se čutijo slabe. Toda stranke, ki se čutijo močne in zdrave, stranke, ki imajo zdrave ideje, odklanjajo državno pomoč. Te stranke bodo dosegle uspeh iz lastne moči. (...) Dokler imajo duhovniki na razpolago spovednico, toliko časa je vsak kancelparagraf naravnost smešen. Če morete zabraniti agitacijo v spovednici, je potem je stvar drugačna. Tega pa ni mogoče, ker s tem posegate v notranje verske zadeve.« Na Žerjavovo pripombo, da je glavna stvar vendarle prižnica, pa je odgovoril: »Videli boste, da Vam ne bo nič koristilo.«²⁰⁷

Podobnega mnenja kot Anton Brandner je bila tudi skupina družbenoreformno in narodnoavtonomistično usmerjenih slovenskih intelektualcev, zbranih ob glasilu Avtonomist. Skupina je v prvi polovici dvajsetih let v slovenskem javnem življenju imela opazno mnenjsko, deloma pa tudi politično vlogo.²⁰⁸ Leta 1921 je o vprašanju kancelparagrafa in razmerja med vero in politiko v svojem glasilu udarno zapisala, da »v isto kategorijo zatiranja svobode kakor ›Obznana‹ spada tudi kancelparagraf. Njegovo potrebo utemeljujejo v tem, da se gre tu za boj proti klerikalcem. Kako je to vendar smešno in otročje!« je poudaril Avtonomist. »Klerikalizem obstoji pri vseh verah in bo obstal, dokler bodo kje kakšne ve-

²⁰⁵ Prav tam, str. 16.

²⁰⁶ *Nova pravda*, 18. 12. 1920, Naše stališče.

²⁰⁷ *SB US K SHS*, I, 23. 5. 1921, str. 16.

²⁰⁸ O slovenskih avtonomistih glej Perovšek, Albin Prepeluh in SRSKD, str. 194–198; isti, Prepeluhove ustavno-politične koncepcije, str. 83–86; Zečevič, *Na zgodovinski prelomnici*, str. 113–116.

re.« Tudi proti veri so se vedno borili, pa še danes živi, čeprav ta boj poteka že tako dolgo, odkar vera obstoji, to je že nekaj tisoč let. »Čudno, da Neroni niso prišli na misel kancelparagrafa!« »Naše mnenje je, da vere (ver) tudi kancelparagraf ne bo ubil, tudi duhovniške agitacije ne bo preprečil, pač pa označuje njegove zagovornike za jako nesvobodoljubne in nedemokratske ljudi.«²⁰⁹ Avtonomist je versko vprašanje razumel predvsem kot kulturnoznanstveno vprašanje, njegov politični vidik pa je po njegovem mnenju zadeval večino ljudstva. In »če se je slovensko ljudstvo odločilo, da ima rajši fajmoštre kakor advokate (mišljena je liberalna meščanska politika – op. J. P.), je to stvar ljudstva in to odločitev moramo vzeti mirno na znanje, tudi advokatje jo morajo vzeti na znanje. Če pa taka odločitev advokatom ni prav, naj pa poskrbe s svojim delovanjem za to, da bodo ljudje njih rajše imeli kakor fajmoštre in potem bodo fajmoštri to odločitev ljudstva jemali na znanje.« Nasploh pa je Avtonomist menil, da »boj proti klerikalizmu« ni več prvo in glavno vprašanje slovenske politike. Bistveno vprašanje tedanjega časa je videl v boju za obliko državne ureditve Kraljevine SHS, to je v vprašanju centralistično ali avtonomistično urejene jugoslovanske države, ki je »mnogo važnejše in aktualnejše kakor pa stara liberalno-klerikalna bojna gesla«.²¹⁰

Vprašanje oblike državne ureditve je tedaj dejansko bilo osrednji problem, ki ga je obravnavala slovenska politika. Vendar pa je na idejnem področju, ki je bilo eno od ključnih izhodišč političnega opredeljevanja, kancelparagraf prav tako predstavljal zelo pomembno vprašanje. O njem so se opredelili tudi v marksističnem taboru, le da so ga obravnavali zgolj v JSDS. Slovenskih komunistov namreč njegova uvedba ali ne ni zanimala.²¹¹

Socialni demokrati, ki so menili, naj za cerkvene služabnike, če nastopajo politično, veljajo iste pravice in dolžnosti kot za vsakega drugega državljana,²¹² med svoja načelna stališča niso vključili idejnega boja proti

²⁰⁹ *Avtonomist*, 11. 4. 1921, Tedenski pregled. *Kancelparagraf*.

²¹⁰ *Avtonomist*, 9. 5. 1921, Klerikalizem, separatizem, federalizem, protidržavnost, avtonomija in – policija.

²¹¹ *SB US K SHS*, 1, 10. 5. 1921 (razprava Vladislava Fabjančiča).

²¹² Perovšek, *Programi političnih strank*, str. 97.

veri in duhovništvu. Proti duhovnikom so bili odločeni nastopiti le, če bi delovali kot branilci kapitalističnega družbenega reda.²¹³ JSDS je še marca 1921 menila, da bi kancelparagraf pomenil le sredstvo kulturnega boja. Prepričana je bila, da duhovnikom »nihče ne more braniti dostopa do *posameznih* vernikov – če ne bodo govorili v cerkvi, bodo pa govorili v spovednicah in doma. Zato je vsaka naredba proti »pridigovanju« iluzorna in odveč.« To stališče je strankino glasilo Naprej pojasnilo takole: »Politično pa smatramo, kakor že omenjeno, vsako protinarodnostno in vsako protiversko naredbo *kot nasilje*, in za *socialista kot takega* stoji »kancelparagraf« v isti vrsti, kakor policajdemokratska »obznana.«²¹⁴ Liberalni Kmetijski list je ob tem zapisal, da ima Naprej »možganske krče in tako je iztiskal članek, v katerem dokazuje, da morajo biti socialni demokratje proti »kancelparagrafu«, kar da sledi iz njih zahteve, da je vera zasebna stvar.«²¹⁵

Socialni demokrati so kasneje v Ustavodajni skupščini svoje stališče o kancelparagrafu spremenili. Poslanec JSDS Etbin Kristan je sicer izjavil, da stranka zagovarja enako pravico za vse, kar pomeni, da imajo tudi duhovniki pravico do političnega dela in sodelovanja na volitvah. Pristavil pa je, da duhovniki svoje pravice ne smejo zlorabiti in v cerkvi vernikom priporočati, za koga naj glasujejo oziroma jih k temu na podlagi svoje avtoritete in groženj s pogubljenjem, če bodo ravnali drugače, nagovarjati zunaj nje. JSDS je torej v Ustavodajni skupščini nasprotovala kancelparagrafu, če bi duhovnikom kratil pravico do političnega udejstvovanja, ni pa bila pripravljena dopustiti njene zlorabe.²¹⁶ Kot je dejal Etbin Kristan, socialni demokrati sicer niso verjeli, »da je kancelparagraf Bog ve kaka velika stvar«, ocenili pa so, da je potreben, »ker se z njim gre na to, da se ne ustvari privilegij za katoliško cerkev (možnost izkoriščanja duhovniške službe in duhovniških nalog v politične namene – op. J. P.)«.²¹⁷

²¹³ *Naprej*, 18. 11. 1920, *Socialisti in vera*, 12. 3. 1921, Kancelparagraf.

²¹⁴ *Naprej*, 12. 3. 1921, Kancelparagraf.

²¹⁵ *Kmetijski list*, 17. 3. 1921, *Pokrajinske vesti. Socialni demokratje proti »kancelparagrafu«*.

²¹⁶ *SB UO US K SHS*, 4, 4. 4. 1921, str. 30.

²¹⁷ *SB US K SHS*, I, 21. 5. 1921, str. 5.

Edina slovenska politična stranka, ki je v Ustavodajni skupščini nasprotovala kancelarparagrafu, Slovenska ljudska stranka, je v obravnavi tega vprašanja izhajala iz načelnega stališča, da sta po cerkvenem pravu Cerkev in država dve oblasti, ki sta suvereni vsaka na svojem področju. Obe sta pri svojem delu druga od druge neodvisni, kar pomeni, da Cerkev priznava neodvisnost države in se ne vmešava v specialne notranje državne zadeve, država pa prav tako nima pravice, da bi Cerkev ovirala v urejevanju njenih notranjih zadev. Kancelarparagraf bi torej posegel v pristojnosti Cerkve, to pa bi bilo nasilje.²¹⁸ Poslanci SLS v Ustavodajni skupščini so nadalje opozarjali, da so služabniki Cerkve v izvrševanju svoje duhovniške službe odvisni le od svojih cerkvenih predstojnikov (kanon 1260 cerkvenega zakonika), medtem ko je problematiko kancelarparagrafa uredila že enciklika Benedikta XV. *Humani generis redemptionem*, izdana 15. junija 1917, ki duhovniku kot učitelju vere prepoveduje vso politiko. Poudarili so, da se duhovnik, ki krši določila cerkvenega kancelarparagrafa, po kanonu 2298 novega cerkvenega zakonika kaznuje z izgubo svobode gibanja, odhodom iz župnije, prepovedjo izvrševanja poklica in odvzemom duhovniške obleke, kar dejansko pomeni, da ni več duhovnik.²¹⁹ Poslanec SLS iz Prekmurja in duhovnik Josip Klekl je ob tem svoje poslanske kolege vprašal: »Gospodje, hočete Vi večje kazni? Ako bi vi mene obsodili, da me zatvorite na eno leto v temnico ali da se mi vzame duhovniška oblast samo za en mesec, grem rajši za eno leto v ječo, nego da bi se mi odvzela duhovniška oblast; kajti to je najhujša kazen za nas.« V podkrepitev svojega stališča se je skliceval na ravnanje duhovščine v času Sovjetske republike Madžarske (od 21. marca do 1. avgusta 1919), ki ni hotela v cerkvi navduševati vernikov za komunistično stranko. Na podlagi primera, ki je zadeval katoliški cerkvi svetovnonazorsko nasprotno

²¹⁸ *Slovenec*, 15. 1. 1921, Cerkevna pravna vprašanja v ustavi; *SB US K SHS*, 2, 25. 5. 1921, str. 23 (razprava Josipa Klekla).

²¹⁹ *SB US K SHS*, 1, 11. in 12. 5. 1921, str. 14 (razprava Josipa Hohnjeca), 23. 5. 1921, str. 8 (razprava Josipa Hohnjeca); *SB US K SHS*, 2, 25. 5. 1921, str. 23, 24 (razprava Josipa Klekla).

politično gibanje, je sklenil, da kancelparagraf žali Cerkev in ji dela krivico.²²⁰

Stališče, da je duhovnik za svoje ravnanje v cerkvi odgovoren le cerkvenim institucijam, je zagovarjal tudi načelnik SLS Anton Korošec. Ob tem je opozoril, da v političnem življenju obstoje vprašanja, ki zadevajo tudi Cerkev, ki ni abstrakcija, marveč osnova vsega realnega življenja. Zato lahko pride do primera, ko bo duhovnik v cerkvi načel različne probleme.²²¹ Kot je poudaril dr. Andrej Gosar, pa bi bilo težko najti koga, ki bi mogel objektivno soditi o tem, ali je duhovnik prekoračil mejo, postavljeno v ustavi, ali je ni. »To je praktično brez velike zlorabe sploh neizvedljivo. Zagovarjati se da samo to, da se duhovnik kaznuje takrat, kadar se mu pred sodiščem dokaže, da je zagrešil nekaj proti državi in njenim zakonom, ne pa proti eni ali drugi politični stranki.« Gosar je priznal, da prihaja tudi do zlorabe cerkvene oblasti. Izjavil je, da mu je žal, »kadar izvem, da se je verska oblast zlorabljal v prilog stranki (SLS – op. J. P.), kateri imam čast pripadati. (...) Toda stranka ni država. Če se pa vrši v cerkvi agitacija proti državi, zaprete lahko duhovnika že po obstoječih zakonih.«²²²

Po Gosarju bi lahko bil edini, vsaj navidezno objektivni vzrok za uvedbo kancelparagrafa ta, da ima duhovnik možnost preveč vplivati na vernike in jim s tem omejevati osebno svobodo ter jih ovirati, da bi lahko sodelovali v javnem življenju tako, kot bi sami želeli ali bi jim najbolj koristilo. Če bi bilo to splošno resnično, bi lahko govorili o upravičenosti uvedbe kancelparagrafa. »Toda«, je nagovoril njegove liberalne zagovornike, »za tako določbo je treba, da ne navedete samo dveh, treh izjemnih slučajev in potem deducirate iz tega obče pravilo za vse, marveč morate imeti množico takih slučajev.« Tega pa zagovorniki kancelparagrafa niso storili. Če pa bi, bi jim zastavil naslednje vprašanje: »Zakaj ne donesete podobnega kancelparagrafa za tiste, ki imajo gospodarsko premoč ter jo zlorablajo in vplivajo na druge državljane, da ti ne morejo varovati svojih pravic?« Moč kapitala nad

²²⁰ SB US K SHS, 2, 25. 5. 1921, str. 24.

²²¹ SB US K SHS, 1, 15. 4. 1921, str. 19.

²²² Prav tam, 20. 5. 1921, str. 10.

delovnimi sloji je namreč »mного, mnogo večja nego je moč duhovnika nad njegovimi verniki«. ²²³

Gosar se je dotaknil tudi družbene, gospodarske in kulturne vloge duhovnikov v slovenski zgodovini. Menil je, da se slovenski liberalci zavzemajo za kancelparagraf bodisi iz bojazni bodisi iz sovraštva proti t. i. klerikalizmu. »Gospoda moja,« je dejal, »vsi veste, da je klerikalizem nadvlada duhovščine. (...) Klerikalizem pomeni nadvlado duhovščine tudi v stvareh, ki se ne tičejo vere. (...) A tedaj Vas vprašam: kdo je kriv tega našega klerikalizma? Nihče drugi nego Vaša liberalna inteligenca, ki skozi desetletja ni nič delala med ljudstvom. Prvi je prišel in moral priti duhovnik, da se je usmilil naroda ter ga dvignil kulturno in gospodarsko. Gospoda moja: mi katoliški lajiki v Sloveniji smo najhujši nasprotniki klerikalizma, kolikor je na njem slabega, in ga najbolj podiramo s tem, ker gremo med ljudi in delamo zanje, da gredo za nami. (...) Če se hočete boriti proti klerikalizmu, potem se borite s tem, da greste med narod in nesebično pomagajte!« Na koncu je spregovoril še o nedemokratičnem značaju kancelparagrafa. »Ne smete ustvarjati preventivnih odredb za en stan,« je dejal, »dokler ne dokažete, da je ta stan v veliki večini škodljiv državi, da dela proti nji. Kadar ste dokazali, da dela naša duhovščina v večini proti državi, tedaj le izdajte proti njej kancelparagraf. Dokler pa morate priznavati, da je baš ona največ storila za to, da se je slovenski narod ohranil, toliko časa ne smete izdajati proti njej takih preventivnih odredb. (...) Jaz za svojo osebo se ne plašim tega, da bo prišel kancelparagraf v ustavo, in če pride, rečem samo to, da se veselim tistih velikih mož, katere bo rodil.« ²²⁴

Stališče, da je kancelparagraf nedemokratičen institut, so zagovarjali tudi drugi poslanci SLS in pristavili, da nima primerjave v kulturnem svetu. ²²⁵ V enakem tonu in z enakimi argumenti je proti kancelparagrafu

²²³ Prav tam, str. 9.

²²⁴ Prav tam, str. 10. – Na zgodovinsko vlogo in pomen duhovščine za kulturni, socialni in gospodarski dvig slovenskega naroda glej tudi *SB US K SHS*, 1, 27. 4. 1921, str. 13–14 (razprava Janeza Brodarja).

²²⁵ *SB US K SHS*, 1, 10. 5. 1921, str. 30 (razprava Josipa Klekla), 11. in 12. 5. 1921, str. 14 (razprava Josipa Hohnjeca), 23. 5. 1921, str. 8 (razprava Josipa Hohnjeca).

pisal tudi strankin tisk, na to pa so izven parlamenta opozarjali tudi vidni predstavniki SLS. Na velikem strankinem shodu za svobodo Cerkve in proti kancelparagrafu so sprejeli tudi resolucijo zoper vklepanje Cerkve v »okove kancelparagrafov in podobnih določb«. ²²⁶ Slovenec, ki je že leta 1920 zapisal, da ima »Cerkev pravico in dolžnost, da zavzema svoje stališče nasproti temeljnim idejam, ki tvorijo velika gibanja v sodobnem življenju«, ²²⁷ je ob splošnem nezadovoljstvu katoličanov nad kancelparagrafom še poudaril, da z njim želijo »dati cerkvenim propovednikom nagobčnik« in Cerkev prisiliti k molku, ko bi morala oznanjati Kristusov nauk, braniti vero in svoje pravice pred napadi sovražnih strank, ter pozivati vernike, da morajo Boga bolj ubogati kot ljudi. ²²⁸ Na ugovore z liberalne strani, da kancelparagraf ne velja le za katoliško, temveč tudi za pravoslavno in muslimansko cerkev, pa je Slovenec s primerom položaja pravoslavne cerkve v Ruski sovjetski federativni socialistični republiki odgovoril, da se »ravno pravoslavlje v Rusiji, ki je najbolj merodajno, najbolj bori proti kancelparagrafu, ki ga je dekretiral sovjet narodnih komisarjev«. ²²⁹ Opozoril je tudi, da zaradi prizadevanja za sprejem Cerkvi sovražnih naredb »politika države SHS (Kraljevine SHS – op. J. P.) drči navzdol po poševni ploskvi notranjega državljskega boja«. Ob tem bi kancelparagraf utegnil imeti take posledice, da bi ga njegovi zagovorniki, če bi se tega zavedali, nikoli ne predlagali. Kancelparagraf bi lahko »prisilil duhovščino, da v cerkvi svoje delo le še bolj osredotoči okoli osebne verske vzgoje v najožjem smislu besede, zato pa bi katoliški laiki podesetorili katoliško politično in socialno delo na zunaj. Eno kakor drugo bi bilo le v veliko korist cerkve. Ne kazalo bi torej nič drugega kakor obesiti nagobčnik na vse državljanke katoliškega veroizpovedovanja sploh, kar je seveda nemogoče.« ²³⁰

²²⁶ *Slovenec*, 12. 6. 1920, Kancelparagraf, 3. 3. 1921, Kulturni boj, 15. 3. 1921, Veličastna protestna manifestacija v Ljubljani, 7. 4. 1921, Kancelparagraf in njegove posledice, 12. 6. 1921, Govor dr. Korošca na shodu HPS v Osijeku.

²²⁷ *Slovenec*, 12. 6. 1920, Kancelparagraf.

²²⁸ *Slovenec*, 5. 3. 1921, Verski boj.

²²⁹ *Slovenski narod*, 4. 3. 1921, Dnevne vesti. *Zagonetka; Slovenec*, 4. 3. 1921, Kancelparagraf in pravoslavna cerkev.

²³⁰ *Slovenec*, 3. 3. 1921, Kulturni boj.

O kancelparagrafu so v Ustavodajni skupščini odločali 5. aprila, 18. maja in 25. maja 1921. Najprej je na seji Ustavnega odbora Ustavodajne skupščine 5. aprila 1921 odborska večina sprejela predlagano določilo, ki je verskim služabnikom pri opravljanju duhovniške službe in duhovniških nalog prepovedovalo izkoriščati vero v politične namene.²³¹ Gregor Žerjav se je ob tem na zboru zaupnikov JDS 10. aprila 1921 v Ljubljani pohvalil, da je bil kancelparagraf sprejet po zaslugi slovenskih demokratov, ki so predložili dokumente o delovanju duhovščine v cerkvi.²³² Splošnemu veselju v JDS zaradi sprejetja kancelparagrafa v Ustavnem odboru pa se je uprla NSS, saj je v njem videla le politično kratkovidnost svobodomiselnih strank. »Naše vodilne svobodomiselne politične stranke«, je zapisala Nova pravda, »pripravljajo naravnost pot bodoči klerikalni zmagi. Pot katero hodijo naši demokrati je pot, ki pelje v prepad. – Toda oni to sami hočejo in mi jih ne bomo zadrževali.«²³³ Težo sprejetega določila je kasneje skušal omiliti Kmetijski list, ki je spomnil, da kancelparagraf »prepoveduje le zlorabo vere in izrecno dovoljuje duhovnikom, da smejo izvun cerkve vršiti svoje politično delo tako, kakor hočejo«.²³⁴

V nadaljnjem odločanju o kancelparagrafu so na seji Ustavnega odbora 18. maja 1921 z večino glasov zavrnili predlog Jugoslovanskega kluba (JK; v njem so bile povezane SLS, Hrvatska pučka stranka in Bunjevačko-šokačka stranka), da bi iz ustave črtali kancelparagraf.²³⁵ Na plenarnem zasedanju Ustavodajne skupščine 25. maja 1921 pa najprej ni bil sprejet predlog predsednika JK in načelnika SLS Antona Korošca, naj bi posebej glasovali o kancelparagrafu. Skupščina se je odločila, da bo glasovala o 12. členu ustave, ki je vseboval določilo o kancelparagrafu, v celoti, nato pa je z večino glasov izglasovala omenjeni člen. S tem je

²³¹ *SB UO US K SHS*, 4, 5. 4. 1921, str. 48.

²³² *Slovenski narod*, 12. 4. 1921, Zbor zaupnikov jugoslov. dem. stranke.

²³³ *Nova pravda*, 9. 4. 1921, Jugoslavija.

²³⁴ *Kmetijski list*, 12. 5. 1921, Stranka Ljudskih Sleparjev.

²³⁵ *SB UO US K SHS*, 4, 18. 5. 1921, str. 60–62. Zahteva, naj se iz ustave črta določilo o kancelparagrafu, je bila vključena tudi v ločeno mnenje JK o načrtu ustave. (Prav tam, Odvojeno mišljenje Jugoslovenskog Kluba o nacrtu Ustava predloženog od Ustavnog odbora, str. 4.)

bil kancelparagraf sprejet.²³⁶ To se je zgodilo dan zatem, ko so v Ustavodajni skupščini prebrali zahtevo več slovenskih kulturnih in združnih organizacij, sokolskih društev in mestnih organizacij JSDS in SKS, naj kancelparagrafa ne vključijo v ustavo.²³⁷ Vključitev kancelparagrafa v ustavno besedilo je glasilo njegove idejne pobudnice, Samostojne kmetijske stranke, posprenilo skladno z njenimi pogledi na obravnavano problematiko. Kmetijski list je poudaril, da je prepoved zlorabljanja vere v politične namene nekaj najbolj »poštenega, samoobsebi umljivega in baš za katoliško cerkev naravnost koristnega«, saj ne dovoljuje, da bi jo lahko vpletali v strankarski boj. Vprašal je še, »zakaj se naši klerikalci te ustavne določbe tako zelo boje, ko je vendar v interesu cerkve, da se je ne vlačijo v strankarske borbe. In zopet: če je res, kar so izjavljali vsi klerikalni govorniki, da katoliška duhovščina nikdar ne zlorablja cerkve v strankarske namene, čemu potem tak strah pred kancelparagrafom?«²³⁸

Ob politiki so vprašanje kancelparagrafa spremljali tudi v strokovni javnosti. Po sprejetju ustave, 28. junija 1921, se je Zborniku znanstvenih razprav, ki ga je izdajal profesorski zbor Juridčne fakultete Vseučilišča Kraljevine Srbov, Hrvatov in Slovencev v Ljubljani, oglasil redni profesor kazenskega procesnega prava in utemeljitelj slovenske pravnozgodovinske znanosti, dr. Metod Dolenc. V obsežni razpravi Kriminalnopolitična presoja določil zadnjega odstavka čl. 12. Vidovdanske ustave je razčlenil zgodovinske vidike, idejna načela in uporabo kancelparagrafa v evropski pravnopolitični in cerkveni pravni zgodovini ter njegovo uvedbo v ustavo Kraljevine SHS (Vidovdansko ustavo).²³⁹ Poudaril je, da »razgled po tujih, starejših in mlajših ustavah v Evropi kaže, da do Vidovdanske ustave še nobena ni sprejela kancelparagrafskih predpisov vase!« Po njegovi razčlenbi kancelparagraf ni predstavljal pravne dobrine, temveč je bil »pravcati politikum, t. j. koncept ene stranke

²³⁶ SB US K SHS, 2, 25. 5. 1921, str. 31.

²³⁷ SB US K SHS, 1, 24. 5. 1921; Zečević, *SLS in jugoslovansko zedinjenje*, str. 380.

²³⁸ *Kmetijski list*, 2. 6. 1921, »Kancelparagraf« in klerikalna podivjanost.

²³⁹ Dolenc M., *Kriminalnopolitična presoja*, str. 160–197.

Kancelparagraf sprejet z veliko večino

BREZUSPEŠNI NAPORI KLERIKALCEV, TUDI NARODNA SO- CIJALISTA GLASUJETA ZA KANCELPARAGRAF.

Beograd, 25. maja. (Izv.) Cel dan so danes klerikalci poskušali z obljubami in grožnjami doseči koncesije glede kancelparagrafa. Ker je hotel radikalni klub dati svojim članom proste roke glede kancelparagrafa, so demokrati iz Slovenije izjavili, da v tem slučaju niso več vezani na kompromis glede ustave. Isto stališče so zavzeli poslanci SKS. Radi tega so dovolili radikalci samo 6 svojim poslancem, da glasujejo proti kancelparagrafu, da s tem poudarijo stališče, da Srbi niso morda s srbskega stališča forsirali sprejetje kancelparagrafa. Edino poslanec Momčilo Ivanič, ki sicer zanika eksistenco slovenskega jezika, je nastopil kot odkrit zaveznik klerikalcev. Njegovemu govoru so aplavdirali samo klerikalci.

Končno je dr. Korošec skušal pridobiti nekaj več glasov proti kancelparagrafu s tem, da je predlagal deljeno glasovanje o členu 12.; posebej naj bi se glasovalo o določbi glede občevarjanja škofov s cerkvenimi poglavarji izven države ter glede zadnjega odstavka, ki tvori temelj kancelparagrafu. Koroščev predlog pa je bil od celo zbornico zavrnjen.

Pri glasovanju o posameznih členih II. oddelka ustave je vladala obča veselost v zbornici na račun klerikalcev, ki so glasovali iz splošno jeze proti vsem svoboščinam, ki jih daje II. odelek ustave. Tako so glasovali skupno s komunisti in socialisti proti temu, da se odpravijo plemski naslovi, proti jamstvu pisemske tajnosti itd.

Tudi oba narodna socialista sta glasovala večinoma s klerikalci, ko pa je prišlo do glasovanja o členu 12., sta obsejala skupno z vladnimi strankami,

Govoril je proti kancelparagrafu, češ, da je žaljiv za katoliško cerkev. Kar se tiče štampe, je proti temu, da bi imele upravne oblasti pravice pleniti novine. To naj bi izvrševal državni pravdnik. (Klici: Saj je tudi on organ upravne oblasti!)

Radikalec Lazarevič je ugovarjal tehniški in jezikovni sestavi ustave.

Klerikalec Vlaško Rajić je citiral latinski izrek, da mora biti pravica temelj države, kar bi moralo veljati tudi za našo ustavo. Naglašal je, da je vera navezana na državo, država pa na vero, in je zato proti ločitvi cerkve od države. Nastopal je dalje posebno proti pornografiji v novinah in knjigah.

Demokrat Pavle Angjelić je predlagal k členu 5. pripombo, da preiskovalni zapor brez ponovnega privoljenja sodišča ne sme trajati več kakor tri mesece. V členu 9. se mu predvidevanje smrtno kazni ne zdi umestno. Kancelparagraf mora ostati. Končno predlaga, naj se členi 5., 6. in 19. vrnejo ustavnemu odboru v novo redakcijo. Govorila sta še Kurbegović in komunist Milojković, ki je zlasti opozarjal na sarajevske sklepe novinarskega kongresa, da naj se odstavek člena 13. o kolektivni odgovornosti izpusti in ukinejo v členu 138. prehodne odredbe.

Seja je bila zaključena ob 12. in pol in sklicana prihodnja za 16. uro popoldne.

POPOLDANSKA SEJA. — GLASOVANJE.

Beograd, 25. maja. (Izv.) Popoldanska seja ustavotvorne skupščine je pričela ob pol 17. uri. Prvi je govoril Jovan Magočević, demokrat, ki je opozarjal, da se ustava ne dela za eno sezono. Ustava, ki bo veljala za večlet-

*Takole je Jutro zmagoslavno poročalo
o sprejetju kancelparagrafa
(Jutro, 26. 5. 1921)*

(SKS in JDS – op. J. P.) iz strankarsko-političnih nagibov, usvojen od strank, ki so tvorile večino, iz političnih vidikov«. Nastal je torej »iz bojazni zlorabe momentalne politične moči ene stranke (SLS – op. J. P.)«. ²⁴⁰ Dolenc je kancelparagraf, »kateremu nima nobena druga evropska ustava para«, ²⁴¹ negativno ocenil. V razpravi je opozoril tudi na kazenske ukrepe, uzakonjene na podlagi ustavnega določila o prepovedi političnega govora v cerkvi. Po Projektu kazenskega zakonika za Kraljevino Srbov, Hrvatov in Slovencev (Beograd 1922) se je namreč politični govor v cerkvi kaznoval z zaporom. Dolenc je ob tem pojasnil, da »določilo kazni zatvora brez navedbe trajanja pomeni po splošnem delu kazenskega zakonika dobo od 7 dni do 5 let«. ²⁴²

Vprašanje kancelparagrafa, s katerim sta se srečali slovenska politika in družba leta 1921, je pokazalo, da je tradicionalni katoliško-liberalni idejnopolični spor, kljub temeljnim zgodovinskim spremembam, ki so zaznamovale položaj slovenskega naroda po prvi svetovni vojni, v veliki meri ohranil dinamiko iz avstrijske dobe. ²⁴³ V tem smislu je opredelil ključne značilnosti slovenske politike v prvi jugoslovanski državi, saj so bile glavne nasprotnice v vprašanju kancelparagrafa liberalni SKS in JDS ter katoliška SLS. Omenjene stranke so se v boju za ali proti kancelparagrafu ravnale po izrazito idejnih in političnih merilih. Njihov spopad je imel značaj kulturnega boja, ki pa ga niso podpirali drugi politični subjekti – liberalna NSS, JSDS, komunisti in skupina, zbrana ob glasilu *Avtonomist*. NSS, ki je sicer nasprotovala političnemu govoru v cerkvi, je, enako kot avtonomisti, ostro obsodila kulturnobojno držo SKS in JDS. Podobno je ravnala tudi JSDS. Sicer pa se v marksističnem taboru ob vprašanju kancelparagrafa bodisi niso vznemirjali bodisi so kancelparagraf le formalno podprli. Vprašanje idejnega in političnega vpliva vere in Cerkve tedaj ni vzbudilo ideoloških strasti v celotni slovenski družbi, z uvedbo kancelparagrafa pa je oprede-

²⁴⁰ Prav tam, str. 162, 164–165, 188, 194.

²⁴¹ Prav tam, str. 194.

²⁴² Prav tam.

²⁴³ Prim. tudi Vidovič-Miklavčič, *Mladina med nacionalizmom in katolicizmom*, str. 46.

lilo novo izzivno točko ideoloških soočanj v slovenskem političnem prostoru.

Kancelparagraf, katerega pobudniki so prihajali iz vrst slovenskih liberalcev, je bil sestavni del pravnega reda prve jugoslovanske države ves čas njenega obstoja.²⁴⁴ Njegova določila, vključno s kazenskimi ukrepi, so se kot sredstvo idejnega in političnega boja ohranila tudi v jugoslovanskem in slovenskem pravnem redu po drugi svetovni vojni,²⁴⁵ v Republiki Sloveniji pa so bila zgodovinsko izbrisana v začetku 21. stoletja.²⁴⁶

²⁴⁴ *UL DVS*, 27. 7. 1921, Ustava kraljevine Srbov, Hrvatov in Slovencev, str. 423; *Projekt kazenskega zakonika K SHS*, str. 78; *SL KBU DB*, 10. 9. 1931, Ustava kraljevine Jugoslavije, str. 1110.

²⁴⁵ *UL FLRJ*, 1. 2. 1946, Ustava Federativne ljudske republike Jugoslavije, str. 78, 27. 5. 1953, Zakon o pravnem položaju verskih skupnosti, str. 209; *Ustava SPRJ (1963)*, str. 55; *Ustav SFRJ (1974)*, str. 133; *Ustava LRS*, str. 16; *Ustava SRS*, str. 137; *UL SRS*, 4. 6. 1976, Zakon o pravnem položaju verskih skupnosti, str. 794.

²⁴⁶ *UL RS*, 24. 6. 2005, Zakon o spremembah in dopolnitvah zakona o javnih zbiranjih, str. 5934, 16. 2. 2007, Zakon o verski svobodi, str. 1533–1538.

Vprašanje demokracije in volilnega sistema v Kraljevini SHS/ Jugoslaviji

I

Vprašanje volilnega sistema kot ene najpomembnejših prvin demokratične družbe je bilo pomemben problemski izziv, ki je zaposloval slovensko politiko tudi po razpadu Avstro-Ogrske in oblikovanju jugoslovanske državne skupnosti. O tem vprašanju so se v letih 1918–1941 večkrat opredelili tudi v liberalnem taboru, saj so glede na izkušnjo, ki so jo v začetku 20. stoletja prinesla leta političnega boja za volilno reformo v Avstriji, dobro vedeli, da vprašanje volilnega sistema odločilno utemeljuje družbeni položaj posameznih političnih opcij in se navezuje na temeljne probleme države, družbe in naroda.²⁴⁷

Slovenski liberalci so v prvo jugoslovansko državo vstopili z novim političnim programom, ki se je v vprašanju volilnega sistema pomembno razlikoval od njihove značilne dolgoletne politične usmeritve. Ob ustanovitvi enotne vseslovenske liberalne politične stranke JDS so se zavzeli za splošno, enako, tajno in neposredno volilno pravico za moške in ženske, torej za tak način vzpostavljanja političnih in družbenih razmerij v večstrankarskem političnem sistemu, ki so mu v začetku stoletja oporekali. JDS je ob tem zagovarjala proporcionalne

²⁴⁷ O pogledih slovenske politike na vprašanje volilne reforme na začetku 20. stoletja glej podrobneje Pleterski, *Sušteršič*, str. 124–138, 166–209; Bergant, *Kranjska med dvema Ivanoma*, str. 287–393.

volitve v vsa zakonodajna, samoupravna in strokovna javna predstavništva in zahtevala vzpostavitev družbenih in političnih razmer, v katerih bo zagotovljena popolna volilna svoboda. Zagovarjala je tudi načelo, naj glede vprašanj, ki so odločilna za narodno, kulturno, politično, gospodarsko in socialno življenje države, odloča ljudstvo s plebiscitom.²⁴⁸

Podobne poglede na volilni sistem so zagovarjale tudi druge liberalne stranke, ki so jih na Slovenskem oblikovali po ustanovitvi Kraljevine SHS. Splošno volilno pravico in proporcionalni volilni sistem je zagovarjala Samostojna kmetijska stranka, Narodno socialistična stranka pa je poleg splošne, enake, tajne in neposredne volilne pravice zagovarjala še načelo, naj imajo tudi narodne manjšine pravico do svojih predstavnikov v parlamentu.²⁴⁹ Liberalna unitaristična organizacija Orjuna je vprašanje volilne pravice obravnavala zgolj z vidika suverenosti t. i. jugoslovanskega naroda. Le-temu pripada vsa državna oblast, ki jo izvršuje z volilno pravico; tako določi narod zakonodajno oblast Narodni skupščini, izvršno oblast kralju in vladi ter sodno oblast sodnikom, ki so neodvisni od vsakega drugega dejavnika v državi.²⁵⁰ Leta 1923 obnovljena Narodno napredna stranka vprašanja volilnega sistema ni obravnavala,²⁵¹ prav tako tudi ne manjše liberalne stranke, ki so v letih 1920–1923 delovale v Prekmurju.²⁵²

Demokratske poglede na volilni sistem, ki so jih v liberalnem taboru zagovarjali v dvajsetih letih, pa je v letih 1920–1921 relativiziral odpor JDS in SKS proti uvedbi ženske volilne pravice. Najprej je predsednik Deželne vlade za Slovenijo in eden od vodilnih politikov JDS Gregor Žerjav v začetku leta 1920 zagovarjal občinski volilni red, ki ženskam z vasi ne bi dal glasovalne pravice;²⁵³ podeželje je namreč obvladovala kato-

²⁴⁸ Perovšek, *Programi političnih strank*, str. 24.

²⁴⁹ Prav tam, str. 35.

²⁵⁰ Prav tam, str. 49.

²⁵¹ Glej prav tam, str. 52–58.

²⁵² Prav tam, str. 37–43, 47–48.

²⁵³ Kot je kasneje pojasnil Slovenski narod, naj bi po tedanjem načrtu JDS »imele volilno pravico samo tiste državljanke, ki so ali gospodarsko samosvoje ali pa imajo gotovo šolsko ali strokovno predizobrazbo«. – *Slovenski narod*, 19. 5. 1920, Dnevne vesti. *Občinski volilni red za Slovenijo*.

liška Slovenska ljudska stranka, ženski del kmečkega prebivalstva pa je po tedanjem splošnem prepričanju pomenil potencialno glasovalno množico za SLS.²⁵⁴ Ta namera liberalne politike sprva ni bila uspešna. Ko je Deželno vlado februarja 1920 prevzela SLS, ki je bila obenem tudi edina slovenska predstavica v osrednji vladi, je bila 15. maja 1920 izdana Uredba o volitvi v občinska zastopstva v Sloveniji, ki je uvedla splošno moško in žensko volilno pravico za občinske volitve.²⁵⁵ Glasilo JDS Slovenski narod je ob tem zapisalo, da »klerikalni volilni red« predstavlja »edino rešilno biljko splošne ženske volilne pravice, o kateri se [klerikalci] nadejajo, da jih bo edina še obvarovala grozečega jim poraza pri občinskih volitvah.«²⁵⁶ Kasneje je dodalo, da lahko SLS s splošno žensko volilno pravico doseže večino v vseh občinskih zastopih samo zato, ker ima duhovščina »le ženske, po večini nerazsodne, pekla in hudiča boječe se ženske, (...) še na vrhovi. Te mislijo z glavo domačega politikujočega duhovnika, gledajo z njegovimi očmi, slišijo z njegovimi ušesi: skratka le te so slepo orodje v rokah duhovščine.«²⁵⁷ Glasilo SKS Kmetijski list je take poglede podkrepilo s poudarkom, da »povsod prevladuje mnenje, da še nismo zreli za žensko volilno pravico, ki se ne uvaja niti pri tako kulturnih narodih, ki so stoletja pred nami, kakor n. pr. pri Francozih in Angležih. Naša stranka sicer načeloma ni proti ženski volilni pravici«, je nadaljeval List. »Vemo pa dobro, da uvajajo klerikalci sedaj žensko volilno pravico samo zato, ker upajo s pomočjo agitacije in izpovednice ženske pridobiti zase in ker mislijo, da bodo žene spravile na njihovo stran tudi tiste može, ki niso za klerikalce. Ženska volilna pravica je torej pri nas uvedena le zato, ker računajo klerikalci s tem, da je naše ženstvo tako nezavedno, da ga bodo pri volitvah lahko izkoristili zase.«²⁵⁸ SKS je menila, da

²⁵⁴ Zečevič, *SLS in jugoslovansko zedinjenje*, str. 291.

²⁵⁵ *UL DVS*, 8. 6. 1920, Uredba o volitvi v občinska zastopstva v Sloveniji, str. 321.

²⁵⁶ *Slovenski narod*, 19. 5. 1920, Dnevne vesti. *Občinski volilni red za Slovenijo*.

²⁵⁷ *Slovenski narod*, 29. 8. 1920, Razkritje o klerikalni politiki. – Prim. tudi *Jutro*, 26. 8. 1920, uvodnik z dne 25. avgusta.

²⁵⁸ *Kmetijski list*, 1. 7. 1920, Zakaj smo dobili žensko volilno pravico? – Podobne poglede je dobro desetletje kasneje v Narodni skupščini Kraljevine Jugoslavije zagovarjal nekdanji vidni predstavnik SKS Bogumil Vošnjak. Uvedbo volilne pravice za ženske je pogojeval z doseženo srednješolsko izobrazbo in njihovo dejavnostjo v

je uredba o ženski volilni pravici »atentat klerikalcev na naše ženstvo«. Svoj dvom o samostojni politični presoji žensk in s tem strinjanje z oženjem njihovih državljan-
skih pravic pa je izrazila še takole: »Kaj lepo in idealno in po naši volji bi bilo, če bi bila stvar res taka, da bi pri nas ženska volilna pravica služila za dokaz enako-
pravnosti ženske in ne za njeno izkoriščanje«. ²⁵⁹ V tem smislu je Kmetijski list že maja 1920, ko je poročal o parlamentarnih volitvah v Čehoslovaški republiki spomladi istega leta, zapisal, da je »ženska volilna pravica na Češkem (...) pri zadnjih volitvah močno ojačila klerikalno stranko. Ako so bile take posledice na Češkem, kjer je ženstvo razmeroma politično zrelo in napredno, kaj bi doživeli šele pri nas!« ²⁶⁰

Žensko volilno pravico so tedaj med liberalci zagovarjali le v Narodno socialistični stranki. Po njeni uvedbi za občinske volitve je pisec v strankinem glasilu Nova pravda zadovoljno ugotovil, da so s tem »vstopili Slovenci med najdemokratičnejše narode. Da dobe ženske volilno pravico je popolnoma prav in našemu narodu vsekakor v čast in ponos in res ne vem,« je spraševal, »zakaj usajanje po liberalnih in (...) socijalno demokraških listih. Če smo se izrekli za demokracijo, smo se izrekli zanjo brez pridržka. In demokracija vsekakor zahteva, da imajo ženske iste državljanске pravice kot moški. Nekateri hočejo celo dokazati, da ženske niso politično orijentirane. Prosim vas, gospodje, ali so moški, široke mase moških bolje orientirane? Kaj pa je pogoj za politično orientacijo? Po moje za široke sloje prav ničesar drugega kot izobrazba. In izobrazena sta v širokih slojih pač oba spola enako, ali pa celo ženske bolj, ker vsekakor več čitajo kot moški, vsaj več leposlovja, kar je koristnejše kot surove dnevne liste. – Tako važne stvari, kot je ženska volilna

gospodarskem življenju. Poudaril je: »Največja ovira, da se danes jugoslovanskim ženskam ne more dati njihove [volilne] pravice v popolnem obsegu (ne glede na izobrazbo in družbeni položaj – op. J. P.) sta njihov konservativizem (...) [in] konvencionalizem,« to je »pomanjkanje čistega dojetanja jugoslovanstva v širokih ženskih množicah. Kakor hitro se bodo ženske osvobodile konvencionalizma, kakor hitro bodo postale čiste jugoslovanke in se osvobodile verskih in plemenskih predsodkov, – tem prej bodo skupaj vstopile v občinske samouprave in tudi v ta Dom (Narodno skupščino – op. J. P.)« (*SB NS KJU 1932/33*, 3, 23. 2. 1933, str. 52.)

²⁵⁹ *Kmetijski list*, 1. 7. 1920, Zakaj smo dobili žensko volilno pravico?

²⁶⁰ *Kmetijski list*, 20. 5. 1920, Politične vesti. *Ženska volilna pravica na Češkem*.

**Uredbo o volitvi v občinska zastopstva
v Sloveniji.**

I. poglavje.

Volltev občinskega odbora.

I. oddelek.

**Kdo ima pravico voliti in kdo ima pravico
izvoljen biti.**

Kdo ima pravico voliti (aktivna vo-
lilna pravica).

§ 1.

Pravico voliti imajo vsi oni 21 let stari državljani
moškega ali ženskega spola kraljestva Srbov, Hrva-
tov in Slovencev, ki imajo vsaj že eno leto svoje redno
bivališče v občini ali ki kot javni nameščenci, na-
meščenci zasebnih železnic (izvzemši one malih že-
leznic), v dušnem pastirstvu ali v službi cerkvenih
oblastev nameščeni duhovniki vseh veroizpovedanj,
notarji, odvetniki, civilni inženjerji in civilni geo-
metri, k praksi pripuščeni zdravniki in živinozdrav-
niki vsaj od začetka prve razgrnitve volilnih imeni-
kov redno bivaajo v občini.

*Uredba iz leta 1920 o ženski volilni pravici
za občinske volitve v Sloveniji
(UL DVS, 8. 6. 1920, str. 321)*

pravica, ne gre zametovati zato, ker bodo morda s tem klerikalci zaenkrat zmagali. Po tem ne gre presojati ženske volilne pravice, presojati jo je treba iz pricipijelnega stališča in iz tega stališča moramo ukrep odobravati, ker je ta korak naprej v demokracijo.²⁶¹

H gornjemu mnenju, ki je vidno odstopalo od ozkega idejnega in političnega okvira Jugoslovanske demokratske in Samostojne kmetijske stranke, je Nova pravda – ob pripombi, da se SLS zavzema za žensko volilno pravico zgolj zato, ker ima na Slovenskem duhovščina odločilen vpliv na večino ženskega prebivalstva²⁶² – pridala še zanimivo kritično oceno meril, s katerimi je JDS obravnavala uvedbo ženske volilne pravice. Opozarjala je, da so »napadi v to stran (...) nepotrebni! Po dejanjih boš presodil človeka, tudi demokrate (JDS – op. J. P.)«, je zapisala Pravda. »Z enim mahom so se razkrinkali in pokazali, da jim je demokracija samo lepa beseda in nič drugega. Vsebine pojma demokracije ne priznajo, ali vsaj ne poznajo. Mesto, da bi napadali žensko volil-

²⁶¹ Nova pravda, 22. 5. 1920, Politične vesti. –c., *Snov za politične članke*.

²⁶² Prav tam, Politične vesti. *Ženske voljot!*

no pravico, naj bi napadali raje način, kako je občinski volilni red dobil svojo veljavo. Enostavno s podpisom regenta. Gospoda! Hic Rhodus, hic salta. Tu se primite za glavo in si pulite lase! V državi demokratičnih Jugoslovanov se ti delajo zakoni brez ljudstva! Enostavno z regentovim podpisom. To, vidite je nekaj, kar se ne strinja s pojmom demokracije! Ženska volilna pravica to je demokracija, to napadate, ne napadate pa načina, s katerim se zakon postavlja, dasiravno to bije demokracijo v obraz. Čudni demokrati ste in socijalni demokrati niso daleč od vas. Čisto lepa družba!²⁶³

Taka resna in načelna opozorila se JDS in SKS niso dotaknila, pa tudi v Beogradu v resnici ni bilo razumevanja za žensko volilno pravico. Tako jo je Uredba o izpremembah in popolnitvah uredbe o volitvi v občinska zastopstva v Sloveniji z dne 17. februarja 1921 črtala.²⁶⁴ Tedaj so v beograjski vladi Slovence zastopali samo liberalci (JDS), prva res splošna ženska volilna pravica pa je bila odpravljena.²⁶⁵ Kljub temu pa je SLS zmagala na občinskih volitvah spomladi 1921. Dobila je 61 odstotkov vseh občinskih odbornikov, SKS 21, JDS dva in NSS en odstotek odbornikov. Ostala odborniška mesta so zasedli pripadniki drugih strank.²⁶⁶ Ženske volilne pravice nista uveljavila tudi Vidovdanska in Oktorirana ustava (1931), poseben zakon, ki naj bi po določilih obeh ustav odločil o ženski volilni pravici,²⁶⁷ pa v prvi Jugoslaviji ni bil sprejet.²⁶⁸

Jugoslovanska demokratska stranka je izključitev žensk iz sistema političnega odločanja z veseljem pozdravila. Njeno novo glasilo Jutro je izrazilo v tistem času značilno moško izključevalno stališče, ko je zapisalo, da »politična nevzgojenost žensk, v roki farovškega mogotca, (...) ne bo motila izraza zrelega moškega političnega

²⁶³ Prav tam, Politične vesti. *Napadi v napačno stran*.

²⁶⁴ *UL DVS*, 26. 2. 1921, Uredba o izpremembah in popolnitvah uredbe o volitvi v občinska zastopstva v Sloveniji z dne 15. maja 1920, str. 123.

²⁶⁵ Prim. Melik V., *Začetki ženske volilne pravice*, str. 255; isti, *Ženske in volitve pred drugo svetovno vojno*, str. 62.

²⁶⁶ Pivec, *Programi strank in statistika volitev*, str. 359, 372.

²⁶⁷ Glej *UL DVS*, 27. 7. 1921, Ustava kraljevine Srbov, Hrvatov in Slovencev, str. 425; *SL KBU DB*, 10. 9. 1921, Ustava kraljevine Jugoslavije, str. 1114.

²⁶⁸ O vprašanju ženske volilne pravice v prvi Jugoslaviji glej Gligorjevič, *Parlament i političke stranke*, str. 68–70; Engelsfeld, *Prvi parlament Kraljestva SHS*, str. 256–257; Delavec, *Vprašanje ženske volilne pravice*.

§ 1.

Pravico voliti imajo vsi moški, ki so do tedaj, ko so se začeli sestavljati volilni imeniki, dovršili 21. leto, ki so bili v tem času državljani kraljevine Srbov, Hrvatov in Slovencev in ki imajo vsaj že eno leto svoje redno bivališče v občini ali ki kot javni nameščenci, nameščenci zasebnih železnic (izvzemši one malih železnic), v dušnem pastirstvu ali v službi cerkvenih oblastev nameščeni duhovniki vseh veroizpovedanj, notarji, odvetniki, civilni inženjerji in civilni geometri, k praksi pripuščeni zdravniki in živinozdravniki vsaj od začetka prve razgrnitve volilnih imenikov redno bivajo v občini.

Člen uredbe iz leta 1921, s katerim je bila odpravljena ženska volilna pravica za občinske volitve v Sloveniji.
(UL DVS, 26. 2. 1921, str. 123)

in gospodarskega naziranja». ²⁶⁹ O vprašanju ženske volilne pravice pa je v Ustavodajni skupščini Kraljevine SHS posebej govoril še poslanec Samostojne kmetijske stranke Josip Drofenik. Menil je, da odrekanje volilne pravice ženskam ni krivično, saj je »do sedaj niso zahtevale«. Poslance je prepričeval z naslednjimi besedami: »Gospodje, poslušajte me, Vi niste videli zborov, kjer je bilo zbrano na tisoče kmetskega naroda in kjer so kmetje in poštene kmetske ženske rekle: »Ni treba ženske volilne pravice. Nam je treba dobrega državnega gospodarstva.« Na več krajih so mi rekle ženske: »Za žensko volilno pravico pride tudi razporoka in prepir v družini.« Zato je bil prepričan, da je ženska volilna pravica »v zvezi z razveljavljenjem zakona. (...) Največ edinstva [pa] je treba baš nam kmetom, med kmetskim možem in kmetsko ženo. (...) Mi se ženske volilne pravice ne bojimo«, je zagotovil. Čudil pa se je, »da se naši katoliški popi toliko brigajo za žensko volilno pravico, ko so vendar resignirali (se odpovedali – op. J. P.) na ženske, ker so sprejeli celibat. Srbske ženske, hrvaške ženske in slovenske ženske so naše ženske, ne pa katoliških duhovnov.« ²⁷⁰

²⁶⁹ *Jutro*, 2. 3. 1921, uvodnik z dne 1. marca.

²⁷⁰ *SB US K SHS*, I, 20. 5. 1921, str. 12, 13. – Razprava o ženski volilni pravici je bila del širšega Drofenikovega programskega govora o političnemu katolicizmu

Politični neenakopravnosti žensk je v liberalnem taboru nasprotovala samo Narodno socialistična stranka. Nova pravda je ob ukinitvi ženske volilne pravice še enkrat poudarila, da so narodni socialisti »za žensko volilno pravico. Žena je v današnjem življenju postala tako važen faktor, da je v nebo vpijoča krivica, ako se [jo] hoče izriniti (...) iz političnega življenja. Ako more žena nositi vso težo zavoženega gospodarskega položaja, mora dobiti tudi pravico, da sme v tem hudem gospodarskem boju soodločati. Žena je danes skoro enakopravna moškim kar se tiče dolžnosti do človeške družbe, zakaj se (...) [ji potem] hoče vzeti pravica, ki jo je ona upravičena tirjati od človeške družbe.«²⁷¹

Vzporedno z vprašanjem ženske volilne pravice so v liberalnem taboru in slovenski politiki v začetku dvajsetih let obravnavali tudi druge vidike volilne zakonodaje. Obravnava je bila povezana z oblikovanjem Zakona o volitvah narodnih poslancev za ustavotvorno skupščino kraljevine SHS iz leta 1920²⁷² in Zakona o izpremembah zakona, po katerem so se izvršile volitve dne 28. novembra 1920 (v Ustavodajno skupščino) iz leta 1922;²⁷³ zakon iz leta 1922 je bil osnova za vse nadaljnje skupščinske volitve v dvajsetih letih.²⁷⁴ Razpravljali so o najustreznejšem načinu izbiranja parlamentarnih predstavnikov, ki naj bi zagotovil izražanje interesov celotnega (moškega) prebivalstva pri uresničevanju oblasti in učinkovito delovanje skupščine. Ob volitvah v Ustavodajno skupščino so bili mandati razdeljeni po Harejevem sistemu, kar je bilo najbližje dejanskemu deležu oddanih glasov, vendar so bile z institucijo kvalificiranih poslanskih mandatov oškodovane manjše stranke. Ob skupščinskih volitvah v naslednjih letih pa so bili mandati razdeljeni po d'Hondtovem sistemu, ki je bil

in vprašanju kancelarparaafa. Na Drofenikov govor je opozoril tudi Kmetijski list. (*Kmetijski list*, 2. 6. 1921, Velik govor narodnega poslanca Josipa Drofenika.)

²⁷¹ *Nova pravda*, 26. 2. 1921, Slovenija. *Občinske volitve*.

²⁷² Besedilo zakona glej v *UL DVS*, 15. 9. 1920, Zakon o volitvah narodnih poslancev za ustavotvorno skupščino kraljevine Srbov, Hrvatov in Slovencev, str. 483–490.

²⁷³ Besedilo zakona glej v *UL PUS*, 26. 7. 1922, Zakon o izpremembah zakona, po katerem so se izvršile volitve dne 28. novembra 1920, str. 517–518.

²⁷⁴ Balkovec, Vpliv volilne zakonodaje, str. 433. – Razčlenitev obeh volilnih zakonov iz dvajsetih let glej prav tam, str. 433–437; Balkovec, Zaradi prepričanja ali koristi?, str. 22–24; isti: Če ne greš volit, str. 97–98. Razčlenitev volilnega zakona za volitve v Ustavodajno skupščino glej tudi v Melik V., Izid volitev v konstituantu, str. 3–9.

ugodnejši za stranke z močnejšo podporo v volilnem telesu, na novo uvedeni splošni količnik (parlamentarni prag), ki je odločal, ali bo posamezna lista sploh sodelovala pri delitvi mandatov, pa je bil za manjše stranke še usodnejši.²⁷⁵

Liberalci so tako kot na vprašanje ženske volilne pravice različno gledali tudi na volilno zakonodajo. Najprej se je – ob sprejemu volilnega zakona za volitve v Ustavodajno skupščino – oglasila le JDS. Poudarila je, da je »zakon (...) *dober*«, ker bo nesporno »omogočil, da pride prava ljudska volja do izraza.«²⁷⁶ Kot je na manifestacijskem zborovanju JDS, 12. septembra 1920 v Ljubljani, opozoril eden njenih najvidnejših politikov, Albert Kramer, »ta volilni red [namreč] daje vsaki struji možnost, da se uveljavi, če je le zadosti močna. Ta volilni red bo onemogočil, da bi kakor smo videli pri zadnjih volitvah (volitve v dunajski državni zbor 13. junija 1911, izvedene po večinskem volilnem sistemu – op. J. P.) skoraj polovica slovenskih glasov dobila samo enega (liberalnega – op. J. P.) poslanca, vse druge mandate pa da bi pobasali klerikalci.«²⁷⁷ Volitve so Kramerjeva pričakovanja potrdile, saj sta katoliška in liberalna stran dosegli (skoraj) enak volilni rezultat. SLS je dobila 14 (dejansko 15) poslanskih mandatov, medtem ko je SKS dobila devet (dejansko osem), JDS tri in NSS dva poslanska mandata.²⁷⁸

²⁷⁵ Balkovec, Vpliv volilne zakonodaje, str. 436, 437. – O volilnih sistemih za skupščinske volitve v dvajsetih letih glej podrobneje Gligonjevič, *Parlament i političke stranke*, str. 71–72; Engelsfeld, *Prvi parlament Kraljestva SHS*, str. 259–261; Balkovec, Volitve v ustavodajno skupščino, str. 253; isti, Druge volitve v skupščino, str. 286. O teoriji volilnih sistemov in delitvi poslanskih mandatov glej Grad, *Volitve in volilni sistem*, str. 53–73.

²⁷⁶ *Jutro*, 4. 9. 1920, uvodnik z dne 3. septembra.

²⁷⁷ *Slovenski narod*, 14. 9. 1920, Manifestacijsko zborovanje JDS. – Na državnozbornih volitvah leta 1911 je bilo izvoljenih 21 slovenskih poslancev. 19 jih je pripadalo katoliški Vseslovenski ljudski stranki, dva pa sta pripadala liberalnemu taboru. Od liberalnih politikov je bil v volilnem okraju Ljubljana mesto v državni zbor izvoljen dr. Vladimir Ravnihar (nanj je v svojem govoru verjetno mislil Albert Kramer), v volilnem okraju Ajdovščina (obsegal je sodne okraje Ajdovščina, Komen in Sežana) pa je bil izvoljen dr. Gustav Gregorin. (Melik V., *Volitve na Slovenskem*, str. 306, 363, 379–380)

²⁷⁸ *Slovenska novejša zgodovina*, 1, str. 239. Podrobneje glej o volitvah v Ustavodajno skupščino Kraljevine SHS Melik V., Izid volitev v konstituantu, str. 3–61. O razporeditvi poslanskih mest SLS in SKS po volitvah in političnih vzrokih zaradi katerih je SLS leta 1920 zmagala le z relativno večino glej prav tam, str. 46–47 in Zečević, *SLS in jugoslovansko zedinjenje*, str. 342–343.

Razlike med liberalnimi strankami so se pokazale ob pripravljanju in sprejemu volilnega zakona iz leta 1922. JDS je najprej odklonila uvedbo splošnega količnika pri delitvi mandatov, saj »falzificira d'Hontov sistem z izključenjem list, katere v volilnem okrožju niso dosegle količnika ter vodi do naravnost absurdnih konsekvenc«. ²⁷⁹ V ozadju omenjenega odpora slovenskih demokratov, ki so bili od maja 1919 združeni v enotno vsedrjavno Jugoslovansko demokratsko stranko, ²⁸⁰ se je skrival strah, da bi na Slovenskem, kjer je prevladovala Slovenska ljudska stranka, JDS v mnogih volilnih okrožjih prejela premajhno število glasov za vstop njenih kandidatov v parlament. ²⁸¹ Vsestržavna JDS je bila tedaj v koaliciji z najmočnejšo vladno stranko, Pašičevo Narodno radikalno stranko (NRS), ki pa ji je uvedba splošnega količnika ustrezala zaradi močne podpore v srbskih delih države. Kljub občutljivemu političnemu položaju, ki jo je za JDS kot vsestržavno stranko pomenila sprememba volilnega sistema, pa so se njeni predstavniki v vladi (med njimi tedaj ni bilo slovenskih strankinih pripadnikov) zadovoljili z manjšimi političnimi ugodnostmi, ki so jim jih ponudili radikali, in so soglašali z novim volilnim zakonom. ²⁸² Zakon, ki je bil nato v skupščini sprejet le s 159 glasovi, ²⁸³ sta od slovenskih poslancev JDS podprla dva, tretji pa je bil na glasovanju odsoten. ²⁸⁴ Slovenski demokrati so še pred sprejemom zakona, 21. junija 1922, pojasnili svoj in strankin odstop od prvotnih stališč. »Temeljna misel novega volilnega sistema je ta, da je treba podpirati razvoj velikih strank in kolikor mogoče ovirati »atomiziranje« parlamenta,« je 18. junija 1922 zapisalo *Jutro*. »Ta misel je v načelu pravilna. Izvedba [pa] se nam zdi pogrešna. (...) Novi volilni sistem bo sicer favoriziral močne stranke, pa v čisto drugem smislu, on daje privilegije

²⁷⁹ *Jutro*, 18. 3. 1922, uvodnik z dne 17. marca. Glej tudi *Jutro*, 24. 3. 1922, uvodnik z dne 23. marca.

²⁸⁰ O oblikovanju vsestržavne JDS glej podrobneje Perovšek, *Liberalizem in uprašnja slovenstva*, str. 124–130.

²⁸¹ Prim. *Jutro*, 18. 3. 1922, uvodnik z dne 17. marca, 18. 6. 1922, uvodnik z dne 17. junija.

²⁸² Gligorijević, *Demokratska stranka*, str. 252–253.

²⁸³ *SB NS K SHS 1921–1922*, 2, 21. 6. 1922, str. 281.

²⁸⁴ Prav tam, str. 279, 280.

le strankam, ki so v okrožju jake.« Kot je poudarilo *Jutro*, pa je bila državna zavest demokratov močnejša kot strankarski interes. »Odkloniti kompromis z radikalcji je značilo upropastiti volilni zakon in izzvati opasno krizo, katere posledice bi bile tem nedoglednejše, ker bi vsled pomanjkanja volilnega zakona bil apel na narod izključen. V tem položaju se je moral interes stranke umakniti interesu domovine.«²⁸⁵

Spremembo volilne zakonodaje, ki ni omogočala predstavniške širine v parlamentarnem odločanju, je podprla tudi Samostojna kmetijska stranka. Kmetijski list je po sprejemu volilnega zakona leta 1922 zapisal, da se s »pospeševanjem velikih strank (...) hoče povečati delozmožnost skupščine. Brez vsega je jasno, da je težko vladati, kadar je v skupščini do 20 strank, namesto par velikih. Na drugi strani pa se daje s tem tudi ljudstvu prilika, da že ono samo odloča, kateri skupini se naj priklopijo od njega izvoljeni poslanci. Ker dosežejo uspehe pri volitvah le velike stranke, zato se bodo morale male stranke združiti že pri volilnem boju in za volitve ustvariti temu primerne bloke. Ne bo več tako kot je bilo sedaj, da so poslanci v parlamentu sami odločali, kakšne skupine stvorijo. Volilni zakon pomeni torej v tem oziru velik napredek.«²⁸⁶

Proti novemu volilnemu sistemu pa je nastopila Narodno socialistična stranka. Njen načelnik in poslanec v Narodni skupščini Ivan Deržič je v skupščinski razpravi o predlogu zakona o spremembi volilnega sistema izjavil, da stranka »odločno zahteva tajno in enako volilno pravico za vse in čist proporčni sistem«. Obenem je vlado obsodil, da je »grešila proti drugi točki ustave glede enakosti vseh državljanov s tem, da je kratko malo odbila celo diskusijo o ženski volilni pravici. Vse evropske napredne države so dale ženskam volivno pravico«, je pribil.²⁸⁷ NSS je opozorila tudi na vzroke, zaradi katerih je bila oblikovana nova volilna zakonodaja. »Vlada je izdelala nov volilni red, ki je čisto verna slika naših balkanskih razmer«, je poudarila

²⁸⁵ *Jutro*, 18. 6. 1922, uvodnik z dne 17. julija.

²⁸⁶ *Kmetijski list*, 22. 6. 1922, *Politične vesti. Volilni zakon*.

²⁸⁷ *SB NS K SHS 1921–1922*, 2, 21. 6. 1921, str. 278.

Nova pravda. »Saj kaj drugega od Pašiča (predsednika vlade – op. J. P.) tudi ni bilo pričakovati. Vse opozicijske stranke so ostro nastopile proti temu volilnemu redu, ki je popolnoma prikrojen po željah radikalov in demokratov. E, pa da,« je nadaljevala Pravda, utegne se »zgoditi, da na vse zadnje niti ne bo pomagal volilni red, ker k radikalno-demokratskemu volilnemu redu spadajo še tudi radikalno-demokratski volilci, teh pa utegne popolnoma zmanjkati, vsaj v prečanskih krajih je to prav verjetno.«²⁸⁸ Napoved se je večinoma uresničila, saj po sprejemu nove volilne zakonodaje NRS na vseh naslednjih volitvah v Narodno skupščino v dvajsetih letih (1923, 1925, 1927) v slovenskih volilnih okrajih ni dobila nobenega poslanskega mandata (na volitvah v Ustavodajno skupščino leta 1920 v Sloveniji ni nastopila). Slovenski demokrati pa so na skupščinskih volitvah leta 1923 dobili en poslanski mandat, leta 1925 dva, na volitvah leta 1927 pa štiri; okrepitev z dveh mandatov (leta 1925) na štiri poslanske mandate leta 1927 je bila plod dveletne opozicije vsedržavne Samostojne demokratske stranke, v katero se je leta 1924 preimenovala JDS, in temu primerne tedanje kritičnosti do vlade in njene centralistične državne politike. Samostojna kmetijska stranka (od leta 1926 Slovenska kmetijska stranka) je na volitvah v letih 1923, 1925 in 1927 dobila po en poslanski mandat, Narodno socialistična stranka pa je ostala brez poslanskega mandata. Na volitvah je z absolutno večino glasov in poslanskih mandatov, ki so v Narodni skupščini pripadali Sloveniji, zmagovala avtonomistična SLS.²⁸⁹ SLS je bila tudi absolutna zmagovalka volitev v občinski skupščini ljubljanske in mariborske oblasti leta 1927, ki so bile izvedene pod enakimi pogoji kot za poslance Narodne

²⁸⁸ *Nova pravda*, 2. 7. 1922, *Politične vesti. Novi volilni red*.

²⁸⁹ *Slovenska novejša zgodovina*, 1, str. 268, 283, 303. – SLS je dobila na skupščinskih volitvah leta 1923 21 poslanskih mandatov od 26, kolikor jih je tedaj v Narodni skupščini pripadlo Sloveniji, leta 1925 in 1927 pa 20. O volitvah v Sloveniji v prvem desetletju jugoslovanske države glej tudi Pivec, *Programi strank in statistika volitev*, str. 357–373; Melik V., *Izidi volitev v konstituantu*, str. 3–61; Mikuž, *Slovenski v stari Jugoslaviji*, str. 195, 251, 310–311, 364; Balkovec, *Vpliv volilne zakonodaje*, str. 433–447; isti, *Zaradi prepričanja ali koristi?*, str. 21–36; isti, *Če ne greš volit*, str. 97–110.

skupščine.²⁹⁰ Tudi na teh volitvah so NRS, SDS, SKS in NSS ostale daleč za njo.²⁹¹

II

Liberalci so vprašanje volilnega sistema znova obravnavali v tridesetih letih. Že leta 1931 je prišlo do nove spremembe njihovih sprva demokratičnih pogledov na volilni sistem. V tem letu je namreč režim kraljeve diktature, v katerem so tedaj iz Slovenije sodelovali liberalci, uzakonil sistem, ki ni zagotavljal demokratičnih volitev. Splošna in enaka volilna pravica je bila omejena podobno kot v času vidovdanskega parlamentarizma. Aktivne in pasivne volilne pravice niso imeli ženske in pripadniki vojske. Pasivne volilne pravice pa niso imeli sodniki, policijski, finančni in gozdarski uradniki ter uradniki agrarne reforme, državljani, ki še niso dopolnili trideset let, in nepismeni. Pasivna volilna pravica je bila dodatno starostno omejena pri volitvah v Senat Kraljevine Jugoslavije, saj je niso imeli državljani, ki so bili mlajši od štiridesetih let. Svojevrsten udarec demokratičnim volilnim načelom sta bili tudi uvedba javnih volitev in državnih kandidatnih list. Kandidatne liste so namreč morale v vsakem okraju v državi dobiti vsaj 200 sodno potrjenih podpisov predlagateljev oziroma volilnih upravičencev, nosilec državne kandidatne liste pa je moral v vsakem okraju zbrati še po 60 sodno potrjenih podpisov predlagateljev. Absolutistični režim je s tem onemogočil volilno udeležbo proticentralističnih političnih sil, ki zaradi svojega pokrajinskega in narodnostnega značaja niso imele možnosti postaviti svojih kandidatnih list v vsakem volilnem okraju v državi. Stranka, ki je v vsej državi dobila največje število glasov (čeprav le relativno večino), je po volilni zakonodaji dobila kar

²⁹⁰ O tem glej podrobneje Stiplovšek, *Slovenski parlamentarizem 1927–1929*, str. 80–82.

²⁹¹ SLS je na volitvah v ljubljansko oblastno skupščino dobila 40 poslanskih mandatorov, SDS pet, SKS štiri, NSS enega, NRS pa je ostala brez poslanskega mandata. Na volitvah v mariborsko oblastno skupščino pa je SLS dobila 41 poslanskih mandatorov, SDS štiri, NRS dva, SKS enega, NSS pa nobenega. – Stiplovšek, *Slovenski parlamentarizem 1927–1929*, str. 106–108, 475–478.

dve tretjini poslanskih sedežev. Če je zmagovalna lista dobila več kot polovico vseh glasov, je sodelovala tudi pri razdeljevanju preostale tretjine mandatov, sicer pa ne. Stranka, ki ni dobila vsaj 50.000 glasov, ni prišla v poštev pri delitvi mandatov.²⁹²

Liberalci, ki uvedbe diktature 6. januarja 1929, ko je kralj Aleksander I. Karadorđević razveljavil Vidovdansko ustavo, razpustil Narodno skupščino ter prepovedal in razpustil vse politične stranke,²⁹³ niso razumeli kot zanikanja temeljnih svobodomiselnih in demokratičnih načel, pač pa, skladno s svojim unitarističnim nacionalnim programom, kot zgodovinsko priložnost za pospešitev celostnega uresničenja jugoslovanskega unitarizma, so pozdravili novo volilno zakonodajo. Posebej so poudarili pomen določila, »ki hoče postaviti naše javno življenje na širšo bazo velikopotezne, res vsedržavne in vsenarodne politike in onemogočiti ozkosrčni in demagoški partikularizem, zaradi katerega je Jugoslavija že toliko trpela«. S tem so mislili na uvedbo državnih kandidatnih list, kajti »resne politične skupine in resni politični pokreti«, je zapisalo Jutro, »so s tem načinom volilnega postopka prisiljeni, da prilagodijo svoj program in svoje udejstvovanje potrebam vsega (jugoslovanskega – op. J. P.) naroda in da si iščejo somišljenikov in pristašev po vseh pokrajinah države (...). V Narodno skupščino bodo zaradi tega prišli samo veliki bloki, ki bodo sposobni prevzeti resnično odgovornost za svojo politiko in ki bodo prej ali slej tudi temelj novih jugoslovanskih političnih strank, maloštevilnih sicer, zato pa močnih in homogenih, ter, kar je najvažnejše, zavedajočih se v polni meri svoje odgovornosti pred narodom in svojih dolžnosti do državne celine. (...) Koristni vpliv teh novih načel našega parlamentarizma se bo pokazal prav kmalu, ko bodo tudi v naši državni politiki odlo-

²⁹² *Slovenska novejša zgodovina*, 1, str. 326–327. – Besedilo nove volilne zakonodaje, po kateri so volitve izvajali v tridesetih letih, glej v *SL KBU DB*, 12. 9. 1931, Zakon o volilnih imenikih, str. 1125–1127, 16. 9. 1931, Zakon o volitvah narodnih poslancev za narodno skupščino, str. 1133–1143, 8. 10. 1931, Zakon o volitvah senatorjev, str. 1213–1217; *SL KBU DB*, 10. 5. 1933, Zakon o izpremembah in dopolnitvah zakona o volitvah narodnih poslancev za narodno skupščino z dne 10. septembra 1931. z izpremembami in dopolnitvami z dne 26. septembra 1931, str. 585–590.

²⁹³ Podrobneje o značaju kraljeve diktature glej *Slovenska novejša zgodovina*, 1, str. 321–328.

čale velike vsedržavne stranke, oproščene plemenskih in drugih partikularističnih bremen, kakor vidimo to v vseh resničnih demokratičnih državah, predvsem v Angliji, Franciji in Severni Ameriki, pa z malimi izjemami tudi na Češkoslovanškem. Ko pridemo do tega tudi mi,« je sklenilo Jutro, »potem bomo šele mogli reči, da smo res demokratičen in politično zrel narod. Potem se nam tudi ne bo treba več bati, da bi nas demokracija mogla kdaj zopet spraviti v nevarnosti, v kakršne nas je zavedel lažidemokratizem prvih deset let po uedinjenju.«²⁹⁴

Svoj odnos do izražanja družbene in politične volje državljanov v novih političnih razmerah je liberalna politika najbolj očitno pokazala ob volitvah v Narodno skupščino Kraljevine Jugoslavije 8. novembra 1931. Na to je tehtno opozoril Jure Gašparič v razčlenitvi tedanjega političnega položaja zgodovinske liberalne nasprotnice – Slovenske ljudske stranke –, ki je po uvedbi diktature »kljub formalni ukinitvi živela in delovala dalje, skozi vso prvo polovico tridesetih let.«²⁹⁵

Opozicijska SLS,²⁹⁶ ki je zaradi nedemokratične volilne zakonodaje skupaj z drugimi jugoslovanskimi opozicijskimi silami volitve abstinirala, je liberalcem gotovo olajšala politični položaj, saj se jim »ni bilo treba odkrito meriti z močnim nasprotnikom«. Toda to ni pomenilo, da zato volilnega boja na Slovenskem ni bilo. Le rezultat je bil drugače izmerljiv. »O uspehu ene ali druge strani niso odločali osvojeni odstotki glasov, temveč odstotek, ki je pomenil volilno udeležbo.« In glede tega vprašanja je prišlo do ostrega spopada med liberalno in katoliško stranjo. Liberalci so z oblastnega položaja uporabili razvejano in sistematično zlorabo tako upravnega aparata kot vseh ostalih vzvodov oblasti z jasnim ciljem – zagotoviti čim višjo volilno udeležbo. SLS pa je, nasprotno, prek zanesljive mreže svojih zaupnikov organizirala učinkovito protivolilno oziroma abstinenčno kampanjo. Volilna udeležba v Dravski banovini (jugo-

²⁹⁴ Jutro, 17. 9. 1931, Državne kandidatne liste.

²⁹⁵ Gašparič, *SLS pod kraljevo diktaturo*, str. 81.

²⁹⁶ Po uvedbi kraljeve diktature so v političnem življenju tridesetih let za posamezne politične opcije oziroma nekdanje politične organizacije, ki so delovale pred njeno uvedbo, uporabljali tudi prejšnje strankarske nazive. To se je ohranilo tudi v zgodovinskopisju.

slovanski Sloveniji) je dosegla 52 %, kar pa za režimsko (liberalno) stran, ki je edina nastopila na volitvah, ni pomenilo »rekordne podpore režimu, temveč prej njegovo šibko in neprepričljivo zmago. Nenazadnje je novembra 1931 prišlo na volišča najmanj ljudi v zadnjem desetletju.« Poleg tega so bile volitve javne, »kar je ob zastraševalni metodi režima gotovo pripomoglo k večji volilni udeležbi«. To lepo ponazarja volilna udeležba v Ljubljani, ki je bila rekordno visoka – 82-odstotna. Res je sicer, da je slovenska prestolnica vselej slovela kot trdnjava liberalizma, toda podpora liberalcem na zadnjih dveh skupščinskih volitvah niti približno ni dosegla podobne višine. Zdi se, da je leta 1931 vodila ljubljanske volivce na volišča materialna odvisnost od režima. Velik delež njenega prebivalstva je namreč delal v mestni ali banski upravi, v podjetjih slovenskih liberalcev ali pa v podjetjih, odvisnih od banovinskih naročil. Na politični uspeh abstinenčne akcije SLS se je kmalu odzval režim. Slab mesec po volitvah je liberalni ban Dravske banovine Drago Marušič razpustil pomembni organizaciji SLS – ljubljansko in mariborsko Kmetško zvezo; utemeljeno je namreč domneval, da je bil v uspešno protivolilno propagando SLS vprežen tudi organizacijski aparat obeh zvez.²⁹⁷

Liberalci so svoje poglede na volilni sistem spremenili po sklenitvi znanega sporazuma Cvetković-Maček 26. avgusta 1939. S tem sporazumom je bila oblikovana posebna Banovina Hrvaška, kar je napovedalo možnosti za širšo federalistično preureditev do tedaj centralistične jugoslovanske države.²⁹⁸ Obenem s sporazumom sta bila razpuščena tudi Narodna skupščina in Senat Kraljevine Jugoslavije.²⁹⁹ Sporazum je tudi določil, da bo vlada izdala predpise o volitvah narodnih poslancev.³⁰⁰ Sredi februarja 1940 je sprejela Uredbo o volitvah poslancev v narodno skupščino, ki je uvajala neposredne, tajne in proporcionalne volitve (samo za

²⁹⁷ Gašparič, *SLS pod kraljevo diktaturo*, str. 127, 129–130, 133, 135.

²⁹⁸ O sporazumu Cvetković-Maček glej Boban, *Sporazum Cvetković-Maček*.

²⁹⁹ *SL KBU DB*, 2. 9. 1939, Ukaz kraljevskih namestnikov o razpustitvi Narodne skupščine, str. 606, 6. 9. 1939, Ukaz kraljevskih namestnikov o prenehanju mandatov senatorjev, str. 613.

³⁰⁰ Boban, *Sporazum Cvetković-Maček*, str. 320.

moške) v večstrankarskem političnem sistemu.³⁰¹ Uredba je predstavljala napredek v pogledu na volilno zakonodajo iz leta 1931.³⁰² Volitev nato zaradi različnih vzrokov ni bilo,³⁰³ v političnih stališčih, ki so jih o tem vprašanju v vsej državi oblikovali v času po sporazumu Cvetković-Maček,³⁰⁴ pa so se slovenski liberalci vrnili k svojim prvotnim demokratičnim pogledom na volilni sistem. Tako je glasilo JNS Jutro že decembra 1939 objavilo članek, iz katerega je bilo mogoče razbrati, da liberalci ne nasprotujejo ženski volilni pravici. Jutro je ugovarjalo oceni »merodajnih krogov«, ki – kot je zapisalo – glede zahtev žensk za volilno pravico menijo, da je »ta problem preveč kompliciran in predalekosežen, da bi ga bilo mogoče rešiti v kompetenci same vlade brez temeljitega parlamentarnega pretresa«. Po Jutru je bilo drugače, le upoštevati bi bilo treba dejstvo, da ima »dejansko (...) morda baš žena v našem narodu danes več finega občutka za usodna vprašanja naroda in države, kakor ga kažejo od političnih strasti često le preveč in premnogokrat razgreti možje. Kar se še posebej nas Slovencev tiče, se spominjamo, kako je naše ženstvo leta

³⁰¹ Boban, *Sporazum Cvetković-Maček*, str. 321, 322. Prim tudi *Jutro*, 14. 1. 1940, Novi volilni zakon. – Besedilo Uredbe glej v *SL KBU DB*, 13. 4. 1940, Uredba o volitvi narodnih poslancev za narodno skupščino kraljevine Jugoslavije, str. 437–452.

³⁰² Boban, *Sporazum Cvetković-Maček*, str. 328.

³⁰³ Petranović, *Istorija Jugoslavije 1918–1978*, str. 146. – O vzrokih, zaradi katerih v naslednjem dobrem letu dni ni prišlo do volitev, glej Boban, *Sporazum Cvetković-Maček*, str. 321–322.

³⁰⁴ O tem glej Boban, *Sporazum Cvetković-Maček*, str. 321–328; Maček, *Memoari*, str. 138–139. – Slovenski liberalci so menili, da je bil najboljši »psihološki trenutek« za izvedbo novih volitev čas takoj po sklenitvi sporazuma Cvetković-Maček. Ker je kasneje vprašanje preureditve države sprožilo nova politična razhajanja v državi, pa so se že v prvi polovici leta 1940 spraševali, »ali je dopustno, da se narod izpostavi razračunavanjem in borbam okrog naših notranjih problemov, ko na vseh nas leži mnogo večja skrb (nova vojna v Evropi – op. J. P.), nego je katerokoli drugo vprašanje. Mi menimo, da je ta bojazen upravičena vse dotlej, dokler bi volitve imele značaj strankarskega merjenja sil, ne pa konzultacije naroda o jasno, konkretno in nedvoumno pred njega postavljenem vprašanju nove ureditve naših notranjih odnošajev pod vidikom pojačanja naše državne zajednice. To je mogoče doseči le pod vodstvom koncentracijske vlade, ki bi v glavnem bila složna glede takega programa in bi to vprašanje iznesla pred narod ne kot strankarsko, temveč kot skupno državno, obče narodno zahtevo.« (*Jutro*, 14. 4. 1940, Naloge v usodnih dneh.) Liberalci so torej zagovarjali stališče, naj na mesto tedanje vlade stopi koncentracijska vlada in se dogovori o načelih nove državne ureditve, nato pa s tem programom nastopi na volitvah. (O vprašanju t. i. koncentracije v tedanji jugoslovanski politiki glej Boban, *Sporazum Cvetković-Maček*, str. 333–356.) Kasneje so se glede vprašanja volitev zadovoljili z ugotovitvijo, da so »odložene za nedoločen čas«. (*Jutro*, 25. 4. 1940, Po starih metodah.)

1918 dvignilo zastavo jugoslovenskega edinstva (mišljena je množična podpora žena in deklet deklaracijskemu gibanju – op. J. P.) in narodu odločnejše pokazalo pot v njegovo pravo bodočnost kakor mnogi neodločni možje. Mislimo, da ima žena tudi danes globlji občutek za veliki problem našega edinstva in naše socialne reformacije. Oboje je problem zlasti tudi našega slovenskega domačega ognjišča, s katerim je naša žena in mati tako tesno povezana.«³⁰⁵

Slovenski liberalci so v času oblikovanja novega volilnega sistema in po njegovem sprejemu pozdravili priprave za obnovitev demokracije in ponovno vzpostavitev parlamentarnega življenja.³⁰⁶ Jutro je, ob pripombi, da bodo volilno pravico »tudi v bodoče imeli samo moški«, poudarilo, da bo novi volilni sistem »formalno zgrajen na demokratskem načelu«. Ker pa je poleg okrožnih še vedno predvidel tudi postavitev državnih list, je opozorilo, da je »sistem državnih list (...) v novem zakonu nekakšen privilegij za velike stranke, ki naj [na] ta način dobijo možnost, da spravijo v parlament svoje glavne ljudi neodvisno od mnogokrat slučajnih rezultatov po okrožjih odnosno srezih«. ³⁰⁷ Sicer pa so liberalci posebej poudarjali pomen tajnih volitev kot pogoja za uveljavitev temeljnih načel demokracije in državljskih svoboščin.³⁰⁸ Opozarjali so, »da so javne volitve sredstvo za dosego prisilnih rezultatov«, ³⁰⁹ kar na široko odpira vrata politični zlorabi in med ljudstvom ustvarja občutek neenakopravnosti.³¹⁰ Ob tem so se kritično poglobili tudi v svojo politično dejavnost v prvi polovici tridesetih letih. Jutro je namreč 25. aprila 1940 spomnilo na očitke, »da smo se vdinjali diktaturi in diktatorskim metodam«. Ob tej priložnosti so se liberalci temu ravnanju odrekli, saj je Jutro zapisalo, da je to, »kar se danes godi, za nas tudi zadoščenje. Mi smo prevzeli marsikatero odgovornost na sebe zaradi višje ideje, kateri smo

³⁰⁵ *Jutro*, 10. 12. 1939, Novi volilni zakon.

³⁰⁶ *Jutro*, 14. 1. 1920, Novi volilni zakon, 10. 3. 1940, Nekaj problemov naše domače politike, 14. 4. 1940, Naloge v usodnih dneh.

³⁰⁷ *Jutro*, 14. 1. 1940, Novi volilni zakon.

³⁰⁸ *Jutro*, 25. 4. 1940, Po starih metodah.

³⁰⁹ *Jutro*, 14. 4. 1940, Naloge v usodnih dneh.

³¹⁰ *Jutro*, 25. 4. 1940, Po starih metodah.

zaprisegli«, je pojasnjevalo. »V najboljši nameri smo služili, kakor tudi danes to skromno poskušamo, osnovni ideji naše države, jugoslovenski misli, in smo zaradi nje morda tudi grešili proti načelom politične svobode. Toda v tistih časih (letih kraljeve diktature – op. J. P.) smo se odkrito priznavali k svojim dejanjem in smo prevzemali odgovornost tudi za premnoge stvari, ki jih nismo odobraval. (...) Politika, o kateri smo nekaj časa mislili, da bo omogočila konsolidacijo in izvedla enakopravnost vseh delov našega naroda, spada v zgodovino. Z njo bi se bile morale davno umakniti tudi vse metode, ki niso v skladu z osnovnim mišljenjem našega naroda. Danes je organizatorna ideja Jugoslavije federativna«, je priznalo *Jutro*, »nobena federacija [pa] ni mogoča brez polne demokracije.« Zato lahko le demokracija vodi državo k novemu življenju.³¹¹

Slovenski liberalci so v svojih pogledih na demokracijo in volilni sistem v času tik pred drugo svetovno vojno zagovarjali temeljne prvine evropskega liberalnega parlamentarizma. Njihovo vodilo je bilo pozitivno in konstruktivno tekmovanje ter merjenje političnih sil, ki naj, opirajoč se na politično voljo moških in žensk, demokratično odločajo o vprašanju razvoja jugoslovanske države.³¹²

³¹¹ Prav tam.

³¹² Prim. *Jutro*, 10. 3. 1940, Nekaj problemov naše domače politike.

Liberalci in vojska

I

Liberalna politika je v prvi jugoslovanski državi obravnavala vrsto temeljnih vprašanj tedanjega časa: nacionalno, socialno in agrarno vprašanje, gospodarsko in idejno problematiko ter notranje- in zunanjepolitični položaj jugoslovanske skupnosti. Na omenjena vprašanja so se navezovala različne problemske vsebine, ki jih je na notranjepolitičnem področju izražal tudi odnos političnih strank in organizacij do oboroženih sil Kraljevine SHS/Jugoslavije. Liberalci so se temu vprašanju, ki pomembno razkriva razumevanje demokracije, opazno posvetili, tako da lahko posebej spregovorimo o njihovih pogledih na položaj, vlogo in značaj oboroženih sil v prvi jugoslovanski državni skupnosti.

Slovenski liberalci so svoj odnos do oboroženih sil sprva gradili na programskih stališčih enotne vseslovenske liberalne Jugoslovanske demokratske stranke. Ta se je ob svoji ustanovitvi odzvala na tedaj še potekajočo svetovno vojno, saj je »najkrepkejše« poudarjala »zahtevo po splošnem miru«. ³¹³ Ko se je spomladi 1919 z drugimi jugoslovanskimi liberalno-demokratskimi političnimi strankami združila v enotno vsedržavno Jugoslovansko demokratsko stranko, pa so slovenski pripadniki vsedržavne JDS oblikovali svoje poglede glede vojaških vprašanj. Vseidržavna JDS namreč v svo-

³¹³ Perovšek, *Programi političnih strank*, str. 28.

jih temeljnih programskih dokumentih omenjene problematike ni obravnavala.³¹⁴ Po ustanovitvi Samostojne kmetijske stranke in Narodno socialistične stranke pa so slovenski liberalci svoje poglede na oborožene sile izražali tudi prek drugih političnih subjektov. Tako je Samostojna kmetijska stranka zahtevala »znižanje stalne vojske na potrebno število za vzdrževanje reda« in »temeljito reorganizacijo armade v demokratičnem smislu«,³¹⁵ Narodno socialistična stranka pa se je opredelila proti militarizmu.³¹⁶ V nasprotju z njo se je za njegovo široko družbeno uveljavitev zavzela Orjuna, ki je na Slovenskem začela delovati v začetku leta 1923.³¹⁷ Njeni slovenski pripadniki so skladno s svojo unitaristično narodno usmeritvijo med temeljne programske cilje Orjune uvrstili fizično in duhovno vzgojo mladine v »bojnega in idealnega borca ... [jugoslovanskega] nacionalnega organizma«. ³¹⁸ Med slovenskimi liberalnimi političnimi organizacijami vprašanja oboroženih sil v prvem desetletju jugoslovanske države na programski ravni ni obravnavala le januarja 1923 obnovljena Narodno napredna stranka, ki je delovala do aprila 1924.³¹⁹ Stranka, z izjemo opozorila, da je treba popravljati in vzdrževati vojaške ladje, zasidrane v Tivtu,³²⁰ tudi sicer ni obravnavala vojaških vprašanj.

Seveda je bilo oblikovanje temeljnih programskih dokumentov le ena od vzpodbud, na podlagi katerih so politične stranke in organizacije izražale (ali pa tudi ne) svoje poglede na vprašanje oboroženih sil in vojaške problematike. Druge so ponujali družbeni razvoj ter notranje- in zunanjepolitični položaj jugoslovanske države oziroma so jih politične stranke ali njihovi vidni pripadniki poiskali sami. Tako se je že leta 1920 eden od zgodovinskih voditeljev slovenskega liberalizma Ivan

³¹⁴ *Nova doba*, 28. 2. 1920, Načrt programa Demokratske stranke, 10. 11. 1921, Resolucije, sprejete na kongresu demokrat. stranke v Beogradu.

³¹⁵ Perovšek, *Programi političnih strank*, str. 31. – Glej tudi *Kmetijski list*, 21. 10. 1920, Slovenskemu kmetu, slovenskemu ljudstvu!

³¹⁶ Perovšek, *Programi političnih strank*, str. 35.

³¹⁷ O Orjuni na Slovenskem glej Perovšek, *Liberalizem in vprašanje slovenstva*, 255–258; isti, Orjuna, str. 157–158.

³¹⁸ Perovšek, *Programi političnih strank*, str. 50.

³¹⁹ Prav tam, str. 52–58. – O kratkotrajnem pojavu obnovljene NNS glej Perovšek, *Liberalizem in vprašanje slovenstva*, str. 245–246.

³²⁰ *Slovenski narod*, 8. 5. 1923, A. G., »Jugoslovanska straža« in mornarica.

Tavčar zavzel za uporabo oboroženih sil pri reševanju spornih notranjepolitičnih vprašanj jugoslovanske države. Tavčar je to stališče izrazil v ostri obsodbi avtonomističnih prizadevanj predsednika Deželne vlade za Slovenijo Janka Brejca. Skladno s centralistično državno politiko ter unitarističnimi in centralističnimi narodnopolitičnimi stališči JDS je poudaril, naj bi – »ko bi se bunila ljubljanska vlada – imel ministrski predsednik samo eno pot: brzojaviti generalu Dokiću (Đura Dokić, poveljnik Dravske divizijske oblasti v Ljubljani – op. J. P.), da vrže puntarja v Ljubljanski vladni palači v ječo in železje.«³²¹ Po Tavčarju je bila namreč »*armada – predpogoj močni državi*«, njena pest, ki mora »*biti železna*«, in to tako zaradi zunanjih sovražnikov, med njimi posebej Italije, kot tudi zaradi notranjepolitičnih problemov oziroma zagovornikov revolucionarne družbene preobrazbe, »*ki mislijo, da so vselej, kadar se dolgočasijo pod božjim nebom, upravičeni organizirati kako malo revolto!*«³²² Kljub revolucionarnemu razpoloženju po prvi svetovni vojni pa se Tavčar možnosti družbenega preobrata ni bal, saj je bila njegov ideal »plemenita srbska vojska«, ki je po oblikovanju nove države pomagala, »da se je mogel med nami obvarovati red in da nismo doživeli krvavih izgrediv, kakor jih je n. pr. doživela naša madjarska sosedna.«³²³ Podobno je menilo tudi osrednje liberalno politično glasilo Jutro, po katerem je bila armada najbolj zanesljiva opora države, ki zagotavlja občutek varnosti pred vsemi notranjimi in zunanjimi sovražniki. »Koliko Slovencev je interesiranih na tem,« je spraševalo Jutro, »da se uničijo od podivjane množice tovarne, podjetja, hiše in posestva? Mar so Slovenci že pozabili, da je srbska vojska ustavila leta 1918. prodiranje Italijanov?«³²⁴

³²¹ *Slovenski narod*, 19. 9. 1920, Ivan Tavčar, Kako ustavo potrebujemo?

³²² *Slovenski narod*, 7. 11. 1920, Z zbora demokratske stranke. – O Tavčarjevih idejnih, družbenih in narodnopolitičnih nazorih po ustanovitvi JDS glej Perovšek, *Na poti v moderno*, str. 124–143.

³²³ *Slovenski narod*, 10. 12. 1919, Ivan Tavčar, Obletnica svobodne Jugoslavije.

³²⁴ *Jutro*, 29. 4. 1922, uvodnik z dne 28. aprila. – V navedku omenjena zaustavitev italijanskega prodiranja leta 1918 zadeva ravnanje srbskega podpolkovnika Stevana Švabiča, ki je 14. 11. 1918 pri Vrhniku z ultimatom ustavil približevanje oddelkov italijanske vojske proti Ljubljani. Švabič je poveljeval 26. pehotnemu polku Poveljstva srbskih čet v Ljubljani, ki je bil v službi tedanje Narodne vlade. Svojo enoto je predstavil kot enoto srbske redne in s tem antantne vojske, kar je bilo, ob tem ko je vojake razporedil na bojne položaje, zadosten razlog, da so se Italijani usta-

Slovenski liberalci so poseganje vojske v notranjepolitične razmere zagovarjali tudi v tridesetih letih. Pri tem so znova poudarili svoje unitaristične in centralistične poglede, saj je bila po njihovem prepričanju vojska pomembna opora unitaristične državne ureditve v Kraljevini Jugoslaviji.³²⁵ To stališče, ki je odločanje o ključnih vprašanih državnega razvoja prepuščalo dejavniku izven političnih organizacij in struktur, so utemeljevali z jugoslovansko idejo, ki je tudi »s čisto slovenskega stališča edina realna osnova za naš gospodarski in kulturni obstanek in napredek. Danes res skoro izgleda, kakor da bi imeli oni prav, ki trdijo, da je jugoslovenstvo fikcija in da je unitarizem propadla stvar«, je sredi tridesetih let pisalo Jutro. »Toda globoko smo prepričani, da bodo že bližnji dogodki pokazali, kako neobhodna je državi *jugoslovanska vojska* (podčrtal J. P.), ki je edina sposobna doumeti srbsko-hrvaško-slovensko vprašanje ne samo s stališča politične moči, temveč – kar je mnogo važnejše – s stališča notranjega gospodarskega kompromisa, ki dopušča, da tudi v vseh drugih stvareh vsak dobi svoje, a se pri tem čuva interes celote.«³²⁶

Poleg ocen, da je za urejanje notranjepolitičnih razmer potrebna tudi vojska, so slovenski člani JDS že kmalu po ustanovitvi jugoslovanske države obravnavali tudi druga vprašanja, ki so bila povezana s položajem, vlogo in pomenom oboroženih sil. Njihovo obravnavo je že pred volitvami v Ustavodajno skupščino Kraljevine SHS leta 1920 načel Ivan Tavčar, ki je kljub pohvalam jugoslovanski vojski in »slavnemu srbskemu imenu«³²⁷ posebej poudaril: Armada bo morala, »kakor vsaka druga panoga državne uprave, stati pod kontrolo parlamentarnega nadzorstva. Armada ne bo smela tvoriti, kakor se sedaj časih pripeti, samostojno državico v državi. Tudi ne bo smela biti monopol za eno samo pleme (Srbe – op. J. P.), tako da bodo po sprejetju ustave morale v

vili. Italijani so tedaj poskušali zasesti ozemlje preko meje, ki jim je bila obljubljena z Londonskim sporazumom. (Podrobneje o tem glej Švajncer, *Slovenska vojska 1918–1919*, str. 111–113, 264–265; Perovšek, *Slovenska osamosvojitve 1918*, str. 99–100.)

³²⁵ O unitarističnem značaju Kraljevine Jugoslavije glej *Slovenska novejša zgodovina*, 1, str. 322–326.

³²⁶ *Jutro*, 4. 8. 1935, Odrešilna je le jugoslovanska ideja.

³²⁷ *Slovenski narod*, 12. 9. 1920, Ivan Tavčar, Benešev kontrakt.

hipu odpasti tiste sramotne, kulturi in vsaki ljubezni do skupne domovine naravnost v obraz bijoče razmere, kakor jih doživljamo dandanes, ko se slovenski častniki iz služb podé in preganjajo kakor brezpravne pare. Tudi za armado zahtevamo popolno enakopravnost, in ustava mora Slovincem omogočiti, da postanejo enakopravni člani naše vojske, da se jim godi kakor vsakemu drugemu državljanu, tako da končno postane Slovenec makari še celo general Dravske divizije!³²⁸

Podobna kritična stališča so v JDS oblikovali tudi po Tavčarjevem odhodu iz političnega življenja spomladi 1921. V ospredju sta bila vprašanje gmotne enakopravnosti civilnih uradnikov in častnikov ter upokojitev slovenskih častnikov, ki so kot nekdanji častniki avstro-ogrskih oboroženih sil vstopili v Vojsko Kraljevine SHS. Jutro je ob obravnavi zakonskih predlogov in sprejemu Zakona o ustroju vojske in mornarice³²⁹ ter Zakona o civilnih uradnikih in ostalih državnih uslužbencih³³⁰ julija 1923 opozorilo na uzakonitev razlik med prejemki civilnih uradnikov in častnikov. Poudarilo je, da je gmotni položaj častnikov v primerjavi s civilnimi uradniki bistveno bolj ugoden, in pristavilo, »da je treba dati civilnemu uradništvu enake prejemke«. Res je namreč, da je »dobra vojska (...) v prvi vrsti odvisna od dobrega in zadovoljnega zbora častnikov in podčastnikov«, a prav tako je tudi res, »da je dobra državna uprava odvisna od dobrega in zadovoljnega uradništva«. Zato lahko »obstoje neupravičenih materialnih razlik med civilnim in vojaškim funkcionarjem rodi slabe posledice, ker izziva občutek krivice«.³³¹

Še ostreje so se v slovenski JDS odzvali na upokojitev številnih slovenskih častnikov iz nekdanje avstro-ogrške vojske konec poletja 1923. Kot je bilo Jutro obveščeno, je bila njihova upokojitev izvedena »pod pretvezo, da je treba iz naše vojske izločiti nezanesljive elemente«. Jutro je tako gledanje na slovenske častnike odločno zavrnilo in poudarilo, da je »najnovejši vpokoji-

³²⁸ *Slovenski narod*, 7. 11. 1920, Z zbora demokratske stranke.

³²⁹ Besedilo zakona glej v *UL PUS*, 17. 10. 1923, str. 597–615.

³³⁰ Besedilo zakona glej v *UL PUS*, 12. 9. 1923, str. 533–543.

³³¹ *Jutro*, 22. 7. 1923, uvodnik z dne 21. julija. Prim. tudi *Jutro*, 25. 7. 1923, uvodnik z dne 24. julija.

tveni ukaz (...) kruta in nezaslišana krivica za veliko večino prizadetih, ki je tem bolj najbrezobzirnejše obsodbe potrebna, ker je med penzioniranci večje število strokovno odlično vsposobljenih mož, katere razven tega diči še v prav posebno veliki meri najčistejše nacionalno uverenje in čustvovanje (jugoslovanski patriotizem – op. J. P.). (...) Z nacionalnega in državnega stališča« so zato »upokojitve sposobnih in narodnih oficirjev obžalovanja vredna pogreška, s političnega so neodpustljivi greh, z moraličnega surovost, s socialnega pa brutalna krivica. Le režim, ki ne pozna ne vzvišenih državnih interesov in nima nobenega smisla za pravico in socialno pravičnost je sposoben takega dejanja.«³³²

Slovenski pripadniki nekdanje JDS, ki so si po nastanku jugoslovanske države aktivno prizadevali, da bi čim več slovenskih častnikov vstopilo v Vojsko Kraljevine SHS,³³³ so se tudi v tridesetih letih zavzemali za njihovo enakopravno obravnavanje v oboroženih silah jugoslovanske države. Tako je dr. Ljudevit Pivko leta 1932 v Narodni skupščini Kraljevine Jugoslavije zahteval, da se častnikom iz nekdanje avstro-ogrske monarhije prizna enake ugodnosti pri določanju pogojev za upokojitev kot častnikom iz nekdanje Kraljevine Srbije in Kraljevine Črne gore. Pri tem je posebej poudaril, da je »princip vsake pravne države (...) enakopravnost državljanov pred zakoni tako glede dolžnosti kot tudi pravic«.³³⁴

Vprašanje enakopravnosti slovenskih pripadnikov jugoslovanskih oboroženih sil pa je imelo za slovensko JDS dvojen značaj. Če so se njeni predstavniki zavzemali za ustrezen položaj častnikov v jugoslovanski vojski, pa niso bili pripravljeni prisluhniti opozorilom

³³² *Jutro*, 13. 9. 1923, uvodnik z dne 12. septembra.

³³³ Kot je jeseni 1923 zatrdil Gregor Žerjav, je v letu 1919, ko je bil podpredsednik oziroma predsednik Deželne vlade za Slovenijo, storil vse, da je čim več slovenskih častnikov iz nekdanje avstro-ogrske vojske vstopilo v Vojsko Kraljevine SHS. »Imenoma deželne vlade«, je zapisal v *Jutru* 15. 9. 1923, sem »prevzel odgovornost za njihov sprejem. S tem sem prihranil ogromno pisarij in težav. In res, tem kratkim potom je bilo 99 % slovenskih oficirjev prevedenih. Nemcev in nemčurjev nisem priporočal. Cenzura se je vršila s pomočjo slovenskih oficirjev. Moj namen je bil, da spravim čim največ naših častnikov v armado, ker sem tedaj kakor danes smatral to za državno potrebo.« (*Jutro*, 15. 9. 1923, Politični odmevi. *Redukcija naših oficirjev.*) – O prizadevanjih liberalcev za vključitev jugoslovansko usmerjenih slovenskih častnikov iz nekdanje avstro-ogrske vojske v oborožene sile jugoslovanske države glej tudi *Jutro*, 13. 9. 1923, uvodnik z dne 12. septembra.

³³⁴ *SB NS KJ 1931/32*, 2, 1. 3. 1932, str. 190.

o grobem ravnanju in disciplinskih ukrepah proti slovenskemu vojaku, ki je bral glasilo SLS Domoljub in bil v stiku z njenimi političnimi predstavniki. Dogodek se je pripetil spomladi 1922 v 16. pehotnem polku v Nišu, s slovenskim vojakom Karlom Gorjancem pa je slabo postopal prav tako Slovenec, poročnik Slavko Farkaš.³³⁵ Ko so v Narodni skupščini Kraljevine SHS obravnavali ta primer – obravnavo je sprožila interpelacija poslanca SLS Janeza Brodarja in tovarišev proti ministru za vojsko in mornarico, generalu Milošu Vasiću –, tedanji predsednik slovenske JDS Vekoslav Kukovec dokazom interpelantov ni verjel. Menil je, da že zaradi tega, ker je bil v dogodek vpleteni častnik Slovenec, ni šlo za »nikako nasilstvo«.³³⁶ Sicer pa je interpelacijo SLS, ki so jo poleg avtonomističnega narodnopolitičnega stališča od JDS ločevala tudi ostra ideološka nasprotja, ocenil kot neutemeljeno. Prepričan je bil, da je njen namen »ustvariti nenaklonjenost proti tistemu, kar je naša svetinja: proti naši vojski«.³³⁷ Omenjena interpelacija SLS je bila eno od opaznejših parlamentarnih dejanj jugoslovanskih političnih strank, ki so v prvih letih obstoja jugoslovanske države večkrat opozorile na samovoljno ravnanje častnikov in slabe razmere, v katerih so bili vojaki na služenju vojaške obveznosti. Tako ravnanje nato ni bilo več značilno za jugoslovansko politiko.³³⁸

Spomladi 1922 je v Narodni skupščini potekala tudi ostra razprava o t. i. aferi Zečević. Konec decembra 1921 je namreč zaradi vožnje v neogrevanih vagonih in slabo načrtovanega prevoza na služenje vojaškega roka umrlo 299 nabornikov, 6000 pa jih je obolelo. Tedanji minister za vojsko in mornarico general Milivoj Zečević je zato 3. januarja 1922 odstopil (ministrski položaj je zasedel 24. decembra 1921), o aferi pa so nato kljub velikemu odporu vlade v Narodni skupščini razpravljali od februarja do aprila 1922. Kljub prizadevanju, da bi nek-

³³⁵ O postopanju s Karlom Gorjancem glej *SB NS K SHS 1921/22*, 2, 27. 4. 1922, str. 270, 274. Glej tudi *Domoljub*, 12. 4. 1922, Domače novice. *Preganjanje »Domoljuba« v armadi*, 3. 5. 1922, Vojni minister z lažjo dokazuje, 10. 5. 1922, *Za naše fante – vojake!* in *Slovenec*, 29. 4. 1922, »Gjubre«.

³³⁶ *SB NS K SHS 1921/22*, 2, 27. 4. 1922, str. 270.

³³⁷ Prav tam, str. 276, 277. – O odzivu JDS na interpelacijo SLS in Kukovečevem nastopu v Narodni skupščini glej tudi *Jutro*, 29. 4. 1922, Buren dan v parlamentu.

³³⁸ *Slovenska novejša zgodovina*, 1, str. 251.

danji vojni minister prišel pred sodišče, je bila obtožba proti njemu v skupščini zavrnjena.³³⁹ V slovenskem delu vsedržavne JDS, ki je bila tedaj v vladi, so ob obravnavanju afere generala Zečeviča poudarili, da je izvedba ministrskih obtožb v ustavnih državah »največja redkost, skoraj da unikum«, prizadevanje opozicije, da bi do nje prišlo, pa je bilo zanje le »sredstvo ofenzive proti vladi in (skupščinski – op. J. P.) večini«. Ker slovenska JDS ni podpirala obtožbe proti generalu Zečeviču, je o njegovi odgovornosti za pretresljivo usodo nabornikov menila takole: »Če je minister res vse storil, kar mu je nalagala njegova dolžnost, in če je izdal vse potrebne odredbe, da se zaščiti zdravje mladih vojakov, ga nihče ne more gnati pred kazensko sodišče in je treba iskati krivcev tam, kjer bi se bili morali ministri ukazi izvršiti. Enega očitka, ki je seveda predvsem moraličen, ga pa nihče oprostiti ne more: da se ni pobrigal, da bi bili krivci že davno kaznovani in da bi bila država storila napram žrtvam, odnosno svojcem[,], lahkomiselnosti in nemarnosti svojo dolžnost ter skušala vsaj v materijalnem oziru popraviti škodo.«³⁴⁰ JDS se je sicer z drugimi vladnimi strankami zavzela, da se poišče krivce za nastalo nesrečo,³⁴¹ toda predsednik njenega slovenskega dela Vekoslav Kukovec je ob tem odločno nasprotoval možnosti, da bi vojaki v časopisju (*Domoljubu*) spremljali skupščinsko obravnavo afere generala Zečeviča, ker to »ni čtivo, ki je primerno za vojaka«.³⁴²

Poleg obravnave različnih vprašanj, povezanih s častniki in vojaki ter vlogo oboroženih sil v jugoslovanski družbi, je bila v odnosu slovenske JDS do vojske izražena tudi skrb za njen kvaliteten in celosten strateški razvoj. To se je najbolj očitno pokazalo v pogledih JDS na vprašanje jugoslovanske vojne mornarice, ki je obsegala le 3 % oboroženih sil.³⁴³ JDS je že leta 1922 z veseljem

³³⁹ *Jutro*, 30. 3. 1922, uvodnik z dne 29. marca; Mikuš, *Slovenci v stari Jugoslaviji*, str. 221, 222–223; Bjelajac, *Vojska Kraljevine SHS/Jugoslavije 1922–1935*, str. 44–45; *Slovenska novejša zgodovina*, 1, str. 251.

³⁴⁰ *Jutro*, 30. 3. 1922, uvodnik z dne 29. marca.

³⁴¹ *Kmetijski list*, 13. 4. 1922, Kazen krivcem!

³⁴² *SB NS K SHS 1921/22*, 2, 27. 4. 1922, str. 276.

³⁴³ *Slovenska novejša zgodovina*, 1, str. 251. – O razvoju vojne mornarice Kraljevine SHS/Jugoslavije glej Bjelajac, *Vojska Kraljevine SHS 1918–1921*, str. 77–83; isti, *Vojska Kraljevine SHS/Jugoslavije 1922–1935*, str. 127–134.

pozdravila ustanovitev Jadranske straže, vsedržavne organizacije, ki si je prizadevala za spoznavanje jadranske obale, njen razvoj in za pomorsko obrambo.³⁴⁴ Slovenski narod je ob tej priložnosti poudaril, da je bila Jadranska straža ustanovljena »za dobavo vojnih ladij naši državi« in da ugoden uspeh te akcije »vsebuje rešitev vprašanja naše bodočnosti«. ³⁴⁵ JDS je namreč zaradi šibke oziroma še ne razvite vojne mornarice opozarjala, da je jadranska obala brez vsake zaščite.³⁴⁶ »Merodajni krogi še vedno niso uvideli potrebe čim najskorajšnje zgraditve močne vojne mornarice, ki bi mogla braniti 600 kilometrov dolgo našo obalo«, je poleti 1922 ugotavljal Slovenski narod. »Ne vidijo, da pogranična straža ne bo mogla vršiti nalog, ki jih zahteva moderna obramba obale. S par puškami in še tako velikimi junaki se ne more prisiliti na morju močnega sovražnika, da bi se takoj prvi dan s svojim brodovjem ne približal naši obali.« Zato naj »odgovorni faktorji (...) spoznajo, da bi se sovražnik takoj ob početku polastil našega Primorja in da bi kaj hitro prodril na 600 kilometrov dolgi fronti v srce naše države. Samo vojna mornarica, pa če je še tako majhna, bi mogla uspešno braniti obalo, a naša suhozemna vojska bi tem hitreje in sigurneje mogla izvršiti svojo nalogo na suhem.« Narod je obsodil še razrez tedanjega proračuna ministrstva za vojsko in mornarico, v katerem so bila za vojno mornarico odmerjena zelo nizka finančna sredstva. Poslanca Narodne skupščine je pozval, »da se pri glasovanju o proračunu (...) zainteresirajo za to važno vprašanje«. ³⁴⁷

Vprašanju finančnih sredstev, potrebnih za razvoj močne in učinkovite vojne mornarice, so se pripadniki nekdanje JDS posvetili tudi v tridesetih letih. V proračunski razpravi za leto 1932/1933 je nekdanji urednik Slovenskega naroda Rasto Pustoslemšek³⁴⁸ posebej opozoril na nizko odmerjena sredstva za vojno mornarico

³⁴⁴ Stergar J., Jadranska straža, str. 242.

³⁴⁵ Slovenski narod, 7. 3. 1922, Za našo vojno mornarico.

³⁴⁶ Jutro, 3. 6. 1922, Početki naše vojne mornarice.

³⁴⁷ Slovenski narod, 22. 6. 1922, Naša vojna mornarica.

³⁴⁸ Rasto Pustoslemšek je bil urednik Slovenskega naroda v letih 1919–1925, to je v času, ko je list obravnaval tudi vprašanje jugoslovanske vojne mornarice.

v okviru obrambnega proračuna.³⁴⁹ Njegovo opozorilo je bilo izrečeno v času, ko se je vlada, v primerjavi s prejšnjimi leti, odločila, da bo v letu 1932 pristopila k skrajnemu varčevanju s proračunskimi sredstvi.³⁵⁰ Pustoslemšek je v svoji razpravi poudaril, da je razvoj vojne mornarice izjemno pomemben, saj jugoslovanska država po skoraj štirinajstih letih svojega obstoja še nima vojnega ladjevja, ki bi lahko na podlagi defenzivne doktrine zaščitilo jadranske otoke in obalo v primeru napada. Opozoril je, da je tonaža jugoslovanske vojne mornarice bistveno manjša od tonaže vojne mornarice obeh močnih sosednjih pomorskih držav – Italije in Grčije: stokrat manjša od tonaže italijanske in desetkrat manjša od tonaže grške vojne mornarice. Zato »moramo čim prej zgraditi močno in veliko floto za obrambo naše domovine. (...) Doseči moramo to, kar so dosegle tudi druge države pri ustvarjanju flote, t. j. da nihče ne bo mogel nekaznovano in brez velike nevarnosti zase napasti našega ozemlja. Nihče nam ne more zameriti, če začnemo graditi našo defenzivno floto«, je pribil. S tem bi – poleg pomembnega izboljšanja obrambnega položaja države – pomagali tudi domači industriji in nezaposlenim dali priložnost za delo. Pustoslemšek je glasoval za predlagani proračun s poudarkom, da ima »polno zupanje v našo narodno vojsko in mornarico ter njeno vodstvo«, posebej še zato, ker se »vojaki resnično vzgajajo v jugoslovanskem nacionalnem duhu«.³⁵¹

V liberalnem taboru so namenili posebno pozornost vprašanju vojne mornarice, ker so bili prepričani, da je izjemnega pomena za obrambo in varnost jugoslovanske države. Tako je sredi tridesetih let Jutro, tedaj glasilo slovenskega dela vsedržavne JNS, opozorilo, da tudi »obramba naše domovine s kopnega pripada armadi in letalstvu z indirektno pomočjo vojne mornarice. Ako se operacije vodijo poleg morja, [namreč] pripade vojni mornarici dolžnost, da aktivno sodeluje, sicer mora biti njena skrb, da čez morje oskrbuje domovino z vsem potrebnim. Torej nam je zadostno močna vojna

³⁴⁹ *SB NS KJ 1931/32*, 3, 7. 3. 1932, str. 36.

³⁵⁰ Bjelajac, *Vojska Kraljevine SHS/Jugoslavije 1922–1935*, str. 133.

³⁵¹ *SB NS KJ 1931/32*, 3, 7. 3. 1932, str. 37.

mornarica potrebna tudi tedaj, kadar je naša domovina ogrožena samo na kopnem.«³⁵²

»Ako pa naši domovini zagrozi nevarnost na morju,« je nadaljevalo Jutro, »tedaj bo prišla armada na kopnem na vrsto šele tedaj, ko bo vojna mornarica žrtvovala samo sebe do skrajnosti. V ravni liniji je naša obala dolga 550 km, z vsemi zalivi in gubami 1563 km, z otočjem vred pa 5170 km. Za obrambo tako dolge obale mora biti mornarica izredno močna. Trditev, da je vsak naš otoček vreden več kakor tank ali dreadnought (vrsta tedaj najmočnejše bojne ladje – op. J. P.), ne drži, je prazna tolažba.«³⁵³

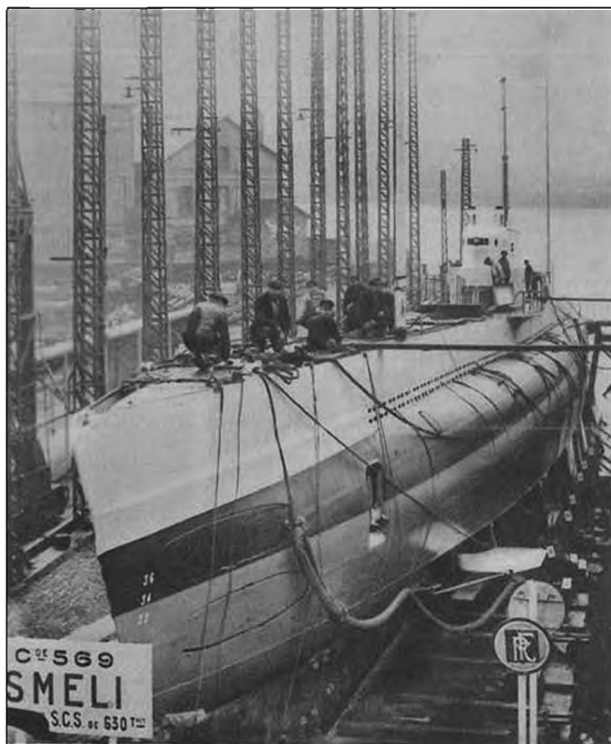
Jutro je posebej opozorilo, da je jugoslovanska vojna mornarica zelo šibka, saj bi se za resno uporabo v boju lahko oprli le na en rušilec, štiri podmornice in dva bojna čolna. Zato je treba zavrniti misel, »ki je tako razširjena in popularna: da nam je treba samo še »par« podmornic, pa bomo varni. Nič ni bolj napačnega kakor takšno mnenje«, je poudarilo Jutro. Svoje stališče je utemeljilo z ugotovitvijo, da »podmornice že davno niso več tisti strah, kakor so bile v pričetku (prve – op. J. P.) svetovne vojne, ko so se pojavile kot strašna novost. Drugič podmornice brez pomoči ali, bolje rečeno, brez »zaledja« drugih močnejših nadvodnih edinic ne morejo živeti in operirati. Naposled je staro načelo, da se dajo sredstva gotove vrste – velike vojne ladje – premagati samo s podobnimi sredstvi.« Ker pa se ta načela rada pozabljajo, je treba »ustvariti mornarico, ki bo ustrezala našim potrebam in – žepu. Mornarica je draga stvar, toda brez nje ne moremo napraviti ničesar proti kateremukoli nasprotniku, ki ima količkaj resne namene in sile.«³⁵⁴

Po Jutrovem mnenju bi morala mornarica na podlagi posebnega zakona 10 do 15 let dobivati posebne kredite in že s tem »bi odstotek svoje varnosti pomaknili dosti više«. Povečati in posodobiti bi bilo treba tudi pomorsko vojno letalstvo. Jutro je ob tem podprlo še prizadevanja Jadranske straže, ki je javnost navduševala

³⁵² Jutro, 6. 9. 1935, Naša vojna mornarica.

³⁵³ Prav tam. – Po navedbi Antona Melika je jadranska obala, ki je pripadala prvi jugoslovanski državi, z vsemi zalivi in polotoki obsegala 1579 km. (Melik A., *Jugoslavija*, 1, str. 96.)

³⁵⁴ Jutro, 6. 9. 1935, Naša vojna mornarica.

*Zadnje priprave na splovitev jugoslovanske podmornice Smeli, zgrajene leta 1928 v Nantesu.
(Ilustrirani Slovenec, 23. 12. 1928)*

za vojno mornarico. Zakoreniniti bi namreč bilo treba »globoko prepričanje, da je to (zgraditev močne vojne mornarice – op. J. P.) usoden del jamstva za našo narodno svobodo in da je naš obstanek z morske strani lahko vedno ogrožen, pa naj bo naša armada na kopnem še tako močna in odločna.«³⁵⁵

II

V političnem prostoru, ki je v dvajsetih letih pripadal JDS/SDS, pa so poseben odnos do oboroženih sil

³⁵⁵ Prav tam.

razvili v Orjuni. Zanj je bilo značilno slepo čaščenje jugoslovanske vojske, saj so pripadniki organizacije videli »samo eno (...), kar se dviga, kakor silna do neba segajoča stena iz vse te žalostne vsakdanjosti (...) – to je naša vojska«. Poudarjali so »neizprosno dejstvo, da je danes v Jugoslaviji vojska najboljša institucija, v kateri so v bratski jugoslovanski vzajemnosti združeni najboljši sinovi zemlje (države – op. J. P.)«. Vojska je namreč uredničila »edinstvo in jugoslovenstvo. (...) Spajajoča v eno vse najboljše prvine vseh treh plemen je v kratkem času stvorila nov tip jugoslovenskega vojnika, ki ne pozna plemenskih in religioznih razlik, temveč samo eno enotno državo od Karavank pa do Kajmakčalana in pa na stotisoče neodrešenih bratov, ki čakajo, da jim bajonet jugoslovenskega vojnika preseče vezi, s katerimi so jih privezali pod tuje krove veliki in močni. Tako je sedaj dejstvo, da je vojska poleg dinastije pri vseh plemenih Jugoslovenov najbolj priljubljena narodna institucija in da ni vstal proti njej ob priliki poslednje proračunske debate niti en narodni poslanec s kakršnokoli kritiko.«³⁵⁶

Za militaristični duh, ki je prežemal Orjuno, je bil značilen tudi poudarek, da se je vojska »po 1. decembru 1918 (...) vrgla tiho in mirno na delo prezirajoč vse podzemne in javne napade s strani mirotvorcev in pacifistov. Uspehi tega marljivega in preišljenega dela niso izostali. Iz zemlje je zrastle čez noč na desetine polkov, ki so v kratkem času stvorili na teritoriju, kjer ni bilo moči po razpadu Avstrije sformirati niti ene čete, cele divizije.« Pri tem »ni bila niti ena za vojsko namenjena para izgubljena. Narod občuti sicer pezo proračuna in težkih materialnih izdatkov za vojsko, vendar rade volje odrajta (plača – op. J. P.) na njo odpadajoče vsote, ker ve, da še ni zadovoljivo spremna (pripravljena – op. J. P.) za moderno vojno plina, tankov, težke artilerije in letal. Kdor zasleduje razvoj naše oborožene moči,« so opozarjali v Orjuni, »ta mora z zadovoljstvom konstatirati, da v tem pogledu napredujemo, odkar smo z nemalimi žrtvami zgradili najzornejša letališča na Balkanu, kot so Novosadsko, Sarajevsko in baš sedaj zgrajeno Zagrebško. Grade se domače tovarne letal. V kratkem bodo i

³⁵⁶ *Orjuna*, 4. 12. 1926, A. V., Naša vojska.

iz sedanjega avtobaona (avtomobilski bataljon – op. J. P.) zrasle edinice, ki bodo kos tovrstnim naših sosedov. Artilerija se jača sporedno s pehoto, v kateri se dosledno provaja (izvaja – op. J. P.) unificiranje preje toliko raznovrstne oborožbe, ki je o[ne]mogočevala sleherni širši vojaški podvig. Tehnične trupe pridobivajo po številu in razpoložljivih sredstvih. Sicer niso še izdaleka doseženi postavljeni cilji, vendar napredujemo v vsakem oziru in to celo v pomorskem naurožanju (naoružanju – oborožitvi, op. J. P.) in zaščiti naše obale, ki je bila doslej izročena skoro na milost in nemilost neprijatelju (sovražniku – op. J. P.).³⁵⁷

Omenjene optimistične ocene je spremljalo tudi prepričanje o elitnem značaju jugoslovanskih oboroženih sil. »Pozorno motrenje zgolj ene parade prepriča do dobra slehernika, da v naši vojski ni mesta degeneriranim in bornivantskim (bonvivantskim – op. J. P.) tipom ter stremuhom«, so opozarjali v Orjuni. Zato Jugoslavan, ki se sicer »ne hvalimo z našo vojsko, (...) trdno in neomajno (...) verujemo v njeno nepremagljivo moč«, s katero »bo ob uri potrebe (...) zrušila v prazen nič vse še tako črne zasnove neprijateljev Domovine«.³⁵⁸

III

K vsebinski širini pogledov liberalnega tabora na oborožene sile sta poleg JDS/SDS in Orjune v dvajsetih letih opazno prispevali tudi Samostojna kmetijska in Narodno socialistična stranka. Pri tem je v izražanju načelnih pogledov na družbeno vlogo ter položaj oboroženih sil najvidnejši politik SKS Ivan Pucelj izrekel pomemben poudarek: »V vojsko se nikoli ne sme uvajati politike niti z vojsko kadar koli izvajati [politične] agitacije.«³⁵⁹ Pucelj se je seveda zavedal zgodovinske danosti obstoja oboroženih sil, zavzel pa se je, da bi vojaškim obveznikom, kolikor je le mogoče, olajšali služenje vojaškega roka. Ko so v Narodni skupščini Kraljevine SHS obrav-

³⁵⁷ Prav tam.

³⁵⁸ Prav tam.

³⁵⁹ SB NS K SHS 1923, 2, 19. 7. 1923, str. 1238.

Telovadni nastop gojencev Vojno-tehničnega zavoda iz Kragujevca na usesokolskem zletu 15. 6. 1930 v Beogradu (Ilustrirani Slovenec, 6. 7. 1930)

navali predlog Zakona o ustroju vojske in mornarice, je namesto dvoletnega zagovarjal enoinpolletno služenje obveznega vojaškega roka. Predlagal je tudi, da bi vojaške obveznike z vasi vpoklicali na služenje vojaškega roka s 1. oktobrom, ko opravijo poletno kmečko delo.³⁶⁰ Zagovarjal je še skrajšanje splošne vojaške obveznosti za kmetovalce do dopolnjenega 45. leta starosti, saj »v času vojne vsaka država najbolj potrebuje hrano«.³⁶¹ Pucelj je poudarjal tudi načelno strankino stališče, da bi v jugoslovanski vojski poleg rednega služenja vojaškega roka uvedli še služenje roka v krajšem časovnem obdobju, podobno kot je v avstro-ogrski vojski obstajal institut t. i. nadomestne rezerve.³⁶² Poglobil pa se

³⁶⁰ *Kmetijski list*, 13. 6. 1923, Ivan Pucelj, Predlog zakona o ustrojstvu zakona; *SB NS K SHS 1923*, 2, 17. 7. 1923, str. 1172.

³⁶¹ *SB NS K SHS 1923*, 2, 16. 7. 1923, str. 1128. – Za enoinpolletno služenje obveznega vojaškega roka se je posebej zavzel tudi prvi strankin načelnik Jakob Kušar, ki je obenem zagovarjal tudi ukinitve vojaških sodišč. (*Kmetijski list*, 23. 6. 1921, Za pravo narodno vojsko.)

³⁶² *Kmetijski list*, 13. 30. 3. 1922, Dneva zmage, 13. 6. 1923, Ivan Pucelj, Predlog zakona o ustrojstvu zakona; *SB NS K SHS 1923*, 2, 17. 7. 1923, str. 1172. – Pri pomnjam, da navedeni Pucjevi predlogi, razen določila o enoinpolletnem služenju vojaškega roka, ki so ga zagovarjali tudi predstavniki drugih jugoslovanskih političnih strank, v Zakonu o ustroju vojske in mornarice niso bili upoštevani. (Glej *UL PUS*, 17. 10. 1923, str. 600–601.) O institutu in uporabi t. i. nadomestne rezerve v

je tudi v konkretne razmere, v katerih so bili slovenski pripadniki jugoslovanskih oboroženih sil. V zvezi s tem vprašanjem se je zavzel za enakopravno obravnavanje častnikov iz nekdanje avstro-ogrske vojske in častnikov iz nekdanje srbske in črnogorske vojske v Vojski Kraljevine SHS, zlasti kar je zadevalo pogoje za upokojitev.³⁶³ Kot član vlade³⁶⁴ pa je 25. januarja 1922 posredoval pri ministru za vojsko in mornarico, da bi glede na veliko število slovenskih vojakov v Zaječaru zgradili katoliško cerkev. Minister za vojsko in mornarico general Miloš Vasić se je na Puceljevo prošnjo pozitivno odzval in mu 14. februarja 1922 sporočil, da so v štabu timoške divizijske oblasti (območje severovzhodne Srbije) začeli s pripravljalnimi deli za izgradnjo omenjene cerkve.³⁶⁵

Pucelj je pokazal tudi skrb za zdravje slovenskih vojakov. Predlagal je, naj rekruti iz hribovitih krajev (Slovenije) ne bi služili vojnega roka v močvirnatih delih države, ker bi sicer lahko obolevali za malarijo.³⁶⁶ Podobno so ravnali tudi drugi poslanci SKS. Ivan Mrmolja je spomladi 1921 ministra za vojsko in mornarico opozoril, da (slovenski) vojaki v Makedoniji obolevajo za malarijo, in ga vprašal, kako namerava izboljšati njihovo zdravstveno oskrbo in nastanitvene razmere.³⁶⁷ Na slabe zdravstvene in nastanitvene razmere ter oskrbo slovenskih vojakov v Makedoniji in notranjosti Srbije je spomladi 1922 opozoril tudi Josip Drofenik. Ministra za vojsko in mornarico je vprašal, kako namerava omenjene razmere urediti in »ali je pripravljen zabraniti vsako psovanje in batinanje vojakov« ter »kaznovati vse krivce?« Zanimalo ga je tudi, »ali je pripravljen prenesti vojake, ki so doma v severnih pokrajinah v pokrajine, kjer spričo neprikladnega podnebja ne bodo trpeli malarije?«³⁶⁸ Poleg omenjenih predlogov in opozoril so

avstro-ogrski vojski, na katerega je opozoril Ivan Pucelj, glej *Die Habsburgermonarchie 1948–1918*, 5, str. 418, 421, 423, 429, 465, 472, 491–494, 527, 563, 651, 577, 685; Stergar R., *Slovenci in vojska 1867–1914*, str. 166–168.

³⁶³ *SB NS K SHS 1923*, 2, 19. 7. 1923, str. 1237–1238.

³⁶⁴ Ivan Pucelj je bil od 26. 3. 1921 do 16. 12. 1922 v drugi in tretji vladi Nikole Pašiča minister za kmetijstvo in vode.

³⁶⁵ *Kmetijski list*, 16. 3. 1922, Za naše vojake.

³⁶⁶ *SB NS K SHS 1923*, 2, 19. 7. 1923, str. 1238.

³⁶⁷ *Kmetijski list*, 28. 4. 1921, Za naše vojake.

³⁶⁸ *Kmetijski list*, 23. 3. 1923, Delo naših poslancev. Glej tudi *Kmetijski list*, 9. 2. 1922, Delo naših poslancev.

se v SKS zavzemali tudi za uvedbo slovenske kuhinje za slovenske vojake.³⁶⁹

V Samostojni kmetijski stranki so zagovarjali uveljavitev čim bolj ugodnih meril, po katerih bi lahko vojaške obveznike oprostili služenja vojaškega roka. Ivan Urek je skupaj s tovariši aprila 1922 ministru za vojsko in mornarico predlagal, naj se upošteva padec vrednosti dinarja pri ugotavljanju višine plačanih davkov, na podlagi katere so bili vojaški obvezniki oproščeni služenja vojaškega roka.³⁷⁰ Njihov predlog ni bil sprejet.³⁷¹ Glede drugih načelnih vprašanj pa je SKS podrobneje opredelila svoje stališče o zmanjšanju vojske, ki naj bi jo skrčili za dobro tretjino.³⁷² Stranka, ki se je zavzemala za moderen in vsem jugoslovanskim pokrajinam prilagojen zakon o vojski,³⁷³ se je opredelila tudi glede afere Zečević. Zahtevala je, da se ugotovi, »koga in katere organe zadeva krivda za tako nesrečno in usodno izvršen vpoklic, prevoz in nastanitev novincev«³⁷⁴

Svoje izvirne poglede na oborožene sile so oblikovali tudi v Narodno socialistični stranki. Dosledno so zagovarjali svoje protimilitaristično stališče, kar so posebej pokazali ob obravnavi in po sprejemu Zakona o civilnih uradnikih in ostalih državnih uslužbencih ter Zakona o ustroju vojske in mornarice. Stranka, ki se je poudarjeno zavzemala za izboljšanje položaja nižjih javnih in zasebnih nameščencev,³⁷⁵ se je na uzakonitev boljšega gmotnega položaja častnikov v primerjavi s civilnimi uradniki najprej odzvala z opozorilom, da »samo dobro plačana vojska še dolgo ne pomeni, da je zadovoljen celokupen državni aparat, pri katerem civilni javni nameščenci igrajo izredno važno ulogo«.³⁷⁶ Strankin načelnik Ivan Deržič je nato poudaril, »da bi pa aktivno častništvo bilo nekaj posebnega, izvzetega, to pa je za današnje ča-

³⁶⁹ *Kmetijski list*, 30. 3. 1922, Dneva zmage.

³⁷⁰ *Kmetijski list*, 13. 4. 1922, Proti nepravilnostim glede osvoboditve vojaške službe.

³⁷¹ Glej *UL PUS*, 17. 10. 1923, str. 600.

³⁷² *Kmetijski list*, 23. 6. 1921, Za pravo narodno vojsko, 6. 4. 1922, Kričičeva številka.

³⁷³ *SB NS K SHS 1921/22*, 2, 27. 4. 1922, str. 277–278 (razprava Ivana Ureka); *Kmetijski list*, 13. 6. 1923, Ivan Pucelj, Predlog zakona o ustrojstvu zakona.

³⁷⁴ *Kmetijski list*, 13. 4. 1922, Kazen krivcem!

³⁷⁵ Perovšek, *Liberalizem in vprašanje slovenstva*, str. 118; isti, *Programi političnih strank*, str. 35.

³⁷⁶ *Nova pravda*, 26. 7. 1923, Politične vesti. Službena pragmatika.

se pač nesmisel. Ne odrekamo dela in tudi ne potrebe dostojnih plač aktivnemu častništvu«, je zapisal v *Novi pravdi*. »Z vsem poudarkom pa moramo naglasiti, da je v miru delo oziroma služba aktivnega častnika ravno tako, če ne celo manj naporna in odgovorna, kot delo oz. služba javnega nameščenca – uradnika katerekoli stroke. Hvalisanje o »spremi« za vojno itd. pa je danes, milo rečeno, deplasirano, ko so vendar med svetovno vojno rezervni častniki pri vseh vojskah in vseh narodih doprinašali največje žrtve in prav za prav oni bili tisti faktor, ki je vodil neposredno »akcijo«. To so priznana fakta, ki so nepobitna; tukaj ne pomagajo nikaki izgovori o domovini, o velikih nalogah itd. Vse to je samo ceno demagoštvo v pravem pomenu besede. Čemu torej ta gorostasna razlika med dohodki častnika in uradnika, podčastnika in poduradnika?« – »Odgovor je samo eden: da se stvari kasta militaristov, ki naj z orožjem pomaga pritiskati na jugoslovansko delovno ljudstvo, ki naj bo kot uslužno orožje vedno na razpolago vladajoči kasti. Z vojaškim zakonom je storjen prvi in velik korak k uvedbi potentatskega (oblastniškega – op. J. P.) militarizma nad jugoslovanskim ljudstvom. Zgodovina drugih militarističnih držav naše vlade in parlamentarne večine ni ničesar naučila.«³⁷⁷ Zgodilo se je torej tisto, na kar je Deržič že pred tem opozarjal: da bo »v imenu demokracije (...) nekdanji pruski militarizem le nekaka senca – bodočega našega vojaškega dostojanstva.«³⁷⁸

NSS, ki je zagovarjala oblikovanje posebnega skupščinskega odbora za nadzor nad delovanjem oboroženih sil,³⁷⁹ se je ostro odzvala tudi na afero generala Zečevića. Nova pravda je zapisala, da je »bivši vojni minister (...) spravil na oni svet na stotine mladih življenj. S tem se ni zagrešil samo proti občemu družabnemu redu in proti svojcem dotičnih žrtev, temveč tudi proti državi sami. Okradel jo je njenih udov, kajti vsak posamezni državljan je ud državnega telesa.« Zečević »spada tolikokrat na vešala, kolikor naših ubogih sinov je izgubilo

³⁷⁷ *Nova pravda*, 2. 8. 1923 [Ivan Deržič (D.)], Uradniška pragmatika.

³⁷⁸ *Nova pravda*, 23. 6. 1923, Ivan Deržič, Uradniška pragmatika.

³⁷⁹ *SB NS K SHS 1921/22*, I, 1. 3. 1922, str. 493 (razprava Antona Brandnerja).

radi njega svoje mlado življenje«, je poudarila Pravda.³⁸⁰ Odgovornost generala Zečeviča je zahteval tudi strankin načelnik Ivan Deržič. Ko so v Narodni skupščini obravnavali afero Zečevič, je zagovarjal stališče, »da gre tudi g. Zečevič pred sodišče in da se pred njim dokaže, kdo je kriv za smrtne primere naših rekrutov«. ³⁸¹ Deržič je bil skupaj z drugim poslancem NSS, Antonom Brandnerjem, sopodpisnik predloga predstavnikov opozicijskih poslanskih klubov – Jugoslovanskega, Narodnosocialističnega, Republikanskega in Socialnodemokratskega, naj Narodna skupščina skladno z določili ustave in Zakona o ministrski odgovornosti generala Zečeviča obtoži malomarnega ravnanja in s tem kršitve kazenskega in vojaškega kazenskega zakonika.³⁸² Obravnaval pa je še druga vprašanja, ki so zadevala položaj vojakov in častnikov. V Narodni skupščini je protestiral proti demobilizaciji nekdanjih častnikov avstro-ogrske vojske, ki so po letu 1918 vstopili v Vojsko Kraljevine SHS, za tiste, ki so v njej ostali, pa je zahteval, da zanje veljajo enaki pogoji pri določanju činov, kot so veljali za nekdanje častnike srbske in črnogorske vojske.³⁸³

Narodna socialistična stranka je v liberalnem tabo-ru izstopala s stališčem, naj Slovenci služijo vojaški rok edinole v Sloveniji. To je pred volitvami v Narodno skupščino Kraljevine SHS 18. marca 1923 poudaril Anton Brandner.³⁸⁴ V tedanjem slovenskem političnem prostoru je poleg NSS tako zahtevo postavila samo še Slovenska ljudska stranka,³⁸⁵ ki je tudi najbolj kritično obravnavala razmere v vojski in vprašanje njenega položaja ter vloge v jugoslovanski družbi. O tem vprašanju se je opredelila tudi NSS. Njeni poudarki so zadevali načelno

³⁸⁰ *Nova pravda*, 8. 4. 1922, Zagovorniki generala Zečeviča.

³⁸¹ *SB NS K SHS 1921/22*, 2, 31. 3. 1922, str. 146.

³⁸² *SB NS K SHS 1921/22*, 2, 20. in 29. 3. 1922, str. 33–35, 112–114.

³⁸³ *SB NS K SHS 1921/22*, 2, 30. 3. 1922, str. 137–138.

³⁸⁴ *Nova pravda*, 12. 3. 1923, Anton Brandner, nosilec liste NSS mariborskega okrožja: Prekmursko ljudstvo! SOCIJALISTI! Delavci! Kmetovje! Mestri! Državni in privatni nameščenci! – Pripominjam, da je Brandner dobro leto pred tem še sodil, da je eksteritorialno načelo služenja vojaškega roka koristno, predvsem z vidika medsebojnega spoznavanja različnih jugoslovanskih narodov. Kljub temu pa je že tedaj opozoril, da je zaradi morebitnega neustreznega postopanja z njimi lahko »tudi škodljivo«. (*SB NS K SHS 1921/22*, 1, 1. 3. 1922, str. 493.)

³⁸⁵ Perovšek, *Oblikovanje programskih načrtov o samoodločbi 1922–1923*, str. 12, 17; *Slovenska novejša zgodovina*, 1, str. 252, 268.

stališče o uporabi oboroženih sil, ki ga je stranka izrazilo že na svoji glavni skupščini 19. marca 1921 v Ljubljani. Skupščina je sprejela resolucijo, v kateri je podpirala le obrambno vlogo oboroženih sil in nasprotovala vsaki uporabi jugoslovanske vojske v tujini, konkretno v Ruski sovjetski federativni socialistični republiki.³⁸⁶ NSS je odločno nasprotovala tudi opiranju na oborožene sile pri reševanju notranjepolitičnih vprašanj. To stališče je poudarila oktobra 1924, ko je zaradi nasprotovanja politični volji za avtonomistično-federalistično preureditev države, kar je pomenilo tudi vključitev federalistične Hrvaške republikanske kmečke stranke v vlado, odstopil njen neparlamentarni član, minister za vojsko in morarico, srbski general Stevan Hadžić. Njegov odstop je imel posebno težo, saj je ministrstvo za vojsko in morarico po tradiciji pripadalo zaupniku kraljevega dvora. Ker je predsednik vlade Ljuba Davidovič kljub Hadžićevemu odstopu vztrajal pri avtonomistični politiki, sta dvor in srbska opozicijska centralistična politika uporabila vsa sredstva, vključno z grožnjo vojaškega udara, da sta ga prisilila k odstopu celotne vlade.³⁸⁷ NSS je bila v času vladne krize edina slovenska liberalna stranka, ki je obsodila »preračunane intrige Pašičeve vojaške kamarile proti vladi«. Menila je, da bi se, če je bil namen Hadžićevega ravnanja prisiliti vlado k odstopu, temu lahko reklo »vojaška avantura«. V tem primeru »bi moral postati vojni minister energičen parlamentarec, ki bi pometel tudi v vojski«.³⁸⁸

³⁸⁶ *Nova pravda*, 2. 4. 1921, Glavno zborovanje NSS. – Besedilo resolucije, ki je zadevala vprašanje zunanje politike in jugoslovanskih oboroženih sil, se je glasilo takole: »Narodno-socialistična stranka (...) prosveduje (protestira – op. J. P.) najodločneje proti vsakemu poskusu, da bi se jugoslovanska vojska zlorabila v zaščito interesov zapadnega kapitala, ker akoravno odločno obsoja strahovlado boljševiških diktatorjev, je mnenja, da ne sme niti eden jugosl. vojak, ako ni naša država napadena, dvigniti svoje orožje proti ruskemu ljudstvu.« (Prav tam)

³⁸⁷ *Slovenska novejša zgodovina*, 1, str. 280–281. – O Davidovičevi vladi in njenem odstopu glej podrobneje Gligorijevič, *Demokratska stranka*, str. 384–401, 409–440; isti, Uloga vojnih krugova u »rešavanju« krize 1924, str. 161–186; isti, *Parlament i političke stranke*, str. 170–175.

³⁸⁸ *Nova pravda*, 11. 10. 1924, Politični pregled. *Ostavka vojnega ministra in politični položaj*.

*Tank Vojske Kraljevine Jugoslavije leta 1930
(ilustrirani Slovenec, 28. 9. 1930)*

IV

Po uvedbi kraljeve diktature so bila poteptana vsa temeljna načela parlamentarne demokracije, ki so jih nato le deloma obnovili.³⁸⁹ Za politične subjekte, ki so v tridesetih letih delovali v okviru jugoslovanskega političnega sistema, je tako bilo značilno, da v svojih pogledih na oborožene sile niso problematizirali družbene in politične vloge ter položaja oboroženih sil. To je za vse obdobje do konca obstoja Kraljevine Jugoslavije veljalo tudi za slovenski liberalni tabor. Liberalci so poudarjali, da so oborožene sile hrbtenica jugoslovanske države in krmar njene usode.³⁹⁰ Opozarjali so tudi, da je vojska

³⁸⁹ O idejnem, družbenem in političnem razvoju v Jugoslaviji in na Slovenskem v tridesetih letih glej Mikuž, *Slovenci v stari Jugoslaviji*, str. 385–539; Prunk, *Pot kršćanskih socialistov v OF*, str. 87–204; isti, *Slovenski narodni vzpon*, str. 256–265, 269–295; Vidovič-Miklavčič, *Mladina med nacionalizmom in katolicizmom; Ključne značilnosti slovenske politike 1929–1955*, str. 7–31; Pirjavec J., *Jugoslavija 1918–1992*, str. 57–109; *Slovenska trideseta leta; Slovenska novejša zgodovina*, 1, str. 321–397, 401–414; Vodopivec, *Od Pohlinove slavnice do samostojne države*, str. 199, 218–237; Gašparič, *SLS pod kraljevo diktaturo*, str. 53–281.

³⁹⁰ *Jutro*, 6. 9. 1934, Naši kraji in ljudje. *Naš prestolonaslednik*, 6. 9. 1935, Z mladim kraljem v svetlo bodočnost, 11. 3. 1941, Molčimo, delajmo, zaupajmo! – Na tem mestu lahko opozorimo tudi na odnos telesnovzgojne organizacije Sokol Kraljevine Jugoslavije (SKJ) do oboroženih sil, saj je njegovo številno članstvo tako na Slovenskem kot v drugih delih države pripadalo oziroma podpiralo JRKZ/JNS. SKJ je v idejnih smernicah svojega delovanja, ki jih je oblikoval marca 1931, poudaril potrebo po prepletanju sokolstva in vojske. Zagovarjal je stališče, da je treba v vojaško

bila in je najbolj zanesljiv izvajalec politike jugoslovanskega narodnega in državnega unitarizma.³⁹¹ Ta je bila v prvih letih režima kraljeve diktature, ko so bile oborožene sile posebej izpostavljene kot njegova stabilna opora,³⁹² skrajno zaostrena. Liberalna politika, ki je po uvedbi diktature v celoti podprla jugoslovanski unitaristični narodnodržavni program,³⁹³ je v tem času razglasila, da ima »jugoslovenska vojska tudi velike kulturne in narodne naloge s tem, da širi misel jugoslovenstva in prosvetljenosti med najširše sloje naroda«. Tako namreč »izvršuje največje delo duhovnega zблиžanja in narodne vzgoje. (...) Jugoslovenska vojska je kot vsenarodna institucija danes gotovo najjačji faktor za utrditev jugoslovanske narodne in državne misli«, je septembra 1930 zapisalo *Jutro*. »Hvaležni smo ji za to veliko delo in ponosni smo na njo.«³⁹⁴

Liberalci so v tridesetih letih največ pozornosti namenili obrambni vlogi oboroženih sil. Poudarjali so, da ima »jugoslovanski narod (...) danes v svoji vojski instrument, ki je varno jamstvo njegove svobode in neodvisnosti njegove domovine«. ³⁹⁵ Zato se je treba zavedati pomena in potrebe močne in tehnično izpopolnjene moderne armade,³⁹⁶ kar je posebej poudarjala tudi JRKD/JNS.³⁹⁷ Ob tem so v liberalnem taboru skladno s programskimi stališči JNS opozarjali na defenzivni značaj jugoslo-

telesno vzgojo uvesti sokolski telesnovzgojni sistem in duh, v sokolskih društvih pa posvetiti pozornost vadbi, ki je povezana z vojaško pripravo nabornika. (Pavlin, *Razvoj sokolstva 1929–1941*, str. 105, 121.)

³⁹¹ *Jutro*, 6. 9. 1930, Jugoslovanski prapori, prav tam, Ob velikem dnevu naše narodne vojske, prav tam, Ustroj jugoslovanske vojske, 6. 9. 1931, Šesti september 1930, 7. 9. 1937, Mogočen dan v Beogradu.

³⁹² Prim. Bjelajac, *Vojska Kraljevine SHS/Jugoslavije 1922–1935*, str. 249. – Prva tri leta kraljeve diktature je bil eden najvidnejših predstavnikov vojske tudi v ospredju jugoslovanske politike. Od 6. 1. 1929 do 1. 4. 1932 je jugoslovansko vlado vodil divizijski general in častni kraljevi adjutant Petar Živković, ki je bil do 5. 1. 1932 tudi minister za notranje zadeve. (*Slovenska novejša zgodovina*, 1, str. 321; Kaser, *Handbuch der Regierungen Südosteuropas*, 2, str. 31–35.)

³⁹³ Perovšek, *Liberalizem in vprašanje slovenstva*, str. 230, 274–275. – O avtonomičnih narodnopolitičnih pogledih dela slovenske liberalne politike v dvajsetih letih glej prav tam, str. 119, 122–123, 179–180, 207–230.

³⁹⁴ *Jutro*, 6. 9. 1930, Ustroj jugoslovanske vojske.

³⁹⁵ *Jutro*, 31. 3. 1935, Naša vojska. Glej tudi *Jutro*, 8. 9. 1936, Pomen obrambne sile.

³⁹⁶ *Jutro*, 6. 9. 1930, Ustroj jugoslovanske vojske, 31. 3. 1935, Naša vojska, 8. 9. 1936, Pomen obrambne sile.

³⁹⁷ *Jutro*, 18. 12. 1931, Na delo za novo vsedrjavno stranko!, 21. 7. 1933, Konstituiranje Jugoslovanske nacionalne stranke.

vanskih oboroženih sil,³⁹⁸ saj prizadevanje za izboljšanje »vojaške sile ni posledica militarističnih teženj, temveč nujna dolžnost države, ki hoče očitovati svoje življenje in življenje naroda [, (...) ki] noče od nikogar biti pregažen, ker noče nikomur biti hlapec in suženj«. ³⁹⁹ Liberalci v tako možnost niso verjeli, saj so jugoslovanski vojski pripisovali izjemno bojno pripravljenost in s tem tudi nepremagljivost.⁴⁰⁰

Slovenska liberalna politika je v svojih pogledih na oborožene sile od srede tridesetih let, ko se je mednarodni politični položaj vedno bolj zaostroval, opozarjala na izreden pomen povezanosti prebivalstva z Vojsko Kraljevine Jugoslavije. V tem je videla enega od ključnih temeljev »državljske zavednosti in zrelosti našega človeka, obenem [pa tudi] resno in energično svarilo vsakemu, ki bi ga mikalo, obregati se ob Jugoslavijo«. Po oceni liberalcev je bilo bistveno spoznanje tedanjega časa, »kako slabi bi bili brez nje (vojske – op. J. P.) in kako tesno bi nam bilo pri srcu, ako je ne bi imeli take, kakršna je. To spoznanje pa nam mora biti tudi bodrilo,« je leta 1935 opozarjalo *Jutro*, »da se svoje vojske, tega jugoslovanskega bisera, oklenemo še z večjo ljubeznijo in skrbnostjo. Vedno moramo imeti pred očmi, da moč vojske ni le v količini in kakovosti njene tehnične oborožitve, marveč v enaki meri tudi v duhu, ki jo preveva, in v ljubezni, ki jo spaja z vsem narodom. Vemo, da je jugoslovenska vojska na višku v prvem pogledu. Vemo pa tudi, da bi v Evropi ne bilo lahko dobiti vojske, ki bi se z našo kosala po duhu in ki bi se mogla ponašati z enako ljubeznijo in enakim zaupanjem vsega naroda kakor naša. S podvojenimi napori moramo nadaljevati to delo sedaj v dobi, ko se vse okrog nas mrzlično oborožuje.«⁴⁰¹

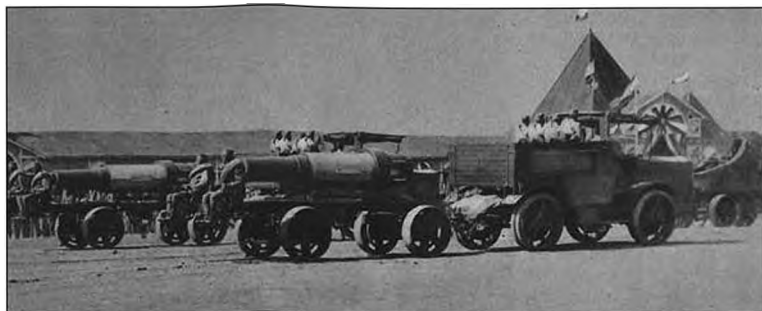
Skladno z gornjimi poudarki so liberalci opozarjali, da oborožene sile niso »več nekaj za sebe obstoječega in vojak ne preneha tam, kjer neha uniforma«. Zato morajo biti za potrebe narodne obrambe bolj kot kdajkoli

³⁹⁸ *Jutro*, 6. 9. 1930, Ustroj jugoslovenske vojske, 21. 7. 1933, Konstituiranje Jugoslovenske nacionalne stranke.

³⁹⁹ *Jutro*, 8. 9. 1936, Pomen obrambne sile.

⁴⁰⁰ *Jutro*, 7. 9. 1936, Revija vojske v Beogradu, 30. 3. 1941, Združeni narod.

⁴⁰¹ *Jutro*, 31. 3. 1935, Naša vojska. Prim. tudi *Jutro*, 11. 3. 1941, Molčimo, delajmo, zaupajmo!

Defile topov 305 mm in kolesarskega bataljona na vojaški paradi 6. 9. 1930 v Beogradu ob zamenjavi starih srbskih polkovnih zastav z novimi jugoslovanskimi (Ilustrirani Slovenec, 28. 9. 1930)

organizirane vse duhovne, moralne in gospodarske moči naroda in države.⁴⁰² Kot je konec maja 1940 v *Jutru* zapisal Milan Gaberščik, se mora uveljaviti načelo *armada je narod*, saj nov način vojne – totalna vojna – ogroža vse prebivalstvo. Zato ni prostora za meglen in sramoten pacifizem, temveč mora biti vsakdo pripravljen pomagati oboroženim silam pri obrambi domovine. »Danes moramo vso Jugoslavijo spremeniti v eno samo delavnico, v kateri je vsakomur določeno delo, ki ga mora opravljati vestno in natančno. Napadalec ne sme trčiti le ob armado, trčiti mora ob ves narod«, je poudaril Gaberščik. Jugoslavija je namreč »življenjski prostor« samo za Jugoslovenga in za nikogar drugega.

⁴⁰² *Jutro*, 18. 5. 1940, Tri važne uredbe.

Vrhovni poveljnik Vojske Kraljevine Jugoslavije kralj Aleksander I. Karadorđević (spredaj) pri ogledu vojaške parade 6. 9. 1930 v Beogradu ob zamenjavi starih srbskih polkovnih zastav z novimi jugoslovanskimi (Ilustrirani Slovenec, 28. 9. 1930)

V svoji hiši hočemo biti sami gospodarji. (...) Proti individualnemu egoizmu postavimo narodno solidarnost, proti razredni borbi narodno skupnost, proti defetizmu navdušenje, proti omahljivcem vero in proti izdajalcem – puško! Izpričajte urbi et orbi,« je Gabersčik nagovoril bralce, predvsem študentsko mladino, »da verujete v moč in v usodo svoje domovine, [in] da se boste odzvali njenemu prvemu pozivu. (...) Armada je pripravljena – tudi narod mora biti.«⁴⁰³

V zadnjem letu pred začetkom druge svetovne vojne na Slovenskem so tako v liberalnem taboru zagovarjali stališče, da morajo oborožene sile uživati vsestransko podporo prebivalstva, ki jim mora dati na razpolago vse svoje moči. Liberalci so v ospredje postavili obrambni pomen oboroženih sil, vprašanje problematiziranja nji-

⁴⁰³ *Jutro*, 27. 5. 1940, Milan Gabersčik, Akademska mladina in armada.

hove družbene vloge in odnosov v njih pa so pustili ob strani. Obravnavali so ga samo v dvajsetih letih, ko sta se v liberalnem taboru soočila dva pogleda na jugoslovanske oborožene sile: prvi je poudarjal najvišji simbolni vrednostni pomen oboroženih sil in zagovarjal njihovo uporabo tudi pri urejevanju notranjepolitičnih vprašanj, drugi, ki je sicer upošteval zgodovinsko danost obstoja oboroženih sil, pa je nasprotoval njihovemu poseganju v politično življenje. Prvi pogled so zagovarjale Jugoslovanska oziroma Samostojna demokratska stranka in Orjuna, drugega pa sta si delili Samostojna kmetijska in Narodno socialistična stranka. Tedanje liberalne stranke so se razlikovale tudi v stališčih, ki so jih oblikovale glede položaja Slovencev v jugoslovanskih oboroženih silah. Medtem ko se je JDS zavzela le za enakopravnost slovenskih častnikov v jugoslovanski vojski, si je SKS prizadevala tudi za zagotovitev čimbolj ugodnih razmer, v katerih so slovenski vojaki služili vojaški rok. Z zahtevo po teritorialnem služenju vojaškega roka za vojaške obveznike iz Slovenije pa je v liberalnem taboru izstopala NSS, ki je ostro nasprotovala tudi gmotnemu privilegiranju častnikov. V liberalnem taboru so v dvajsetih letih kljub nekaterim represivnim poudarkom prevladovali sodobni pogledi na oborožene sile, ki so opozarjali na pomembne socialne, gospodarske, narodnostne in verske potrebe državljanov ter temeljna načela parlamentarne demokracije. Pri tem je celotna liberalna politika upoštevala oborožene sile kot nujen sestavni del jugoslovanske državne in družbene organizacije.

Omenjena stališča iz dvajsetih let je ves čas obstoja Kraljevine SHS/Jugoslavije spremljala tudi opazna skrb za celosten razvoj njenih oboroženih sil. Izražali sta jih JDS in nato JNS z opozorili o pomenu razvoja vojaške mornarice za vzpostavitev kvalitetne in vsestranske obrambe države. Polna obrambna sposobnost jugoslovanske vojske in države je bila tudi v času, ko je s 1. septembrom 1939 v Evropi nastopila nova vojna, temeljno vodilo slovenske liberalne politike v vprašanju oboroženih sil. Vanj so se stekli različni vrednostni poudarki, ki so jih o vlogi in položaju vojske ter razmerah v njej oblikovali v liberalnem taboru v obdobju med obe-

ma svetovnjima vojnama. Liberalce je v odnosu do obo-
roženih sil v novem zgodovinskem času povezoval zna-
čilni patriotizem slovenskih naprednih krogov, to je »za-
vezanost državi, ki je s prihodom Hitlerja na slovenske
meje marca leta 1938 postajala vse bolj ogrožena«. ⁴⁰⁴ V
taki idejni in politični opredelitvi so liberalci pričakali
tudi napad sil osi na Kraljevino Jugoslavijo, ko je »nova
velika vojna postala vseslovensko dejstvo«. ⁴⁰⁵

⁴⁰⁴ Vodušek Starič, *Liberalni patriotizem in intransigenca*, str. 60.

⁴⁰⁵ Perovšek, *Uvodna beseda predsednika ZZDS*, str. 11.

Jugoslovanski narodni ideal

I

Poseben vidik liberalnega razumevanja demokracije v Kraljevini SHS/Jugoslaviji je zadeval vprašanje suverenosti slovenskega naroda. Za liberalni tabor je bilo značilno njeno izpodbijanje, saj je v jugoslovansko državo vstopil s prepričanjem, da je z njenim nastankom nastopil čas velike jugoslovanske nacionalne sinteze. Jugoslovanska nacionalna enotnost, ki jo zgodovinsko omogoča prav obstoj jugoslovanske države, naj bi namreč bila edini logični zaključek do tedaj nepovezanega razvoja separiranih jugoslovanskih etnij, med njimi seveda tudi slovenske. Le-te naj bi v unitaristični Jugoslaviji, ki bo izravnala vse zgodovinske, kulturne in državnopravne razlike med njimi, končno dosegle svojo celotno narodnostno uresničitev. Izrazilo bi jo njihovo zbiranje v novo, višjo in zgodovinsko močnejšo jugoslovansko narodno skupnost, ki, vsaki med njimi, šele osmišlja njen celotni dotedanji narodnoemancipacijski napor; hkrati pa ji, pretopljeni in povzdignjeni v jugoslovanski državni narod, zagotavlja resnično svobodo in omogoča začeti njen vsejugoslovanski življenjski razmah.⁴⁰⁶

Liberalci so bili vodilni dejavnik, ki je v času prve jugoslovanske države na Slovenskem zagovarjal jugoslovanski unitarnocentralistični nacionalni program.

⁴⁰⁶ Prim. Perovšek, *Jugoslovanstvo in vprašanje narodov*, str. 14.

Enako nacionalno stališče so sicer zastopali tudi drugi politični subjekti, ki pa ali niso imeli pomembnejše vloge v slovenski politiki ali pa so svoja prvotna unitar-nocentralistična stališča opustili ter so nato zagovarjali načelo slovenske nacionalne individualnosti in narodne avtonomije. Tako je liberalna politika ostajala glavni in najpomembnejši nosilec unitarističnega in centralističnega programa v tedanjem slovenskem političnem življenju. Ta vloga ji je pripadla v dobi, ki je spočela vsa temeljna vprašanja razmerja med Slovenci in slovenstvom na eni ter Jugoslavijo in jugoslovanstvom na drugi strani in ki je hkrati na ta vprašanja odgovorila z večinskim slovenskim spoznanjem, da jugoslovanski unitarizem in centralizem vodita Slovence v narodno smrt, torej v tisto bivanjsko nehanje, zaradi katerega so se leta 1918 sploh odločili za prehod iz habsburške monarhije v Kraljevino SHS.⁴⁰⁷

Slovenski liberalci, ki so po oblikovanju Jugoslovanske demokratske stranke leta 1918 v jugoslovansko skupnost stopili kot politično enoten strankarski subjekt, so svojo unitaristično narodnopolitično misel opirali na jugoslovansko integralistično nacionalno idejo, ki je bila že pred prvo svetovno vojno dalj časa prisotna v slovenski politiki in so jo bolj ali manj poudarjali v vseh političnih taborih na Slovenskem. Ta ideja je imela zlasti v zadnjih mesecih obstoja habsburške monarhije predvsem manifestativen značaj. Predstavljala je politični način, kako so habsburški Jugoslovani izražali svoje skupne težnje po osvoboditvi izpod avstro-ogrškega gospostva, in v tem smislu je imelo tedanje integralistično jugoslovanstvo zgodovinsko pozitivno narodnopolitično vlogo. Toda ob tem so posamezni politični dejavniki jugoslovanski integralizem razumevali tudi drugače, in sicer izključno kot nujno odstranjevanje nasprotij in individualnih razlik med jugoslovanskimi narodi. Takemu gledanju, ki so ga doživljali kot eno najvažnejših zgodovinskih vprašanj tistega časa, kot zgodovinsko nujnost, kateri mora biti podrejeno vse, so se najbolj zavezali liberalci. Ti so že ob ustanovitvi JDS opozarjali, da je jugoslovanski unitarizem narodnoprogramsko

⁴⁰⁷ Perovšek, Slovenci in Jugoslavija 1918–1941, str. 245.

vodilo novoustanovljene liberalne stranke.⁴⁰⁸ Ustanovni zbor JDS se je namreč povsem nedvoumno izrekel za načelo jugoslovanske nacionalne enotnosti, kajti bodočo jugoslovansko državo je videl izključno in samo kot državo enotnega, »troimenega naroda Srbov, Hrvatov in Slovencev«.⁴⁰⁹

Svojo pripravljenost udejanjiti jugoslovanski narodnounitaristični in centralistični državni program je slovenski liberalni tabor zelo jasno dokazal že v procesu jugoslovanskega zedinjenja novembra 1918. Tako ravnanje je napovedal načelnik JDS Ivan Tavčar ob državni odcepitvi slovenskih dežel od avstro-ogrske monarhije, ko je na veliki narodni manifestaciji, 29. oktobra 1918 v Ljubljani, zbrani slovenski množici dejal, da smo »dosegli (...) svojo lastno državo, v kateri bodo združeni Jugoslovani kot en narod v taki trdni zvezi, da je nobena peklenska moč ne bo mogla razkrojiti«.⁴¹⁰ Dobre tri tedne kasneje je k temu dodal, da se morajo Slovenci »takoj in brez vsakega nerganja«⁴¹¹ kar najtesneje združiti z bratsko Srbijo v veliko in mogočno državo z močno osrednjo vlado,⁴¹² ki jo je bilo po njegovem mnenju mogoče postaviti »zgoj le na podlagi razmer, katere vladajo danes v kraljevini srbski«.⁴¹³ Pripravljenost v celoti sprejeti srbsko supremacijo, monarhijo in centralizem so v tistem času izražali tudi drugi vidni liberalni politiki,⁴¹⁴ enako pa tudi načelstvo JDS, ki je podpiralo hitro zedinjenje Države SHS s Srbijo in je videlo »politično, kulturno in gospodarsko bodočnost jugoslovanskega naroda edinole v popolnoma enotni državi SHS (jugoslovanski državi – op. J. P.)«.⁴¹⁵ Taka stališča so slovenski liberalni predstavniki zagovarjali tudi na seji zagrebškega Narodnega Vijeća, ko je le-to 23. in 24. novembra 1918 razpravljalo o zedinjenju Države SHS in Kraljevine Srbije v novo jugoslovansko državno skupnost. Slovenski liberalci so

⁴⁰⁸ Perovšek, *Liberalizem in vprašanje slovenstva*, str. 29–34.

⁴⁰⁹ *Slovenski narod*, 1. 7. 1918, Ustanovni zbor JDS.

⁴¹⁰ *Slovenski narod*, 30. 10. 1918, Manifestacijski sprevod v Ljubljani.

⁴¹¹ *Slovenski narod*, 23. 11. 1918 [Tavčar, Ivan (-r.)], Republika?

⁴¹² *Slovenski narod*, 20. 11. 1918, Ljubljanski občinski svet : mestni zastop za združitev s Srbijo.

⁴¹³ *Slovenski narod*, 23. 11. 1918 [Tavčar, Ivan (-r.)], Republika?

⁴¹⁴ Perovšek, *Liberalizem in vprašanje slovenstva*, str. 81–86.

⁴¹⁵ *Slovenski narod*, 14. 11. 1918, Poročilo iz seje načelstva JDS.

se na tej seji postavili na stran tistih sil, ki so se zavzele za unitarizem, centralizem in monarhijo. Vekoslav Kukovec, eden od podpredsednikov JDS, je posebej poudaril, da je nastopil čas, ko mora dobiti »jugoslovanska ideja (...) [svojo] praktično izvršitev«, in opomnil, da v sedanjem trenutku ne moremo govoriti »o drobnjakarskih interesih posameznih plemen«. Zato naj dobijo v novi državi »tisti, ki so sposobni (Srbi – op. J. P.) ... hegemonijo v svoje roke«. Enako je razmišljal tudi slovenski tržaški politik liberalne smeri dr. Otokar Rybař, ki je ob tem, ko je slavil srbsko vojsko, izjavil, da se ni treba »bati srbske hegemonije«. Dejal je še, »da moramo biti za monarhijo, ker smo nezreli za republiko«. ⁴¹⁶

Slovenski liberalni tabor si je z nastankom Kraljevine SHS 1. decembra 1918 tako znotraj slovenskega kot tudi novega jugoslovanskega političnega prostora nedvomno izboljšal svoje politične perspektive. Nasproti drugima slovenskima političnima strankama, SLS in JSDS, ki sta novembra 1918 zagovarjali federalistično in republikansko stališče, ⁴¹⁷ se je dokazal kot nesporno državotvoren politični faktor, ki je v odločilnem trenutku dejavno pripomogel, da je bil skladno s srbskimi političnimi interesi uveljavljen unitaristični, centralistični in monarhistični koncept jugoslovanske državne združitve. ⁴¹⁸ Vendar pa je imelo novo obdobje, ki je nastopilo z nastankom Kraljevine SHS, za slovenski liberalizem tudi druge značilnosti. Po oblikovanju SKS in NSS namreč v nacionalnem vprašanju ni več zastopal enotnih pogledov, kot jih je še v času, ko je obstajala le ena liberalna politična organizacija – JDS. Čeprav novi liberalni stranki načeloma nista nasprotovali ideji o jugoslovanski nacionalni enotnosti in enotni jugoslovanski državi, sta v nekaterih drugih vprašanjih, predvsem v pogledih na tedanji slovenski narodni položaj in v razumevanju nadaljnjega razvoja slovenskega naroda, opazno odstopali od narodnopolitičnih usmeritev, ki jih je v tem pogledu zagovarjala JDS. Tako je SKS v času pred volitvami v konstituantno 28. novembra 1920 zah-

⁴¹⁶ *Građa, 2*, str. 641.

⁴¹⁷ Perovšek, *Slovenska osamosvojitev 1918*, str. 137–143.

⁴¹⁸ Perovšek, *Liberalizem in vprašanje slovenstva*, str. 86–103.

tevala enakopravnost Slovencev, Hrvatov in Srbov in je načelno podpirala pokrajinsko avtonomijo Slovenije.⁴¹⁹ NSS pa je opozarjala na družbeni pomen nacionalnega vprašanja, ki se izraža »v čustvu narodne solidarnosti in v skupni življenjski volji, ki vodi narod iz sedanjosti v bodočnost in je njegova najvažnejša kulturna sila«. ⁴²⁰ Poudarjala je tudi zahtevo po upravni avtonomiji Slovenije. Take poglede je NSS ohranila tudi v času zasedanja Ustavodajne skupščine, ko je zagovarjala močno upravno decentralizacijo jugoslovanske države in je edina od slovenskih liberalnih strank 28. junija 1921 glasovala proti sprejemu centralistične in unitaristične Vidovdanske ustave.⁴²¹ Zanja pa je v nasprotju s svojimi predhodnimi avtonomističnimi pogledi glasovala SKS. Njen vidni predstavnik Bogumil Vošnjak je v konstituenti celo dosegel, da je iz vladnega ustavnega predloga izpadlo določilo, po katerem naj bi bil uradni jezik kraljevine srbohrvaški, medtem ko pa bi »v slovenskih krajih veljal kot uradni jezik tudi slovenski dialekt«. Tako je torej slovenski liberalni kmetijski politik in ne morda kak neslovenski centralistično in unitaristično usmerjeni politični predstavnik dosegel, da je iz predlaganega ustavnega besedila izginilo edino določilo, v katerem se je deloma še priznavalo slovensko jezikovno posebnost. To je bilo gotovo zelo ekstremno dejanje, saj take zahteve ni postavila nobena druga slovenska unitaristična stranka – ne komunistična, ne demokratska, ne socialnodemokratska. Slednja je celo ravnala obratno, saj je podala poseben predlog, da bi bil v Sloveniji poleg srbohrvaškega uradni jezik tudi slovenski.⁴²²

Poleg Samostojne kmetijske stranke je ustavno uzakonitev monarhije, centralizma in narodnega unitarizma seveda odločno podprla JDS. Že 5. januarja 1919 je s strankinega shoda svojemu političnemu zavezniku, notranjemu ministru Svetozarju Pribičeviću, sporočila,

⁴¹⁹ Prav tam, str. 119.

⁴²⁰ *Jugoslavija*, 25. 1. 1920, N. S. S. Načela in smer dela Narodno socijalistične stranke.

⁴²¹ Perovšek, *Liberalizem in vprašanje slovenstva*, str. 178–180, 201.

⁴²² Prav tam, str. 181–187, 196–197. O pogledih slovenskih strank na vprašanje državne ureditve in narodno problematiko v času delovanja Ustavodajne skupščine glej tudi Perovšek, *Slovenska politika in vprašanje državne ureditve 1920–1921*, str. 431–445.

da »zastopa načelo popolnega nacionalnega jedinstva«. ⁴²³ Potem ko se je vključila v vsedržavno JDS, pa se je tudi zelo dosledno postavila v službo jugoslovanskega unitarizma in centralizma ter velikosrbske politike. Tako usmeritev je na zboru zaupnikov slovenske JDS 6. julija 1919 zelo povedno utemeljil strankin načelnik Ivan Tavčar. Zaklical je, da hočemo biti »neomahljivi služabniki (...) novi državi!«, v kateri naj ima srbski narod najvplivnejšo vlogo, če nočemo, da država razpade. ⁴²⁴ JDS je torej v vprašanju notranje državne ureditve odklanjala vsako zamisel, da bi posamezne pokrajine imele status državnopravnih avtonomij in »vsako tako ureditev uprave, ki bi naravnost ali po ovinkih vodila v federalizem«. ⁴²⁵ Ob tem je v razpravi, ki je o vprašanju jezika in enotne jugoslovanske kulture od začetka maja do konca avgusta 1920 potekala v Slovenskem narodu prek intelektualcev, ki so pripadali demokratskemu političnemu krogu, poudarila svojo oceno, da je nastopil čas popolnega in neizogibnega jugoslovanskega kulturnojezikovnega zlitja. Le-to naj bi dosegli postopoma, skozi evolutiven proces. V njem bi s primernim ukrepanjem, to je uvajanjem srbohrvaščine kot drugega učnega jezika v srednje šole in na ljubljansko univerzo ter s kroženjem profesorskega kadra po vsej državi, le spodbudili tisto, kar bi po mnenju demokratske politike sicer opravil sam razvoj. Zato je razumljivo, da so za unitaristično in centralistično Vidovdansko ustavo glasovali tudi poslanci JDS. ⁴²⁶ Potrdili so odločenost Gregorja Žerjava, ki je februarja 1921 v Ustavodajni skupščini poudaril, »da moramo z Ustavo zatreti vse centrifugalne tendence«. ⁴²⁷ Žerjavov poudarek in podpora JDS unitarnocentralistični ustavi, proti kateri so od slovenskih strank glasovale SLS, JSDS, komunistična stranka in NSS, sta se povsem skladala s predhodno ostro liberalno obsodbo Avtono-

⁴²³ *Slovenski narod*, 6. 1. 1919, Pozdrav ministru Pribičeviću.

⁴²⁴ *Slovenski narod*, 7. 7. 1919, Zborovanje zaupnikov JDS.

⁴²⁵ *Domovina*, 26. 6. 1920, Gregor Žerjav, Centralizem.

⁴²⁶ Perovšek, *Liberalizem in vprašanje slovenstva*, str. 134–140, 151–161, 196–197. – O razpravi o vprašanju jezika in enotne jugoslovanske kulture glej tudi Dolenc E., *Kulturni boj*, str. 131–133.

⁴²⁷ *SB UO US K SHS*, I, 14. 2. 1921, str. 128. – O Žerjavovih unitarističnih in centralističnih nastopih v Ustavodajni skupščini glej še *SB UO US K SHS*, I, 22. 3. 1921, str. 154; Perovšek, *Liberalizem in vprašanje slovenstva*, str. 188, 190, 191.

mistične izjave slovenskih kulturnih delavcev. To izjavo, ki je predstavljala idejno zasnovo kasnejšega slovenskega avtonomističnega gibanja, je poleg predstavnika SKS Bogumila Vošnjaka najostreje napadla prav JDS.⁴²⁸

S sprejetjem Vidovdanske ustave je bil dosežen eden od zgodovinskih vrhov slovenskega liberalizma, saj je ustava povsem uresničevala njegov jugoslovanski narodnopolitični ideal.⁴²⁹ Kljub temu pa se je po letu 1921 v liberalnem taboru oblikovala tudi izvirno slovenska narodnoavtonomistična politična smer. Njeno osnovo so predstavljala že stališča, ki so vodila NSS, da je glasovala proti ustavi. NSS jih je po njenem sprejetju še nadgradila in zelo resno opozarjala liberalno politiko na dejstvo slovenske narodne individualnosti.⁴³⁰ Že konec novembra 1921 je podala morda eno od vsebinsko najbolj dovršenih opredelitev slovenskega naroda v dvajsetih letih. Opozarjala je na specifično kulturno življenje slovenske »pokrajine«, ki je izhajalo »prvič iz posebnosti etnične psihe ljudstva, ki je na njej prebivalo, drugič pa iz duševnosti oblikujočih učinkov slovenskega jezika in kulturnih zakladov, ki so se bili v njem nakopičili. Ta dva činitelja sta ustvarila izvestno individualnost, ki jo ravno imenujemo slovensko in ki je vtemeljila zaznavanje ljudstva, ki jo je začelo nositi z imenom slovenskega naroda.« Zato za NSS slovenstvo ni bila »kaka teorija, še manj politični program, ampak (...) enostavno ugotovitev danes obstoječih sil naše notranjosti, našega jezika in naše kulturne preteklosti«. ⁴³¹ Na osnovi takih pogledov je terjala revizijo Vidovdanske ustave in državnopravno preureditev Kraljevine SHS, ki bi »zagotovila vsem gospodarskim, kulturnim in jezikovnim enotam v državi najobširnejšo avtonomijo«. ⁴³² Zaradi slabih volilnih rezultatov na skupščinskih volitvah 18. marca 1923 in 8. februarja 1925, ki so NSS potisnile na rob sloven-

⁴²⁸ O tem glej podrobneje Perovšek, *Liberalizem in vprašanje slovenstva*, str. 184, 193–196.

⁴²⁹ O jugoslovanskem narodnem unitarizmu in državnem centralizmu, uzakonjenim v Vidovdanski ustavi, glej Perovšek, *Unitaristični in centralistični značaj vidovdanske ustave*, str. 17–26.

⁴³⁰ Perovšek, *Liberalizem in vprašanje slovenstva*, str. 207–210.

⁴³¹ *Jugoslavija*, 29. 11. 1921, Kaj je s slovenstvom?

⁴³² *Nova pravda*, 8. 4. 1922, Proklamacija Narodno-socijalistične stranke sprejeta na 3. strankinem zboru; Perovšek, *Liberalizem in vprašanje slovenstva*, str. 211–215.

skega političnega življenja, pa se je sredi dvajsetih let začela odmikati od svojih avtonomističnih stališč. To jo je v letih 1927–1928 privedlo v objem unitarnocentralistične Samostojne demokratske stranke. NSS se je utopila v slovenski unitaristični liberalni politiki, s čemer je na Slovenskem politično zamrl prvi nosilec liberalnega avtonomizma dvajsetih let.⁴³³

Prelom NSS z njenim večletnim narodnoavtonomističnim stališčem pa ni pomenil, da je bil s tem izživet slovenski avtonomizem liberalne smeri. V istem času, ko je NSS zapustila svoje prvotne avtonomistične nacionalne koncepte, se je na slovensko narodno stališče postavila SKS. Sredi dvajsetih let je namreč v obratni smeri kot NSS preoblikovala svoj nacionalni program, in sicer od centralizma in unitarizma k federalizmu in doslednemu zagovarjanju slovenske narodne samobitnosti. Do tega temeljnega programskega zasuka je SKS prišla zlagoma, po samostojnem spoznavanju neugodnega narodnega položaja, v katerem je bil slovenski narod po sprejemu Vidovdanske ustave. To jo je maja 1925 privedlo v politično povezavo s Prepeluhovimi avtonomisti in njegovo izrazito federalistično usmerjeno Slovensko republikansko stranko kmetov in delavcev, s katero se je maja 1926 združila v novo Slovensko kmetško stranko. V njej je federalistični državnopravni naboj imel polno podporo pripadnikov prejšnje SKS. Nekdanji samostojni kmetijci, ki so že decembra 1924 iz svojih vrst izključili najodločnejšega zagovornika unitarnocentralistične usmeritve Bogumila Vošnjaka, so v drugi polovici dvajsetih let, zlasti prek svojega najvidnejšega politika Ivana Puclja, dosledno poudarjali slovensko nacionalno individualnost in vztrajno zahtevali enakopraven in enakoveljaven politični in gospodarski položaj slovenskega naroda v Kraljevini SHS. Pri tem je Pucelj pogosto ostro bičal beograjsko koruptivnost in velikosrbsko idejo ter leta 1928 v skupščinskih nastopih govoril le slovensko. Junija 1928 je celo dosegel, da so bili skupščinski stenografski zapisniki brani tudi v slovenščini.⁴³⁴ Konec leta 1928 pa je zelo jasno oprede-

⁴³³ Perovšek, *Liberalizem in vprašanje slovenstva*, str. 215–221.

⁴³⁴ Prav tam, str. 221–229.

lil federalistični narodnopolitični cilj Slovenske kmetске stranke. Zahteval je, »da mora slovenski narod doseči v okviru sedanjih državnih meja svojo samostalnost, svojo lastno državnost, popolno svobodo in neodvisnost, da bo lahko razvil in izživel vso svojo energijo, vso silo in moč in zdravje«. ⁴³⁵ A narodnofederalistična samozavest nekdanjih samostojnih kmetijcev se ni obdržala. Po uvedbi diktature so se vrnili k jugoslovanski unitarno-centralistični nacionalni ideji. Kljub temu pa lahko ugotovimo, da so predstavljali tisto politično silo, ki je do konca vidovdanskega parlamentarnega sistema zagotavljala kontinuiteto slovenskega liberalnega avtonomizma in je v tem času vzdrževala stik liberalnega tabora s tedaj že splošno uveljavljeno narodnoavtonomistično opredelitvijo slovenskih ljudi. ⁴³⁶

Če je slovenski liberalni tabor po eni strani prek NSS in kasneje SKS dohajal in tudi krepil avtonomistično razpoloženje med Slovenci v Kraljevini SHS, ga je po drugi strani dosledno pobijal z nepomirljivim in trdim jugoslovanskim unitarnocentralističnim stališčem. Njemu se je z vsem svojim političnim bistvom zavezala najvidnejša in najpomembnejša slovenska liberalna stranka – JDS/SDS. Ta stranka, ki je v slovenski javnosti najbolj odmevno poudarjala svoje unitaristične poglede, je že leta 1922 zelo povedno poudarila svojo opredelitev integralističnega jugoslovanstva. »Ime jugoslovansko«, je konec oktobra 1922 zapisalo *Jutro*, »je samo po sebi program: *Jugoslovanstvo je negacija teorije o treh narodih*, ono je integracija treh plemen v *en narod*. Ž njim se potiska plemensko čuvstvo navzdol v drugo kategorijo, ki se ima podrediti velikemu nacijonalnemu idealu.« ⁴³⁷ Tak narodni ideal je zagovarjala tudi obnovljena NNS, ki je poudarila potrebo po zanikanju »specifične slovenske nacijonalne zavesti«. ⁴³⁸ Njeni nekdanji pripadniki so kasneje zahtevali, naj bi namesto nje oblikovali enotno jugoslovansko nacionalno in državno zavest, »ki bo nezmotljivo vodila k bodočemu jugoslovanskemu

⁴³⁵ *Kmetски list*, 19. 12. 1928, Ivan Pucelj, Božič 1928.

⁴³⁶ Perovšek, *Liberalizem in vprašanje slovenstva*, str. 230.

⁴³⁷ *Jutro*, 26. 10. 1922, uvodnik z dne 25. oktobra.

⁴³⁸ *Slovenski narod*, 8. 4. 1923, O nacionalni in državni konsolidaciji.

nacionalnemu in kulturnemu tipu, k novemu, telesno in duševno zdravemu Jugoslovenu«. ⁴³⁹ Zato so odklanjali »vsako nečisto razvijanje slovenskega jezika«, saj so si prav od povezanosti s Srbi in Hrvati obetali »veliko izpolnitev našega besednega zaklada in razvoj naše sintakse«. ⁴⁴⁰ Razvoj v tej smeri so utemeljevali v »Vidovdanski unitaristični in pravični ustavi«. ⁴⁴¹

Slovenska unitaristična liberalna politika je dosledno zagovarjala svoj vseizenačujoči jugoslovanski narodnopolitični program. Opozarjala je, da bi avtonomistično ali federalistično preoblikovana jugoslovanska skupnost predstavljala začetek konca Jugoslavije – »peron«, s katerega se prestopa v Veliko Srbijo, vazalno Hrvatsko in v Slovenijo kot laško-nemško provinco«. ⁴⁴² Jugoslavija, sestavljena iz posameznih nacionalnih državno-pravnih enot, je zato bila za slovensko JDS/SDS popoln nesmisel, tako zaradi tega, ker naj bi bile posamezne avtonomne »državice« plen sosednjih držav, ⁴⁴³ kot tudi zato, ker ni verjela, da bi lahko bila jugoslovanska vojska, »sestavljena iz srbske, hrvaške, slovenske in nemara še muslimanske vojske, ki bi jih tujci v odločilnem hipu nagnali drugo na drugo«. ⁴⁴⁴ Poleg tega je proti avtonomistično-federalistični usmeritvi nastopala tudi zaradi gospodarskih vzrokov, zakaj svarila je, da si Slovenija, obdana »s kitajskim zidom avtonomije«, ⁴⁴⁵ ne sme zapreti gospodarskih poti v druge dele države. Poseben poudarek, s katerim je utemeljevala odklanjanje slovenske avtonomije, pa je izhajal iz kulturnobojnega nasprotovanja SLS. V njeni avtonomistični politiki je videla zgolj prizadevanje, »da bi klerikalizem dobil v svoje kremplje vso Slovenijo«, ⁴⁴⁶ da bi torej »zver, ki se je zagrizla v slovensko pleme«, ⁴⁴⁷ v Sloveniji vzpostavila škofovsko vlado, iz Slovenije pa napravila papežko provinco. ⁴⁴⁸ Po mnenju

⁴³⁹ *Slovenski narod*, 1. 12. 1925, Ob obletnici ujedinjenja : (naše nacionalne bilance).

⁴⁴⁰ *Slovenski narod*, 14. 3. 1925, Slovenski jezik.

⁴⁴¹ *Slovenski narod*, 30. 4. 1924, Kaj je z velesrbstvom?

⁴⁴² *Jutro*, 31. 8. 1924, uvodnik z dne 30. avgusta.

⁴⁴³ *Domovina*, 25. 4. 1924, Voz, ki ga vlečejo na vse strani.

⁴⁴⁴ *Domovina*, 6. 4. 1923, Kaj bo sedaj?

⁴⁴⁵ *Jutro*, 1. 2. 1925, uvodnik z dne 31. januarja.

⁴⁴⁶ *Jutro*, 20. 11. 1923, uvodnik z dne 19. novembra.

⁴⁴⁷ *Jutro*, 1. 7. 1924, uvodnik z dne 30. junija.

⁴⁴⁸ *Domovina*, 25. 3. 1926, Gregor Žerjav, Naglavni greh klerikalne stranke; *Jutro*,

SDS bi prišlo do usodnih sprememb, če »bi bila Slovenija nekaka avtonomna država, kakor jo hoče SLS«. Njen teror bi »za desetletja vzdrževal v Sloveniji klerikalno nadvlado«, je leta 1926 pisalo *Jutro*, »nižje in višje upravne instance, javna varnost, vse bi bilo pod komando škofov in politikujoče duhovščine, proti katerih ukrepom ne bi bilo nobene odpomoči več. (...) Klerikalci so [zato] danes v srečnem položaju, da jim ni treba premišljevati, kako bi z nasiljem zatrli meščansko vojno v avtonomni Sloveniji!«⁴⁴⁹ Podobno je svojo privrženost unitaristični in centralistični Jugoslaviji razumela tudi Orjuna. Njeni pripadniki so v svojem programu zapisali, da je njihov osnovni cilj »pomagati pri zgraditvi edinstvenega rasno-nacionalnega tipa in izrazite jugoslovanske nacije«,⁴⁵⁰ obstoječe »v kulturnem, fizičnem, etičnem in socialno ekonomskem smislu.«⁴⁵¹ Ob tem so posebej poudarili, da imajo proti nasprotnikom »jugoslovanske nacije in države« za upravičeno uporabiti tudi fizično moč.⁴⁵²

Svojo zavezanost jugoslovanskemu unitarizmu in centralizmu je slovenska SDS utemeljevala v tako širokem obsegu, da je na podlagi svojega vsejugoslovanskega unitarističnega gledanja v letih 1927–1928 politično nasprotovala najmočnejšemu dejavniku v državi – velikosrbskemu hegemonizmu.⁴⁵³ V tem času je namreč slovenski del SDS odkrito izjavljal, da je srbska nadvladovalna politika kriva za hudo politično nezadovoljstvo v državi, ki po njegovem spoznanju ni predstavljala tistega, kar je pred njenim nastankom v liberalnih pričakovanjih živelo kot jugoslovanski politični ideal. SDS ga je bila pripravljena podpreti tudi v ozko narodno-kulturnem pogledu. Trdno je bila namreč odločena, da bo zavestno pospeševala po njenem mnenju že začeto zbliževanje slovenskega in srbohrvaškega jezika,⁴⁵⁴ da bi prihodnja slovenska in jugoslovanska generacija oba

14. 8. 1925, uvodnik z dne 13. avgusta.

⁴⁴⁹ *Jutro*, 23. 1. 1926, uvodnik z dne 21. januarja.

⁴⁵⁰ *Statut in program ORJUNA*, str. 3.

⁴⁵¹ *Prav tam*, str. 34.

⁴⁵² *Orjuna*, 22. 7. 1923, Sokolstvo in Orjuna.

⁴⁵³ O tem glej Perovšek, *Liberalizem in vprašanje slovenstva*, str. 260–268.

⁴⁵⁴ *Jutro*, 13. 6. 1926, uvodnik z dne 12. junija, 1. 9. 1926, uvodnik z dne 31. avgusta.

Ilustrirani Slovenec se je takole ponorčeval iz jezikovne podobe unitaristično usmerjenega liberalnega Jutra: njegovo »jugoslovenščino« naj bi sestavljale srbsčina, turščina, madžarščina, nemščina in italijanščina; z omerjenimi jeziki je poimenoval dele oblačil, pokrivalo in obutev, v katerih je predstavil Jutrovega direktorja in liberalnega politika Alberta Kramerja. (Ilustrirani Slovenec, 28. 2. 1926)

jezika že povsem obvladali.⁴⁵⁵ Zato je bilo Jutro prepričano, da bo »pismena slovenščina l. 1950 precej bližja srbo-hrvaščini in narobe«.⁴⁵⁶

Gornje prepričanje je nazorno razkrivalo pripravljenost slovenskega unitarističnega liberalizma dosledno integrirati slovensko narodno entiteto v jugoslovansko skupnost, z njo pa nepovratno prekriati slovenski etnič-

⁴⁵⁵ *Jutro*, 14. 8. 1925, uvodnik z dne 13. avgusta, 27. 8. 1926, uvodnik z dne 26. avgusta.

⁴⁵⁶ *Jutro*, 1. 9. 1926, uvodnik z dne 31. avgusta.

ni organizem, da bi se ustvaril nov, jugoslovanski kulturnoduhovni in politični subjekt. To stališče je poleg jugoslovanskega državnega unitarizma predstavljalo prevladujoč razpoznavni znak, ki ga je v narodnoprogramskem pogledu večina slovenskega liberalnega tabora zavestno nosila skozi vsa dvajseta leta, z nastopom kraljeve diktature pa se ga je oprijel celotni slovenski politični liberalizem.⁴⁵⁷

II

Uvedbo diktature, s katero je kralj presekal oster, desetletje trajajoč spopad med avtonomistično-federalističnimi in unitaristično-centralističnimi političnimi silami v Kraljevini SHS, je spremljalo tudi nadaljnje onemogočanje svobodnega narodnokulturnega razvoja posameznih narodov v prvi jugoslovanski državi. Kralj, ki se je postavil za nosilca vse oblasti v državi, je namreč januarja 1929 odkrito stopil na stran jugoslovanske unitaristične in centralistične politike. Na novo jo je uzakonil v Zakonu o izpremembi in dopolnitvi zakona o zaščiti javne varnosti in reda v državi z dne 6. januarja 1929, ki narodov ni priznaval, temveč jih je videl kot sklenjeno celoto, ki mora kot taka ostati skupaj.⁴⁵⁸ V 3. oktobra 1929 razglašenem Zakonu o nazivu in razdelitvi kraljevine na upravna območja pa je šel kralj še dlje. Jugoslovanski narodni unitarizem je zakonsko uveljavil tudi z novim državnim imenom, saj je ime kraljevine, ki ga je do tedaj sestavljalo troje »plemenskih« imen – srbsko, hrvaško in slovensko –, spremenil v eno, narodne individualnosti prekrivajoče jugoslovansko ime. Od oktobra 1929 je obstajala Kraljevina Jugoslavija, ki je bila po omenjenem zakonu razdeljena na devet banovin in posebno upravno enoto za Beograd. Banovine niso zanikale centralizma, marveč so predstavljale upravno-ozemeljske enote, ki so bile kljub svojim zakonsko zagotovljenim pristojnostim na področju občne uprave še

⁴⁵⁷ Perovšek, *Liberalizem in vprašanje slovenstva*, str. 274–275.

⁴⁵⁸ *UL LMO*, 12. 3. 1929, Zakon o izpremembi in dopolnitvi zakona o zaščiti javne varnosti in reda v državi z dne 6. januarja 1929, str. 213.

vedno neposredno podrejene centralni državni oblasti. Predstavljale so specifičen način upravne decentralizacije jugoslovanske unitarne države.⁴⁵⁹

Vse prvine svojega nedemokratskega načina vladanja ter unitaristično in centralistično opredeljenega jugoslovanskega narodnega in državnega razvoja je kralj Aleksander 3. septembra 1931 uzakonil tudi z ustavo. Ustavo je oktroiral, torej brez sodelovanja parlamenta predpisal in razglasil sam.⁴⁶⁰ Sistem absolutistične monarhije in narodnostni razmah pobijajoči unitarizem sta bila nato tudi ustavno uveljavljeni bistveni značilnosti političnega sistema kraljeve diktature.⁴⁶¹

III

Slovenski liberalci, zbrani ob nekdanji SDS, so z zadovoljstvom pozdravili uvedbo diktature. Poudarili so, da so bili glavni steber jugoslovanske usmeritve na Slovenskem,⁴⁶² zato so preizkušena »nacionalna vojska«, ki je trdno odločena vztrajati »do popolnega triumfa narodnega in državnega edinstva«.⁴⁶³ Svoje prepričanje v jugoslovanski narodni unitarizem in njegovo zgodovinsko perspektivo so na prelomu dvajsetih in tridesetih let izrekli ob različnih priložnostih.⁴⁶⁴ Najprej pa ob uvedbi

⁴⁵⁹ Prim. Čulinović, *Državnopravni razvitak Jugoslavije*, str. 190.

⁴⁶⁰ *SL KBU DB*, 10. 9. 1931, Proglas Njegovega Veličanstva kralja Aleksandra I. narodu, str. 1109.

⁴⁶¹ O tem podrobneje Čulinović, *Državnopravna historija*, 2, str. 289–295; isti, *Jugoslavija između dva rata*, 2, str. 32–35; isti, *Državnopravni razvitak Jugoslavije*, str. 194–195, 197–201; Stiplovšek, *Prizadevanja banskega sveta*, str. 231. Glej tudi *SL KBU DB*, 10. 9. 1931, ustava kraljevine Jugoslavije, str. 1110–1112, 1117.

⁴⁶² *Jutro*, 25. 1. 1929, Vse politične stranke v državi razpuščene, 29. 9. 1929, uvodnik z dne 28. septembra, 27. 8. 1930, Poziv predsednika vlade.

⁴⁶³ *Jutro*, 20. 8. 1930, Predsednik vlade med nami.

⁴⁶⁴ O tem glej *Jutro*, 4. 10. 1929, Živela kraljevina Jugoslavija!, 8. 10. 1929, »Na potu v lepšo bodočnost Jugoslavije«, 20. 10. 1929, uvodnik z dne 19. oktobra, 1. 12. 1929, uvodnik z dne 30. novembra, prav tam, Pred ustanovitvijo nove vsedržavne sokolske organizacije, 3. 12. 1929, uvodnik z dne 2. decembra, 6. 12. 1929, Sokol Kraljevine Jugoslavije ustanovljen, 17. 12. 1929, uvodnik z dne 16. decembra, 19. 12. 1929, uvodnik z dne 18. decembra, 1. 1. 1930, Nova pota v novem letu, 20. 8. 1930, Predsednik vlade med nami, 23. 8. 1930, Jugoslovensko učiteljstvo, 24. 8. 1930, Deset let »Jutra«, 29. 8. 1930, Odziv javnih delavcev, 6. 9. 1930, Jugoslovenski prapori, 14. 9. 1930, Jugoslovenska akcija, 21. 9. 1930, Zdravi instinkt naroda, 3. 10. 1930, Tretji oktober, 12. 10. 1930, Jugoslovensko delavstvo, 9. 11. 1930, Poset predsednika vlade Petra Živkoviča, prav tam, Iz duš in src – jeklena moč Jugoslavije, prav tam, Tudi delavstvo hoče močno državo, 10. 11. 1930, Svečana seja

diktature in nato zelo izrazito ob izdaji Zakona o nazivu in razdelitvi kraljevine na upravna območja ter ob oblikovanju t. i. julijske deklaracije leta 1930; v njej je vlada režima diktature 4. julija 1930 zahtevala, da se morajo celoten državni aparat, vse javne službe, uradniške stanovske organizacije in pedagoški proces od osnovne šole do univerze prilagoditi jugoslovanskemu nacionalnemu duhu.⁴⁶⁵

Izdajo Zakona o nazivu in razdelitvi kraljevine na upravna območja so v liberalnem taboru sprejeli kot zgodovinski dogodek,⁴⁶⁶ saj je bil z njim storjen »najodločnejši preokret iz dosedanje kolebajoče SHS linije v čisto jugoslovensko smer. (...) Z novim imenom države je ustvarjena jasnost na znotraj in na zunaj: Jugoslavija je državi ime, jugoslovenstvo je proglašeno za bistvo vsega našega nacionalnega življenja.«⁴⁶⁷ Kot je ob 11. obletnici nastanka Kraljevine SHS 1. decembra 1929 poudarilo *Jutro*, je sedaj »na vrh[uj] naše državne zgradbe (...) iskreno in ponosno razvita zastava Jugoslavije, ominozne črke SHS, matematični znak naše razdvojenosti, so se umaknile imenu, ki je že na sebi nacionalni in državni program.«⁴⁶⁸

Druga priložnost, ob kateri so v liberalnem taboru poudarjeno izrazili svojo zavezanost jugoslovanski unitaristični nacionalni politiki, je bila že omenjena julijska deklaracija. *Jutro* je ob njeni objavi poudarilo, da gre za dokument, ki vse Jugoslovane vodi v en tabor, »v narodno armado, ki sledi svojemu kralju na zmagoviti poti k

občinskega sveta, 11. 11. 1930, Predsednik Živković med zastopniki naroda, 30. 11. 1930, Prvi december, 5. 12. 1930, Dr. Drago Marušič imenovan za bana, 10. 12. 1930, Zagrebski kmečki tabor, 12. 12. 1930, Kralj in vlada za narod, 17. 12. 1930, Živel kralj Aleksander!, 28. 12. 1930, »*Jutro*« v novem letu, 1. 1. 1931, Srečno novo leto!, 6. 1. 1931, Dve leti dela za prepород Jugoslavije, 25. 1. 1931, Albert Kramer, Beseda v slovo, 10. 3. 1931, Balkanski vidiki, 15. 8. 1931, Aleksander I. – deset let naš kralj.

⁴⁶⁵ *Jutro*, 5. 7. 1930, Smernice državne politike.

⁴⁶⁶ *Jutro*, 11. 10. 1929, uvodnik z dne 10. oktobra. Prim. tudi *Jutro*, 8. 10. 1929, Na potu v lepšo bodočnost Jugoslavije.

⁴⁶⁷ *Jutro*, 10. 10. 1929, Prvi bani imenovani.

⁴⁶⁸ *Jutro*, 1. 12. 1929, uvodnik z dne 30. novembra. – Kritičen odnos do prejšnjega državnega imena, Kraljevina SHS, je *Jutro* izrazilo tudi leto dni pozneje v članku, posvečenem 12. obletnici njenega nastanka. Tedaj je zapisalo: »Že to, da vidovdanska ustava ni nadela državi jugoslovanskega imena, je otežkočalo jugoslovensko državno politiko in razedinjevalo Jugoslovane še dalje po njihovi preteklosti, namesto da bi jih vezalo po sedanjih interesih in v duhu skupne bodočnosti.« (*Jutro*, 30. 11. 1930, Prvi december.)

popolnemu triumfu Jugoslavije.«⁴⁶⁹ S tem je za liberalce narodnopolitično vodilo postal Balkan. »Usodna diagonala, ki je stoletja delila Jugoslovence na dvoje kulturnih področij: zapadno in vzhodno, se počasi briše«, je zapisalo *Jutro*. »V naši kulturi se zapad in vzhod vedno bolj pomikata v sintezo, ki se imenuje: jugoslovenska kultura. Tako postajamo ne samo politično, marveč tudi kulturno del Balkana. Balkan izgublja nekdanjo odbojno lastnost, kakor nam zapad ni več tako mikaven kot je bil nekoč.«⁴⁷⁰

Septembra 1931 so liberalci začeli sodelovati v vladi in postali eden pomembnih nosilcev politike jugoslovenskega unitarizma. Kmalu zatem pa je v vprašanju razmerja med slovenstvom in jugoslovanstvom v liberalnem taboru prišlo do razkola. Sprožil ga je literarni kritik Josip Vidmar, ki je maja 1932 objavil knjigo *Kulturni problem slovenstva*. V njej je odkrito napadel liberalno unitaristično politiko in njeno stališče, da je slovenska narodna zavest prenapeta, prisiljena in protidržavna miselnost. Zavrnil je vse argumente za opustitev slovenstva, predvsem pa argumenta o nevzdržni slovenski majhnosti in nevarni zaprtosti pred drugim svetom, ter nakazal pot slovenske duhovne oziroma kulturne veličine, češ, »ustvarili bomo na svojih tleh nove Atene ali novo Florenco«. Liberalnim politikom je v imenu svobodomisleno usmerjenih intelektualcev še zagrozil, da bodo zaradi slovenskega vprašanja prisiljeni podpirati ideološko nasprotno katoliške politike.⁴⁷¹

Vidmarjeva knjiga je sprožila burne odzive v slovenski kulturni in politični javnosti.⁴⁷² Zaostriili so se zlasti po tem, ko je takrat najuglednejši slovenski književnik in liberalnim politikom vedno lojalni Oton Župančič septembra 1932 v elitni liberalni literarni reviji *Ljubljanski zvon* objavil esej Adamič in slovenstvo. V njem je v odgovor Vidmarju razmišljal o slovenstvu in amerištvu pisatelja Louisa Adamiča. Ob primeru Adamičevega pisanja v angleščini je namreč dokazoval, da

⁴⁶⁹ *Jutro*, 6. 7. 1930, Jugoslovenski državni program.

⁴⁷⁰ *Jutro*, 10. 3. 1931, Balkanski vidiki.

⁴⁷¹ *Slovenska novejša zgodovina*, 1, str. 343–344, 423.

⁴⁷² Prav tam, str. 345–346, 423. Glej tudi Prunk, *Slovenski narodni vzpon*, str. 260–261.

z izgubo jezika slovenska identiteta v Jugoslaviji ne bi bila preveč okrnjena, saj je tudi Adamič po svojem notranjem bistvu ostal Slovenec, čeprav piše angleško. Liberalna Tiskovna Zadruga, ki je bila izdajatelj Ljubljanskega zvona, je uredništvu revije preprečila kritiko Župančičevega esejja, zato je le-to odstopilo. Nekdanji Zvonov uredniški krog je svoje delovanje nadaljeval v novi reviji Sodobnost. Revija se je odkrito postavila na stran slovenstva in med večino liberalno usmerjenih izobražencev dokončno utrdila stališče, da je vsakršna izguba slovenske identitete – nasilno, pospešeno z državnimi ukrepi ali naravno in dolgoročno – škodljivo in samomorilsko dejanje. Nasprotovanje unitaristični politiki so v liberalni javnosti jasno pokazale tudi politične skupine, ki so svoja stališča o narodni problematiki objavljale v tedniku Slovenija. Podobne opredelitve je bilo mogoče zaslediti tudi v mladinskem gibanju nekdanje Samostojne kmetijske stranke – Zvezi društev kmečkih fantov in deklet. Razhajanja, ki jih je povzročila Vidmarjeva knjiga, so vplivala tudi na ozko skupino intelektualcev, zvesto liberalni politiki. Skupina, ki jo je vodil kulturni urednik Jutra Božidar Borko, je namreč toliko popustila v svoji težnji po kulturnem poenotenju Jugoslovanov, da je to poenotenje dopuščala zgolj kot možnost v dolgotrajnem naravnem procesu zblíževanja, po več generacijah skupnega življenja.⁴⁷³

Vihar, ki je nastal zaradi Vidmarjeve knjige, je povzročil, da v slovenski intelektualni javnosti nihče več ni zagovarjal pospešenega zlivanja slovenstva v jugoslovanstvo. Na političnem področju pa je bilo drugače. To se je zelo očitno pokazalo januarja 1933, ko sta JRKD in del politične javnosti, ki je bil pod njenim vplivom, z vso silo napadla t. i. Ljubljanske punktacije, federalistični državnoopravni program, ki ga je SLS oblikovala 1. januarja 1933.

Ljubljanske punktacije so bile eden najbolj jasnih in radikalnih slovenskih narodnopolitičnih programov

⁴⁷³ *Slovenska novejša zgodovina*, 1, str. 344–345, 423. Glej tudi Prunk, *Slovenski narodni vzpon*, str. 257–259; Perovšek, *Slovenci in Jugoslavija v tridesetih letih*, str. 23.

v prvi jugoslovanski državi.⁴⁷⁴ SLS je v punktacijah najprej poudarila, da je slovenski narod razdeljen med štiri države – Jugoslavijo, Italijo, Avstrijo in Madžarsko, zato je njegova poglobljena zahteva združitve v eno samo politično enoto, saj se le v tem primeru lahko ohrani in vsestransko razvija. Naloga največjega dela naroda, ki živi v Jugoslaviji, je, da si za ta ideal prizadeva vse dotlej, dokler ne bo uresničen. Zato si mora slovenski narod v jugoslovanski državi pridobiti tak samostojen položaj, da bo trajno privlačil vse ostale dele slovenskega naroda, ki živijo v drugih državah. Slovenskemu narodu morajo biti v Jugoslaviji zagotovljeni njegova narodna individualnost, narodno ime, njegova zastava, etnična celovitost, razpolaganje s svojimi finančnimi sredstvi, njegova kultura in politična svoboda. Punktacije so še zahtevale socialno zakonodajo, ki bo zagotovila harmoničen razvoj vseh socialnih stanov, zlasti kmečkega in delavskega. Uresničitev teh ciljev je mogoča le v svobodnem sporazumu Slovencev, Hrvatov in Srbov, ki mora na demokratični podlagi preurediti jugoslovansko državo na več enakopravnih enot, ena od njih pa naj bi bila tudi Slovenija. Punktacije so še poudarile, da želijo Slovenci sodelovati z vsemi političnimi silami, ki stremijo k preureditvi države.⁴⁷⁵

Slovenska liberalna politika in režim sta se na punktacije SLS ostro odzvala.⁴⁷⁶ Po liberalnem poudarku so predstavljale »blazno zahtevo«, »narodni greh in zločin«,⁴⁷⁷ ker glede na liberalno unitaristično doktrino niso bile nič drugega kot »poskus razkosati Jugoslavijo s pomočjo federacije«, s čemer bi ustvarili novo državo, »v kateri naj bi bile pravzaprav tri«. ⁴⁷⁸ Po besedah vidnega

⁴⁷⁴ Prunk, Punktacije, str. 17. – O Ljubljanskih punktacijah glej podrobneje Mikuš, *Slovenci v stari Jugoslaviji*, str. 398–402; Prunk, *Slovenski narodni vzpon*, str. 261–262; *Slovenska novejša zgodovina*, 1, str. 339–342; Gašparič, *SLS pod kraljevo diktaturo*, str. 164–172.

⁴⁷⁵ *Slovenska novejša zgodovina*, 1, str. 341.

⁴⁷⁶ O konfinaciji voditeljev SLS v letih 1933–1934, s katero se je režim odzval na Ljubljanske punktacije, glej Gašparič, *SLS pod kraljevo diktaturo*, str. 178–180.

⁴⁷⁷ *Jutro*, 11. 1. 1933, Nihče se ne sme igrati z življenjskimi narodnimi interesi. – O podobnih oznakah Ljubljanskih punktacij glej tudi *Jutro*, 8. 1. 1933, Slovenci ogorčeno zavračajo in ostro obsojajo politiko razdiranja, 10. 1. 1933, Separatistične punktacije, 29. 1. 1933, Separatistične punktacije in severna meja.

⁴⁷⁸ *Jutro*, 8. 1. 1933, Slovenci ogorčeno zavračajo in ostro obsojajo politiko razdiranja.

pripadnika JNS in ljubljanskega župana dr. Dinka Puca bi to ogrozilo obstoj jugoslovanske skupnosti, Slovence pa pahnilo v novo suženjstvo. S federativnim preoblikovanjem države bi namreč dejansko bila »*proglašena samostojna Slovenija*«, katere obstoj bi bil vprašljiv. »Kdo bi jo priznal?« je spraševal, »kdo bi jo ščitil? Ali ne vidimo grabežljivih oči, kako se željno ozirajo na naše kraje, ki so bili od nekdanjega cilja poželenja sosednjih narodov, ker je Slovenija ključ do morja, prehod od zahoda na vzhod, z juga na sever?«⁴⁷⁹ Punktacije so obsodili tudi na občnem zboru Zveze županov Dravske banovine 7. januarja 1933 v Ljubljani; Zvezo (običajno imenovano Županska zveza) so na pobudo liberalnih unitarističnih politikov ustanovili 3. januarja 1932.⁴⁸⁰ Občni zbor je na predlog enega od zgodovinskih prvakov slovenskega liberalizma in nekdanjega dolgoletnega ljubljanskega župana, senatorja Ivana Hribarja, sprejel resolucijo, ki je poudarila, da so ob jugoslovanski državni združitvi 1. decembra 1918 »*Slovinci, Hrvati in Srbi po svobodnem sporazumu popolnomočenih narodnih predstaviteljev defintivno in za vsikdar rešili vprašanje naše državne skupnosti. Zato o tem vprašanju ne pripuščamo nikake debate več (...). Razkosavanje velike Jugoslavije na več malih samostojnih edinic*« bi namreč »*značilo nevarnost za sam obstoj države ter s tem nevarnost novega suženjstva Slovencev pod tujim jarmom, ob enem pa tudi nevarnost za težko doseženi evropski mir.*« Glede temeljnega vprašanja, ki so ga odprle punktacije, pa je resolucija zagovarjala unitarizmu prilagojeno stališče, »*da je v interesu vseh slojev našega naroda, pa tudi vseh Srbov, Hrvatov in Slovencev, da se prenese čim večji delokrog upravnih in vseh javnih poslov na nižje upravne edinice vse do one mere, ki jo dovoljujejo življenjski interesi državne in narodne skupnosti.*«⁴⁸¹

Gornje stališče je zagovarjala tudi JNS, ki je v polni enakopravnosti Srbov, Hrvatov in Slovencev videla

⁴⁷⁹ *Jutro*, 26. 1. 1933, Slovinci svojemu kralju.

⁴⁸⁰ *Jutro*, 4. 1. 1932, Zveza županov dravske banovine; Stiplovšek, *Banski svet 1930–1935*, str. 113–114.

⁴⁸¹ *Jutro*, 4. 1. 1932, Zveza županov dravske banovine. – O jugoslovanski državni združitvi glej Perovšek, *Liberalizem in vprašanje slovenstva*, str. 86–103; isti, *Slovenska osamosvojitve 1918*, str. 132–147.

»osnovo za formiranje velike samozavestne in močne nacije, sposobne, da si očuva življenje napram zunanjim sovražnikom in si na znotraj ustvari pogoje pravega ekonomskega, socialnega in kulturnega napredka«. ⁴⁸² Zato naj bi bila v vprašanju državne ureditve za Slovence ustrezna široka upravna decentralizacija v banovinah in vzpostavitev banovinskih samouprav, ⁴⁸³ ki jih je predvidela že Oktroirana ustava. ⁴⁸⁴ Privrženci JNS, ki so imeli v banskem svetu Dravske banovine od leta 1932 popolno prevlado, so 25. februarja 1933 celo zahtevali celovito udejanjenje ustavnih določil o banovinski samoupravi. ⁴⁸⁵ Od jeseni 1933, to je od precej uspešnega nastopa SLS na občinskih volitvah, ⁴⁸⁶ pa je slovenska JNS odstopila od zahtev po banovinskih volitvah. Vzrok za to je bil omenjeni volilni uspeh SLS, saj so se liberalci upravičeno bali poraza na volitvah v banovinski svet oziroma so pričakovali, da bi bil izid volitev drugačen od njihovih pričakovanj, tudi ob zanje ugodnem volilnem sistemu. Odslej so se zavzemali le za upravno dekoncentracijo in okrepitev banovinskih pristojnosti na finančnem področju. ⁴⁸⁷

V zvezi s tedanjim liberalnim zavzemanjem za jugoslovanski narodni in državni unitarizem moramo opozoriti še na njegovo zgodovinsko, filozofsko, transcendentno in kulturno utemeljevanje. Po Jutru je bil namreč

⁴⁸² *Jutro*, 6. 6. 1935, Zagrebške resolucije. Prim. tudi *Jutro*, 23. 7. 1933, Po kongresu JNS, 9. 11. 1934, Mesec po katastrofi, 26. 1. 1935, Rektorske volitve in naša javnost.

⁴⁸³ *Jutro*, 23. 7. 1933, Po kongresu JNS.

⁴⁸⁴ Ustava Kraljevine Jugoslavije je določala, da banovine niso samo upravne, ampak tudi samoupravne enote. V okviru delovanja banovin je zato predvidela oblikovanje posebnih upravnih oblastev. Njihove naloge naj bi izvajala voljeni samoupravni banovinski svet z uredbodajnimi in proračunskimi pristojnostmi ter banovinski odbor kot izvršilni organ banovinskega sveta. Ker kljub večkratnim obljubam v tridesetih letih nobena vlada ni oblikovala predloga izvedbene zakonodaje za izvolitev in delovanje samoupravnih banovinskih svetov in odborov, ustavno predvidena samouprava na banovinski ravni ni zaživela. – *SL KBU DB*, 10. 9. 1931, ustava kraljevine Jugoslavije, str. 1117; Stiplovšek, *Banski svet 1930–1935*, str. 105, 106.

⁴⁸⁵ Stiplovšek, *Banski svet 1930–1935*, str. 161.

⁴⁸⁶ Na občinskih volitvah v Dravski banovini 15. 10. 1933 je uradna lista JNS ob zanje ugodnem volilnem sistemu dobila večino v 296 občinah, t. i. kompromisna lista pod vodstvom ali v sodelovanju z JNS je dobila večino v 16 občinah, socialisti v 2, opozicijska SLS pa je kljub režimskemu pritisku in javnemu glasovanju dobila večino v 54 občinah, kar je bil brez dvoma velik politični uspeh. – O občinskih volitvah leta 1933 v Dravski banovini glej Gašparič, *Občinske volitve v Dravski banovini 1933*, str. 47–67; Stiplovšek, *Banski svet 1930–1935*, str. 193–198.

⁴⁸⁷ Stiplovšek, *Banski svet 1930–1935*, str. 183, 198, 219, 318.

»ves naš, še tako različni, po tolikih raznosmernih vplivih obvladani zgodovinski razvoj samo dolga in zapletena pot po nešteti ovinkih k istemu smotru. Invazija Turkov na Balkan, večstoletno krvavenje Slovanov na tem ozemlju (...), dalje okrepitev ogrske in habsburške države na račun žalostne usode južnih Slovanov, vse to je oviralo osredotočenje in zgostitev slovanske etnične mase od Črnega do Egejskega morja do Jadrana in do Soče. Možnost našega skupnega razvoja pa je idealno ležala že v naših začetkih, in dejstvo, da so se v dvajsetem stoletju obudile v vseh delih te davne etnične enote, od Vardarja do izvira Save in še dalje, stremjenja po skupni nacionalni usodi v bodočnosti, je bilo samo izraz te vekovite latentne težnje po skupnosti. Težnje, ki je izhajala iz podzavestnega občutja, da se moramo najti preko vseh razlik v preteklosti in se skupno pripraviti za nadaljnja stoletja. S tega širokega zgodovinskega vidika in iz vere, da je bila v našem skozi vekove ločenem narodnem življenju skrita iracionalna previdnost, ki nas je vodila k skupnemu smotru, so vse pozitivne stvari preteklosti skupna nacionalna last v sedanjosti.«⁴⁸⁸ Pri tem so liberalci od trdega unitarističnega stališča odstopili v toliko, da so nasprotovali doktrinarnemu, mehaničnemu poenotenju kulture. Do jugoslovanske kulturne enotnosti naj bi vodil organski proces, »ki podreja samostojne kulturne organe višjemu interesu celote, toda ne izpreminja teh organov v brezlično enotno maso«. Kulturna enotnost naj ne bi bila »uniformnost (...), marveč iskanje enotnosti v različnosti, združevanje, smotrno urejeno sodelovanje.«⁴⁸⁹

IV

Pri stališčih, ki so jih v narodnem vprašanju zagovarjali v prvi polovici tridesetih let, so liberalci vztrajali tudi po spremembi političnega režima junija 1935, ko je bilo »zlate dobe« politike jugoslovanskega unitarizma na Slovenskem konec. Poudarjali so, »da je šesto-

⁴⁸⁸ *Jutro*, 27. 1. 1934, Svetosavska tradicija.

⁴⁸⁹ *Jutro*, leto XVI, št. 131, 7. 6. 1935, Akcija za akademijo znanosti v Ljubljani.

januarski program, dosledno izvajan, ne le ideološko, nego tudi praktično, ona solucija, ki našemu narodu in vsem njegovim delom najbolje jamči neoviran razvoj in napredek«. ⁴⁹⁰ Obenem so opozarjali, da je prava jugoslovanska politika dosledna tudi tedaj, ko bi morala dokazati, »da je v mejah narodnega in državnega edinstva prostora dovolj za vse politične, gospodarske, kulturne, pa tudi moralne in osebne težnje posameznih delov naroda in njegovih pokrajin«. ⁴⁹¹ Svoj unitaristični *raison d'être* so sredi tridesetih let najbolj jasno strnili v t. i. Pohorski deklaraciji, ki so jo pod vodstvom tedanjega slovenskega liberalnega prvaka Alberta Kramerja vodilni politiki JNS iz zahodnega dela države oblikovali na skupnem sestanku v planinski hiši mariborskega župana dr. Franja Lipolda na Pohorju 19. in 20. avgusta 1935. Deklaracija je poudarjala, da so Srbi, Hrvati in Slovenci »v etničnem oziru en narod in v skladu s tem more edino prava jugoslovanska misel biti soliden temelj za napredek nacije in razvoj države. Narodno edinstvo je čuvstvo notranje, po usodi povzročene povezanosti Srbov, Hrvatov in Slovencev in prepričanje, da tvorimo vsi eno edinico, katere niti eden del ne bi mogel živeti svobodno in neodvisno življenje ter izven te celine razvijati svojih kulturnih in gospodarskih sposobnosti. (...) Jugosloveni kot narod se morejo razvijati samo v unitaristični državi. Nosilec državnosti je ves naš narod, t. j. Srbi, Hrvati in Slovenci kot ena politična edinica, zbrana okrog svojega kralja. Praktično to zahteva, da se na eni strani državna politika ne sme in ne more voditi pod pretežnim vplivom samo enega dela naroda, a na drugi strani, da se ne more noben del naroda otresti obveznosti, ki jih ima napram celoti. Vprašanja, ki nimajo izrazito splošnodržav.[nega] značaja, se morajo reševati po pokrajinah (regionalno), uveljavljajoč pri tem do skrajnih meja načelo dekoncentracije uprave v banovinah z izgrajeno in finančno zasigurano samoupravo.« ⁴⁹²

⁴⁹⁰ *Jutro*, 27. 6. 1935, Sprememba režima; Stojkov, *Vlada Milana Stojadinovića*, str. 157.

⁴⁹¹ *Jutro*, 27. 6. 1935, Sprememba režima.

⁴⁹² *Jutro*, 22. 8. 1935, Beseda jugoslovenskih nacionalistov.

nju, »ki uporablja vse svoje moči za povečevanje obstojčih razlik, boreč se tako proti naravnemu zblíževanju naroda in sistematično ustvarjajoč nove razlike«. ⁴⁹⁵ Tako stremenje po liberalni načelni oceni ni imelo stvarne podlage. Kot je zapisal uredniški odbor liberalne revije

Gizulfa, Radoald (kasnejši vojvoda Beneventa), s Slovani, ki so okrog 642 z vzhodnojadranske obale pripluli v Benevent, pogovarjal v njihovem jeziku. Čremošnik piše, da se je Radoald tega jezika naučil v svoji domovini, to je v Čedadu, glavnem mestu Furlanije, »kjer se je tedaj v okolici govorilo slovenski«. Iz tega sledi, »da je v VII. stoletju, ko so se dogodili ti dogodki, in tudi v VIII., ko Pavel piše svojo zgodovino, jezik Slovence iz Čedada še tako malo diferenciran od jezika Srbo-Hrvata iz Dalmacije, da je veljal kot en sam jezik, kot »propria illorum lingua«. Poleg tega se je tudi Pavel Diakon rodil v Čedadu »in se je v svoji mladosti brez dvoma igral s slovenskimi otroki ter se ravno tako naučil slovenski kakor Radoald. (...) Ako je sploh kdo od tedanjih pisateljev mogel poznati Slovane, jih je moral poznati vsaj on kot eden najslavnejših učenjakov, ki je povrh vsega svoja otroška leta preživel med njimi. Iz tega, da so mu Slovani iz Furlanije in Dalmacije en narod enega jezika,« je sklenil Čremošnik, »vidimo, »da niti plemensko niti jezikovno diferenciranje enotne narodne mase v njegovih časih še ni napredovalo toliko, da bi učeni tujec, ki je poznal prilike, mogel opaziti kake pomembne razlike. Zaradi tega pač ni samo slučajnost, da se plemenska imena prvokrat javljajo šele po njegovih časih.« (Čremošnik, Najstarejši dokument, str. 121-122. O Čremošnikovem avtorstvu omenjenega članka glej Grafenauer, In memoriam : Gregor Čremošnik, str. 323. O vprašanju jezikovne prakse Slovanov, ki so v zgodnjem srednjem veku poselili in nato živeli na ozemlju med avstrijsko Donavo in severnim Jadranskim morjem, glej Štih, Slovansko, alpskoslovansko ali slovensko?, str. 8-51.)

⁴⁹⁵ *Jutro*, 15. 11. 1937, Pravi sporazum. *Jutro* je navedeno politično sporočilo kassneje podprlo še s poudarkom, da »gre borba nekaterih kratkovidnih ljudi še vedno samo v smer formalne obrambe našega jezika in naše samobitnosti, dasi mora biti danes že vsakomur jasno, da v Jugoslaviji nista v nobenem oziru ogrožena. (...) V vseh dvajsetih letih naše države se na tleh dravske banovine ni posrbil ali pohrvatil niti en slovenski otrok, pač pa je naša prirodna rodovitnost padla za celo tretjino, dočim se umrljivost otrok ni zmanjšala. Ti dve dejstvi sta resnična opasnost za naš narod.« (*Jutro*, 1. 3. 1939, Najbolj potrebno delo za slovenstvo. – O razvoju prebivalstva na Slovenskem v Kraljevini SHS/Jugoslaviji glej *Slovenska novejša zgodovina*, 1, str. 177-182.) O unitarističnih nacionalnih stališčih slovenske liberalne politike in unitaristično usmerjenih liberalnih javnih delavcev v omenjenem obdobju glej še *Jutro*, 29. 10. 1936, K izjavi dr. Mačka, 8. 11. 1936, Jedro problema, 1. 12. 1936, Prvi december, 3. 12. 1936, Naš 1. december v mednarodnem svetu, 8. 12. 1936, Postulat edinstva, 3. 1. 1937, Ugotovitve senatorja Jovana Banjanina, 7. 3. 1937, Proračunska razprava, 14. 5. 1937, Prava zarota, 23. 5. 1937, Pred dvajsetletnico majniške deklaracije, 6. 6. 1937, Jugoslovenska nacionalna stranka, 13. 6. 1937, Po Živkovičevem obisku, 27. 6. 1937, Vidov dan, 14. 9. 1937, Po nedeljski fantovski manifestaciji, 19. 9. 1937, Zagrebški sporazum, 31. 10. 1937, Razprave o zagrebškem sporazumu, 1. 1. 1938, Ob Novem letu, 16. 4. 1938, Preroške besede, 28. 6. 1938, Vidov dan, 9. 10. 1938, Deveti oktober, 29. 10. 1938, 29. oktober 1918, 12. 2. 1939, Novi položaj, 12. 3. 1939, K ekspoziciji predsednika vlade, 6. 4. 1939, Važen korak naprej, 17. 5. 1939, Sedemdesetletnica vižmarskega tabora, 27. 6. 1939, Ob desetletnici smrti dr. Gregorja Žerjava, 28. 7. 1939, Okrog sporazuma, 15. 8. 1939, Ob 25letnici bitke na Ceru, 26. 8. 1939, Sporazum; Fronte, str. 324; Samospoznanje, str. 1; Z., Ob dvajsetletnici majske deklaracije, str. 131, 132, 134; Narodno in državno edinstvo, str. 270, 271; Borko, Vprašanje kulturne sinteze, str. 76-77; Narodna koncentracija, str. 102-104; Kušej, Naš ustavni razvoj, str. 175; Sagadin, Vprašanje naše upravne ureditve, str. 183, 185; Borko, Slovenska kultura v Jugoslaviji, str. 195; Vošnjak, Tri Jugoslavije, str. 348; Sklepne misli, str. 370; Kramer, *Junjski dogodki v Sloveniji*, str. 21-23, 38-43.

Misel in delo v jubilejnim zvezku, ki je izšel ob dvajsetletnici oblikovanja jugoslovanske države, naj bi namreč bila »zahteva po samoniklosti vsega duhovnega in stvarnega življenja utopija. Taka samosvojestvenost duhovnega življenja bi se dala uresničiti samo v laboratorijski retorti, kjer lahko izločimo vse sestavine, ki niso prvotne, odstranimo vse vplive, ki nam niso po volji, in dovolimo učinkovati samo tistim, ki so nam všeč. Po tem receptu«, so opozorili uredniki Misli in dela, pa bi morali iz (slovenskega) narodnega življenja »najprej izločiti vse, kar se je doslej tujega že zraslo ž njegovo človeško, duhovno, gospodarsko in socialno podobo. Podvomiti bi ob takem delu morali, ali so naši politični in socialni ideali res samonikli, ali je naše verstvo res čisto in izključno slovensko, ali so vse naše knjige res samo slovenske, in morda tudi o tem, ali je naša kri zares samo slovenska ... Tako bi morali po tej poti iz našega narodnega organizma iztrebiti vse, kar ni zraslo izključno in dokazano samo iz naših tal. Res se nam pokaže absurdnost takih zamisli. Treba jo je enkrat pribiti, da ne bi životarila skrita v lepe besede...«⁴⁹⁶

Na podlagi takega idejnega in političnega izhodišča slovenska JNS skozi ves preostali jugoslovanski čas ni bila pripravljena odstopiti od zanikanja nacionalnih individualnosti in privoliti v njihov samostojni in suvereni položaj v jugoslovanski skupnosti. Prav tako je za liberalce njihova sicer upravičeno poudarjena zahteva po enakopravnosti posameznih »delov« jugoslovanskega naroda, za katero so se zavzemali pri urejanju notranjih odnosov in usmerjanju državnega razvoja Kraljevine Jugoslavije, pomenila le način politične utrditve enonodno utemeljene unitaristične jugoslovanske države. Zato tudi niso podrobneje opredelili vsebinskega vidika banovinske samouprave, ampak so se zadovoljili le z opozorili na njeno upravičenost na prosvetnem in fi-

⁴⁹⁶ Sklepne misli, str. 369. – Uredniški odbor revije Misel in delo so sestavljali sodnik okrajnega sodišča in privatni docent za zasebno delovno pravo na Pravni fakulteti v Ljubljani dr. Stojan Bajič, sodelavec Manjšinskega inštituta v Ljubljani dr. Lavo Čermelj, nekdanji komisar za agrarne operacije ljubljanske oblasti ter pravni publicist dr. Fran Spiller-Muys in ravnatelj Bolnišnice za ženske bolezni in porodništvo v Ljubljani ter nekdanji predsednik Slovenskega zdravniškega društva dr. Alojz Zalokar. Jubilejni zvezek je uredil zunanjepolitični urednik Jutra dr. Branko Vrčon.

nančnem področju. Doktrina jugoslovanske narodne in državne enotnosti, ki jo je liberalna politika povezovala s konceptom sodobne nacionalne države, tako ni bila problematizirana. Obveljalo je vodilo »enotnosti državnega ustroja in namena ter vseh narodnih, kulturnih, socialnih, gospodarskih in političnih vrednot, ki so v svoji skupnosti značilne za pojem »narod«. En narod in ena država, en narodni in državni cilj, ena narodna in državna sila« je bila liberalna pojmovna podlaga sodobne nacionalne skupnosti. In ker le-ta uveljavlja unitarizem, lahko tudi nasprotuje vsem »stremljenjem, ki po svoji naravi težijo k raznolikosti, avtonomizmu, regionalizmu in na skrajni meji k federalizmu«. ⁴⁹⁷

Temelječ na ideji jugoslovanskega nacionalnega integralizma, enotnega državnega in gospodarskega prostora ter »višjega državnega in nacionalnega stališča«, je liberalna politika ocenjevala tudi vsa druga vprašanja tedanjega slovenskega idejnopolitičnega, narodnokulturnega in socialnogospodarskega razvoja. To jo je privedlo v politični bankrot, saj se je tako postavila proti večinski slovenski narodnopolitični usmeritvi, ki je temeljila v prizadevanju po ohranitvi in svobodnem razvoju slovenskega naroda. Med slovenskimi ljudmi so namreč imele pravo podporo le tiste politične sile – na čelu s SLS –, ki so se bojevale za slovensko narodno emancipacijo ter suveren in enakopraven položaj slovenskega naroda v jugoslovanski skupnosti. ⁴⁹⁸

⁴⁹⁷ Narodno in državno edinstvo, str. 269.

⁴⁹⁸ Perovšek, Kulturnopolitični koncepti jugoslovanskega unitarizma, str. 857.

Prvaka slovenskega
liberalizma
med svetovnima
vojnama

Gregor Žerjav

I

Vodilni slovenski liberalni politik v dvajsetih letih Gregor Žerjav (1882–1929) je v družbeno in politično življenje na Slovenskem vstopil v okviru t. i. narodno-radikalne mladine, ki se je v letih 1902–1904 oblikovala v idejnem prostoru slovenskega liberalnega tabora. Narodno-radikalna struja je združevala liberalno usmerjeno slovensko srednješolsko in akademsko mladino, ki jo je povezovalo prepričanje, da se vodilne slovenske politične stranke, posebej liberalna Narodno napredna stranka, premalo zanimajo za delo med ljudstvom. Zato je pod Žerjavovim vplivom zahtevala radikalno, svobodomiselnost narodno politiko ter konkretno izobraževalno in vzgojno delo med narodom.⁴⁹⁹ Na tej podlagi je oblikovala svoj temeljni program in organizacijsko shemo, ki ju je sprejel I. shod narodno-radikalnega dijaštva, zbran med 5. in 8. septembrom 1905 v Trstu.⁵⁰⁰ Gregor Žerjav, ki je na shodu podal enega od glavnih teoretičnih referatov,⁵⁰¹ je poročal o razmerju med evolucijo, delom in samopomočjo, v katerih je videl temeljne nosilce

⁴⁹⁹ O narodno-radikalni mladini glej Erjavec, *Zgodovina katoliškega gibanja*, str. 95; Ude, *Slovenci in jugoslovanska skupnost*, str. 29; Melik V., *Napredni mislec in politik Mihajlo Rostohar*, str. 252–258; Gantar Godina, *Masaryk in masarykovstvo*, str. 79–85; ista, *Neoslavizem in Slovenci*, str. 99–102; Prunk, *Slovenski narodni vzpon*, str. 130–132, Ravnihar, *Mojega življenja pot*, str. 66; Tuma, *Iz mojega življenja*, str. 299; Bergant, *Slovenski klasični liberalizem*, str. 135–140.

⁵⁰⁰ *Iz naroda za narod!*, str. 102–106.

⁵⁰¹ Prav tam, str. 3.

družbenega napredka. Zagovarjal je stališče, da uravnoveženje individualnih in splošnih družbenih interesov vodi k socialnemu napredku, kar pomeni tudi nedvoumno zmago »socialne ideje nad liberalizmom«. ⁵⁰² Pot, po kateri naj bi dosegli uravnoveženje obeh interesov, naj bi temeljila na evolutivnem načelu, to je na vzgojnem delu posameznika in družbe. Pogoj vzgojnemu delu, ki mora zajeti vsakega posameznika, je načelo samopomoči, samoizobrazbe, ki »navaja poedinca, da verujoč v lastno silo išče sredstev, da napreduje«. Z napredkom vsakega posameznika namreč napreduje celotna družba, ki posameznika navaja k samoizobrazbi. Posameznik in družba tako zavestno delata drug za drugega. Na podlagi takega razumevanja samopomoči, ki je poudarjalo *energično delavnost* tako posameznika kot družbene skupnosti, je Žerjav zavrnil karitativno metodo krščanskega socializma in revolucionarni koncept socialne demokracije. Ideal narodnih radikalov je strnil v poudarku: »Najvišja povzdiga svoje celote in sebe«. In »ako je naša celota *narod*«, je sklenil, »nahajamo ta načela jasno označena v geslu: Iz naroda – za narod!« ⁵⁰³ V tem smislu lahko razumemo tudi njegovo zavzemanje za splošno volilno pravico, ki jo je zagovarjal slabega pol leta kasneje. ⁵⁰⁴

Gregor Žerjav se je že v času, ko je usmerjal delovanje narodnih radikalcev, opazno posvetil narodnemu vprašanju. Že v prvi številki njihovega glasila Omladina je poudaril, da pomeni »ves program narodno-radikalnega dijaštva (...) boj proti indolenci, ki so ji narodna

⁵⁰² Prav tam, str. 28. – Kot v svojih spominih ocenjuje Henrik Tuma, ki je bil navzoč na shodu narodno-radikalnega dijaštva v Trstu, je iz govorov na shodu, »posebno iz Žerjavovega govora, (...) vel precej socialističen duh. Dijak se je čutil proletarca in je prišel do prepričanja, da mu pomore le samopomoč in združitev. Po Žerjavovem poročilu sem pristopil k njemu, mu prav prisrčno gratuliral, obenem pa ugotovil, da je njegovo predavanje bilo socialistično, in ga vprašal, zakaj tega javno ne izreče. Vedel sem, da je bil Žerjav silno zadet od te moje opazke in da mu ni bilo prav nič ljubo slišati očitanje socializma. Pozneje je pač bolj premišljeno nastopal, da si ne bi več zaslužil takega očitka. Bil sem navzoč tudi pri drugem shodu narodno radikalnega dijaštva leta 1907 v Celju (shod je bil od 5. do 8. 9. 1907 – op. J. P.), kamor me je dijaštvo posebno vabilo. Na tem shodu je Žerjav že nekako našel svojo bodočo pot v politiko kot radikalni narodni naprednjak. Potem se je še bolj oddaljil od svojega prvotnega socialnega programa in zašel docela v narodno šovinistično strujo.« (Tuma, *Iz mojega življenja*, str. 299–300)

⁵⁰³ *Iz naroda za narod!*, str. 29, 30.

⁵⁰⁴ Pleterski, *Šušteršič*, str. 199.

Naslovnica knjžice iz Naroda za narod, v kateri so bili objavljeni referati, podani na I. shodu narodno-radikalnega dijaštva leta 1905 v Trstu

vprašanja zadnja briga».⁵⁰⁵ Na podlagi svojega prepričanja, »da imamo glavni narodni boj za obstanek še pred seboj«, je zagovarjal najodločnejši boj za slovensko narodno individualnost.⁵⁰⁶ Zato naj vzbujanje narodnega čuta, ki je del vsestranskega narodnega prizadevanja, pripomore k vsestranski osamosvojitvi slovenskega naroda.⁵⁰⁷ V svojih pogledih na vprašanje slovenske narodne emancipacije je posebej poudaril velik pomen in možnosti Trsta in Primorske za slovenski narodni razvoj.⁵⁰⁸ Obenem je razpravljaj še o vprašanju slovanske vzajemnosti in jugoslovanskega povezovanja. Do teda-

⁵⁰⁵ Žerjav, Program »Omladine«, str. 2.

⁵⁰⁶ Gantar Godina, *Masaryk in masarykovstvo*, str. 80.

⁵⁰⁷ Prav tam.

⁵⁰⁸ Prunk, *Slovenski narodni vzpon*, str. 131-132; Pleterski, *Šušteršič*, str. 69.

njega novoslovanstva je bil skeptičen, saj od njega ni pričakoval rešitve za slovenski narod, marveč le oporo in pomoč. Pri tem pa ni poudarjal samoslovenstva, saj je, kot je zapisal, »naš nacijonalizem (...) omejen po slovenski vzajemnosti«. ⁵⁰⁹ Podobno je menil tudi o jugoslovanskem povezovanju. Ker je bilo po njegovi oceni na političnem področju težko izvedljivo, je zagovarjal prizadevanje za doseg jugoslovanske kulturne enotnosti, ki naj bi bila prva stopnja vsaki tesnejši jugoslovanski zvezi. Jugoslovansko kulturno enotnost pa bi bilo treba šele doseči, saj jo je bilo po njegovi oceni med Jugoslovani iz avstro-ogrske monarhije in Srbije manj, kot pa jo je bilo med njimi in Čehi. ⁵¹⁰ Sicer pa je v vprašanju morebitne jugoslovanske skupnosti zagovarjal federativno načelo. ⁵¹¹ Federativno strukturo jugoslovanske države je predvidel tudi v svoji zamisli trialistične preureditve habsburške monarhije. T. i. jugoslovansko kraljestvo naj bi sestavljale tri enakopravne enote: Slovenija, (troedina) Hrvaška ter v eno državnoopravno enoto združeni Bosna in Hercegovina ter Vojvodina. Vsaka enota bi imela svojega kraljevskega namestnika, svojo pokrajinsko vlado in pokrajinsko zbornico. Glavno mesto jugoslovanskega kraljestva bi bil Zagreb, kjer bi bil sedež osrednje vlade, odgovorne osrednjemu parlamentu. ⁵¹² Kot opozarja Janko Prunk, so bili v Žerjavovi zamisli zanimivi predvsem predlogi »glede notranje teritorialne razdelitve, kjer Žerjav povezuje v eno enoto srbsko Vojvodino in Bosno, ki bi v takšni državi ne bili niti teritorialno povezani; med njima leži Srem, torej hrvatska troedina kraljevina. Ta element je v predlogu očitno naperjen zoper velikohrvaški pravaški državni koncept, ki zajema tudi Bosno. Žerjav torej tendira k velikosrbski smeri jugoslovanskega zedinjenja.« ⁵¹³

Žerjav se je kot narodni radikalec opredelil tudi do političnega katolicizma. Na podlagi poudarjanja na-

⁵⁰⁹ Gantar Godina, *Neoslavizem in Slovenci*, str. 99; Ude, *Slovenci in jugoslovanska skupnost*, str. 46.

⁵¹⁰ Ude, *Slovenci in jugoslovanska skupnost*, str. 248; Zečević, *Na zgodovinski prelomnici*, str. 58, op. 44.

⁵¹¹ Ude, *Slovenci in jugoslovanska skupnost*, str. 29; Prunk, *Slovenski narodni vzpon*, str. 131.

⁵¹² Prunk, *Slovenski narodni vzpon*, str. 138–139; Pleterski, *Šušteršič*, str. 234.

⁵¹³ Prunk, *Slovenski narodni vzpon*, str. 139.

rodne ideje in pomena narodnega dela je nasprotoval Katoliški narodni stranki, ker je »klerikalizem (...) kozmopolitična struja, torej ravno nasprotna narodu«. Zato »narod ne sme deliti svoje moči s faktorji, ki stoje izven njega«. ⁵¹⁴ Ob tem veri ni nasprotoval in je v nasprotju z drugimi radikali zagovarjal ohranitev etičnega dela verskega pouka v šoli. ⁵¹⁵ Kritičen je bil tudi do narodnega dela duhovščine, ki po njegovem mnenju ni bila več voditeljica slovenskega naroda na narodnoobrambnem področju. Njeno delo so prevzeli drugi, t. i. nižji sloji. ⁵¹⁶ V tem duhu je pripravil t. i. bistriški udar, ko so pripadniki narodno radikalnega gibanja na letni skupščini narodnoobrambne šolske organizacije Družbe sv. Cirila in Metoda (CMD) 6. avgusta 1907 v Bohinjski Bistrici dosegli, da je v vodstvu do tedaj slogaško vodene Družbe nasproti katoliški trdno in dokončno prevladala liberalna stran. ⁵¹⁷ S tem je CMD izgubila značaj nadstrankarske organizacije, ⁵¹⁸ narodni radikalc pa so delovanje CMD prilagodili svojim nazorom. Novi tajnik Družbe je postal Žerjav, ki je ob nastopu svoje funkcije (opravljajo jo do leta 1910) zagotovil, da se »verskega čuta ne bo žalilo«. ⁵¹⁹

Žerjav je pomembno pripomogel, da so narodni radikalc v CMD vnesli novo, sveže gibanje in resnično povzročili njen prepород. Za delovanje narodnih radikalcev v CMD je bilo značilno, da so svoje protiaustrijsko stališče izražali tako, »da so opustili sicer običajno vdano brzoglavko Francu Jožefu, ki so jih pošiljali z letnih skupščin, prav tako pa tudi maše »za žive in mrtve družbenike«, ki so bile vedno ob teh priložnostih. Zanimivo je bilo poudarjanje socialnega elementa Družbe kot ustanove, ki je namenjena pretežno delavski in kmečki mladini, kot tudi siceršnje zanimanje za položaj

⁵¹⁴ Žerjav, *Naroden ali klerikalen?*, str. 53.

⁵¹⁵ Gantar Godina, *Masaryk in masarykovstvo*, str. 81.

⁵¹⁶ Rahten, *Pozabljeni slovenski premier*, str. 124; Vovko, *Mal položi dar*, str. 72.

⁵¹⁷ Vovko, *Mal položi dar*, str. 70–74; isti, *Podružnice Družbe sv. Cirila in Metoda*, str. 25–26; Ude, *Slovenci in jugoslovanska skupnost*, str. 29; Erjavec, *Zgodovina katoliškega gibanja*, str. 165; Dolenc E., *Kulturni boj*, str. 84–85; Rahten, *Pozabljeni slovenski premier*, str. 124.

⁵¹⁸ Rahten, *Pozabljeni slovenski premier*, str. 124.

⁵¹⁹ Vovko, *Mal položi dar*, str. 75, 90. – O delovanju CMD v času, ko je bil Žerjav njen tajnik, glej prav tam, str. 75–90; Erjavec, *Zgodovina katoliškega gibanja*, str. 178, 183; Rahten, *Pozabljeni slovenski premier*, str. 125–131.

delavskih otrok. To gledanje bi se v določeni meri dalo spraviti v okvire liberalne stranke, saj so znana njena prizadevanja za organiziranje »narodnih« delavskih društev.⁵²⁰ Poleg tega so narodni radikalci pripomogli, da je CMD preseгла svoj zgolj narodnoobrambni značaj. Poudarili so, da se je narodnega sovražnika treba lotiti v njegovih »trdnjavah«, ki si jih je zgradil na slovenskih tleh. Take umetno zgrajene »trdnjave« so bila vsa mesta in skoraj vsi trgi na Spodnjem Štajerskem, deloma pa tudi na Kranjskem. Taka trdnjava je bil tudi Ptuj, zato so že naslednje leto po prevzemu vodenja CMD sklenili, da bo imela Družba svojo letno skupščino 13. septembra 1908 na Ptujju. Da so izbrali prav Ptuj, ni bilo narključje, saj so s tem želeli pokazati, da mesto ob Dravi še zdaleč ni (prajnemško, ampak slovensko).⁵²¹ Tako je prišlo do znanih ptujskih dogodkov, v katerih je Žerjav komaj odnesel celo glavo, saj je nemški napad veljal predvsem njemu.⁵²²

Gregorja Žerjava so po besedah sodobnikov odlikovale »bistra inicijativnost, silna inteligenca, vzorna delavnost, odločna (...) bojevitost«.⁵²³ Ob tem se je dobro zavedal, »kako priti nasprotniku (na političnem področju ga je zanj trajno utelešala SLS – op. J. P.) do živega, s poukom in prosvitljenostjo, s premišljenim in sistematičnim delom na socialnem in gospodarskem polju. Vse-povsod, v vseh mogočih organizacijah je zastavil svoje ljudi, ki naj bi opravljali to delo. Njegov organizatorični načrt v tem pogledu je bil velikopotezen. Kljub temu ni uspel. Moč SLS je neprestano rasla«.⁵²⁴ To je videl že v avstrijski dobi, ko mu v desetletju pred svetovno vojno ni uspelo, da bi prek posameznih političnih in gospodarskih glasil (Notranjec, Belokranjec, Slovenski dom) in Kmetske stranke za Notranjsko, ki se je zavzemala

⁵²⁰ Vovko, Podružnice Družbe sv. Cirila in Metoda, str. 26.

⁵²¹ Goropevšek, Kaj takega je mogoče pri nas v Avstriji?, str. 47 in op. 2 na tej strani. Glej tudi Ude, *Slovinci in jugoslovanska skupnost*, str. 46. O nemško-slovenskih odnosih na Spodnjem Štajerskem do začetka prve svetovne vojne in nemških »trdnjavah« glej Cvirn, *Trdnjavski trikotnik*.

⁵²² Vovko, Podružnice Družbe sv. Cirila in Metoda, str. 26; *Jutro*, 28. 6. 1929, Gregor Žerjav umrl. – O t. i. ptujskih dogodkih in njihovem odmevu na Slovenskem in v Avstriji ter kasnejšem zgodovinskem pogledu nanje glej Goropevšek, *Protislovenske demonstracije*, str. 86; *Zbornik septembrski dogodki 1908*.

⁵²³ *Jutro*, 2. 7. 1929, Jugoslavija se klanja manom Gregorja Žerjava.

⁵²⁴ Ravnihar, *Mojega življenja pot*, str. 193–194.

za družbeni, gospodarski in izobrazbeni dvig kmečkega stanu, zmanjšal politični vpliv SLS in njenega časopisja na podeželju.⁵²⁵ V tem času se je, tako kot druga dva pomembna člana narodno radikalnega gibanja – Albert Kramer in dr. Adolf Ribnikar –, kljub kritičnim stališčem do politike NNS vse bolj navezoval na njene nosilce. Žerjav, Kramer in Ribnikar so leta 1909 vstopili v NNS, dotedanja razhajanja narodnih radikalov z liberalno politiko pa so se prenesla v strankin okvir.

Žerjav, ki je ob vstopu v NNS postal član izvršilnega odbora stranke, je v sporu med liberalnimi »starini« in »mladini« imel eno najvidnejših vlog. To se je najbolj izrazito pokazalo, ko se je soočil z nerazumevanjem svojih politično gospodarskih prizadevanj, ki ga je izkazala liberalna stran. Skladno s svojo usmeritvijo k načrtnemu političnemu, socialnemu in gospodarskemu delovanju je namreč že leta 1907 ocenil, da bi lahko omejili politično moč SLS, ki je slonela na njeni združni organizaciji, z ustanovitvijo nove (liberalne) zadružne zveze. Še istega leta so po Žerjavovih zamislih v Ljubljani ustanovili Zvezo slovenskih zadrug, ki je sprva delovala zelo živahno in je že konec leta 1909 imela 165 članic. Zveza je pridobila revizijsko pravico in je na svoje področje dela pritegnila denarno izravnavo. Njeno območje se je raztezalo na Kranjsko in zahodni del slovenskega ozemlja. Za oskrbovanje blagovnega prometa za svoje članice in da bi ohromila katoliško gospodarsko organizacijo, je Zveza leta 1908 ustanovila še posebno blagovno centralo Agro-Merkur v Ljubljani, ki pa je že oktobra 1910 šla v stečaj.⁵²⁶ Žerjav je ustanovil Agro-Merkur, ki bi posredno zagotavljal gnotna sredstva tudi za politično delovanje NNS, proti volji »starinov«,⁵²⁷ s čimer so nasprotja med njimi in »mladini« dosegla vrhunec.

⁵²⁵ Amon, Notranjec, str. 5; ista, Slovenski dom, str. 31; Lončar, *Politično življenje Slovencev*, str. 71; Bergant, *Slovenski klasični liberalizem*, str. 109, 196–197; o idejnem in političnem delovanju Kmetске stranke za Notranjsko glej str. 111. O Žerjavovem boju proti katoliški strani, ki je zadeval vpliv na podeželju, glej tudi Erjavec, *Zgodovina katoliškega gibanja*, str. 177–178.

⁵²⁶ Erjavec, *Zgodovina katoliškega gibanja*, str. 83, 166, 186; Kralj, *Iz zgodovine slovenskega zadrugištva*, str. 545; Ravnihar, *Mojega življenja pot*, str. 94. Prim. tudi *Jutro*, 19. 4. 1924, Nekaj reprezentantov našega dela, 28. 6. 1929, Gregor Žerjav umrl.

⁵²⁷ Ravnihar, *Mojega življenja pot*, str. 93; Erjavec, *Zgodovina katoliškega gibanja*, str. 166.

Kot v svojih spomilih, napisanih med drugo svetovno vojno, pravi Vladimir Ravnihar, Žerjavov namen z Agro-Merkurjem »gotovo ni bil slab, ali celo nemoralen, saj si vsaka večja resna politična stranka prizadeva poiskati tako zaslonbo, da hoče živeti. Dr. Žerjav, nedvomno političen talent, je bil v izberi takih sredstev zelo iznajdljiv in poln iniciative. Toda njegova organizacija si ni znala pridobiti zaupanja – v trgovskih krogih.«⁵²⁸ Poleg tega so delovanje Agro-Merkurja zaznamovale finančne goljufije in slabo preudarjene poslovne odločitve, ki so vodile v njegov polom.⁵²⁹ »Po sredi je bila še (liberalna – op. J. P.) »Ljubljanska Kreditna banka«, ki je v novi organizaciji zaslutila konkurenco. Po vrhu vsega pa je dr. Tavčar instiktivno čutil, da se kuje orožje proti njemu ter je storil vse, da je novo podjetje diskreditiral. In takrat je bil »Slovenski Narod«, ki je bil trdno v dr. Tavčarjevih rokah, še vedno vodilni list naprednih ljudi. Podjetje, nekoliko diletantsko zasnovano, je prišlo v konkurs,«⁵³⁰ – »Josip Lenarčič znani industrijalec na Vrhniki, ki je bil podjetju kot predsednik posodil svoje ime in dr. Žerjav kot duša podjetja pa sta morala sesti na zatožno klop.«⁵³¹ V sodnem postopku, ki je proti vodstvu Agro-Merkurja od 30. marca do 4. aprila 1914 potekal pred Deželnim sodiščem v Ljubljani,⁵³² je sodišče ugotovilo, da Agro-Merkur že dolgo, predno je napovedal stečaj, ni bil sposoben popolnoma izpolnjevati svojih obveznosti iz lastnih sredstev. Člani vodstva Agro-Merkurja so to

⁵²⁸ Ravnihar, *Mojega življenja pot*, str. 93–94. – Pripominjam, da je navedeno oceno avtor verjetno posebej pretehtal, saj se je, kot piše na drugem mestu, v zadnjih letih Žerjavovega življenja z njim razšel in za Jutro ni bil pripravljen napisati spominskega članka ob desetletnici njegove smrti. (Prav tam, str. 194)

⁵²⁹ Fran Erjavec pravi, da je Žerjav pri Zvezi slovenskih zadrug in Agro-Merkurju »izvajal vratolomne denarne transakcije«. (Erjavec, *Zgodovina katoliškega gibanja*, str. 176) O tem glej tudi Tuma, *Iz mojega življenja*, str. 276.

⁵³⁰ Ravnihar, *Mojega življenja pot*, str. 94. – Na tem mestu opozarjam, da vprašanje konflikta interesov med Ljubljansko kreditno banko, Zvezo slovenskih zadrug in Agro-Merkurjem še ni podrobno raziskano.

⁵³¹ Ravnihar, *Mojega življenja pot*, str. 94.

⁵³² O omenjenem sodnem postopku in poslovanju Agro-Merkurja sta podrobno poročala liberalni Slovenski narod in katoliški Slovenec. (Glej *Slovenski narod*, 30. in 31. 3. ter 1.–4. in 6. 4. 1914, Izpred sodišča : kazenske obravnave pred deželnim sodiščem : »Agro – Merkur«; *Slovenec*, 30. in 31. 3. ter 1.–4. in 6. 4. 1914, Agro-Merkurjeve manipulacije pred sodiščem : izpred deželnega sodišča) – Na spremljanje sodnega postopka proti članom vodstva Agro-Merkurja v obeh vodilnih slovenskih političnih časopisih me je prijateljsko opozoril kolega prof. dr. Žarko Lazarevič, za kar se mu topla zahvaljujem.

vedeli, a so kljub njegovi pasivnosti še vedno poslovali, nato pa so skušali nezakonito črpati nova sredstva iz Zveze slovenskih zadrug. Sodišče je tudi ugotovilo, da je Agro-Merkur v svojem poslovanju daleč prekorščil svoje dobroimetje, bil v poslovanju površen, njegovo vodstvo in uradništvo pa ni bilo kos svoji nalogi, kar je štelo za pozitivno krivdo. Na podlagi omenjenih ugotovitev je vodstvo Agro-Merkurja spoznalo za krivo njegovega stečaja in krivo za prestopok zoper varnost lastnine. Krivdo vodstva je utemeljevalo še dejstvo, da ni razglasilo stečaja Agro-Merkurja, ko so dolgovi že prerasli njegovo pravo premoženje. Sodišče je vodstvo Agro-Merkurja obsodilo na zaporne kazni in povračilo sodnih stroškov, zasebne oškodovance pa napotilo na civilno pravdno pot. Žerjav, ki je priznal osebno odgovornost za očitana dejanja, je bil obsojen na štiri mesece zopora, poostrenea z enim postom na mesec, a kazni ni preстал.⁵³³ Ravnihar, ki se je doslej še najbolj podrobno ustavil ob t. i. aferi Agro-Merkur, je v svojih spominih pogled nanjo zaokročil takole: »Bilo je to žalostno poglavje v naši domači zgodovini. Dr. Tavčar (v sodnem postopku proti vodstvu Agro-Merkurja je nastopal kot zastopnik Zveze slovenskih zadrug, ki ji je Agro-Merkur dolgoval dobrega pol milijona kron – op. J. P.) je po mojih mislih šel vseakor predaleč, ko je bil zadevo gnal do take skrajnosti.«⁵³⁴

⁵³³ *Slovenski narod*, 6. 4. 1914, Izpred sodišča : kazenske obravnave pred deželnim sodiščem : »Agro – Merkur«. – Po prvi svetovni vojni je Vladimir Ravnihar, potem ko je postal poverjenik za pravosodje v Narodni vladi SHS v Ljubljani, »kazen, ki je še ni bil preстал, (...) [Žerjavu] pustil izbrisati«. (Ravnihar, *Mojega življenja pot*, str. 94)

⁵³⁴ Ravnihar, *Mojega življenja pot*, str. 94. – Kar neposredno zadeva Žerjava, lahko opozorimo, da je Tavčar v sodnem postopku proti vodstvu Agro-Merkurja oporekal državnemu pravdniku, »ki hoče zvaliti vso krivdo na najmlajšega izmed obtožencev, na dr. Žerjava. On je prišel z visokih šol z isto napetostjo in z vsemi onimi idejami, ki smo jih mi kot mladi ljudje tudi prinesli s seboj. Pravim pa,« je nadaljeval, »da je bila krivda v tem, da ni bila zadosti razvita zavest, da gre za tuj denar.« (*Slovenski narod*, 4. 4. 1914, Izpred sodišča : kazenske obravnave pred deželnim sodiščem : »Agro – Merkur«) Sicer pa moremo pritegniti komentarju Slovenca, ki je po končani sodni obravnavi zapisal: »Pretekli dni pa smo videli načelnika liberalne stranke dr. Tavčarja, kako je kopal z lopato v roki jamo Agro – Merkurju, enemu največjih liberalnih zavodov. On, ki je rohnal nad našo (zadružno – op. J. P.) organizacijo, čees da naš kmet od nje crka«, je bil priča smrtnih bolečin Agro – Merkurja. Sam mu je dal srčni sunek, da je prej izdihnil. Ta žalostni dogodek je tudi velik memento za slovenske zadruge, ki so v rokah narodno – napredne stranke. Stranka je namreč igrala pri tem nad vse žalostno vlogo. Namesto da bi zavod rešila, ga je sama ubila in še z veseljem, kakor bi šli na »ohcet«. (...) Koliko liberalnih mogotcev je,« je poudaril Slovenec, »ki bi se jim čisto nič ne poznalo, če bi nekaj tisočev v ta namen žrtvovali. Niso se našli! Takih mož v liberalni stranki ni. Brez požrtvovalnosti pa nobeno za-

Vsekakor pa je bil v tedanjih notranjih razhajanjih med liberalci polom Agro-Merkurja za »starine« dobrodošel, Ivan Tavčar, ki je v času omenjenega poloma prevzel vodenje NNS, pa je lahko v naslednjih letih užival »blesk političnega voditelja«⁵³⁵ slovenskega liberalizma.

II

Svetovna vojna, ki je v letih 1914–1918 spremenila tedanjo podobo sveta, je tudi za Gregorja Žerjava pomenila spremembo na njegovi politični poti. Žerjav se je dejavno odzval na nove razmere, ki so po izbruhu vojne opredelile vprašanje slovenske narodne politike, ob koncu vojne pa je bil med tistimi, ki so sooblikovali njeno izvajanje. Žerjavova dejavnost med vojno in takoj po njej je že bila zajeta v podrobnih obravnavah tega obdobja. Ob tej priložnosti je zato ne bomo posebej predstavljali, opozorili bomo le na glavne značilnosti, ki so zaznamovale njegovo politično delo v tem času.

Začetek vojne za Žerjava ni bil spodbuden, saj je bil med vidnimi protiavstrijsko usmerjenimi Slovenci, ki jih je oblast aretirala že v prvih dneh vojne.⁵³⁶ Po nekajmesečnem zaporu, ki ga je preživel na ljubljanskem gradu, se je vrnil v Trst, kjer je bival ob začetku vojne.⁵³⁷ Tu se je vključil v organiziranje stikov z jugoslovanskimi političnimi emigranti v tujini in se 11. aprila 1915 udeležil sestanka slovenskih in hrvaških politikov, na katerem so oblikovali programsko stališče o samoodločbi Slovencev in Hrvatov v svetovni vojni in ustanovitvi jugoslovanske države. Ker je policija odkrila njegovo tedanjo korespondenco, je bil pod obtožbo veleizdaje avgusta ponovno aretiran. Pred vojaškim sodiščem v Ljubljani je bil zaradi pomanjkanja dokazov oproščen, a konfiniran v avstrijski Gmunden. Po vpoklicu k vojakom so ga zaradi bolezni odpustili in konfinirali v Gradec. Spomladi 1917 je dobil dovoljenje za preselitev na Dunaj, kjer je

družništvo ne gre. Liberalizem je nesposoben za altruistično delovanje.» (*Slovenec*, 6. 4. 1914, Agro-Mercurjeve manipulacije pred sodiščem : izpred deželnega sodišča)

⁵³⁵ Tuma, *Iz mojega življenja*, str. 504.

⁵³⁶ Pleterski, *Prva odločitev*, str. 20, 21.

⁵³⁷ *Jutro*, 28. 6. 1929, Gregor Žerjav umrl.

deloval kot novinar in tajni dopisnik Slovenskega naroda. Obenem je vzdrževal zveze s češkimi politikmi in se vključil v delo Jugoslovanskega kluba v dunajskem parlamentu. Zaradi svojih organizacijskih sposobnosti in zvez z jugoslovanskimi in češkimi politikmi je bil izbran za tajnika kluba in začel tesno sodelovati z njegovim predsednikom, načelnikom Vseslovenske ljudske stranke, Antonom Korošcem. V tem času je pod psevdonimom Südslave objavil brošuro *Die nationale Abgrenzung im Süden : ein Beitrag zur Realisierung der Selbstbestimmung der Völker Österreich-Ungarns* (Zagreb, 1917), s katero je podprl Majniško deklaracijo in podal predloge za njeno konkretno uresničitev.⁵³⁸ V prvi polovici leta 1918 je sodeloval v pripravah na ustanovitev vseslovenske liberalne Jugoslovanske demokratske stranke,⁵³⁹ ob njeni ustanovitvi konec junija 1918 v Ljubljani pa ni postal član njenega vodstva, ki mu je načeloval Ivan Tavčar.⁵⁴⁰ Sodeloval je tudi v pripravah na ustanovitev Narodnega sveta in pripravil njegov Statut.⁵⁴¹ Prav tako je sodeloval v pripravah na ustanovitev Narodnega Vi-

⁵³⁸ Kot pravi Janko Pleterski, je brošura vzbudila »posebno hudo razburjenje med koroškimi in štajerskimi Nemci (...). Brošura je zelo natančno opisala severno mejo bodoče jugoslovanske države na Štajerskem in Koroškem na temelju etnične strukture prebivalstva. Ustanovitev jugoslovanske države je pričakovala kot plod mirovne konference. Značilno je, da se v njej nič ne govori o zahodni italijanski meji. V brošuri je Žerjav močno poudaril jugoslovanski etnični unitarizem in je zato tudi v slovenski publicistiki zbudila kritično pripombo Albina Prepeluha. V nemški politični javnosti je brošura povzročila vrsto političnih protestov občinskih odborov in drugih organizacij. Tako sta npr. celovška trgovska industrijska zbornica 15. oktobra 1917 in celovški občinski svet 7. novembra 1917 v izjavi proti Žerjavovi brošuri med drugim izrekla: »... Koroška ostane nemška in naprednega mišljenja ter ne pozna nobenih drugih stremeljenj kot tistih, ki so se že stoletja vedno znova obnesla v nemški moči in sili za gospodarsko blaginjo naše domače dežele.« (Pleterski, *Prva odločitev*, str. 154–155) – Po knjižni oceni, ki jo je o Žerjavovi (Südslavovi) brošuri leta 1917 napisal Albin Prepeluh, je le-ta zagovarjala naslednja načela za razdelitev nemškega in slovenskega ozemlja: »Po kmetih odloča narodna pripadnost produktivnih stanov, torej predvsem delavstva in kmetiškega ljudstva. Izvzeti je uradnike, posredovalne poklice in parasite. Maso je treba opuziti (osvoboditi – op. J. P.) umetne in prisiljene navlake; upužena bo sama pokazala, kam spada. Glede mest in trgov pade odločitev po okraju, kateremu so upravno, gospodarsko, kulturno središče. Od vse statistike je upoštevati zgolj starejšo, zlasti Czoernigovo iz let 1844. in 1857.« (Prepeluh, *Die nationale Abgrenzung im Süden*, str. 611–613).

⁵³⁹ Perovšek, *Na poti v moderno*, str. 202, op. 923. V času priprav na ustanovitev JDS je Žerjav v pismu štajerskemu liberalnemu prvaku Vekoslavu Kukovcu z dne 4. 4. 1918 zapisal tudi naslednjo zanimivo oceno starinov: »S starimi je vedno kaka težava, ker se boje za odločilno besedo in (...) v programu za – lastninsko pravico«.

(Prav tam, str. 218, op. 970)

⁵⁴⁰ SI AS 1220, Okrožnica osrednje pisarne J.D.S., P–2. VII.

⁵⁴¹ *Grada*, 1, str. 254–255.

ječa. Konec oktobra 1918 je z njegovim predsednikom Antonom Korošcem odpotoval v Švico, kjer se je udeležil znane konference o jugoslovanski združitvi 6. do 9. novembra 1918 v Ženevi. V domovino sta se s Korošcem vrnila 2. decembra 1918, kjer ju je že čakala druga politična in državna stvarnost. Dan pred njuno vrnitvijo je bila namreč ustanovljena Kraljevina SHS.⁵⁴²

Z nastankom jugoslovanske države je nastopil Žerjavov politični zenit. Po Tavčarjevem političnem odhodu leta 1921 je Žerjav v dvajsetih letih postal nesporno prvi mož slovenske liberalne politike.⁵⁴³ Skupaj z drugimi

⁵⁴² O Žerjavovem delovanju med svetovno vojno in v novembru ter začetku decembra 1918 glej Klofáč, Spomini na Gregorja Žerjava, str. 243–249; Prepeluh, *Pripombe k naši prevratni dobi*, str. 82, 115–166, 153, 246; Spindler, Od majske deklaracije do Jugoslavije, str. 104, 106–112; Meštrovič, *Spomini*, str. 144, 148–149; Pleterski, *Prva odločitev*, str. 34, 40, 43, 111–113, 129, 138, 147, 159, 163–167, 194, 195, 213, 215, 216, 218–221, 228, 233, 244, 245, 246, 298; isti, *Šušteršič*, str. 392; Ude, *Slovenci in jugoslovanska skupnost*, str. 112, 153, 157, 165–166; Zečević, *SLS in jugoslovansko združjenje*, str. 48, 55, 84, 96, 103, 115, 120, 140, 142, 144, 148, 150, 162, 175, 179; isti, *Na zgodovinski prelomnici*, str. 51, 175; isti, *Prošlost i vreme*, str. 168, 189, 236, 379–380; Hribar, *Moji spomini*, 2, str. 251, 257; Ravnihar, *Mojega življenja pot*, str. 107–108, 132; 139–140; Tuma, *Iz mojega življenja*, str. 356–357, prav tam, Dušan Kermavner, »Urednikove dopolnitve«, str. 443–446, 458–466; Rahten, *Pozabljeni slovenski premier*, str. 202, 205; isti, Od aneksijske krize do Ženevskega sporazuma, str. 84, 88; Lipušček, *Ave Wilson*, str. 334, 351, 363, 364; Grdina, *Hribar*, str. 92–93, 97. – O svojem delovanju v omenjenem obdobju je Žerjav pisal tudi sam. Glej Žerjav, Ženevski pakt ali prvi december?, str. 674–676; isti, Ženevski pakt, str. 92–100.

⁵⁴³ O Tavčarjevem odhodu z mesta načelnika JDS glej Ravnihar, *Mojega življenja pot*, str. 148–149. Glej tudi Grdina, *Hribar*, str. 108. – Delovanje in politično zapuščino Ivana Tavčarja zanimivo ocenjuje Henrik Tuma, ki v svojih spominih o Tavčarju piše takole: »Vzemimo primer dr. Ivana Tavčarja. Ta se ni v svoji komodnosti in zaljubljenosti vase nikdar potrudil, da bi bil razumel in razvil volilno idejo liberalizma. Zato pravzaprav nikdar ni predstavljal kake politične ideje razen zgolj negativnega boja proti šarštvu. Liberalne napredne ideje pa med slovenskim ljudstvom sploh nikdar niso bile močna gonilna sila. Liberalizem je bil vezan na kapitalizem, slovensko ljudstvo pa je bilo v glavnem kmečko in delavsko ter brez kapitalizem, kajti srednji stanovi, prodajalničarji in obrtniki, se pač ne morejo šteti za kapitalistično silo. Tavčar se je opiral na te srednje sloje in zastopal njihove interese zaradi tega, ker so bili podstava njegove politične moči, ne pa zaradi kake ideje. Stremljenje po ekonomičnem položaju je bilo pri njem le prvotna gonilna sila. Ko pa ga je dosegel, je bila gonilna sila bolj samoljubje, zavest lastne osebnosti. Njegov literarni uspeh in njegov osebni nastop sta mu ustvarjala obilo simpatij med mladino in krogi, ki so se postavljali po robu vladanju duhovščine. Tavčar je bil pravi tip samozavestnega, krepkega Gorenjca. Prav zaradi tega svojega značaja se je toliko časa vzdrljal v svoji politični poziciji. Šušteršič ga je bil v kratki dobi desetletja (mišljeno je desetletje pred prvo svetovno vojno – op. J. P.) izpodrinil tako, da Tavčarjeva stranka ni imela skoraj nobene dejanske moči več, in ko je nastopila mlada liberalna struja pod vodstvom dr. Gregorja Žerjava, bi bil Tavčar politično povsem zatoni, ako se ne bi bil poravnal z mladim Žerjavom tako, da je temu prepustil politično vodstvo, sebi pa zavaroval le blesk političnega voditelja. Ta blesk je Tavčar znal iz egoističnega individualističnega motiva skrbno varovati in je z njim šel tudi v grob. Medtem ko je Šušteršič zapustil za seboj močno organizacijo slovenske ljudske stranke,

nepošteno ravnanje na gospodarskem oziroma bančnem področju. Pri zadnjem imamo v mislih znano afero Jadranske banke, ko se je spomladi 1922 izkazalo, da so »mladini« iz fonda, ki ga je banka dala JDS za plebiscitno propagando na Koroškem in za ustanovitev ljubljanske univerze, poneverili večmilijonsko vsoto v korist svojega strankinega krila. V afero je bil vpleten tudi Žerjav, čeprav je zatrjeval, da ima »čiste roke«. ⁵⁴⁵ Sicer pa je bil Žerjav gospodarsko precej podjeten. Sredi dvajsetih let mu je uspelo, da je njegova politična skupina od Tavčarjevih dedičev odkupila eno od tehnično najmodernejših tiskarskih podjetij v Sloveniji, Narodno tiskarno. ⁵⁴⁶ Ob tem, ko je bil eden najmočnejših delničarjev Narodne tiskarne, ⁵⁴⁷ je bil tudi član upravnega sveta Delniške tiskarne in Jugografike v Ljubljani ter član vodstva sprva zelo močne Slavenske banke v Zagrebu. Bil je tudi predsednik Društva za zgradbo društvenih domov in član vodstev Zveze kulturnih društev in Akademskega kolegija. ⁵⁴⁸ Poleg tega je bil leta 1920 ob Albertu Kramerju soustanovitelj novega političnega dnevnika Jutro, ki je že kmalu po začetku izhajanja postal vodilni slovenski liberalni časopis v prvi jugoslovanski državi.

Žerjav je slovensko politiko v dvajsetih letih oblikoval na vrsti visokih položajev v Ljubljani in Beogradu. Od januarja do novembra 1919 je bil podpredsednik Deželne vlade za Slovenijo, nato do februarja 1920 njen predsednik, od avgusta do decembra 1920 pa v Deželni vladi še poverjenik za pravosodje. ⁵⁴⁹ Leta 1922 je

⁵⁴⁵ *Jutro*, 3. 6. 1922, Gregor Žerjav, uvodnik z dne 2. junija. – O aferi Jadranske banke glej Mikuž, *Razvoj slovenskih političnih strank*, str. 127; isti, *Slovenci v stari Jugoslaviji*, str. 227; Stiplovšek, *Razmah strokovnega-sindikalnega gibanja*, str. 357–358; Zečević, *Na zgodovinski prelomnici*, str. 89; Ravnihar, *Mojega življenja pot*, str. 150–153. O Žerjavovem vprašljivem gospodarskem poslovanju, ki naj bi, kot je opozarjala VLS, dišalo »po korupciji«, glej tudi *Sejni zapisniki NV SHS in DVS*, 2, str. 174–176.

⁵⁴⁶ Ravnihar, *Mojega življenja pot*, str. 163–164, 167–168; Reisp, *Narodna Tiskarna*, str. 307.

⁵⁴⁷ Ravnihar, *Mojega življenja pot*, str. 167.

⁵⁴⁸ *Jutro*, 28. 6. 1929, Osmrtnica Delniške tiskarne v Ljubljani; Kresal, *Slavenska banka*, str. 127; Prunk, *Žerjav*, str. 958.

⁵⁴⁹ V okviru delovanja DVS je Žerjav posvetil opazno pozornost obravnavi vprašanja severne meje ter položaja na Koroškem in Štajerskem, odnosom z Nemško Avstrijo in dogajanjem na mirovni konferenci v Parizu. – *Sejni zapisniki NV SHS in DVS*, 1, str. 299, 316, 360–361; *Sejni zapisniki NV SHS in DVS*, 2, str. 236–237, 261–263; *Sejni zapisniki NV SHS in DVS*, 3, str. 156–158, 192, 207, 208, 217, 218.

*Karikatura Gregorja Žerjava (»Dr. Cekin«), s katero je Slovenec leta 1924 opozarjal na Žerjavovo javno podobo, ki je med drugim izhajala iz očitkov o njegovi vpletenosti v različne dvomljive gospodarske in bančne posle.
(Slovenec, 27. 9. 1924)*

prevzel tudi vodenje organizacije vsedržavne JDS za ljubljansko oblast. Poleg tega je bil v letih 1920–1923 poslanec Ustavodajne, Zakonodajne in nato Narodne skupščine Kraljevine SHS. Poslanec v Narodni skupščini je bil še v letih 1925–1929. Bil je tudi član jugoslovanske vlade. Od novembra 1924 do julija 1925 je v Pašić-Pribičevićevi vladi opravljal dolžnost ministra za gozdove in rudnike ter kratek čas tudi ministra za pravosodje.

Žerjav je na omenjenih dolžnostih dosledno zagovarjal svoje idejno in narodnopolitično prepričanje ter dejavno nastopal v reševanju gospodarskih vprašanj. Tako je na seji DVS 27. oktobra 1919 zahteval, da je treba brez popuščanja onemogočiti širjenje komunističnih idej v Trbovljah in preprečiti izbruh morebitne stavke. »Naša skupna naloga sedaj«, je dejal, je »pokazati energično državno avtoriteto, da ne bo izbruhnila splošna stavka v premogokopih ali celo po vseh tovarnah, dočim mora socijalistična stranka, v kateri je večina delavcev zastopanih, iti vladi na roko, ker gre za ohranitev reda, da bi se res delalo; potem se ne ustrašimo nobenih posledic, da nastopimo proti (...) komunistom, če treba z intervencijo vojaštva, če se kaj zgodi naj se razglasi preki

sod«. ⁵⁵⁰ S takim stališčem se je povsem ujemala njegova kasnejša izjava, ko je kot predsednik DVS 7. januarja 1920 v ljubljanskih zaporih obiskal enega najvidnejših snovalcev komunistične organizacije na Slovenskem, ing. Dragotina Gustinčiča. V razgovoru z njim mu je dejal: »V svoji državi ne morem trpeti nereda!«⁵⁵¹ Tako so njegovo ravnanje ocenili tudi v levem krilu JSDS, ko so na zaupniškem zboru ljubljanske krajevne organizacije JSDS 31. januarja 1920 poudarili, da je DVS »od prevrata sem vedno bolj omejevala politične svoboščine v Sloveniji. Ta reakcionarna smer je dosegla svoj vrhunec pod deželnim predsedstvom dr. Žerjava.«⁵⁵² Ob tem velja še omeniti, da je bil Žerjav eden od političnih pokroviteljev slovenskega dela Orjune. Delovanje Orjune, ki je v spominski literaturi dobila celo oznako »Žerjavova garda«, ⁵⁵³ je bilo namenjeno obrambi unitarnocentralističnega značaja jugoslovanske države, obenem pa je bilo ostro usmerjeno proti revolucionarnemu delavskemu gibanju oziroma komunistom. To je zelo jasno pokazal spopad med Orjuno in komunisti 1. junija 1924 v Trbovljah. Liberalci so v posameznih primerih Orjuno uporabili tudi proti SLS.⁵⁵⁴

Še bolj kot komunizmu pa je Žerjav nasprotoval političnemu katolicizmu. Pri tem so mu, kot je ob njegovi smrti verjetno upravičeno zapisalo Jutro, »bridko krivico (...) delali oni, ki so ga proglašali za nasprotnika vere in cerkve!«⁵⁵⁵ Po Jutru je Žerjav imel »globoko razumevanje za globoko vernost širokih vrst našega ljudstva in najsrčnejša želja mu je bila, da bi duhovščina, zapustivši vrste borbenege klerikalnega strankarstva, mogla posvetiti svoje moči vzvišenim nalogam svojega poklica ter po-

⁵⁵⁰ *Sejni zapisniki NV SHS in DVS*, 2, str. 400. Glej tudi Mikuš, *Slovenci v stari Jugoslaviji*, str. 153; Klopčič, *Velika razmejitev*, str. 25–26; Stuplovšek, *Razmah strokovnega-sindikalnega gibanja*, str. 611–612.

⁵⁵¹ B SAZU, Gustinčič, *Spomini*, 2, str. 93.

⁵⁵² *Viri za zgodovino KSS*, str. 47.

⁵⁵³ Ravnihar, *Mojega življenja pot*, str. 166.

⁵⁵⁴ Perovšek, *Liberalizem in vprašanje slovenstva*, str. 255; isti, Orjuna, str. 157–158; *Slovenska novejša zgodovina*, 1, str. 263, 274–276, 283.

⁵⁵⁵ *Jutro*, 28. 6. 1929, Gregor Žerjav umrl. – V tej zvezi je zanimiv podatek iz dnevnika škofa Jegliča, ki je vanj konec oktobra 1918 zapisal: »Sinoči (28. 10. 1918 – op. J. P.) sem tudi zvedel, da je duša JDS dr. Žerjav popolen ateist.« (SI AS 1871, Jegličev dnevnik, 29. 10. 1918)

magati, da se narodu vrne notranji mir«. ⁵⁵⁶ A v boju proti mogočni katoliški organiziranosti na vseh področjih posameznikovega in narodovega življenja, ⁵⁵⁷ to je, kot je zapisal Vladimir Ravnihar, v boju Davida proti Goljatu, je »neučakan (...) postal oskosrčen anti-klerikalni fanatik, ki mu niso bila nobena sredstva preslaba, da bi rušil sovražno trdnjavo. Pomagal naj bi Beograd, pa ni pomislil, da je s tem pri našem ljudstvu zasovražil sam Beograd in dosegel prav nasprotni učinek«. ⁵⁵⁸ Žerjav je tako postal ujetnik svojega kulturnobojnega prepričanja, ki ga je že leta 1920 poudaril takole: »Želja klerikalizma«, ki ga vodi »šef v italijanskem Rimu«, je v kulturnem pogledu zagospodovati Slovincem, zato ga bodo demokrati »preganjalij, dokler ga ne preženemo iz Jugoslavije«. ⁵⁵⁹ V tem smislu je obtoževal škofa Jegliča, da se vmešava v politiko, in tako dokazoval klerikalnost SLS, očital Cerkvi, da si želi podrediti šolo, nastopal proti zasebnemu (cerkvenemu) šolstvu in zagovarjal neobvezno poučevanje verouka le v osnovnih šolah. ⁵⁶⁰ Najbolj ostro pa je nastopil proti duhovščini in SLS leta 1921, ko so v Ustavodajni skupščini obravnavali vprašanje kanceliparagrafa. Kot smo videli, si je za politično omejitev katoliškega gibanja prizadeval tudi v vprašanju ženske volilne pravice.

Poleg idejnopolitičnih vprašanj je Žerjav obravnaval tudi socialne in gospodarske probleme. Zavzel se je za omilitev razrednih in stanovskih bojev, ki naj bi jo dose-

⁵⁵⁶ *Jutro*, 28. 6. 1929, Gregor Žerjav umrl.

⁵⁵⁷ Bergant, *Slovenski klasični liberalizem*, str. 153.

⁵⁵⁸ Ravnihar, *Mojega življenja pot*, str. 193, 194. – Zgoraj omenjeni ozkosrčni odnos do političnega katolicizma in njegovih, četudi nekdanjih nosilcev je Žerjav pokazal leta 1922, ko je kralju Aleksandru I. Karadorđeviću osebno predlagal, naj nekdanjemu dolgoletnemu načelniku VLS in kranjskemu deželnemu glavarju Ivanu Šusteršiču ne dovoli vrnitve v domovino. Šusteršič je domovino zapustil ob razpadu avstrijske oblasti konec oktobra 1918. Kralj Aleksander je Žerjavov predlog zavrnil in Šusteršiču omogočil povratek iz tujine. (Pleterski, *Šusteršič*, str. 464. Glej tudi Mikuz, *Slovinci v stari Jugoslaviji*, str. 241)

⁵⁵⁹ *Jutro*, 27. 11. 1920, Apel mlajšim volilcem, 22. 10. 1920, Volilni program Jugoslov. dem. stranke : govor dr. G. Žerjava na seji izvrševalnega odbora JDS dne 21. oktobra 1920 v Ljubljani. Žerjav je ob tem še dejal: »Ker more (klerikalizem – op. J. P.) le katoliški del naroda organizirati, je že sam po sebi nujno separatističen, zato ga je treba v interesu države zatreti.« (*Jutro*, 22. 10. 1920, Volilni program Jugoslov. dem. stranke : govor dr. G. Žerjava na seji izvrševalnega odbora JDS dne 21. oktobra 1920 v Ljubljani) Kasneje, leta 1925, pa je poudaril, da je klerikalizem državno vprašanje številka ena in da bodo šele z njegovim uničenjem Slovinci tudi na znotraj svobodni. (Mikuz, *Slovinci v stari Jugoslaviji*, str. 303)

⁵⁶⁰ Dolenc E., *Kulturni boj*, str. 133, 206, 151, 187.

gli z združevanjem duševnih in ročnih delavcev po stanovskih interesih. Ti naj bi nato prek svojih zbornic volili drugi parlamentarni dom, namenjen obravnavi gospodarskih vprašanj. Ob tem je odločno zagovarjal pravico do zasebne lastnine. Omejili bi jo lahko le s posebnimi zakoni, ko bi to zahtevali močni in po drugi poti nedosegljivi javni interesi. Podržavljenje podjetij in njihov prehod v last krajevne samouprave je Žerjav podpiral ob pogoju, »da bo državni aparat produciral ravno toliko in tako ceno kakor zasebni. Eksperimente z nezmožnim aparatom odklanjamo.« Obravnaval je tudi vprašanje pravice do dela, ki je pravica vseh, z vsemi iz nje izhajajočimi zagotovili ob bolezni, starosti in nezgodi. Mezdne spore v industriji naj bi reševala posebej za to uvedena razsodišča. Žerjav je zagovarjal pravico do osemurnega delavnika v industrijski proizvodnji, daljši delovni čas pa je podpiral v primerih, če bi delavec želel delati več. Zgolj osemurni delovnik v malih obratih je odklanjal. Po njegovi oceni bi vodil »v čudovite nezmiselne posledice«. Zato naj bi posebne komisije, s sodelovanjem prizadetih pod vodstvom državnih funkcionarjev, določile, kateri od teh obratov smiselno sodijo pod osemurni delovni čas. »Tak kompromis bo rešil 8-urnik utemeljene opozicije in ustreženo bo obrtnikom.« Žerjav je v kmetijstvu podpiral agrarno reformo, a nasprotoval razdrobitvi zemlje. Njegov ideal v vprašanju zemljiške lastnine je bila kmečka družina, ki dostojno shaja na zaokroženem posestvu. V zvezi s socialnogospodarsko problematiko je spregovoril tudi o vprašanju vrednotenja dela. Poudaril je, da »ne moremo dovolj odločno odkloniti zahteve komunistov, naj se vse delo brez ozira na izobrazbo, na izvežbanost, na riziko, na sposobnost delavca *enako plačuje*. Tako načelo bi uničilo vse veselje do napredka.« Na tej podlagi je nedvoumno zavrnil komunistično revolucionarno razredno stališče. Vprašal je namreč, »kam bi prišli v agrarni Jugoslaviji pod diktaturo neznatne manjine industrijskega proletarijata?« Menil je, da nikamor, saj je »Marxov ideal na vladi (...) v Jugoslaviji nemogoč«. Zato ga morajo tisti, ki mu sledijo, »pustiti doma«. ⁵⁶¹

⁵⁶¹ *Jutro*, 22. 10. 1920, Volilni program Jugoslov. dem. stranke : govor dr. G. Žerjava na seji izvrševalnega odbora JDS dne 21. oktobra 1920 v Ljubljani.

Pri reševanju gospodarskih vprašanj je bil Žerjav najbolj dejaven kot minister za gozdove in rudnike. Izdal je zakon o komercializaciji gozdnega gospodarstva, izgradil gozdarsko administracijo in pripravljaval združitve celotne lesne industrije v rokah države. Podpiral je pogozdovanje krasa in drugih goličav in na tem področju zagotavljal kredite. Postavil je tudi prve temelje metalurški industriji, in sicer tako, da je gozdni veleindustriji Dobrlin-Drvar naložil, naj odkupi vse delnice železarne v Zenici in jih odstopi Generalni rudarski direkciji v Beogradu.⁵⁶²

Nedvomno najvidnejši pečat, ki ga je Žerjav vtisnil v slovensko zgodovino 20. stoletja, pa je bilo njegovo brezpogojno zavzemanje za uveljavitev jugoslovanske narodne in državne enotnosti.⁵⁶³ Za uveljavitev omenjenih načel se je odločno zavzel že v okviru delovanja DVS in nato v Ustavodajni skupščini Kraljevine SHS, po sprejetju Vidovdanske ustave pa ju je branil z vsemi močmi. V tistem času so se skrajno zaostrila dotedanja nasprotja med avtonomisti in centralisti v jugoslovanski državi. Avtonomisti oziroma federalisti so na podlagi poudarjanja mnogonacionalnega značaja Kraljevine SHS zahtevali revizijo ustave in avtonomistično-federalistično državnoopravno preoblikovanje jugoslovanske skupnosti, centralisti pa so take zahteve pobijali in trdno vztrajali pri jugoslovanskem unitarizmu in centralizmu. Na Slovenskem je ta boj z vso močjo potekal med najmočnejšo avtonomistično silo SLS in JDS/SDS. SLS je poudarjala slovensko narodno individualnost in zahtevala vzpostavitev avtonomne Slovenije z lastnim parlamentom in vlado, JDS/SDS pa je dosledno zagovarjala načelo jugoslovanske narodne in državne enotnosti. Najbolj značilne poudarke v tem boju je z liberalne strani dal Gregor

⁵⁶² Prunk, Žerjav, str. 958.

⁵⁶³ Kar zadeva narodno problematiko, lahko opozorimo še na Žerjavovo skrb za usodo Slovencev, ki so po prvi svetovni vojni ostali zunaj meja Kraljevine SHS. Na podlagi svojega prepoznavnega unitarističnega in centralističnega stališča se je zavzemal za njihovo enotno kulturno in gospodarsko življenje s Slovenci v jugoslovanski državi, v Narodni skupščini pa je vložil interpelacijo zaradi napada tržaških fašistov na uredništvo in tiskarno slovenskega časopisa *Edinost*, 5. 11. 1925. Fašisti so ob tej priložnosti razdejali tudi upravne prostore ter urad Političnega društva *Edinost*. (*Jutro*, 22. 10. 1920, Volilni program Jugoslov. dem. stranke : govor dr. G. Žerjava na seji izvrševalnega odbora JDS dne 21. oktobra 1920 v Ljubljani; Kacin-Wohinz, *Narodnoobrambno gibanje*, 2, str. 433–434)

Žerjav. Nepopustljivo je vztrajal, da je »temeljna ideja ustave (...) garancija državnega in narodnega jedinstva«, zato pomenijo zahteve po federalizmu ali avtonomizmu »boj zoper državo (...). To stremljenje«, je opozoril, pa »zadene na naš neizprosni odpor. V tem vprašanju ni kompromisa. Državno jedinstvo je res *judicata* (pravno veljavna odločitev – op. J. P.). Zoper to sodbo ni priziva. Kdor tega ne vidi, si mora razbiti glavo na železnem oklepu naše volje, da ničesar ne storimo, kar bi moglo ogroziti obstoj države, olajšati njen razpad in pospeševati centrifugalne elemente. V interesu svoje ohranitve mora država storiti vse, da se oslabi, kar nas deli.« Zato »boj proti državnemu in narodnemu jedinstvu smatramo za boj proti obstoju države. Naša država nima eksistenčne upravičenosti,« je nadaljeval, »ako se ne priznava in noče narodnega jedinstva. Centrifugalne sile, podedovane iz naše žalostne zgodovine, če bi dobile sankcijo v federativni obliki, bi bile ne le petrificirane, ampak opasno pomnožene, ker bi se tako rekoč službeno gojile iz umetnih centrov. Primerjati v tem opisu Jugoslavijo s Švico, Nemčijo, Veliko Britanijo ali celo Zedinjenimi državami, je, milo rečeno, deplasirano, kakor niti mi ne želimo ravnati se po kopitu Francije ali Italije. Narod, ki se iz stoletne razkovanosti šele zopet zbira, na izloženem ozemlju sredi sosedov, ki mu strežejo po življenju in jim je vsaka razpoka dobrodošla pomočnica, v prvih generacijah svobode absolutno potrebuje strumnejšo obliko države. Vse ono, kar je zdravega v odporu zoper centralizem, dosežemo lahko na drug način, ki ne ogroža državnega obstoja in prevajanja Slovencev, Hrvatov in Srbov v jugoslovenski nacionalizem.« – »Gre za vse«, je poudaril Žerjav. »Zmaga federalistov bi bila začetek konca (...). Kakor se je v svetovnem konfliktu razdelila Evropa v dva jasna tabora in so tudi neodrejeni in oportunisti morali pokazati barvo, tako kličemo tudi mi upravičeno: *Kdor ni z nami, je proti nam!*«⁵⁶⁴

Žerjav se je zelo jasno opredelil tudi v vprašanju jugoslovanske nacionalne enotnosti. Kot je dejal na zboru zaupnikov JDS 3. februarja 1924 v Ljubljani, je bil namreč cilj slovenskih liberalcev, povezanih v JDS,

⁵⁶⁴ *Jutro*, 19. 4. 1924, Gregor Žerjav, Državna fronta.

*Gregor Žerjav okoli leta 1918
(Fabjančič, Ljubljanska kronika, str. 74)*

»slovenski del naroda prevesti v jugoslovenstvo, na danih uspehih našega kulturnega in gospodarskega dela graditi naprej v smeri čim večje združitve, udejestvovati organizatorne slovenske sposobnosti v vseh delih naroda, da zrastemo v nerazdvojno jugoslovensko celoto, združiti vse ustvarjajoče sile med Slovenci v to akcijo, to je želja slovenske demokracije. S tem bi bil za Slovence problem malega naroda povoljno rešen.«⁵⁶⁵ Ob tem pa je treba pripomniti, da se liberalni unitaristi, med njimi tudi Žerjav (konkretno v vprašanju jezika, ki je na Slovenskem imelo izreden narodnopolitični pomen), spričo svojih strankarskih interesov v boju za oblast pri praktičnem političnem delovanju niso vedno upali zagovarjati svojih zamisli o jugoslovanski narodni enotnosti.⁵⁶⁶ To je pokazala t. i. afera Kulovec, ki je izbruhnila sredi maja 1926, ko je glavni tajnik SLS in njen poslanec v Narodni

⁵⁶⁵ *Jutro*, 5. 2. 1924, Jugoslovenska demokracija na pohodu : veličasten zbor zaupnikov JDS v Ljubljani. – O Žerjavovih unitarističnih in centralističnih pogledih po letu 1921 glej še Perovšek, *Liberalizem in vprašanje slovenstva*, str. 259.

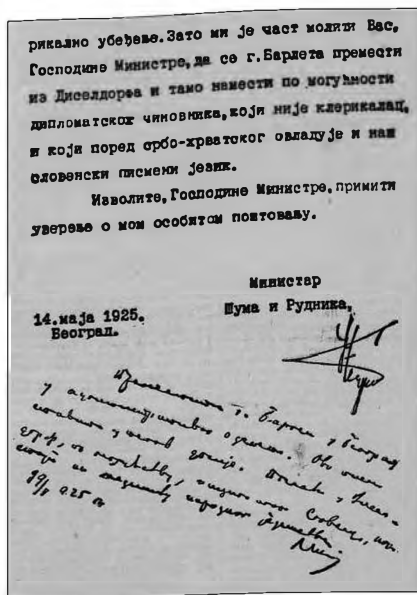
⁵⁶⁶ Prim. Zečević, *Na zgodovinski prelomnici*, str. 242.

skupščini Kraljevine SHS, dr. Fran Kulovec, v Slovincu objavil članek, v katerem je trdil, da je Žerjav leta 1925 v pismu zunanjemu ministru dr. Momčilu Ninčiču za srbohrvaščino uporabljal izraz *jezik*, medtem ko naj bi slovenščino imel le za njen *dialekt*.⁵⁶⁷ Liberalno Jutro in Žerjav sta Kulovčevo trditev ostro zavrnila in opozarjala, da je pismo, ki ga je Kulovec objavil v Slovincu, ponaredek. Jutro je objavilo tudi posnetek izvirnega Žerjavovega pisma Ninčiču, iz katerega je bilo razvidno, da je Žerjav v njem uporabil izraz *slovenski pismeni jezik* in ne *dialekt*, v dokaz svojih trditev pa sta Žerjav in Jutro podala še več drugih precej odločnih pojasnil.⁵⁶⁸

Razen v zgoraj navedenem primeru je Žerjav unitaristično in centralistično načelo podpiral tudi v drugi polovici dvajsetih let. To je bilo obdobje, ko je vsedrjavna unitaristična SDS, potem ko po letu 1925 za vladačo velikosrbsko Narodno radikalno stranko ni bila več zanimiva kot vladni koalicijski partner, prešla v ideološki obračun z radikalno politiko. SDS je obračun z njo najprej zasnovala na dosledni obrambi načela nacionalne enotnosti. Na podlagi jugoslovanstva, ki pomeni enakopravnost vseh treh »plemen« enotnega naroda, je nastopala proti velikosrbskemu hegemonizmu, ki se mu je obenem uprla tudi z ostro kritiko nedemokratskih razmer v državi. To je SDS in njenega voditelja Svetozarja Pribičevića slednjič privedlo v politično zvezo z nekdanjo najhujšo politično nasprotnico, federalistično Hrvaško kmečko stranko (HKS), s katero je 11. novembra 1927 oblikovala nov jugoslovanski politični subjekt – Kmečko demokratsko koalicijo (KDK). Glavni cilj KDK je bil zrušiti velikosrbski radikalski državno strankarski monopol in vzpostaviti demokratični sistem vladanja. Poleg tega je zahtevala enakopravnost zahodnega, t. i. prečanskega dela države, z vzhodnim na vseh področjih

⁵⁶⁷ *Slovenec*, 13. 5. 1926, Kulovec[, Fran], Fotografija dr. Gregorja Žerjava.

⁵⁶⁸ *Jutro*, 13. 6. 1926, uvodnik z dne 12. junija, prav tam, Razkrinkani klerikalni falzifikatorji, 16. 6. 1926, Ali je faksimile Žerjavovega pisma falzifikat?, 17. 6. 1926, Žerjavovo pismo v kovačnici klerikalnih falzifikatorjev, 18. 6. 1926, Klerikalni falzifikatorji na popolnem umiku, prav tam, [Žerjav, Gregor (G. Ž.)], Moj epilog k aferi Kulovec, 19. 6. 1926, Ninčič in Pribičević postavila klerikalce na laž, 20. 6. 1926, uvodnik z dne 19. junija, 25. 6. 1926, G. Kulovec, Vi nesramno lažete! Tožite nas!, prav tam, Koroščeva vlada proglasila slovenščino za »dialekt«, 27. 6. 1926, Politične beležke. *Klerikalci in »slovenački dialekt«*.

Zaključni del pisma ministra za gozdove in rudnike Gregorja Žerjava ministru za zunanje zadeve Momčilu Ninčiču z dne 14. 5. 1925, ki ga je leta 1926 v » aferi Kulovec« objavilo Jutro. (Jutro, 13. 6. 1926)

javnega življenja, medtem ko je državnopravna vprašanja pustila ob strani.⁵⁶⁹

SDS je v okviru KDK zagovarjala jugoslovanski unitaristični in centralistični program do sredine leta 1928, ko je pripadnik NRS Puniša Račić 20. junija 1928 v Narodni skupščini streljal na predstavnike HKS in njene ga predsednika Stjepana Radića, ki je 8. avgusta 1928 zaradi dobljenih ran umrl. Po tem zločinu je prvak SDS Pribičević začel priznavati narodnostni dejavnik v jugoslovanski politični stvarnosti in opustil centralistično stališče.⁵⁷⁰ Temu premiku v stranki in narodnopolitičnih pogledih njenega voditelja pa ni sledil Žerjav, ki je pripadal unitarističnemu krilu SDS. Kljub sicer ostrim ob-

⁵⁶⁹ O tem glej podrobneje Perovšek, *Liberalizem in vprašanje slovenstva*, str. 258–263.

⁵⁷⁰ Prav tam, str. 264, 265.

sodbam velikosrbske politike⁵⁷¹ boju z njo ni pripisoval narodnostnega pomena. Skladno s prizadevanjem za izboljšanje »ljubljene unitaristične naše države«⁵⁷² je vprašanje nadvladovanja ali enakopravnosti v jugoslovanski državi pojasnil takole: »Lahko bi se reklo, da je hegemonist oni, ki hoče živeti na račun dela drugih«. Vendar pa »ne gre tukaj samo za davke, za njihovo izenačenje. Gre za kruh, za zaposlitev, za pravično razdelitev denarja, ki ga izdaja država. Gre za način, kako se davki pobirajo. Gre za denar, ki je zbran v Državni hipotekarni banki, v Obrtni in Narodni banki, za kmetijske kredite. Povsod tukaj vidimo, kako se državni kredit poklanja samo nekaterim pokrajinam na škodo drugih. To vse skupaj je hegemonija«. Onemogočiti jo pa je »glavna naloga KDK, je glavni cilj revizije ustave. Nova ustava naj garantira, da nikomur ne more priti misel na hegemonijo«.⁵⁷³

Z gornjimi besedami je Žerjav dokazal, da narodno vprašanje v Jugoslaviji zanj ni obstajalo in da ne bo podprl stališča, ki bi terjalo, da se reši slovenski nacionalni problem. Zanj je bila namreč bistvena enotnost jugoslovanske države. To je s precej civilnega poguma in tudi v korist Slovenije dokazal, ko je 11. julija 1928 z izjavo, naj raje abdicira, v pogovoru s kraljem Aleksandrom I. Karađorđevićem zavnil njegovo zamisel, da bi zaradi hude politične krize, v kateri je bila po skupščinskem atentatu jugoslovanska država, iz nje izločili Hrvaško in Slovenijo.⁵⁷⁴ Ostal je dosleden centralist in unitarist. To vidimo iz njegove zabeležke, napisane 22.

⁵⁷¹ Svojo obsodbo velikosrbske politike je Žerjav izrazil s poudarkom, da bodo v boju s srbskimi političnimi in civilizacijskimi vodili zmagale »ideje in kultura zapada, kajti ni še v historiji primera, da bi v upravi in gospodarstvu orient bil komu vzornik«. Zato je pozival, »naj bratje Srbijanci vsaj v upravi odpro duri Evropi in zapadu in nam ne vsiljujejo svojega sistema uprave in civilizatoričnega dela«. (*Jutro*, 7. 4. 1928, Gregor Žerjav, uvodnik z dne 7. aprila, 15. 4. 1928, Gregor Žerjav, uvodnik z dne 14. aprila)

⁵⁷² *Jutro*, 15. 4. 1928, Gregor Žerjav, uvodnik z dne 14. aprila.

⁵⁷³ *Jutro*, 30. 10. 1928, Krasna manifestacija KDK v Celju.

⁵⁷⁴ Pribičević, *Diktatura kralja Aleksandra* (1952), str. 91–92; *Slovenska novejša zgodovina*, 1, str. 317–318. – Kot zanimivost opozarjam, da Branislav Gligorijević, avtor obsežne monografije o kralju Aleksandru I. Karađorđeviću, v tistem delu svojega besedila, v katerem obravnava obdobje od skupščinskega atentata do uvedbe kraljeve diktature 6. 1. 1929, omenjenega Žerjavovega stališča ne navaja. (Glej Gligorijević, *Kralj Aleksandar Karađorđević*, 2, str. 301–360) Morda ga ne navaja zato, ker je vir, po katerem se v zgodovinske literaturi opozarja na Žerjavovo ravnanje na avdenci pri kralju Aleksandru, v tej opombi navedena Pribičevićeva knjiga, ki jo avtor označuje za pamfletistično. (Glej prav tam, str. 319)

februarja 1929, dobre štiri mesece pred njegovo smrtjo. V njej omenja svoj nedavni razgovor z enim od prvakov Davidovičeve Demokratske stranke, Milanom Grolom. Grol in Žerjav sta v vprašanju državne ureditve oblikovala naslednje stališče: »Federalisti naj ne pričakujejo, da bomo količkaj storili proti jedinstvu države.«⁵⁷⁵ Tako stališče, oblikovano po uvedbi osebne diktature kralja Aleksandra, je Žerjav ponovno poudaril tri tedne kasneje, ko je 15. marca 1929 v pismu dolgoletnemu poslancu vsedržavne JDS/SDS in večkratnemu ministru dr. Hinku Krizmanu ocenil tedanje razmere v državi. »Ja nisam nikakav defetista ali nisam ni fantasta,« je zapisal, »da ne vidim, da se ovaj režim ne može brzo likvidirati. Pošto sporazum odozdo nije moguć, ima samo troje: restitutio in integrum (postavitev v prejšnje stanje – op. J. P.) (pakao koga niko ne želi osim senilnih radikala), produženje sa odlaganjem svakog rešavanja, produženje sa oktroiranim rešenjem glavnog problema, koji ide u susret anticentralističnim silama do skrajnosti, ki jo može riskirati Država, in nato redemokratizacija na novim temeljima. Sve tri solucije su moguće, jest, ali prva samo nasilno. Obe druge dve proriču, da će režim trajati dugo. Nema spoljne sile, koja Jugoslaviju gura, da se problem brzo reši. (...) Mi moramo čvrsto natrag na čisto jugoslov. bazu.«⁵⁷⁶

Na gornje misli so se navezovala tudi t. i. Žerjavova ustavna načela, ki jih je v vprašanju državne ureditve tik pred smrtjo, iz bolniške postelje, narekoval Jutrovetmu uredniku Stanku Virantu. Žerjavova »ustavna načela«, ki jih je pripravil na podlagi sklepa konference članov izvršnega odbora nekdanje Kmečke demokratske koalicije 5. in 6. maja 1929 na Bledu,⁵⁷⁷ so poudar-

⁵⁷⁵ SI AS 1655, Korespondenca 1918–1929.

⁵⁷⁶ AJ, 84–1–2, pismo Žerjava z dne 15. 3. 1929. Kar zadeva vprašanje trdnosti šestojanuarskega režima, je Žerjav teden dni pred navedenim pismom Krizmanu napisal tudi naslednje: »Režim pokazuje sve znakovne stabilnosti.« (Prav tam, pismo Žerjava z dne 8. 3. 1929)

⁵⁷⁷ Konference, ki se je sestala na pobudo Gregorja Žerjava, so se udeležili dr. Srdjan Budisavljevič, dr. Juraj Demetrovič, Albert Kramer, dr. Svetislav Popović, Većeslav Vilder in Gregor Žerjav. Zbrani so z vso ostrino poudarili, da bo ena od glavnih nosilk KDK, nekdanja unitaristična in centralistična vsedržavna Samostojna demokratska stranka, v političnem prostoru, ki ga je pred uvedbo kraljeve diktature obsegala KDK, za vsako ceno branila načelo nacionalne enotnosti. »Z oziroma na dejstvo, da je bila vidovdanska ustava ukinjena je bilo na tej konferenci [tudi] sklenjeno,

jala, da je »za konsolidacijo in sigurnost naše države in nacije (...) unitarizem potreben, ravno tako nam pa izkustvo dokazuje škodljivost centralizma. Potrebna je decentralizacija z večjimi edinicami za državno upravo in samoupravo. Pri tem se ne smejo prezreti posledice zgodovinske tradicije, upravna kontinuiteta ter drugi faktorji preteklosti in sedanjosti. Potrebni so ukrepi, da se ustvari in zagotovi občutek ravnopravnosti vseh delov naroda. Vse pa tako, da ne bo ogroženo edinstvo suverenosti in da se ne stavijo zapreke duhovnemu zedinjenju naroda.«⁵⁷⁸

Žerjav je s svojo narodnopolitično držo in delovanjem prepričal okoli desetino slovenskih ljudi.⁵⁷⁹ Slovenski narod, ki je moral že kmalu po tem, ko se je otresel nemškega političnega pritiska, v unitaristični in centralistični jugoslovanski državi ponovno v boj za svojo narodno emancipacijo, je namreč v tem boju poglobil zavest o svoji etnični, kulturni in politični entiteti in se odločil ohraniti in učvrstiti svojo narodno individu-

da se pripravi načelni projekt nove ustave, za katerega bi naj potem SDS skušala pridobiti svoje zaveznike v KDK in ki bi ga zastopala, kadar bi se pričele priprave za novo ustavno stanje. Projekt naj bi bil izdelan na temeljnem principu narodnega in državnega edinstva in na načelu čim bolj dalekosežne decentralizacije.« (*Jutro*, 31. 10. 1937, Razprave o zagrebškem sporazumu.) Podrobneje glej o KDK, ki je delovala v letih 1927–1929, ter narodnopolitičnih in državnopravnih pogledih, oblikovanih v njenem okviru, v Perovšek, *Liberalizem in vprašanje slovenstva*, str. 260–268.

⁵⁷⁸ *Jutro*, 31. 10. 1937, Razprave o zagrebškem sporazumu. – *Jutro* je ob tej priložnosti dodalo, da je »dr. Žerjav (...) smatral, da je federativni sistem za naš narod nevaren, videl pa je tudi v širokih samoupravah nedostatke. Zato je skušal najti kombinacijo, v kateri bi se državna oblast in samouprava tako spopolnjevali, da bi v največji meri zadovoljili na eni strani zahtevo po enotni državni volji, na drugi pa zahtevo pokrajini, da enakopravno sodelujejo na skupni njeni, dočim na svoji sami gospodarijo. To kombinacijo je videl dr. Žerjav v skupni organizaciji državne in samoupravne oblasti, v veliki pokrajini, ki bi imela svoj vsabor; z zakonodajno oblastjo v vseh samoupravnih zadevah, ali bi preko tega sabora vršila tudi posvetovalno, kontrolno in sodelovalno kompetenco v državni upravi. Pokrajinske zakone bi moral ravno tako sankcionirati kralj, kakor državne, s čimer bi bila zajamčena istosmernost celokupnega razvoja v državi. Edinstvo države bi bilo osigurano tudi z uvedbo ustavnega načela, da je državni zakon močnejši od deželnega.« (Prav tam)

⁵⁷⁹ JDS/SDS je na volitvah v Ustavodajno skupščino Kraljevine SHS 28. 11. 1920 na Slovenskem dobila 7,76 % glasov, na volitvah v Narodno skupščino Kraljevine SHS 18. 3. 1923 8,2 % glasov, na nadaljnjih volitvah v beograjsko skupščino 8. 2. 1925 in 11. 9. 1927 12,66 % oziroma 15,49 % glasov, na volitvah v oblastno skupščino ljubljanske in oblastno skupščino mariborske oblasti 23. 1. 1927 pa v volilni povezavi z NSS 11,53 % oziroma 7,41 % glasov. V povprečju je na omenjenih volitvah dobila 10,51 % glasov. – *Slovenska novejša zgodovina*, 1, str. 239, 268, 283, 303; odstotek glasov SDS na volitvah v oblastni skupščini ljubljanske in mariborske oblasti je izračunan na podlagi podatkov v Stiplovšek, *Slovenski parlamentarizem 1927–1929*, str. 106.

alnost ter si zagotoviti nemoten nacionalni in kulturni razvoj. To je dokazovala avtonomistično-federalistična narodna usmeritev, ki je na Slovenskem že na skupščinskih volitvah leta 1923 dobila večinsko podporo in je vse do konca prve Jugoslavije med Slovenci živela kot njihov vodilni in široko podprt nacionalni program. Žerjavov poskus, da bi avtonomistično SLS onemogočil s centralizmom, se ni obnesel. Kot dobro pravi Vladimir Ravnihar, je Žerjav zmotno računal, da naj bi Beograd »pomagal ubijati klerikalizem. Namestu da bi, izkoriščajoč novi položaj doma ž njim opravili. Seveda bi to zahtevalo dolgotrajnejšega sistematičnega dela na gospodarskem, socialnem in prosvetnem polju, torej spet evolucija. Nasilno se takih problemov ne da rešiti, čeprav bi bila taka rešitev enostavnejša, pa najkomodnejša politika. Vsako nasilje mora povzročiti svojo reakcijo, ki je sposobna, da uniči njegov dozdevni trenutni uspeh.«⁵⁸⁰ Jugoslovanstvo, ki sta ga zagovarjala Žerjav in unitaristična liberalna politika, se je izkazalo za zgrešeno narodnopolitično usmeritev, ki na Slovenskem že v prvem desetletju po jugoslovanski združitvi ni zdržala svojega zgodovinskega preizkusa.

Ob bok gornji ugotovitvi pa je treba dodati, da se Žerjav v svojem delovanju ni izogibal boju z močnim idejnim in političnim nasprotnikom – SLS oziroma katoliškim gibanjem –, in v tem smislu je v slovenskem političnem prostoru liberalizem ohranil kot prepoznaven in dejaven idejni in politični subjekt. V svojih mladih letih je slovenskemu liberalizmu dodal tudi nekatere moderne poteze, ki so se prek njegovega družbenega koncepta samopomoči in samovzgoje navezovale na osnovne prvine evropskega socialnega liberalizma, kot ga je v 19. stoletju utemeljil nemški socialni reformator Hermann Schulze-Delitzsch.⁵⁸¹ Tudi njegov tedanji »nacionalno-politični program glede nas Slovencev« je, kot je zapisal Ravnihar, »segel v dušo slehernega od nas«. ⁵⁸² To je obetalo ustvarjalno soočenje liberalnega s

⁵⁸⁰ Ravnihar, *Mojega življenja pot*, str. 141.

⁵⁸¹ O Schulze-Delitzschevem socialnogospodarskem konceptu in njegovi prilagoditvi na Slovenskem glej Perovšek, *Na poti v moderno*, str. 17–42.

⁵⁸² Ravnihar, *Mojega življenja pot*, str. 194.

katoliškim in marksističnim taborom, saj Žerjava tedaj še nista zaznamovali kulturna in razredna bojnost, ki se jima je uklonil po nastanku jugoslovanske države in revolucionarnem valu v Evropi po koncu prve svetovne vojne. Vendar so ti obeti ugasnili po vstopu v Narodno napredno stranko,⁵⁸³ Žerjav pa je, s sočasnim opiranjem na jugoslovanstvo, v Kraljevini SHS postal eden od ključnih nosilcev prehoda katoliško-liberalnega boja iz avstrijske v jugoslovansko dobo. V njej je bil, obenem s svojo protikomunistično usmeritvijo, eden od glavnih dejavnikov ideoloških in narodnopolitičnih spopadov na Slovenskem med svetovnima vojnama, njegova politična pot pa dokazuje, kako močna in zavezujoča so bila v prejšnjem stoletju vprašanja idejne, politične ter narodne opredelitve.

⁵⁸³ Prim. Pleterski, *Šušteršič*, str. 197.

Albert Kramer

I

V Kraljevini SHS/Jugoslaviji sta le dva slovenska politika na vseh stopnjah njenega razvoja opazno oziroma odločilno (so)oblikovala razmere v slovenskem in jugoslovanskem prostoru. Prvi je bil katoliški prvak Anton Korošec, drugi pa liberalec Albert Kramer (1882–1943). Njuna vloga in politični pomen sta bila seveda različna – Korošec je bil nesporno tedanji vodilni in po moči nepreseženi slovenski politik, Kramer pa eden od vodilnih in nato vodilni predstavnik katoliškemu gibanju nasprotnega, a šibkejšega liberalnega tabora. V enaki zgodovinski povezavi ju lahko omenjamo na podlagi trajanja (in tudi učinkov) njune vpetosti v politične odnose prve jugoslovanske skupnosti.

Albert Kramer je svojo idejno in politično pot prav tako kot Žerjav začel v okviru narodno-radikalne mladine in kot eden od njenih voditeljev sredi prvega desetletja 20. stoletja pomembno vplival na njen značaj in razvoj. Slednje velja vsekakor poudariti, saj se navadno za glavnega usmerjevalca narodno-radikalnega gibanja omenja njegovega prijatelja in političnega sopotnika Gregorja Žerjava. Kramer je bil podpredsednik I. shoda narodno-radikalnega dijaštva septembra 1905 v Trstu,⁵⁸⁴ v letih 1905–1908 predsednik njegove eksekutive,⁵⁸⁵ leta 1907

⁵⁸⁴ I. shod NRD, str. 109.

⁵⁸⁵ Eksekutiva NRD, str. 76; Grahar, Dva naša, str. 54.

pa glavni organizator in predsednik II. narodno-radikalnega shoda v Celju.⁵⁸⁶ Poleg tega je bil urednik oziroma sourednik IV. in V. letnika (1907/08, 1908/09) glasila narodno-radikalnega dijaštva Omladina, zelo dejaven pa je bil tudi v številčno močnem Akademičnem tehničnem društvu Tabor v Gradcu (štelo je dobrih 60 članov), v katerem je bila povezana približno polovica vseh slovenskih graških študentov.⁵⁸⁷ Vodil je društveni izobraževalni klub in bil član društvenega nadzornega odbora.⁵⁸⁸ Bil je tudi glavni ustanovitelj narodno-radikalnega ferialnega akademskega društva Skala za Štajersko leta 1906, ki pa ni zaživelo, ker oblasti niso potrdile njegovih pravil.⁵⁸⁹

Kramer je v oblikovanje glavnih načel in razvoja narodno-radikalnega gibanja vložil veliko svojih moči. Programsko je utemeljil pomen delovanja akademskih društev pri splošnem izobraževanju članov, da bi le-ta dosegla svoj glavni namen – *»povzdigniti dijaštvo duševno, nravno, gmotno, vzgojiti torej slovenskemu narodu dobro razumništvo«*.⁵⁹⁰ Sam je k temu prispeval z nastopi v Taborskem izobraževalnem klubu, kjer je predaval o narodnem gospodarstvu, mednarodnih gospodarskih odnosih, pomenu in ciljnih samoizobrazbe (tu je poudarjal tudi potrebo in korist počitniških potovanj), sociologiji, monizmu, narodnem radikalizmu ter gmotnem položaju graških študentov.⁵⁹¹ Glede zadnjega vprašanja se je opazno zavzemal za pravičnejši način podeljevanja denarnih podpor, ki naj bi jih prejeli le študenti z dohodki pod eksistenčnim minimumom. Opominjal je še, da bi bila »častna dolžnost onih, ki so bili nekdanje deložni podpor naših podpornih društev, danes pa plavajo v blagostanju, da vrnejo podeljene podpore. Žalibog ti

⁵⁸⁶ II. shod NRD, str. 78, 101.

⁵⁸⁷ Akademično društvo Tabor, str. 124.

⁵⁸⁸ Izobraževalni klub Tabora, str. 155; Akademično društvo Tabor, str. 125.

⁵⁸⁹ Kramer, Ustanovni zbor društva Skala, str. 155; Skala in suspenso?, str. 156; Kramer, Poročilo o sestanku v Rušah, str. 84; Kramer, Narodno-radikalno društvo Skala, str. 189–190; Ustanovni zbor Prosvete, str. 155.

⁵⁹⁰ Kramer, O nalogah naših akademskih društev, str. 85, 88, 89. Podrobneje o oblikah in načinih splošnega izobraževanja članov akademskih društev, ki ga je priporočal Kramer, glej str. 89–92.

⁵⁹¹ J. P., Iz Gradca, str. 142; –a–, Izobraževalno delo v Taboru, str. 27; Kramer, Izobraževalno delo v Taboru, str. 43–140; Kramer, Počitniška potovanja, str. 54–56; Izobraževalno delo v Taboru, str. 189; Zborovanje slovenskega graškega dijaštva, str. 154.

ljudje večinoma ne pomislijo več, kako dobrodošle so jim bile nekdanje podporne kronice, s katerimi so si privoščili toplo kosilo ali večerjo. Te ljudi bo treba brezobzirno javno osramotiti.« Navedel je naslednji primer: »Mož⁵⁹² je študiral v Gradcu in je danes doktor nekje na slovenskem Štajerskem, ima posestvo in vilo. Prejel je svoj čas od slovenskega podpornega društva 200–300 K podpore, a ne vrne jih, ker pravi, da bi jih mogoče dobili dijaki neke njemu neljube struje, katerim ničesar ne privoščim! To je vendar skrajno škandalozno.« Kramer se je zgražal še nad podeljevanjem štipendij tistim, ki se za njihovo pridobitev »hodijo že osebno »priporočat« podpornim ustanovam.⁵⁹³

Poleg prizadevanj za splošno razgledanost narodno-radikalne mladine in ustrezen gmotni položaj njenih študirajočih pripadnikov je Kramer precejšnjo pozornost namenil tudi idejnopolitičnim vprašanjem. Skladno z vodilnimi načeli narodnih radikalcev je že na njihovem I. shodu poudaril, da zanje »politika nikdar ne more in ne sme biti glavni interes, še manj pa edina vez«. Politično strankarstvo je odklonil v imenu akademske svobode in »že samo s tega stališča moramo biti nasprotni našim liberalnim in klerikalnim akademskim društvom in jih obsojati, dejstva pa tudi dokazujejo, da z vso pravico, kajti njih politično naziranje jim omeji njih obzorje in delokrog v taki meri, da so nesposobna izvrševati prave in glavne naloge akademičnih društev«. To je razvijanje posameznikovih sil v korist slovenske celote, kar naj bo trajni program akademskega društvenega življenja. Zato je ob obsodbi liberalnih in katoliških društev nasprotoval tudi tistim, ki od svojih članov ne zahtevajo druge prisege, kot da so Slovenci in svobodomiselní. »V takem društvu ni resnega dela in tudi ni mogoče, ker ločijo člane temeljna načela, jih razdeljujejo v več taborov in strank in ovirajo vsak razvoj.« Njihovo delovanje se razvodeni.⁵⁹⁴

⁵⁹² Ker je šlo za prvo javno opozorilo na nesprejemljivo ravnanje nekdanjih prejemnikov gmotne pomoči, ki so jo slovenskim študentom namenila slovenska podporna društva, Kramer njegovega imena namenoma ni navedel.

⁵⁹³ Kramer, Doneski h gmotnemu vprašanju, str. 145, 146. Prim. tudi J. P., Iz Gradca, str. 142.

⁵⁹⁴ Kramer, O nalogah naših akademičnih društev, str. 86–88.

OMLADINA

GLASILO

NARODNO - RADIKALNEGA DIJAŠTVA.

IV. letnik 1907/08.

Uredil Albert Kramer.

Ljubljana 1908.

Izdaja eksekutiva narodno-radikalnega dijaštva. — Tisk J. Blasnika nasl.

*Notranja naslovnica IV. letnika Omladine, ki ga je uredil
Albert Kramer.*

Na I. shodu narodno-radikalne mladine je Kramer spregovoril tudi o odnosu do vere. Opozoril je, da morajo akademska društva – »dom slovenskega dijaka v tujini«, v katerem se zbirajo svobodni akademiki – spoštovati versko prepričanje vsakogar. Zato se morajo ravnati po načelu, da je vera zasebna zadeva, ki ne sodi v društveni delokrog. »Nikdar ne smemo žaliti verskega čuvstvovanja. Akademika nevredno je, če seje s posmehovanjem in zaničljivo kritiko razpor. Takih *netaktnosti* – da ne rabim druge besede – akademično društvo ne sme trpeti, kajti tako postopanje rodi le prepir in krši tovariške prijateljske razmere. *Resnemu razpravljanju in debatam*

o verskih vprašanjih pa se seveda ne smemo upirati, ampak jih gojiti.«⁵⁹⁵ Ustavil se je še pri vprašanju dvoboja, ki so mu narodni radikalci odločno nasprotovali. Spomnil je, da vsakdo priznava, »naj društva ne stojе na stališču brezpogojnega zadošččenja z orožjem. Društva, ki jim je nasprotno stališče kriterij vsprejemanja, ali jim je gojenje sabljanja in menzur (študentskih dvobojev – op. J. P.) celo glavna naloga, so anahronizmi, ki jih bo slovensko dijaštvo tudi dejansko gotovo kmalu prebolelo. Akademiki naj se le izobražajo, potem jih mine domišljavost in dobili bodo druge boljše pojme o časti in njenem reševanju. Prizadevanja različnih antiduelnih lig bodo gotovo zmagovita. Za nekaj tudi naša društva lahko skrbijo: odpraviti morejo naravnost škandalozne afere med dijaki-rojaki. Zaradi malenkostnega spora se bijeta Slovenca, z bridkimi sabljami si razbijata glave, ki jih tako nujno rabita za – študije. Taki dvoboji se morajo preprečiti.« Priporočljivo pa je pospeševanje telesne vzgoje med študenti in njihovo vključevanje v Sokola. Kot pomembno nalogo akademskih društev je poudaril še delovanje za slovansko vzajemnost in prizadevanje za »prijateljske razmere (...) tudi med Slovenci samimi.«⁵⁹⁶

Kramer je bil prepričan o uspehu narodno-radikalne ideje, ki ruši »stare stavbe liberalizma in klerikalizma.«⁵⁹⁷ Akademsko mladina naj se torej razvija samostojno in neodvisno od političnih strank in s tem zagotovi napredovanje slovenskega političnega življenja. Tako bo lahko na podlagi svojega svobodnega političnega prepričanja, razgledanosti, značajnosti in delavnosti prihodnji vodnik in branitelj slovenskega naroda v njegovem boju proti številnim sovražnikom. K temu naj pripomorejo tudi opazovanje javnega življenja in razčlenjevanje različnih aktualnih vprašanj ter – kjer je to mogoče – poseganje v javno narodno delo.⁵⁹⁸ Ker je bilo

⁵⁹⁵ Prav tam, str. 91, 92. O tem prim. tudi Kramer-Zalokar, Ob novem letniku, str. 1.

⁵⁹⁶ Kramer, O nalogah naših akademičnih društev, str. 93, 94. – Na očitno žgoče dvobojno vprašanje je Kramer opozoril tudi kasneje. Leta 1907 je v Omladini poudaril, da je njegova rešitev »kulturna zadeva dijaškega napredka in osvoboditve iz spon preperelih srednješkkih nazorov«. Dvoboju zato ni mesta med modernimi, resnimi študenti. (Kramer, II. shod v Celju, str. 69. Prim. tudi V Celje!, str. 85)

⁵⁹⁷ Kramer, O nalogah naših akademičnih društev, str. 94.

⁵⁹⁸ Kramer, Eksekutiva NRD (1906), str. 44; Kramer-Zalokar, Ob začetku četrtega letnika, str. 1–2.

odklanjanje politično strankarskega apriorizma in vezi »trajen in nespremenljiv del našega programa«,⁵⁹⁹ je kot predsednik eksekutive narodno-radikalne mladine začrtal jasno ločnico nasproti liberalizmu, »ki razpada kakor trhli les«. ⁶⁰⁰ Izrazil jo je takole: Ne omaje nas »noben nov pojav v slovenski politiki, tedaj tudi ne reformno stremljenje v (liberalni – op. J. P.) narodno-napredni stranki, niti njen sklep, da podpira ljudsko-izobraževalno delo narodno-radikalnega dijaštva. S tem odločno zavračamo vse tendenčne laži, ki so se z raznih stranij širile v tej zadevi.«⁶⁰¹ Narodni radikalci se nikakor niso čutili »kri od krvi »narodno-napredne stranke«. ⁶⁰²

Kramer je narodno-radikalno mladino nedvoumno razmejil tudi nasproti katoliški politiki. Kot je poudaril na II. narodno-radikalnem shodu od 5. do 8. septembra 1907 v Celju, je »naša struja (...) v svojem bistvu napredna in naš svetovni nazor diametralno nasproten klerikalizmu, ne le kot specifični slov. politični stranki, temveč kot protinarodnemu, protidemokratskemu, protisvobodnemu svetovnemu naziranju«. In čeprav ne nosi v svojem naslovu nobenih naprednih pridevnikov, jo je označil »za edino napredno, ker se ne omejuje le na idejo napredka, ampak zanjo tudi dela«. V idejnem pogledu predvsem proti »klerikalnim društvom, v katerih vidimo za bodočnost slovenske inteligence skrajno nevarne organizacije, (...) nasprotnike z jasno izraženim programom in doslednim delom«. ⁶⁰³ Ker ju je pri liberalnih društvih pogrešal, je v narodno-radikalnih videl »levo krilo slov. dijaških vrst«. ⁶⁰⁴ Temeljna razlika med liberalnimi in narodno-radikalnimi društvi je bila torej v njihovem konkretnem delu v lastnih društvih in med ljudstvom sploh. ⁶⁰⁵

⁵⁹⁹ Kramer, Eksekutiva NRD (1906), str. 44–45. O tem glej tudi II. shod NRD, str. 102.

⁶⁰⁰ Kramer, Akademična podružnica DCM (1906), str. 11.

⁶⁰¹ Kramer, Eksekutiva NRD (1906), str. 45.

⁶⁰² Kramer, Triglav – razvoj in zgodovina, str. 133.

⁶⁰³ II. shod NRD, str. 102–103. – Na podlagi idejnega odklanjanja političnega klericizma je Kramer tudi nasprotoval vključevanju katoliških študentov v liberalno usmerjeno telesnovzgojno organizacijo Sokol. Po njegovem poudarku sta namreč bila »pravo sokolstvo in klerikalizem nespojljiva pojma«. (Izredni občni zbor graškega Sokola, str. 189)

⁶⁰⁴ II. shod NRD, str. 103.

⁶⁰⁵ Bergant, *Slovenski klasični liberalizem*, str. 139.

Poleg gornjih je Kramer (so)oblikoval tudi druge programske smernice narodno-radikalne mladine. Poudarjal je pomen svobodne šole, utemeljene v ideji napredka in moderne znanosti,⁶⁰⁶ ter zgodovinsko nujno po vzpostavitvi slovenskega narodnega šolstva, saj se »slovenski narod toliko časa ne povzdigne na enako stopnjo z drugimi, dokler ne zadobi kulturne samostalnosti, dokler ne postane individuv v družini narodov«. To mu lahko zagotovijo le popolna slovenska srednja šola, višje obrtne šole, slovenska učiteljsišča in slovenska univerza.⁶⁰⁷ Opozarjal je še na pomen ženskega vprašanja.⁶⁰⁸ Prihodnost nasproti nemštvu duhovno, kulturno in gospodarsko osamosvojenega slovenskega naroda pa je videl v prizadevanju za uresničenje jugoslovanske skupnosti. K temu je poklicana tudi narodno-radikalna mladina.⁶⁰⁹ Ti poudarki so bili zajeti v resolucijah II. narodno-radikalnega shoda, ki so jih dopolnili še zahteve po ločitvi šole in Cerkve, poziv slovenskemu dijaštvu, naj se posveča vprašanjem vseh gospodarskih strok, in stališče, da narodno-radikalna mladina »smatra kulturno edinstvo jugoslovanskih narodov za potrebno«. Zato naj se uči jugoslovanskih jezikov, spoznava razmere med posameznimi jugoslovanskimi narodi in se zbliža predvsem s srbohrvaško in bolgarsko mladino. Izstopala so še stališča o neizogibni potrebi po gospodarski okrepitvi vseh stanov, pomenu izobrazbe žensk ter neustreznosti dvobojevanja. Med resolucijami II. shoda je bilo vprašanje dvoboja na prvem mestu.⁶¹⁰

Programsko in organizacijsko področje seveda ni bilo edino torišče Kramerjevega delovanja v narodno-radikalni mladini. Svoj pečat je vtisnil tudi v delu njenih posameznih organizacij – od že omenjenih predavateljskih nastopov v graškem Taboru do obravnavanja za mladino najpomembnejših vprašanj na dobro obiskanih shodih v nekaterih slovenskih krajih.⁶¹¹ Narodno-

⁶⁰⁶ Kramer, II. shod v Celju, str. 69. Prim. tudi V Celje!, str. 85.

⁶⁰⁷ Kramer, Pred novim parlamentom, str. 33–34. Prim. tudi Kramer, Eksekutiva NRD (1907), str. 42.

⁶⁰⁸ Kramer-Zalokar, Ob novem letniku, str. 2.

⁶⁰⁹ Kramer, II. shod v Celju, str. 70. Prim. tudi Kramer-Zalokar, Ob novem letniku, str. 2.

⁶¹⁰ Resolucije II. shoda NRD, str. 142–145.

⁶¹¹ O tem glej Kramer, Narodno-radikalnemu dijaštvu!, str. 58–59.

-radikalna mladina se je poleti 1906 zbrala na dveh. 14. julija v Rušah, 25. in 26. avgusta pa v Št. Jakobu v Rožu. Na shodih, ki so se jih udeležili vidni predstavniki narodno-radikalnega gibanja, opazno vlogo pa je imel tudi Kramer (prvemu je tudi predsedoval), so razpravljali o razvoju gibanja, narodnem vprašanju na Štajerskem, počitniškem delovanju ter gmotnem položaju štajerskega dijaštva, narodnih razmerah koroških Slovencev, šolstvu na Koroškem, problemih, s katerimi se je v svojem delu srečevalo koroško dijaštvo, in narodni statistiki na Koroškem.⁶¹² Shod v Rušah je sprejel tudi posebno resolucijo, v kateri je poudaril potrebo po gospodarskem dvigu štajerskega slovenstva, ki je bistven pogoj za njegovo uspešno narodno politiko. Resolucija je še zahtevala slovensko šolstvo, pozvala slovenske denarne zavode in druge ustanove h gmotni podpori slovenskih dijaških kuhinj v Celju, Mariboru in na Ptujju ter slovenskih študentov na Dunaju, v Gradcu in Pragi in opozorila na premajhno zanimanje štajerskih dijakov za tehnični študij. Priporočila jim je študij medicine, tehnike, živinozdravstva, kmetijstva in trgovskih ved, odsvetovala pa študij filozofije. Od štajerskih študentov je terjala, da po končanem študiju službo iščejo v svoji ožji domovini. Kramer je na shodu v Rušah zagovarjal usmeritev v tehnični študij (predvsem inženirsko stroko), opozoril pa je tudi na potrebo po študiju prava. Študija filozofije ni podpiral.⁶¹³ Na shodu v Št. Jakobu pa je tehtno poudaril, »da manjka na Koroškem moči, ki bi mogle uspešno delovati. Zato je dolžnost posebno koroških akademikov, da se po dokončanih študijah pred nobeno silo ne umaknejo iz dežele. Saj manjka ne le političnih uradnikov, ampak tudi sodnikov, odvetnikov, zdravnikov itd., ki bi poleg velenarodne duhovščine, delovali za narod. Dokler tega ne bo, bomo zastonj tožili, da manjka voditeljev na Koroškem, tudi mi smo krivi.« Ob tem je še opozoril na pomen študentskih organizacij v univerzitetnih mestih, v katere se morajo

⁶¹² Kramer, Poročilo o sestanku v Rušah, str. 65–69, 81–84; – vlj. –, Naš koroški sestanek, str. 97–102.

⁶¹³ Kramer, Poročilo o sestanku v Rušah, str. 83, 82.

vključevati zlasti Korošci.⁶¹⁴ Poleg pripravljanja njenih shodov je Kramer narodno-radikalno mladino seznanjal tudi z razmerami v drugih akademskih društvih. Tako je v Omladini večkrat poročal o idejnopolitičnih trenjih v graški akademski podružnici Družbe sv. Cirila in Metoda.⁶¹⁵

Kramer je svoje delovanje v narodno-radikalnem gibanju zaključil leta 1909, ko je z drugima pomembnima članoma gibanja – Gregorjem Žerjavom in Adolfom Ribnikarjem – vstopil v Narodno napredno stranko. Njegov vstop v NNS so v gibanju, kljub njegovemu odklonilnemu odnosu do političnega strankarstva in kritiki liberalne stranke, podprli s trditvijo, da sta za starešine nastali potreba in dolžnost političnega dela za kulturni in gospodarski napredek naroda, medtem ko narodno-radikalna mladina še naprej ostaja nadstrankarska.⁶¹⁶ Vzrokov, ki so privedli do takega korenitega preobrata v ravnanju dotedanjih narodno-radikalnih voditeljev, lahko naštejemo več. Po eni strani jih je k temu verjetno vodilo spoznanje, da so se »stranke polastile naroda«, kar v ostrini političnih bojov očitno ni dopuščalo dovolj prostora za krepitev in večji družbeni vpliv mimo njih oblikovanega samostojnega idejnopolitičnega toka. Po drugi strani pa so narodno-radikalni voditelji med tem tudi »odrasli«,⁶¹⁷ zaključili oziroma zaključevali študij (Kramer leta 1910) in iskali vidnejše mesto v slovenskem družbenem in političnem življenju. Pri tem so jih vodile želja po nadaljnjem javnem delovanju in nedvomno tudi osebne ambicije in tako so, kljub prejšnjim zadržkom, pristali v idejno sorodni liberalni stranki. Mladostnega idealizma in načelnosti ni bilo več, našli so svojo »strankarsko politično streho«.⁶¹⁸ Pomembno vlogo pri njihovem vstopu v NNS je imel tudi njen tedanji načelnik, sicer predstavnik strankinih »starinov«, Ivan Hribar. Bil je bolj demokratičen kot večina njegove generacije in bolj odprt za nove ideje – in uspelo mu je, da

⁶¹⁴ – v lj. –, Naš koroški sestanek, str. 100, 101.

⁶¹⁵ Kramer, Akademski podružnica DCM (1906), (1907), str. 11–12, 40–41, 174–175.

⁶¹⁶ Gantar Godina, *Masaryk in masarykovstvo*, str. 84.

⁶¹⁷ Prim. Pleterski, *Šuštersič*, str. 197.

⁶¹⁸ Ude, *Slovenci in jugoslovanska skupnost*, str. 50.

se je večina prihajajoče generacije nazadnje le vključila v za SLS zaostajajočo liberalno politično organizacijo.⁶¹⁹

II

Po vstopu v NNS je Kramer svoje delovanje vsebinsko občutno razširil. Leta 1910 je postal parlamentarni dopisnik strankinega glasila Slovenski narod na Dunaju, kjer je ostal do začetka prve svetovne vojne leta 1914. V dunajskih letih je v svojih rokah sčasoma združil poročevalsko službo za vrsto jugoslovanskih listov. Bil je še parlamentarni dopisnik tržaške Edinosti, zagrebške Riječi in splitske Svobode. V sporazumu s srbskim poslanikom na Dunaju Jovanom Jovanovičem je izdajal tudi informacijsko korespondenco Südslavische Rundschau in vodil politično redakcijo Slavisches Tagblatta. S tem delovanjem in osebnim vplivom med dunajskimi dopisniki velikih evropskih časopisov je zlasti v času balkanskih vojn mnogo prispeval k razvoju in poznavanju jugoslovanske ideje doma in v svetu. V tistem času je z Dunaja potoval tudi na Balkan in stopil v stik z narodnimi političnimi organizacijami v Bosni, Dalmaciji in na Hrvaškem. Leta 1911 se je udeležil slovenskega časnikarskega kongresa v Beogradu. V letih 1911–1913 je kot izdajatelj in urednik sodeloval še v reviji liberalno usmerjenih izobražencev Veda, ki je izhajala v Gorici. Izdajatelj revije, v katero Kramer ni pisal, je družilo predvsem spoznanje, da je treba ustvariti Slovincem in drugim jugoslovanskim narodom revijo, ki bi tudi jugoslovansko vprašanje obravnavala znanstveno.⁶²⁰

Med svojim delovanjem na Dunaju je Kramer imel priložnost, da je ob spremljanju visoke državne politike razvil in seveda tudi pokazal svoj pretanjeni občutek za celovito dojemanje raznovrstnih in zapletenih družbenih, idejnih, političnih, vojaških, kulturnih in gospodarskih

⁶¹⁹ Melik V., *Slovenci 1848–1918*, str. 555; Grdina, *Hribar*, str. 60.

⁶²⁰ Pirjevec A., *Kramer*, str. 554; *Jutro*, 16. 1. 1931, Naši kraji in ljudje; Ude, *Slovenci in jugoslovanska skupnost*, str. 51; Gantar Godina, *Neoslavizem in Slovenci*, str. 163.

skih procesov, ki so zaznamovali dogajanje v avstro-ogrski monarhiji in mednarodnem prostoru.⁶²¹ Na podlagi njegovih razčlemb, ki so redno izhajale v *Narodu*, so bili bralci kakovostno vpeti v tedanji politični čas. Kramer je poročal o vseh ključnih notranje- in zunanjepolitičnih vprašanjih, njegovo idejno ter narodnopolitično stališče pa je zajemalo naslednje glavne poudarke: parlament je bil po njegovem prepričanju sredstvo, s katerim se predvsem izraža volja z vladarjem enakopravnega državnega dejavnika – ljudstva, »ki ima tudi dolžnost in pravico spoznavati in določevati prave in dosegljive cilje ter interese države.«⁶²² Pri tem bi morala imeti ključno vlogo poslanska zbornica, ki pa ji ugled in veljavo krnita vlada in gosposka zbornica. »Proti tema dvema zaveznikoma je naš demokratični parlament, izvoljen na podlagi splošnega in enakega volilnega prava, danes že skoraj brez moči, njima podleže skoraj v vsakem vprašanju.« Zdrav ustavni razvoj pa bi moral zagotoviti primat zbornice demokratično izvoljenih ljudskih poslancev pred imenovanimi predstavniki plemstva. Ustava ga omogoča in ta naravni razvoj se lahko »v ugodnih razmerah razvije v takozv. parlamentarni sistem.«⁶²³

Poleg kritičnih misli o avstrijskem parlamentarizmu je Kramer obsojal tudi parlamentarno delovanje Vseslovenske ljudske stranke. Ob tem, ko si je znal privoščiti njene vodilne predstavnike,⁶²⁴ je posebej opo-

⁶²¹ Zanimanje za razčlenjevanje političnega položaja v Avstriji je Kramer pokazal že v času urednikovanja *Omladine*. Po uvedbi splošne in enake volilne pravice (za moške) leta 1907 je ugotavljal, da je strla predpravice in privilegije avstrijskega nemštva v parlamentu, državnozbornska vrata pa se odpirajo avstrijskemu ljudstvu in njegovi slovanski večini. – Kramer, *Pred novim parlamentom*, str. 33.

⁶²² *Slovenski narod*, 18. 3. 1914, [Kramer, Albert], Končano je.

⁶²³ *Slovenski narod*, 28. 12. 1912, [Kramer, Albert], Državni zbor.

⁶²⁴ Tako je na primer, ko je poročal o seji vodogospodarskega odseka 4. 6. 1912, Kramer zapisal naslednje: »Iz prezidijalne dvorane, kamor je bila danes sklicana seja vodogospodarskega odseka, se je popoldne razleglo divje kričanje. Skoraj se je nabrala na hodniku gosta množica poslancev in žurnalistov, ki so ugibali, kaj da je moglo tako razburiti Rusine v njihovi obstrukciji proti vodnim cestam, da so pozabili na najprimitivnejše predpise družabnega vedenja. Skoraj so se vrata odprla in trgovinski minister je prihitel na hodnik, preplašen in pregan od huronskega vpitja, na dolgi mizi, ki stoji sredi predsednikove sobe pa je bilo videti ležati dolgo človeško postavo ... Krik je naraščal, iz sobe je bilo slišati treskati stole, drobiti črepinje, od časa do časa so pokale knjige in druge težke stvari po tleh. Na hodniku se je pričelo domnevati, da je par poslancev zblaznelo, kajti le blazni ljudje morejo počenjati tako vandalske reči, kakor so to danes delali obstrukcionisti v vodogospodarskem odseku. – Kmalu se je izvedelo, da ti vandali niso v svojih narodnostnih zahtevah varani Rusini, temveč – slovenski klerikalci. Dostojanstveni deželni glavar dr. Šušteršič in

zarjal, da je njeno parlamentarno delovanje politično, materialno in moralno pogubno. VLS naj v resnici ne bi zanimale slovenske narodne pravice, temveč le njene strankarske koristi. »Način je vedno isti: klerikalci vpijejo po parlamentu in v odsekih, rohné proti vladi in ministrom, groze z obstrukcijami in akcijami, vse kričanje pa je le prirejena komedija, ki naj prikrije zaupno šepetanje njihovih voditeljev z ministrskim predsednikom, tajne pogodbe, ki jih podpisujejo na korist onim, katere javno proglašajo za svoje sovražnike. Ta nevredna igra je jugoslovansko politiko popolnoma kompromitirala in v parlamentu se govori: kadar Jugoslovani najhujše kričijo, takrat so najbolj gotovo pod vladno streho.« Kramer je to imenoval »prostituiranje našega zatiranega naroda državnim mogotcem« – »višek breznačajne in brezvestne politike«. Ravnanje, s katerem se predstavnikom VLS vedno posreči prevarati svoje volivce, je dobro znano. »Njihova opozicijska taktika obstoja v tem, da nastopajo s skrajno radikalnimi predlogi, naziranjem in akcijami, o katerih so vnaprej prepričani, da bodo brezuspešne. Tam pa, kjer gre za stvar, kjer je pozicija vlade faktično v nevarnosti, kjer je verjetno in mogoče, da pride do vladinega poraza, zasuka klerikalna taktika in z rjovečih levov postanejo krotke ovce, katere gladi radodarna roka min. predsednika.«⁶²⁵

Kramer je bil oster tudi do politike VLS na domačih tleh. Imenoval jo je »klerikalni terorizem«, uperjen proti vsemu, kar je na Slovenskem napredno. »Toda sila mora roditi odpor. Napredne stranke morajo napeti vso svojo energijo ter zbrati v svojih vrstah vse, ki nočejo, da se uduši v političnem življenju države zadnji napredni glas. Napredna misel je danes na Slovenskem misel manjšine. Dobro: smatrajmo svojo stranko za obrambno organizacijo in ostanimo pri ideji obrambnega dela.

prečastiti prefekt dr. Korošec sta v vodogospodarskem odseku uprizorila igro iz Wildwesta in svojim dejanjem pridejala besede, ki so se docela skladale z vandalističnim počenjem obeh dignitarjev S. L. S. Kričala sta kakor Indijanca in grozila kakor desperada, dr. Šušteršič je celo obetal, da prinese k prihodnji seji *revolver*...! In dr. Korošec je koncem koncev opsoval načelnika poslanca Udržala, nekdanjega najzvestejšega oprodo dr. Šušteršičevega, o katerem je »Slovenec« prepeval himne, katerega so naši klerikalci slavili kot najzvestejšega prijatelja Slovencev, moža »zlatega slovanskega srca.« – *Slovenski narod*, 5. 7. 1912, [Kramer, Albert], Državni zbor.

⁶²⁵ *Slovenski narod*, 13. 6. 1913, [Kramer, Albert], Državni zbor.

Žrtvujemo tudi na tem polju, kakor žrtvujemo pri narodni obrambi. *Drobno delo in politična prosveta*, ki ne zanemarija najmanjšega in najneznatnejšega, nam mora biti vodilni princip. Tudi v onih krajih, kjer danes gospoduje klerikalizem brez odpora, zbirajmo svoje ljudi (...). Naš boj ne gre samo proti reakcionarni ideji, gre tudi proti neodkritosrčnosti, zahrbtnosti in nestvarnosti naše politike.«⁶²⁶

Kramerjevo spremljanje parlamentarnega življenja na Dunaju je pomembno označevalo tudi jugoslovansko vprašanje. Po prvi balkanski vojni (1912) je poudaril, da ga je potisnila v ospredje državnega interesa in sedaj predstavlja eno najpomembnejših življenjskih vprašanj monarhije.⁶²⁷ Jugoslovanski poslanci bi zato morali oblikovati skupen parlamentarni oziroma politični program in iskati nove poti ter možnosti za sodelovanje pri ureditvi razmerja med državo in »narodom jugoslovanskim«. ⁶²⁸ Rešila naj bi ga trialistična preureditev monarhije, ki bi vključevala tudi Slovence, saj če bi bili iz nje izključeni, »potem smo izgubljeni«. A narodnopolitična podlaga te rešitve je lahko le načelo, da so Slovenci, Hrvati in Srbi enoten narod trojnega imena.⁶²⁹ Po Kramerjevem prepričanju je namreč na jugu monarhije obstajalo »le eno nacionalno vprašanje, to je jugoslovansko, ne pa posebno srbsko, posebno hrvatsko in posebno slovensko«. ⁶³⁰ »Misel narodne solidarnosti je prešinila najširje mase in narodno edinstvo vseh Jugoslovancev se ne da več razrušiti.«⁶³¹

Zavzemanje za jugoslovansko narodno enotnost, to je idejo »zbližanja in solidarnosti jugoslovanskih plemen v Avstriji«, je Kramer poudarjeno ločeval od velikosrbske ideje. Le-ta namreč ne odgovarja pojmu in vsebini jugoslovanskega problema v monarhiji. Nasproti jugoslovan-

⁶²⁶ *Slovenski narod*, 31. 3. 1911, [Kramer, Albert], Nove volitve. – O »klerikalnem terorizmu« prim. tudi *Slovenski narod*, 18. 6. 1912, [Kramer, Albert], Državni zbor.
⁶²⁷ *Slovenski narod*, 21. 5. 1913, [Kramer, Albert], Državni zbor. O jugoslovanskem vprašanju kot najvažnejšem problemu monarhije glej tudi *Slovenski narod*, 18. 6. 1912, [Kramer, Albert], Državni zbor. O pogledih slovenske politike na balkanski vojni in jugoslovansko vprašanje v letih 1912–1913 glej Rahten, *Jugoslovanska velika noč*.

⁶²⁸ *Slovenski narod*, 9. 5. 1913, [Kramer, Albert], Spomladansko zasedanje.

⁶²⁹ *Slovenski narod*, 23. 6. 1914, [Kramer, Albert], Po celovškem shodu.

⁶³⁰ *Slovenski narod*, 10. 7. 1914, [Kramer, Albert], Ferrum non sanat.

⁶³¹ *Slovenski narod*, 13. 6. 1913, [Kramer, Albert], Državni zbor.

ski misli je separatistična in zato nacionalno škodljiva. »Le jugoslovanska ideja je čisto *narodna*, velikosrbska je predvsem *državna*.«⁶³² V monarhiji bo onemogočena, če bodo njeni Jugoslovani dobili svoje pravice. »Tedad bo izginila velesrbska nevarnost, ker se med Jugoslovani monarhije ne bo našel nikdo, ki bi hotel gledati preko mej. Srbija se ne bo mogla vdajati nikakim iluzijam več, monarhija ne bo morala trepetati za svoj slovanški jug – in takrat bodo še le dani predpogoji trajnega prijateljstva med obema državama.«⁶³³ Ko je sarajevski Vidov dan, »eden izmed najogavnejših zločinov«,⁶³⁴ na začetku poletja 1914 pretresel monarhijo in nato sprožil svetovno vojno, je Kramer precej pisal tudi o različnih možnostih izbruha vojne ali ohranitve miru. Bil je prepričan, da »v eventualni avstrijsko-srbski vojni ne bo šlo za malenkosti, ne za male praske in lahke pohode. In čim dalje bi trajal boj, tem ljutejši bi bil, tem bolj morajo švigati iskre na velikansko gromado evropskega netiva.«⁶³⁵ In če bi do vojne prišlo, »bo preživel tudi naš mali slovenski rod težke trenutke in padla bo kocka o njegovi bodočnosti«. Tik pred vojno jo je videl v monarhiji, saj bi bil »naš mali slovenski narod (...) ena prvih žrtev, če bi evropejska konfiguracija končala katastrofalno za trozvezo. – Ne le državljanska, temveč tudi narodna dolžnost, ne le zvestoba do monarhije, temveč tudi do lastnega naroda nas vodite v tabor onih, ki v teh težkih trenutkih iz celega srca želijo, da izide monarhija iz vseh nevarnosti, vseh bojev krepka in silna in da zadobi v skušnji usode tudi one moralne moči, ki je potrebna, da po zmagi nad zunanjimi sovražniki premaga tudi prave notranje sovraže svoje eksistence, to je one, ki pozdravljajo njen morebitni vojni pohod kot uničujoč udarec avstrijskemu Slovanstvu.«⁶³⁶

Ob nastopu vojne se je Kramer vrnil v Ljubljano in kot politično odlično razgledan časnikar prevzel vode-

⁶³² *Slovenski narod*, 10. 7. 1914, [Kramer, Albert], Ferrum non sanat. O Kramerjevi podpori jugoslovanskemu narodnemu zblíževanju glej tudi *Slovenski narod*, 8. 7. 1914, [Kramer, Albert], Ponesrečen naklep.

⁶³³ *Slovenski narod*, 22. 7. 1914, [Kramer, Albert], Pred demaršo.

⁶³⁴ *Slovenski narod*, 8. 7. 1914, [Kramer, Albert], Ponesrečen naklep.

⁶³⁵ *Slovenski narod*, 23. 7. 1914, [Kramer, Albert], Pred resnimi dogodki.

⁶³⁶ *Slovenski narod*, 25. 7. 1914, [Kramer, Albert], Ure potekajo.

nje Slovenskega naroda. S tega mesta ga je pot vodila v načelstvo NNS, ki se mu je pridružil leta 1917. Že od začetka vojne pa je sledil misli o nujnosti jugoslovanske državne združitve. Leta 1917 je ponovno postal parlamentarni dopisnik Slovenskega naroda in pomembno vplival na njegovo podporo Majniški deklaraciji ter politiki Jugoslovanskega kluba. Kot pripadnik liberalnih »mladinov« je bil dejaven v deklaracijskem gibanju, skupaj z Žerjavom pa je sodeloval še v pripravah za organizacijo enotne jugoslovanske politike. Obenem je v okviru političnega dogajanja na Slovenskem kot član vodstva NNS leta 1918 zavrnil zamisel štajerskega liberalnega politika Vekoslava Kukovca o oblikovanju enotne vseslovenske politične stranke, pomembno pa je prispeval k združitvi pokrajinskih liberalnih strank v eno, vseslovensko liberalno politično organizacijo. V tistem času je bil prepričan, da bo slovenska politika temeljila na načelu medsebojnega spoštovanja, lojalnosti in poštenosti. Naša bodočnost mora biti »tudi v strankarskem oziru lepša, kakor je bila naša preteklost«, je dejal v nagovoru predsedniku Jugoslovanskega kluba in načelniku VLS Antonu Korošču ob njegovem obisku v Ljubljani 23. in 24. marca 1918. »Vaše in Vaših tovarišev delovanje nas je učilo zaupanja v sebe samega, nas je učilo pozabiti žalostno dobo bratomornega boja, učilo, da nas mora spajati velika ljubezen brez razlike v svetovnem nazoru in da nas mora ta velika ljubezen zbrati v trdno celoto. (...) Danes, ko stojimo bok ob boku v boju proti skupnemu sovražniku, ko si zremo oko v oko kot bratje, ali si morete predstavljati, da se bomo bojevali še kdaj drug proti drugemu po starih strupenih metodah?«⁶³⁷ Svojo strankarsko politično dejavnost v času habsburške monarhije je zaokrožil kot namestnik tajnika nove, vseslo-

⁶³⁷ *Slovenski narod*, 26. 3. 1918, Praznik slovenskega ženstva. – Omenjena Kramerjeva dejavnost med prvo svetovno vojno je bila že večkrat zgodovinsko in memoarsko obravnavana. Glej *Grada*, 1, str. 114; Prunk, Škof Jeglič – politik, str. 169; Pleterski, *Prva odločitev*, str. 34, 112, 113, 129, 132, 133, 134, 138, 144, 166, 264, 294; isti, *Politično preganjanje Slovencev 1914–1917*, str. 75; isti, *Šušteršič*, str. 392; isti, *Pravica in moč za samoodločbo*, str. 78, op. 18; Zečevič, *SLS in jugoslovansko zedinjenje*, str. 55, 57, 103; Rus, *Zapiski*, str. 66, 67; Bister, *Korošec*, str. 231; Ravnihar, *Mojega življenja pot*, str. 94, 148; Grdina, *Slovenci med tradicijo in perspektivo*, str. 295, 336; Perovšek, *Na poti v moderno*, str. 195, 196, 198–201; Stavbar, *Politično delovanje Vekoslava Kukovca*, str. 181, 190, 199, 201, 202, 203, 206. Glej tudi *Jutro*, 25. 2. 1923, Naš Zajec.

venske liberalne JDS. Za stranko je pripravil organizacijski statut in vse podrobnosti glede volitev v strankin izvrševalni odbor, tvorno pa je tudi sodeloval na njenem ustanovnem zboru.⁶³⁸ Nadaljeval je delo v vseslovenski in jugoslovanski politiki. Postal je član predsedstva Narodnega sveta in tajnik Narodnega Vijeća, v katerem je opravljal tudi posle poverjenika za Slovenijo.⁶³⁹ Niso pa ga upoštevali pri sestavi prve slovenske Narodne vlade.⁶⁴⁰ 26. oktobra 1918 je sodeloval tudi v razpravi predsedstva Narodnega sveta, kjer so govorili o pripravi značne narodne manifestacije, na kateri je bila 29. oktobra na Kongresnem trgu v Ljubljani razglašena slovenska samoodločba in ustanovitev jugoslovanske države (Države SHS). V razpravi je, verjetno zaradi še prisotnega avstro-ogrskega vojaštva v mestu, nasprotoval zamisli, da bi bil v javnem vabilu za udeležbo na manifestaciji Narodni svet naveden kot njen sklicatelj.⁶⁴¹

III

Z delom v zagrebškem Narodnem Vijeću si je Kramer odprl vrata v svet državnih političnih odločitev. V času Države SHS jih je sooblikoval s pritiskom na slovensko Narodno vlado, naj se čim prej odloči v vprašanju jugoslovanske državne združitve, kar je dejansko pomenilo pritisk, da podpre takojšnje združenje Države SHS s Kraljevino Srbijo na monarhistični podlagi.⁶⁴² Bil je tudi med tistimi politiki, ki so odločilno prispevali, da je delegacija Narodnega Vijeća 1. decembra 1918 privolila v unitaristično in monarhistično izpeljavo jugo-

⁶³⁸ Perovšek, *Liberalizem in vprašanje slovenstva*, str. 35; isti, *Na poti v moderno*, str. 211, 212, 215; Stavbar, *Politično delovanje Vekoslava Kukovca*, str. 207, 211.

⁶³⁹ O Kramerjevem delu v ljubljanskem Narodnem svetu in zagrebškem Narodnem Vijeću glej podrobneje Prepeluh, *Pripombe k naši prevratni dobi*, str. 165, 173, 182; *Grada*, 1, str. 272, 341, *Grada*, 2, str. 400, 570, 582, 625, 626, 640, 641; Zečević, *SLS in jugoslovansko zedinjenje*, str. 119, 123, 130, 132, 133, 165, 166; Perovšek, *Slovenska osamosvojitve 1918*, str. 87, 148–153, 155; *Sejni zapisniki NV SHS in DVS*, 1, str. 89, 90, 91, 93, 103, 108; Grdina, *Slovenci med tradicijo in perspektivo*, str. 343; *Jutro*, 21. 11. 1926, Osemletnica izjalovljene italijanske okupacije Ljubljane.

⁶⁴⁰ Rahten, *Pozabljeni slovenski premier*, str. 196, 204.

⁶⁴¹ Pleterski, *Prva odločitev*, str. 313, op. 657.

⁶⁴² Perovšek, *Liberalizem in vprašanje slovenstva*, str. 87; isti, *Slovenska osamosvojitve 1918*, str. 134, 142.

slovenske združitve.⁶⁴³ Njegov pravi politični vzpon pa se je začel po ustanovitvi Kraljevine SHS, v kateri je na različnih političnih položajih polno izrekal oziroma ureničeval svoje idejne in narodnopolitične nazore.

Kramerjevo osnovno idejno in politično vodilo v Kraljevini SHS/Jugoslaviji je bila absolutna podpora jugoslovanskemu narodnemu in državnemu unitarizmu. Slovenskemu liberalnemu unitarističnemu prepričanju in delovanju je dal tudi učinkovito politično podlago, saj je bil eden od najvidnejših utemeljiteljev vsedržavne Jugoslovanske demokratske stranke.⁶⁴⁴ Ta je bila eden od glavnih dejavnikov sprejetja unitaristične in centralistične Vidovdanske ustave in nato v prvi polovici dvajsetih let – v obdobjih, ko je bila na oblasti – ključna nosilka politike jugoslovanskega unitarizma. Njena temeljna predstavnikinja na Slovenskem sta bila Gregor Žerjav in Albert Kramer, ki sta po razhodu med »starini« in »mladini« v slovenskem delu JDS leta 1923 prevzela vajeti slovenske liberalne politike.⁶⁴⁵

Tako kot Žerjav se je tudi Kramer zavedal, da liberalci politično občutno zaostajajo za katoliškim taborom.⁶⁴⁶ Zato je najboljšo idejno in politično obrambo proti avtonomistično usmerjeni SLS videl v jugoslovanskem unitarizmu, v katerega je tudi resnično verjel.⁶⁴⁷

⁶⁴³ Perovšek, *Liberalizem in vprašanje slovenstva*, str. 97–98; Rahten, *Pozabljeni slovenski premier*, str. 204. Glej tudi *Slovenski narod*, 2. 12. 1918, Delegati N. V. pri regentu Aleksandru, 7. 1. 1919, O splošnem političnem položaju.

⁶⁴⁴ O tem glej podrobneje Perovšek, *Liberalizem in vprašanje slovenstva*, str. 124–130.

⁶⁴⁵ O razhodu med liberalnimi »starini« in »mladini« leta 1923 glej Perovšek, *Liberalizem in vprašanje slovenstva*, str. 245–246. Prim. tudi Zečević, *Na zgodovinski prelomnici*, str. 89; Ravnihar, *Mojega življenja pot*, str. 148–149, 152–153, 163–164, 168.

⁶⁴⁶ Kljub zavesti o prevladujoči vlogi katoliškega gibanja v slovenski družbi, ki je Kramerja spremljala več čas njegovega javnega in političnega delovanja, pa so bili odnosi med njim in katoliškim prvakom Antonom Koroščem v času takoj po nastanku jugoslovanske države zelo dobri. »V prvi vladi nove Kraljevine Srbov, Hrvatov in Slovencev pod predsedstvom Stojana Protiča je bilo razmerje med tedaj vodilnima slovenskima politikoma dr. Antonom Koroščem in dr. Albertom Kramerjem celo tako složno in idilično, da sta mogla v Beogradu stanovati skupno v meblirani (s pohištvom opremljeni – op. J. P.) sobi.« (Stavbar, *Politično delovanje Vekoslava Kukovca*, str. 221–222; prim. tudi Zečević, *SLS in jugoslovansko zedinjenje*, str. 200, op. 37.) Kramer se je ob Koroščevi smrti, 14. 12. 1940, tudi spoštljivo poklonil njegovemu spominu. Koroščevemu nasledniku Francu Kulovcu je poslal sožalni telegram in kot zasebnik prispeval venec za pogreb pokojnega voditelja SLS. (*Jutro*, 17. 12. 1940, Sožalje političnih strank, 18. 12. 1940, Zadnja pot dr. Korošca.)

⁶⁴⁷ Po oznaki Josipa Vidmarja bi lahko tako idejno držo razumeli kot značilnost »jugoslovenstvujuših demokratov Žerjavovega in Kramerjevega tabora«. Vidmar, *Obrazi*, str. 201.

Albert Kramer v dvajsetih letih
(*Album slovenskih književnikov, str. 118*)

V njem sta se križala vera v jugoslovanstvo in politični izračun, oprt na unitaristično in centralistično kardorđevićevsko kraljevino. Če je v avstrijski dobi še mislil, da lahko šibkejša liberalna stran katoliški nasprotuje ali jo vsaj omejuje z drobnim in sistematičnim političnim delom, je zdaj to prizadevanje preložil na jugoslovanski državni sistem in se mu z vso bitjo zavezal. Mogoče je pri tem svoj vpliv imela tudi njegova življenjska izkušnja, ki jo je Kramerjeva nečakinja, pisateljica Mira Mihelič, videla v njegovi ironično skeptični osebnostni drži, razbremenjeni utvar o človeštvu.⁶⁴⁸

Kramer je jugoslovanski narodni in državni unitarizem v dvajsetih letih zagovarjal z opozorilom, da je notranja utrditev države in njenih interesov mogoča le, »ako se nekoliko mehanično zloženih konglomeratov, ki tvorijo našo kraljevino, v resnici unificirajo«.⁶⁴⁹ Njegov

⁶⁴⁸ Mihelič, *Ure mojih dni*, str. 68, 110.

⁶⁴⁹ *Slovenski narod*, 19. 2. 1919, [Kramer, Albert], Obče smeri JDS v jedinstveni državi. – Kot primer Kramerjevega stališča o nujnem poenotenju jugoslovanske države, lahko opozorimo na poudarek, ki ga je v zvezi z vojaškimi zadevami izrekel na zborovanju JDS 12. 9. 1920 v Ljubljani. »Nočemo,«

ideal je bila enonarodna, centralistična parlamentarna in ustavna monarhija zahodnoevropskega tipa z enim vladarjem, enim parlamentom in eno vlado.⁶⁵⁰ V službo tega ideala je postavil tudi politični dnevnik *Jutro*,⁶⁵¹ ki ga je leta 1920 ustanovil skupaj z Gregorjem Žerjavom in bil nato najprej njegov glavni urednik, od 1921 pa predsednik redakcijskega odbora (direktor) vse do smrti leta 1943.⁶⁵² Kramer je svoje unitaristično prepričanje – kljub temu da je kot minister za konstituantno in izenačenje zakonov prvi predhodni sestanek Začasnega Narodnega predstavništva (ZNP) Kraljestva SHS 1. marca 1919 odprl v slovenskem jeziku⁶⁵³ – okrepil še s pobijanjem stališča o obstoju posebnega slovenskega naroda; le-to namreč ogroža položaj Slovencev v državi in nas »potiskuje iz vrst enotnega državnega naroda jugoslovenskega v obcestje nacijonalne manjšine«. ⁶⁵⁴ Prihodnost slovenstva je videl le v jugoslovanstvu, ki naj bo tudi osnovno poslanstvo najvišje slovenske znanstvene in pedagoške ustanove – ljubljanske univerze. »Ljubljana bi morala postati s svojo univerzo naš jugoslovenski Heidelberg«, je zaklical na shodu Naprednega bloka pred volitvami v Narodno skupščino Kraljevine SHS 11. septembra 1927. »Tu je mesto za jugosloven-

je dejal, »da bi se uveljavilo načelo, da sme Srb sicer stopiti na fronto proti Italiji in na Koroškem, v Ljubljani pa naj ukazuje in vedri Šusteršič!« In »ne razumemo, da se zažene krik, če mora slovenski vojak tudi v Albanijo. Kdor hoče, da nastopijo na Koroškem Srbi, kdor brzojavlja po pomoč v Beograd, če je v stiski na severu, ta nima pravice protestirati, da branijo slovenski vojaki našo domovino na jugu. (...) Če naš vojak sproži svojo puško v Debru, je počila v Postojnik!« (*Slovenski narod*, 14. 9. 1920, Manifestacijsko zborovanje JDS.)

⁶⁵⁰ Prav tam. Glej tudi *Slovenski narod*, 21. 2. 1919, Sedanji politični položaj, 14. 9. 1920, Manifestacijsko zborovanje JDS. – Načelo enotne jugoslovanske države je Kramer zagovarjal tudi z vidika uresničitve ideje Združene Slovenije oziroma vključitve Primorske in Koroške v jugoslovansko skupnost. 5. 11. 1920 je na shodu JDS v Ljubljani poudaril, da »nikdar ne bo neodrešena domovina združena z materinsko zemljo, če Jugoslavija ne bo jedinstvena in močna«. (*Jutro*, 6. 11. 1920, Volilni shod JDS v Unionu. Prim. tudi *Slovenski narod*, 7. 11. 1920, Sijajen volilni shod JDS v Ljubljani.) O Kramerjevem jugoslovanskem unitarističnem narodnopolitičnem pogledu glej še *Slovenski narod*, 2. 3. 1920, Sijajna manifestacija, 7. 11. 1920, Sijajen volilni shod JDS v Ljubljani; Kramer, Prve borbe, str. 1–4; *Jutro*, 11. 4. 1922, Sijajni zbor zaupnikov JDS v Mariboru, 30. 4. 1922, Iz seje izvrševalnega odbora demokratske stranke, 27. 11. 1924, Resnica o govoru dr. A. Kramerja, 19. 1. 1926, Triumf politike SDS in Svetozarja Pribičevića v Ljubljani.

⁶⁵¹ Prim. *Jutro*, 13. 6. 1922, Vekoslav Kukovec, Ljubljana, 12. junija.

⁶⁵² *Jutro*, 1. 4. 1921, Izpremembe pri uredništvu »Jutra«, 28. 5. 1943, Dr. Albert Kramer umrl.

⁶⁵³ *Jutro*, 1. 12. 1923, Ob petletnici ujedinjenja.

⁶⁵⁴ *Jutro*, 5. 2. 1924, Jugoslovanska demokracija na pohodu.

skega študenta, bolj kakor v Beogradu ali Zagrebu (...). Tu bi se v plemeniti tekmi vzgajala jugoslovenska mlada generacija Srbi, Hrvati in Slovenci. Ljubljana je poklicana biti središče vzgoje jugoslovenske mladine. Tu bi morali stati internati in vzgajališča za deco iz Šumadije in Bosne, Dalmacije in Slavonije, Vojvodine in Srema.« Zaradi zgodovinsko pogojene občutljivosti za vprašanje jezika in slovenske kulture pa je še dejal: »Glavni tvorci naše kulture v preteklosti in sedanjosti so bili slovenske napredne misli, klerikalizem pa je bil njim sovražnik. (...) Mi si ne damo reči od nikogar, da nismo z vso silo svoje duše za povzdigo slovenskega jezika, za povzdigo naše narodne domače kulture, ker vidimo v tem svoje najvažnejše delo za jugoslovensko idejo, o kateri vemo, da se bo razvila le takrat, če bodo združene v njej v harmoniji vse sile našega naroda. Brez slovenske kulture ni jugoslovenske kulture.«⁶⁵⁵

Kramer je zagovarjal dosledno jugoslovansko razsežnost unitaristične narodnopolitične misli. Le-ta bi morala imeti »*realno vsebino* v upravi, zakonodaji, v politiki in taktiki. Jugoslovenstvo pomenja *enake* dolžnosti in *enake* pravice za vse, pri davkih, v budžetu, v kulturnih in gospodarskih vprašanjih, pri bremenih in ugodnostih, v *notranji* in *zunanj*i politiki. *Jugoslovenska* koncepcija ne dopušča, da se vodi država le od pripadnikov *enega* plemena. Demokrati smo zadnji,« je poudaril na zboru zaupnikov JDS 3. februarja 1924 v Ljubljani, »ki bi hoteli negirati, da je naša država ustvarjena predvsem z žrtvami *srbskega* dela naroda in se pri današnjih prilikah še posebno dobro zavedamo, da je *srbstvo* *steber* naše domovine in vsled svoje državljanske tradicije najjačji naš državotvorni element. Toda baš najboljši srbski sinovi z nami vred *odklanjajo velesrbsko koncepcijo* naše države.«⁶⁵⁶ Njeno demokratično nasprotje bi morala biti skozi unitarizem dosežena enakopravnost »novozdruženega (jugoslovanskega – op. J. P.) naroda vseh plemen in pokrajin«. To je Kramer posebej poudaril po že omenjenem razhodu vsedržavne SDS z NRS

⁶⁵⁵ *Jutro*, 10. 9. 1927, Ljubljana za zmago združene demokracije.

⁶⁵⁶ *Jutro*, 5. 2. 1924, Jugoslovenska demokracija na pohodu.

celim svojim pojmovanjem države in naroda naravnost ženejo prečanski (zahodni – op. J. P.) del Jugoslavije v posebno fronto ter ustvarjajo globok jez med matico države, Srbijo[,] in ostalimi kraji Jugoslavije. Po vsej pravici jim očitamo,« je zapisal v božični številki Jutra leta 1927, »da oni vlečejo v blato svetlo ime one junaške demokratične in nacionalne Srbije in njenega naroda, katere stoletni napor in mučeniško trpljenje je, združeno z neodoljivo voljo ostalega našega naroda, ustvarilo našo novo domovino«. ⁶⁵⁸

Kramer, ki enako kot Žerjav ni sledil kasnejšemu politično-programskemu zasuku prvaka SDS Svetozarja Pribičevića k večnarodnemu in proticentralističnemu jugoslovanskemu stališču, je rešitev vprašanja državne ureditve v Kraljevini SHS videl v celostnem uresničenju Vidovdanske ustave. Namesto njene revizije naj bi državnopravne probleme rešili prek ustavno zagotovljene občlastne samouprave, to je bolj ali manj samostojnega urejanja socialno-gospodarskih in kulturno-prosvetnih vprašanj v posameznih oblasteh – upravno-ozemeljskih enotah, na katere je bila v dvajsetih letih razdeljena jugoslovanska država. ⁶⁵⁹ Tako decentralizacijo, ko so bile končne odločitve še vedno pridržane osrednji državni oblasti in niso nasprotovale »zmagoviti ideji narodnega in državnega edinstva«, je Kramer zagovarjal že pred sprejetjem ustave. ⁶⁶⁰

Kramer je jugoslovanski unitarizem povezal tudi s kulturnobojujnim odnosom proti SLS. Klical je v boj »proti klerikalni stranki, ki hoče nas Slovence odtrgati od skupnega narodnega telesa ter ustvariti iz naših slovenskih pokrajin corpus separatum, ki naj bi tvoril oblast najopasnejše struje v našem narodu – rimskega klerikalizma«. Zato je odločno nasprotoval avtonomističnim prizadevanjem SLS. Opozarjal je, da je »državnopravni boj klerikalne stranke (...) le sredstvo njene ultramontanske politike«, katere cilj je – ker si SLS za Slovenijo lasti monopol – »strankarska eksploatacija državne

⁶⁵⁸ *Jutra*, 24. 12. 1927, Albert Kramer, V borbi za pravo državno idejo.

⁶⁵⁹ *Jutra*, 5. 2. 1924, Jugoslovenska demokracija na pohodu, 24. 12. 1927, Albert Kramer, V borbi za pravo državno idejo. – O oblastni samoupravi na Slovenskem glej Stiplovšek, *Slovenski parlamentarizem 1927–1929*, str. 40–480.

⁶⁶⁰ *Slovenski narod*, 14. 9. 1920, Manifestacijsko zborovanje JDS.

oblasti«. ⁶⁶¹ Predstavljala bi jo Koroščeva avtonomija »z ministrskim svetom na Bleiweisovi cesti (mišljeni so prostori v današnji vladni palači na Prešernovi cesti v Ljubljani – op. J. P.), orlovsko »milico« (milico, ki bi jo sestavljali pripadniki katoliške telesnovzgojne organizacije Orel – op. J. P.) in slovenskimi državnimi dolgovi«. Zato boj liberalne politike proti »klerikalizmu danes ni le boj svobodomiselstva proti kulturnemu nazadnjaštvu, temveč je boj za državo in za uveljavljenje slovenskega dela naroda in njegovih interesov v tej državi«. In ta boj je tako pomemben, da »ne more biti suspendiran niti za eno sekundo«. ⁶⁶²

Na politični katolicizem je Kramer opozoril tudi ob drugih vprašanjih. Nastopal je proti zlorabljanju vere in Cerkve v politične namene, ⁶⁶³ saj je ocenjeval, da na Slovenskem »vlada najsrmatnejši duševni teror, teror politikujoče duhovščine, ki izrablja cerkev v zaslužjenje duš«. ⁶⁶⁴ Zahteval je svobodno šolo, ki naj ne bo »vzgojevališče klerikalne stranke«, ⁶⁶⁵ sicer pa je menil, da bi se – »če bi ne bilo nedovoljenega cerkvenega in gospodarskega pritiska« – pokazalo, »da je polovica Slovenije in še več izven tabora SLS«. ⁶⁶⁶ K temu bi lahko pripomogli tudi liberalci, če bi jim uspelo preseči politično razcepljenost t. i. »naprednega slovenstva«. ⁶⁶⁷

Kramer je govoril tudi o drugem nasprotniku liberalcev – komunistih. Ko ga je na shodu SDS 2. septembra 1927 v gostilni Pri Košaku na Krekovem trgu v Ljubljani pripadnik Komunistične partije Jugoslavije (KPJ) Tone Habe pozval, naj pojasni svoje stališče o Zakonu o zaščiti države, je odgovoril takole: »Res je, da je SDS (JDS – op. J. P.) sodelovala pri zakonu o zaščiti države (zakon, s katerim je bila KPJ izločena iz političnega življenja, so sprejeli 2. avgusta 1921 – op. J. P.), zgodilo

⁶⁶¹ *Slovenski narod*, 14. 9. 1920, Manifestacijsko zborovanje JDS; *Jutro*, 5. 2. 1924, Jugoslovenska demokracija na pohodu, 21. 6. 1925, Demokratska manifestacija v Mariboru.

⁶⁶² *Jutro*, 5. 2. 1924, Jugoslovenska demokracija na pohodu. Prim. tudi *Jutro*, 27. 11. 1924, Resnica o govoru dr. A. Kramerja.

⁶⁶³ *Jutro*, 19. 2. 1925, Seja izvršilnega odbora JDS za ljubljansko oblast.

⁶⁶⁴ *Jutro*, 15. 10. 1927, Dr. Kramerjev mandat verificiran.

⁶⁶⁵ *Slovenski narod*, 14. 9. 1920, Manifestacijsko zborovanje JDS.

⁶⁶⁶ *Jutro*, 3. 8. 1928, Nadaljevanje zagrebških posvetovanj.

⁶⁶⁷ *Jutro*, 10. 9. 1927, Ljubljana za zmago združene demokracije.

pa se je to v dobi atentatov, v dobi splošnega strahu, da nam boljše vizem uniči s tolikimi žrtvami ustvarjeno našo nacionalno državo. Takrat je padel eden najspodobnejših državnikov Draškovič (23. julija 1921 je v komunističnem atentatu izgubil življenje nekdanji minister za notranje zadeve Milorad Draškovič – op. J. P.) in izvršen je bil atentat na nositelja državne suverenosti (29. junija 1921 je bil izveden neuspešen komunistični atentat na regenta Aleksandra – op. J. P.). Takrat smo imeli mi pogum prevzeti odgovornost za zakon o zaščiti države, klerikalci tega poguma niso imeli. Danes pa odkrito rečemo: za našo državo ni nobene opasnosti, strasti so že zdavnaj se umirile, danes nimamo poguma braniti ta zakon in smo zato, da se ga odpravi in da se pusti vsakemu legalnemu političnemu udejstvovanju svobodno pot. (...) Jugoslovenska demokracija nikdar ni in ne bo sovražnik delavstva«, je ob tej priložnosti zagotovil Kramer in »kljub vsemu, kar loči marksistično delavstvo od SDS, obstoja skupna vez med vsemi onimi, ki se bore proti klerikalizmu«. ⁶⁶⁸ V tistem času je tudi zanikal povezanost SDS s protikomunistično in unitaristično Orjuno, ⁶⁶⁹ kar pa glede na vlogo, ki jo je imela JDS/SDS pri njenem pojavu v Sloveniji, in podporo, ki jo je Orjuna imela pri demokratih, ni bilo prepričljivo.

IV

Ob vprašanjih, ki jim je namenil trajno pozornost, je tekla tudi Kramerjeva nadaljnja politična pot. Najprej ga je vodila na že omenjeno mesto ministra za konstituantno in izenačenje zakonov, ki ga je zasedal od 20. decembra 1918 do 16. avgusta 1919. V tej vlogi je že na začetku leta 1919 sodeloval v poskusu osrednje vlade, da bi po neparlamentarni poti in pred sklicem Ustavo-

⁶⁶⁸ *Jutro*, 3. 9. 1927, Krasen napredni shod pri Košaku; SI AS 1872, t. e. H-I-J, mapa Habe Anton, Habe Marija, ovoj f, Spomini od leta 1927 do 1941, str. 1-3. – Podobna stališča je Kramer zagovarjal tudi na shodu 6. 9. 1927 v Ljubljani. Poudaril je, da Zakona o zaščiti države ne bi smeli uporabljati proti nobenemu »legalnemu političnemu pokretu, pa naj bo še tako levičarski«. (*Jutro*, 7. 9. 1927, Napreden shod za šentpeterski in vodmatski okraj.)

⁶⁶⁹ *Jutro*, 7. 9. 1927, Napreden shod za šentpeterski in vodmatski okraj.

dajne skupščine uveljavili centralistično državno ureditev in monarhistično obliko vladavine. Bil je član posebne vladne komisije, ki je imela nalogo, da prilagodi besedilo ustave Kraljevine Srbije iz leta 1903 razmeram v Kraljevini SHS. Preoblikovano besedilo nekdanje srb-ske ustave bi nato razširili na celotno Kraljevino SHS, kar bi bil zelo prikladen način za prejudiciranje monarhije in centralizma. Začasno ustavo, ki jo je pripravila omenjena komisija, so v začetku februarja 1919 objavili v Službenih novinah Kraljevine SHS, vendar so jo nato zaradi dinastičnih interesov srbskega dvora takoj umaknili. Redaktorji začasnega ustavnega besedila so namreč zaradi naglice pri prepisovanju srbske ustave spregledali določilo, ki je prvorojenca kralja Petra, to je princa Đorđa, imenovalo za Petrovega naslednika. To pa je bilo v nasprotju z dejanskim stanjem, saj so Aleksandra Karadorđevića že pred tem razglasili za regenta in je že opravljal kraljevsko oblast.⁶⁷⁰ Na položaju ministra za konstituantno in izenačenje zakonov se je Kramer opredelil tudi v vprašanju ženske volilne pravice. Splošnemu slovenskemu ženskemu društvu je zagotovil, da aktivna in pasivna volilna pravica žensk ustreza njegovemu političnemu prepričanju.⁶⁷¹ Kot vemo, je JDS že naslednje leto ni več podpirala.

Razen položaja ministra za konstituantno in izenačenje zakonov je Kramer od 20. decembra 1918 do 2. aprila 1919 in od 16. avgusta 1919 do 19. februarja 1920 zasedal tudi položaj ministra za kmetijstvo oziroma ministra za trgovino in industrijo.⁶⁷² Kot minister za trgovino in industrijo je sodeloval pri reševanju valutnega vprašanja, ki ga je spremljal že od januarja 1919.⁶⁷³

⁶⁷⁰ Perovšek, *Liberalizem in vprašanje slovenstva*, str. 134–135. – O drugih vidikih Kramerjeve dejavnosti na položaju ministra za konstituantno in izenačenje zakonov glej Gligorijević, *Parlament i političke stranke*, str. 341, 33; Engelsfeld, *Prvi parlament Kraljestva SHS*, str. 96–97, 132, 134, 236, 237; *Sejni zapisniki NV SHS in DVS*, 1, str. 213, 227, 246, 297, 315, 361, 364, 387. O Kramerjevi ministrski dejavnosti v tem času glej tudi *Sejni zapisniki NV SHS in DVS*, 2, str. 34, 55, 66, 115, 124, 131, 150, 222, 236; *Jutro*, 17. 3. 1927, Ostra kritika notranje politike.

⁶⁷¹ Selišnik, *Prihod žensk na oder politike*, str. 150.

⁶⁷² V času, ko je opravljal funkcijo ministra za trgovino in industrijo, je bil Kramer po odstopu Gregorja Žerjava s položaja predsednika Deželne vlade za Slovenijo 29. 1. 1920 tudi eden od možnih kandidatov za njenega predsednika, vendar ponujene funkcije ni sprejel. (*Slovenski narod*, 1. 2. 1920, Demisija deželnega predsednika dr. Gregorja Žerjava; Balkovec, *Prva slovenska vlada 1918–1921*, str. 47.)

⁶⁷³ Šorn, *Narodni svet*, str. 61; Zečević, *Prošlost i vreme*, str. 190.

Po lastni izjavi je bil edini član vlade, ki se je do konca upiral znani povojni menjavi avstrijskih kron za dinarje v razmerju 4 krome za 1 dinar. Menjava je bila izvedena na škodo kronskega območja, Kramerju pa naj bi zaradi nasprotovanja njeni izvedbi v Beogradu očitali, da so ga v Ljubljani podkupili.⁶⁷⁴ Omenjeni beograjski očitek bi lahko bil odziv na dejstvo, da je valutno vprašanje »sodilo med maloštevilne probleme, ki so izražali skupne interese slovenskih klerikalcev in liberalcev in za katere so se borili v popolnem zavezništvu.«⁶⁷⁵ Ko je 15. januarja 1920 prišlo do odločitve o menjavi kron za dinarje, je po Kramerjevem zatrdilu nastopila naslednja alternativa: »Ali podpišem in prevzamem politično odgovornost za zamenjavo ali pa odklonim podpis in demisijoniram. Moja demisija bi bila takrat izzvala padec celokupnega kabineta. Vlado bi bili prevzeli radikalci, ki so zagovarjali še mnogo neugodnejšo relacijo. Ko sem zato dal stranki svoj portfelj na razpolago ter jo zaprosil za naročilo, da odklonim podpis in demisijoniram, je načelstvo v moji odsotnosti *soglasno sklenilo, da naj podpišem valutno uredbo in ostanem v vladi.*«⁶⁷⁶ Kramer je uredbo podpisal ob zagotovitvi, da razmerje 4 : 1 ne bo dokončno. »To garancijo sem dobil, ker je ministrski svet na mojo zahtevo sklenil, da ostane poleg dinarja tudi krona denarna edinica (...) in *da se končna relacija med krono in dinarjem uredi zakonodajnim potom, torej v Narodni skupščini.*« Tako naj bi bila krona zavarovana pred stalnim rušenjem njene vrednosti.⁶⁷⁷ Dejansko pa ni bilo tako. Prizadevanja, o katerih je pisal Kramer glede svoje vloge pri reševanju valutnega vprašanja, so bila neuspešna. Že 28. januarja 1920 je izšla predhodna objava o umiku kronskih bankovcev iz prometa, ki so jo začeli izvajati 3. februarja, 26. februarja 1920 pa je prenehala plačilna veljavnost kron.⁶⁷⁸ Zamenjava kronskih bankovcev za kronsko-dinarske je bila izpeljana do

⁶⁷⁴ *Jutro*, 12. 11. 1922, Albert Kramer, »Štiri proti eni«. O Kramerjevih pogledih na valutno vprašanje glej tudi *Slovenski narod*, 25. 12. 1919, Konferenca poslancev J. D. S. o valutnem vprašanju.

⁶⁷⁵ Zečević, *SLS in jugoslovansko zedinjenje*, str. 231.

⁶⁷⁶ *Jutro*, 12. 11. 1922, Albert Kramer, »Štiri proti eni«.

⁶⁷⁷ *Jutro*, 20. 1. 1925, Albert Kramer, Kdo je dr. Kramer?

⁶⁷⁸ Pivec, *Kronološki pregled dogodkov*, str. 763.

maja 1920.⁶⁷⁹ Kramer se je v kasnejšem pojasnjevanju neugodnega razpleta valutnega vprašanja skliceval na vladno krizo, ki se je začela nekaj dni po podpisu uredbe o menjavi kron za dinarje, in ravnanje nove vlade, oblikovane 19. februarja 1920. Nova vlada, v kateri je bila poleg njene prve stranke, NRS, tudi SLS, pa je – kot je trdil – »provizorično določitev relacije 4 : 1« določila za stalno. Tako naj bi bili po njegovem poudarku za uveljavitev omenjenega razmerja na slovenski strani krivi ministri SLS, ne pa on oziroma JDS.⁶⁸⁰ To vprašanje bi vsekakor potrebovalo posebno obravnavo.

Zamenjavo krona v razmerju 4 : 1 so v dvajsetih letih zaradi pomanjkanja objektivnih analiz v preteklosti različno tolmačili. V politični propagandi je nato bilo to vprašanje prvo in vselej prisotno v medsebojnih spopadih in obračunavanjih, slabo pa je tudi vplivalo na mednacionalne odnose v jugoslovanski državi med obema svetovnjima vojnama.⁶⁸¹ Kramerju so politični nasprotniki – predvsem SLS – v predvolilnem času redno očitali soodgovornost za neugodno zamenjavo kron, on oziroma Jutro pa sta na izrečene očitke odgovarjala z zgoraj navedenimi pojasnili.⁶⁸² Kramer se je v dvajsetih letih tudi večkrat branil očitkov korupcije. Očitke je bodisi utemeljeno zavrnil bodisi s tožbo (ali zgolj njeno napovedjo) dokazal, da je šlo za kleвете.⁶⁸³ Ni pa bil izmišljen očitek o tesnih povezavah njegovih srbskih strankarskih somišljenikov z bankami in njihovim izvajanjem »bankokratske«, to je z bančnimi interesi uskla-

⁶⁷⁹ Slokar, *Valutne razmere*, str. 556.

⁶⁸⁰ *Jutro*, 20. 1. 1925, Albert Kramer, Kdo je dr. Kramer? – O reševanju valutnega vprašanja v Kraljevini SHS glej Slokar, *Valutne razmere*, str. 553–557; Zečević, *SLS in jugoslovansko zedinjenje*, str. 230–232; Šorn, *Slovensko gospodarstvo*, str. 125–128; Mejal, *Delovanje Mroslava Ploja*, str. 68–73.

⁶⁸¹ Zečević, *SLS in jugoslovansko zedinjenje*, str. 232.

⁶⁸² Glej *Slovenski narod*, 12. 11. 1922, 4 : 1; *Slovenec*, 18. 1. 1925, Kdo je dr. Kramer?, 8. 1. 1927, Nespametna laž, 25. 8. 1927, Nov izum SKS, 28. 8. 1927, Nepoboljšljiva lažnivost; *Jutro*, 12. 11. 1922, Albert Kramer, »Štiri proti eni«, 20. 1. 1925, Albert Kramer, Kdo je dr. Kramer?, 9. 1. 1927, Nepoboljšljivi lažniki, 26. 8. 1927, Nepoboljšljivi lažniki, 30. 8. 1927, »Dolžni so povedati resnico!«.

⁶⁸³ *Slovenec*, 11. 6. 1922, Ponesrečen poizkus, 31. 1. 1925, Kdo je dr. Kramer?; *Jutro*, 12. 11. 1920, Albert Kramer, Gospodu Ivanu Deržiću, predsedniku nar.-soc. stranke, 13. 6. 1922, Albert Kramer, Odgovor na vprašanja, 14. 11. 1922, Razkrinkana kleвета, 10. 1. 1923, Prva obsodba Čire Kamenarovića, 23. 2. 1924, Albert Kramer, Ljzjava, 1. 2. 1925, Lažnjivce kakor vedno so se gospodje pri »Slovincu«.

jene politike.⁶⁸⁴ Kramerja so se očitki o korupciji dotaknili in že leta 1922 je prizadeto zapisal: »Pravijo mi, da ne manjka obrekovalcev, ki mi kradejo dobro ime. Na plan, lopovi!«⁶⁸⁵ Zavzel se je tudi za Gregorja Žerjava, ko so mu sredi dvajsetih let s katoliške strani očitali afero Agro-Merkur oziroma so ga politično napadli v aferi Kulovec.⁶⁸⁶

Poleg ministrskih dolžnosti, na katerih se je podrobneje seznanil še s položajem slovenskega prebivalstva na Madžarskem in Koroškem,⁶⁸⁷ je Kramer v prvem jugoslovanskem desetletju opravljal tudi parlamentarno funkcijo. Od 1. marca 1919 do 28. oktobra 1920 je bil član Začasnega narodnega predstavništva, od 11. septembra 1927 do 6. januarja 1929 pa Narodne skupščine Kraljevstva oziroma Kraljevine SHS. Od 23. januarja 1927 do 11. septembra 1927 je bil tudi član občinske skupščine ljubljanske oblasti. – Kramer je v ZNP skupaj s predstavnikom JSDS dr. Dragotinom Lončarjem nasproti zamisli, da bi za volitve v Ustavodajno skupščino odvezli volilno pravico vsem pripadnikom narodnih manjšin, ki so po mirovnih pogodbah dobili opcijsko pravico, brez uspeha zagovarjal predlog, naj bi volilno pravico odrekli samo tistim Nemcem, ki so šele v zadnjih 30 letih v jugoslo-

⁶⁸⁴ *Slovenski narod*, 6. 1. 1921, »Nova Straža« – »stare metode«. – O »bankokratskem« značaju vsedržavne JDS in »bankokratski« politiki glej Ribar, *Politički zapisi*, 1, str. 116–119.

⁶⁸⁵ *Jutro*, 13. 6. 1922, Albert Kramer, Odgovor na vprašanja. – Kot v svojih spominih piše Mira Mihelič, je bil Kramer »nezmožen pridobiti si veliko premoženje«. Ob zaplembi njegovega imetja po drugi svetovni vojni le-to razen deleža pri Jutru in Narodni tiskarni ni obsegalo ničesar, »če odštejemo skromno vilo na Bledu, ki so jo vključili v rezervat okoli Titove vile, v kateri ni Tito nikoli prebival, in so jo potem podrli, in parcele na Rašici, kjer si je hotel, ko so mu povedali, da je jetičen bolnik, postaviti hišico, da bi tam preživil svoje zadnje dneve na boljšem zraku, kot je bil ljubljanski«. (Mihelič, *Ure mojih dni*, str. 83, 109.)

⁶⁸⁶ *Jutro*, 25. 3. 1925, Albert Kramer, Resnica o Agro-Merkurju, 18. 6. 1926, Izjava dr. Alberta Kramerja, 20. 6. 1926, Nova klerikalna lopovščina.

⁶⁸⁷ *Slovenski narod*, 8. 3. 1919, Deputacija prekmurških Slovencev v Beogradu, 13. 5. 1919, Regent Aleksander natančno informiran o dogodkih na Koroškem; Perovšek, »V zaželjeni deželni«, str. 124. O Kramerjevem odnosu do prekmurškega vprašanja v času Države SHS in kasnejšem spremljanju razmer v Prekmurju glej Perovšek, »V zaželjeni deželi«, str. 129; Zečević, *SLS in jugoslovansko zedinjenje*, str. 282. Kramerjevo stališče o držbi, ki naj jo zavzame delegacija Kraljevine SHS pri sklenitvi mirovne pogodbe s Kraljevino Italijo leta 1920, glej v *Jutro*, 12. 11. 1921, Kapitulacija. Pripominjam, da je Kramer sodeloval tudi pri odločanju o sestavi slovenskega dela jugoslovanske delegacije na pariški mirovni konferenci. O tem se je z njim in Antonom Korošcem dogovoril glavni slovenski zastopnik na konferenci in pooblaščen delegat delegacije Kraljevine SHS dr. Ivan Žolger. (Zečević, *SLS in jugoslovansko zedinjenje*, str. 215.)

Karikatura Alberta Kramerja (z Gregorjem Žerjavom) v *Ilustriranem Slovencu* pred volitvami v Narodno skupščino Kraljevine SHS 8. 2. 1925; s karikaturjo je list opozarjal na Kramerjevo domnevno odgovornost pri zamenjavi kron za dinarje in spominjal na Žerjavovo afero Agro-Merkur. (*Ilustrirani Slovenec*, 1. 2. 1925)

vanskih deželah dobili domovinsko pravico.⁶⁸⁸ Drugače pa je na podlagi svojega unitarističnega stališča že tedaj zagovarjal kasneje uvedeni (proporcionalni) d'Hondtov volilni sistem.⁶⁸⁹ Kramer se je v jugoslovanskem predparlamentu odlično počutil.⁶⁹⁰ To je opazil dopisnik Slo-

⁶⁸⁸ *Slovenski narod*, 21. 7. 1920, S., iz sobotne razprave o volilnem redu.

⁶⁸⁹ *SB PNP K SHS*, 5, str. 167–169; Balkovec, „Vsi na noge, vsi na plan“, str. 84.

⁶⁹⁰ ZNP je bilo prvo zakonodajno telo novoustanovljene jugoslovanske države, t. i. predparlament. Oblikovano je bilo zato, da v vmesnem obdobju od ustanovitve Kraljevine SHS do sklica Ustavodajne skupščine po hitrem postopku sprejema zakone, nujne za državo, nadzoruje delo vlade, da bi bilo načelo parlamentarne odgovornosti

venskega naroda, ki je njegovo gibanje v ZNP opisal takole: »Ministra dr. Kramerja je videti povsod, enkrat pri poslancih, enkrat pri žurnalistih, enkrat na ministrski klopi; vidi se, da je parlamenta dobro vajen kot izkušen nekdanji poročevalec in kot dober poznavalec parlamentarnih običajev. Ni njegova najmanjša zasluga, da se je moglo začeti zasedanje našega prvega skupnega parlamenta točno ob določenem roku.«⁶⁹¹

Kramerjeva druga jugoslovanska parlamentarna izkušnja je neposredno sledila njegovemu poslanskemu delu v občinski skupščini ljubljanske občine.⁶⁹² V njej je sodeloval z obravnavami različnih vprašanj s področja delovanja občinske skupščine in občinskih samouprav.⁶⁹³ Iz Kramerjevega občinskega poslanskega dela naj opozorimo na njegovo podporo načelu depolitizacije občinskega uradniškega aparata⁶⁹⁴ in na njegovo kasnejšo oceno razmer na tem področju. »Danes gg. pri občinski upravi (v obeh slovenskih občinskih upravah, ljubljanski in mariborski, je imela absolutno politično večino SLS – op. J. P.) ne sprejmejo nobenega sluge, nobenega pisarja, nobenega uradnika in nobene strojepestke, če ni klerikalen«, je dejal na shodu t. i. Naprednega bloka 9. septembra 1927 v Ljubljani.⁶⁹⁵ Ob takih opozorilih, ki niso bila daleč od resnice, je bil pozoren tudi na druga vprašanja. Zavzemal se je, da bi med avtonomna slovenska mesta uvrstili tudi Kranj in Novo mesto,⁶⁹⁶ »s

uveljaveno še pred sklicem konstituantne, predvsem pa, da pripravi volilni zakon za volitve v Ustavodajno skupščino. ZNP je delovalo od 1. 3. 1919, ko ga je sklicala vlada, do 28. oktobra 1920, ko je bilo z ukazom regenta Aleksandra razpuščeno. O ZNP glej Engelsfeld, *Prvi parlament Kraljestva SHS*.

⁶⁹¹ *Slovenski narod*, 17. 3. 1919, Za naše ozemlje.

⁶⁹² Po izvolitvi v Narodno skupščino Kraljevine SHS 11. 9. 1927 je zaradi nezdržljivosti funkcije poslanca Narodne skupščine in občinskega poslanca Kramerju prenehal mandat v občinski skupščini ljubljanske občine. Kramer je bil nato samo poslanec Narodne skupščine v Beogradu. – Stiplovshek, *Slovenski parlamentarizem 1927–1929*, str. 193, op. 588.

⁶⁹³ O tem glej Stiplovshek, *Slovenski parlamentarizem 1927–1929*, str. 132, 134, 140, 143, 145–147, 150, 161, 162, 175, 180, 182, 356, 369–371, 373, 374; isti, Vodilni funkcionar, str. 72.

⁶⁹⁴ *Jutro*, 29. 4. 1927, Stvarne razprave v ljubljanski občinski skupščini. – Kramer je tudi izven občinske skupščine zagovarjal depolitiziran uradniški aparat. Pred volitvami v Narodno skupščino leta 1927 ga je skrbelo, da bo državni uradnik »kmalu brezpravna raja v rokah vsakokratne vladajoče politične stranke, bo kmalu degradiran v partizanskega (strankarskega – op. J. P.) pisarja, ki živi le od milosti režima«. (*Jutro*, 8. 9. 1927, Iskrena beseda državnim nameščencem)

⁶⁹⁵ *Jutro*, 10. 9. 1927, Ljubljana za zmago združene demokracije.

⁶⁹⁶ *Jutro*, 23. 4. 1927, Seja ljubljanske občinske skupščine.

stališča socialne previdnosti in s stališča res krščanske ljubezni napram zapuščenim otrokom« pa je menil, naj oblastni nameščenci dobivajo draginjske doklade tudi za svoje nezakonske otroke. Za rodbinske člane naj bi se torej šteli »vsi oni otroci in torej tudi nezakonski, za katere je nameščenec po zakonu dolžan skrbeti«. ⁶⁹⁷

Socialno vprašanje je spremljalo Kramerjevo poslansko delo tudi v Narodni skupščini Kraljevine SHS. Prizadeval si je, da bi upokojenim orožnikom priznali draginjske doklade, kakršne so imeli vsi drugi državni upokojenci, vendar brez uspeha. ⁶⁹⁸ Prav tako ni bil uspešen v prizadevanju, da bi odpravili (katoliško) duhovniško biro, to je obvezo kmetov v posameznih župnijah, da enkrat letno za vzdrževanje svojega župnika (enako je veljalo tudi za kaplane, mežnarje in učitelje) prispevajo dobrine v naravi. ⁶⁹⁹ Sodeloval pa je v uspešnem vseslovenskem odporu proti poskusom okrnitve ljubljanske univerze konec leta 1927 in v začetku 1928, ki so jih nato v Beogradu opustili. ⁷⁰⁰ Proti omenjeni okrnitvi, ki jo je razumel kot »kulturno amputacijo«, ⁷⁰¹ je protestiral v Narodni skupščini. ⁷⁰² Ob tem se je zavzel še za ustrezno financiranje ljubljanskega gledališča – to je

⁶⁹⁷ *Jutro*, 29. 4. 1927, Stvarne razprave v ljubljanski oblastni skupščini.

⁶⁹⁸ *Jutro*, 16. 12. 1927, Posl. Dr. Kramer za orožniške upokojence, 17. 12. 1927, Značilna in burma seja Narodne skupščine, 18. 12. 1927, Klerikalci se cinično norčujejo iz orožniških upokojencev!, 16. 5. 1928, Ljubljana, 15. maja, prav tam, Klerikalci in orožniški upokojenci. – Za Kramerja je bil značilen razvit socialni čut. Tako se Mira Mihelič spominja, da so pred njegovo pisarno v uredništvu *Jutra* vsakega prvega v mesecu stale njegove »tobakarice«, kronske upokojenke, za katere se je zaman trudil, da bi jim zvišali pokojnino, pa jim je dodajal iz svojega žepa«. Prav tako je diskretno vzdrževal svojo mater, skrbel pa je tudi za Miro. (Mihelič, *Ure mojih dni*, str. 64, 70–71, 72.) Pomagal je tudi pri ustanovitvi meščanske šole v rodnih Trbovljah leta 1926. (*Jutro*, 4. 11. 1928, Nova meščanska šola v Trbovljah.) Sicer pa je o Kramerjevi dobrotljivosti *Jutro* v nekrologu zapisalo: »kar mimogrede naj omenimo njegovo znano dobrotljivost, katere se sam nekako ni zavedal, smatrajoč se samo po sebi umevno, da tisti, ki ima več, daje onemu, ki ima manj. Marsikdo na njegovem mestu bi si bil napravil znatno imetje, pokojnik pa je vse sproti razdal in njegova radodarnost je bila tolika, da odhaja v večnost daleko manj oblagodarjen z gmotnimi dobrinami, nego je bil tedaj, ko je stopil kot mlad idealist na našo politično pozornico«. V »dobrotljivosti po evangelijski besedi, da levica ni vedela, koliko je desnica razdala, (...) je bil naravnost potratnež.« (*Jutro*, 28. 5. 1943, Dr. Albert Kramer umrl.)

⁶⁹⁹ *Jutro*, 7. 3. 1928, Klerikalci proti siromašni duhovščini, prav tam, Hegemonisti tudi katoliški duhovščini ne privoščijo dostojne eksistence, 13. 5. 1928, Spomini na čase tlačanstva.

⁷⁰⁰ O nameravani, a nato neizvedeni okrnitvi ljubljanske univerze, glej podrobneje Dolenc E., *Kulturni boj*, str. 246–250.

⁷⁰¹ *Jutro*, 15. 1. 1928, Napredna Ljubljana odobrava delo svojih predstavnikov.

⁷⁰² *Jutro*, 1. 1. 1928, V obrambi kulturnih interesov Slovenije.

učinkovito storil že jeseni 1927 – in protestiral proti prepovedi, ki jo je izdala ljubljanska policija, da bi liberalna Zveza kulturnih društev prirejala kulturne filmske predstave v nedeljskih dopoldanskih urah oziroma pred 10.30. Prepoved je bila utemeljena s pojasnilom, da bi s tem motili nedeljske cerkvene obrede.⁷⁰³ Poleg tega naj bi otroci uhajali od obveznih šolskih maš v kino, se potem lagali doma in v šoli ter se tako učili potepuštva.⁷⁰⁴ V skupščini je opozoril tudi na nerešeno vprašanje državljanstva za Slovence, ki so se iz Kraljevine Italije preselili v Kraljevino SHS.⁷⁰⁵

Kramer je o različnih političnih vprašanjih govoril tudi zunaj skupščinskih klopi. Poudarjal je pomen gmo-tno, moralno in politično neodvisnega uradništva in zagovarjal pravico do svobodno izraženega publicističnega družbenega in političnega mnenja.⁷⁰⁶ Sicer pa je menil, da se lahko posameznikova intelektualna moč v družbenem življenju polno uveljavi le prek politično strankarskega organizma. Leta 1926 je poudaril, da je »v demokraciji, v državi, v kateri je ljudska volja suverena, pa naj bo ta država republika ali monarhija, (...) strankarstvo življenjska funkcija, boj med strankami gibalo vsega napredka, zdravi strankarski egoizem najboljša garancija pred opasnostmi nedemokratske reakcije«.⁷⁰⁷ O delovanju države je razmišljal tudi z vidika njenega položaja v mednarodnih odnosih. Leta 1927 je opozarjal, da je Kraljevina SHS v mednarodnem prostoru neaktivna država, ki ne stori nič za večjo naklonjenost zunanjega sveta. Prav tako je ne zanimajo jugoslovanski izseljenci v tujini (Združenih državah Amerike, Nemčiji). »O nas se govori takrat največ, kadar se govori o diplomatskih škandalih«, je dejal. Kritičen je bil tudi glede ravnanja Kraljevine SHS v vprašanju Slovencev in Hr-

⁷⁰³ *Jutro*, 1. 1. 1928, V obrambi kulturnih interesov Slovenije, 3. 1. 1928, Kulturne redukcije za Slovenijo, prav tam, V znamenju »Slovenčevih« falzifikatov; Dolenc E., *Kulturni boj*, str. 242.

⁷⁰⁴ Dolenc E., *Kulturni boj*, str. 241.

⁷⁰⁵ *Jutro*, 25. 3. 1928, Posl. Kramer za odpravo škandaloznega postopanja pri podeljevanju državljanstva.

⁷⁰⁶ *Slovenski narod*, 14. 9. 1920, Manifestacijsko zborovanje JDS; *Jutro*, 5. 2. 1924, Jugoslovenska demokracija na pohodu, 17. 7. 1927, Josip Fr. Knaflič, Slovenska pisma.

⁷⁰⁷ Kramer, Predgovor, str. VII, VIII.

vatov v Kraljevini Italiji. »Mi gotovo ne zahtevamo, da naj danes Jugoslavija potegne svoj meč in napelje svoje kanone na mejo,« je poudaril, »zahtevamo pa, da naša država pokaže, da tega našega naroda pozabiti nečemo in ne moremo.« Ob tem bi morala jugoslovanska država graditi prijateljske odnose s svojimi sosedomi, zlasti pa s slovanskimi državami.⁷⁰⁸

Kramer je v svoji neparlamentarni politični dejavnosti klical še proti socialni »reakciji« in zagovarjal enakopravnost dela ter kapitala oziroma njuno v socialni pravičnosti (delavska socialnopolitična zakonodaja, delavsko zavarovanje) utemeljeno harmonično zvezo, socialno pravično izvedeno agrarno reformo in popolno ukinitvev fevdalnih odnosov. Ker je bila Jugoslavija država z večinskim kmečkim prebivalstvom, je zagovarjal kompromis med neagrarnimi sloji in interesi kmeta. Demokratične razmere bi bile tudi porok za obstoj in razvoj gospodarstva, saj bi zagotovile njegovo pravno varnost in dobro premišljen, sistematično zaščiten svoboden gospodarski promet.⁷⁰⁹ Iz Kramerjevih ust se je slišala tudi zahteva: »Pošteno ven s politiko iz našega gospodarstva!«⁷¹⁰

Kramer se je v zaključnem obdobju vidovdanskega parlamentarizma dejavno vključil v reševanje tedanjih perečih notranjepolitičnih vprašanj. Sodeloval je v prizadevanju KDK za preoblikovanje tedanjega političnega sistema.⁷¹¹ Take poudarke je izrekel ob različnih priložnostih,⁷¹² jedro njegovega stališča pa je bilo: »He-

⁷⁰⁸ *Jutro*, 10. 9. 1927, Ljubljana za zmago združene demokracije.

⁷⁰⁹ *Slovenski narod*, 21. 2. 1919, Sedanji politični položaj, 14. 9. 1920, Manifestacijsko zborovanje JDS; *Jutro*, 10. 9. 1927, Ljubljana za zmago združene demokracije. – Kar zadeva Kramerjev odnos do kmeta, pa je treba opozoriti še na njegovo stališče, ki naj bi ga po poročilu komunističnega Rdečega prapora izrekel na shodu liberalne Samostojne kmetijske stranke 21. 11. 1920 na Igu. Tedaj naj bi dejal, da se kmeta ustroj države in politika ne tičeta, njegovo delo je le obdelovanje polja. (*Viri za zgodovino KSS*, str. 199.)

⁷¹⁰ *Jutro*, 10. 9. 1927, Ljubljana za zmago združene demokracije.

⁷¹¹ Kot zanimivost opozarjam na oceno Edvarda Kardelja, ki je politiko KDK oziroma »unijo Pribičević-Zerjav (oziroma Kramer) razumel kot »ponesrečen poskus slovenske in prečaške buržoazije, da bi okrepila svoje pozicije in svoj vpliv v centralistično urejeni Jugoslaviji nasproti močnim političnim pozicijam srbijanske buržoazije.« – Kardelj, *Razvoj slovenskega narodnega vprašanja*, str. 328.

⁷¹² *Jutro*, 24. 12. 1927, Albert Kramer, V borbi za pravo državno idejo, 15. 1. 1928, Napredna Ljubljana odobrava delo svojih predstavnikov, 24. 1. 1928, Mogočna manifestacija za kmečko-demokratsko koalicijo, 6. 3. 1928, Tudi Vojvodina se priključuje borbi za enakopravnost, 20. 3. 1928, Otvoritev zbora v dvorani, prav tam,

gemonistični sistem [je] opasnejši za državno idejo, nego vsi plemenski in državnopravni spori (...). Na razvalinah hegemonizma je šele mogoča prava Jugoslavija.«⁷¹³ Opažen del svojih moči je namenil tudi organizacijsko-političnemu razvoju JDS/SDS in KDK v Sloveniji in Jugoslaviji⁷¹⁴ ter vprašanju strankarske discipline.⁷¹⁵ Bil je tudi direktor Društva Kazina, odbornik Dramatičnega društva in predsednik Jugoslovansko-češkoslovaške lige v Ljubljani.⁷¹⁶

V

Vzpostavitev kraljeve diktature je Kramer razumel kot zgodovinsko priložnost za polno uveljavitev jugoslovanstva in v njem utemeljeno ozdravitev političnih in družbenih razmer v državi. Radikalna in nedemokratsko izvedena politična sprememba ga ni motila, saj je v idejnem pogledu zaostrovala jugoslovanski unitarizem,⁷¹⁷ ki je postal oblika političnega militarizma.⁷¹⁸ Diktaturo je pozdravljal; zanj je pomenila salomonsko sodbo, s katero je kralj ustavil »usodepolno kolo naše zgodovine, ki se je razvijala v nesrečno smer.«⁷¹⁹ V kraljevi diktaturi ni vi-

Zaključni govor dr. Kramerja, 7. 4. 1928, Albert Kramer, *Letošnji politični pirhi*, 26. 6. 1928, Albert Kramer, *Nerazumljivi argumenti ljubljanskega sodišča*, 24. 7. 1928, *Poštena Slovenija* obsoja ogabno politiko SLS, 4. 8. 1928, *Zaključek zasedanja KDK v Zagrebu*, 24. 8. 1928, *Manifestacija solidarnosti in borbenosti KDK*. O Kramerjevih stališčih glede gospodarske in davčne enakopravnosti v državi ter njegovi politični dejavnosti v zadnjem obdobju vidovdanskega parlamentarizma glej tudi *Jutro*, 3. 11. 1926, *Demokratski zbor v Mariboru*, 10. 9. 1927, *Ljubljana za zmago združene demokracije*, 22. 9. 1927, Dr. Kramer pri g. Davidoviču, 23. 6. 1928, *Voditelji KDK pri kralju; Stojkov, Opozicija u vreme šestojanuarske diktature*, str. 66; *Gligorijević, Demokratska stranka*, str. 489, 502; *Matković, Pribičević i SDS*, str. 211, 229, 231; *Jovanović, Politički sukobi 1925-1928*, str. 296, op. 131.

⁷¹³ *Jutro*, 7. 4. 1928, Albert Kramer, *Letošnji politični pirhi*.

⁷¹⁴ *Jutro*, 17. 6. 1922, *Ljubljanske politične organizacije sklenjene za drjem. Žerjavom*, 11. 7. 1922, *Nova oblastna organizacija JDS; Matković, Pribičević i SDS*, str. 100, 228, op. 801.

⁷¹⁵ *Balkovec, »Vsi na noge, vsi na plan«*, str. 244.

⁷¹⁶ *Jutro*, 30. 12. 1922, *Iz društva Kazina*, 12. 11. 1922, *Občni zbor Dramatičnega društva v Ljubljani*, 3. 5. 1927, *Občni zbor Jugoslov.-češkoslovaške lige v Ljubljani*. – O delovanju Jugoslovansko-češkoslovaške lige v Ljubljani glej *Keršič-Svetel, Češko-slovenski stiki med vojnoma* str. 64–69.

⁷¹⁷ *Prav tam*, str. 322.

⁷¹⁸ *Sarac, Uspostavljanje šestojanuarskog režima*, str. 277.

⁷¹⁹ *Jutro*, 16. 8. 1932, *Mogočen kmečki tabor na Krškem polju*. – O Kramerjevi brez-pogojni podpori kraljevi diktaturi glej tudi *Jutro*, 8. 6. 1932, *Velik odmev ljubljanske politične manifestacije*, 6. 9. 1932, *Minister Kramer v Prekmurju*, *Jutro*, 8. 11.

del »diktaturo osebe, klike ali interesne skupine, temveč (...) diktaturo ideje, da je nacijski princip proglašen za kategorični imperativ našega življenja«. Gre torej za nerazrušljivo utrditev temeljev »naše države in narodne eksistence ter razvojne linije naše bodočnosti. Jugoslovenska ideja je iztrgana iz okvira partijskih programov.« In v slovenskem delu naroda ima »svojo trdno domačijo«, kajti naše ljudstvo se zaveda, »da mu je od Boga usojeno, od zgodovine odrejeno, od njegove krvi in duše izbrano mesto samo v nerazrušni jedinici s Srbi in Hrvati, samo v sklopu velikega naroda jugoslovenskega«. ⁷²⁰ Zato se mora vsestransko zavzeti za zmago jugoslovanske obnove in politiko jugoslovanskega zbiranja. ⁷²¹ K temu ga kliče »dolžnost nacionalne discipline«, da bodo v duhu jugoslovanskega optimizma in konstruktivnega dela Slovenci dobili pravo mesto v jugoslovanski družini. ⁷²²

Kljub njegovi predanosti jugoslovanskemu unitarizmu pa za Kramerja ob uvedbi diktature ni bilo mesta v novooblikovani strukturi jugoslovanske oblasti. V vlado šestojanuarskega režima je vstopil načelnik nekdanje SLS in dotedanji predsednik vlade Anton Korošec. Aleksander je namreč v vladi potreboval tudi opaznejšega političnega predstavnika iz Slovenije, po možnosti takega, ki bi užival večinsko podporo slovenskega političnega telesa in ugled v tujini. Izbor se je v tem primeru dejansko zožil zgolj na Korošca. ⁷²³ Kramer je prvem letu in pol diktature v javnosti nastopal le kot direktor Jutra in sodeloval pri posameznih novinarskih, publicističnih in društvenih dejavnostih. ⁷²⁴ Sredi leta 1930 pa so v Beogradu pomislili tudi nanj in ga 4. junija imenovali za člana Vrhovnega zakonodajnega sveta (VZS) pri mini-

1932, Ministra Kramer in Pucelj o političnem položaju, 24. 12. 1932, Albert Kramer, Od božiča do božiča.

⁷²⁰ *Jutro*, 11. 11. 1930, Predsednik Živkovič med zastopniki naroda. Prim. tudi *Jutro*, 6. 10. 1929, »Na potu v lepšo bodočnost Jugoslavije«.

⁷²¹ *Jutro*, 25. 1. 1931, Albert Kramer, Beseda v slovo.

⁷²² *Jutro*, 25. 1. 1931, Naši kraji in ljudje.

⁷²³ O tem glej Gašparič, *SLS pod kraljevo diktaturo*, str. 83.

⁷²⁴ *Jutro*, 21. 6. 1929, Ustanovni občni zbor »Avale«, 30. 8. 1929, Naši kraji in ljudje, 10. 10. 1929, Jugoslovenskim naprednim akademikom!, 21. 1. 1930, Prisrčen praznik naših starih in mladih akademskih generacij, 22. 2. 1930, Naročajte »Našo dobo!«, 2. 8. 1930, Prvi dan slovanskega gasilskega kongresa v Ljubljani, 12. 9. 1930, Kulturni pregled, 30. 9. 1930, Ustanovitev Zveze naprednih jugoslovenskih starešin v Ljubljani, 5. 11. 1930, Naši kraji in ljudje.

strstvu za pravosodje; le-ta je kot posvetovalni organ predsednika vlade pregledoval in ocenjeval načrte novih zakonov, uredb in pravilnikov.⁷²⁵ S tem sta se v državno politiko vrnila tudi slovenska liberalna politika in njen novi prvak Albert Kramer, ki mu je to mesto pripadlo po smrti Gregorja Žerjava 27. junija 1929. Kmalu po imenovanju za člana VZS se je Kramer vrnil tudi v upravno-politično življenje na Slovenskem. 3. julija 1930 je bil imenovan za člana banskega sveta Dravske banovine. Kramer omenjenih funkcij ni dolgo opravljal, saj je bil že 12. januarja 1931 imenovan za izrednega poslanika Kraljevine Jugoslavije v Češkoslovaški republiki (ČSR).⁷²⁶ Medtem je večkrat javno podprl diktaturo in vlado šestojanuarskega režima pod vodstvom generala Petra Živkovića.⁷²⁷

Podobno kot članstvo v VZS in banskem svetu Dravske banovine se je tudi Kramerjevo diplomatsko delo v Pragi razmeroma hitro končalo. Že 2. septembra 1931 je namreč po dobrih desetih letih znova stopil na vrh jugoslovanske politike.⁷²⁸ Kot minister za javne gradnje

⁷²⁵ Kranjec, *Slovinci v Jugoslaviji*, str. 94, 96. O VZS glej tudi Stiplovšek, *Banski svet 1930–1935*, str. 52. – Kramer je v VZS sodeloval v sekciji za predmete iz resorja Ministrstva za socialno politiko in narodno zdravje in v sekciji za obravnavo zakonskih osnutkov o pomorskih akademijah, srednjih tehničnih šolah, moških in ženskih strokovnih šolah ter obrtnih šolah. (*Jutro*, 28. 6. 1930, *Seja VZS*, 16. 10. 1930, *Delo VZS*.)

⁷²⁶ Kranjec, *Slovinci v Jugoslaviji*, str. 96. Kramer v banskem svetu Dravske banovine ni deloval, saj je zaradi imenovanja za poslanika v Pragi odstopil že pred njegovim prvim zasedanjem. Nastopil je le ob slovesni izročitvi dekretov o imenovanju bankskih svetnikov, ko se je v imenu svetnikov ljubljanskega območja 23. 7. 1930 zahvalil banu Dušanu Sernecu za njihovo izročitev. (Stiplovšek, *Banski svet 1930–1935*, str. 54–55; prim. tudi *Jutro*, 23. 7. 1930, Izročitev dekretov članom bankskih svetov.) – O zadovoljnem odzivu praškega časopisja na imenovanje Alberta Kramerja za jugoslovanskega poslanika v Pragi ter svečanem in množičnem slovesu predstavnikov slovenskega (liberalnega) političnega, upravnega, gospodarskega, kulturnega in društvenega življenja ter Vojske Kraljevine Jugoslavije ob njegovem odhodu na novo delovno dolžnost glej *Jutro*, 17. 1. 1931, Zadovoljstvo na češkoslovaškem zaradi imenovanja poslanika dr. Kramerja, 25. 1. 1931, Naši kraji in ljudje, 27. 1. 1931, Pristrčna poslovitev od poslanika dr. Kramerja ob odhodu v Prago.

⁷²⁷ *Jutro*, 30. 8. 1930, Sestanek javnih delavcev iz mariborske okolice, 31. 8. 1930, Sestanek v Ormožu, 3. 9. 1930, Sestanek javnih delavcev v Murski Soboti, 6. 9. 1930, Zastopniki Dravske banovine pri predsedniku vlade, 11. 11. 1930, Predsednik Živković med zastopniki naroda.

⁷²⁸ Kramerjev politični tovariš in zaveznik v dvajsetih letih Svetozar Pribičević je po tem, ko je povsem prekinil z jugoslovanskim unitarizmom in kraljem, v svoji knjigi *Diktatura kralja Aleksandra*, ki jo je leta 1933 napisal v politični emigraciji v Parizu, njegov pristop k diktaturi ocenil kot veliko politično in osebno nemoralnost. Zlasti zato, ker ga je, kot piše v svoji *Diktaturi*, Kramer nekaj dni po smrti hrvaškega narodnega voditelja Stjepana Radića opozoril, da si na dvoru želijo tudi njegove smrti.

*Albert Kramer v času imenovanja za poslanika Kraljevine
Jugoslavije v Pragi
(Ilustrirani Slovenec, 8. 2. 1931)*

je postal član Živkovićeve vlade. Slovenski liberalci so v vlado vstopili po tem, ko je zaradi stopnjevanega urešničevanja programa jugoslovanskega unitarizma, pri čemer kot nekdanja vodilna slovenska avtonomistična sila ni mogla več sodelovati, iz nje izstopila nekdanja SLS.⁷²⁹ Kramer je bil pred tem v Pragi, ki je med vojnama veljala za svojevrstno domeno in diplomatsko postojanko Slovencev,⁷³⁰ precej dejaven. Sodeloval je pri zahtevni pripravi pomembne trgovske pogodbe med ČSR in Jugoslavijo⁷³¹ in si nasploh prizadeval za poglobitev

To naj bi mu povedala zanesljiva oseba, ki je slišala pogovor med jugoslovansko kraljico in njeno materjo. Danes pa je Kramer, ki mu je leta 1928 svetoval, naj pobegne, »tako blizek kralju«, se je zgražal Pribičević. Drugače pa je menil, da je Kramer, ki naj bi leta 1932 nekemu skupnemu prijatelju dejal: »Sedaj ko sem začel služiti diktaturi, moram delati proti svoji volji do konca (sic! – J. P.)«, nanjo pristal, ker je verjel, da bo kralj močnejši od ljudstva. Poleg tega je s svojimi prijatelji vložil milijone v Jutro, ki bi ga lahko diktatura s potezo peresa razgnala in vse Jutrove (tiskarske) stroje spremenila v staro železo. Predvsem pa naj bi Kramer mislil, da se bo lažje postavil nasproti svojim katoliškim nasprotnikom, če bo na oblasti, kot če bi bil v opoziciji. – Pribičević, *Diktatura kralja Aleksandra* (1990), str. 95, 96, 97, 136, 155.
⁷²⁹ O sodelovanju SLS v vladi v letih 1929–1931 glej Gašparič, *SLS pod kraljevo diktaturo*, str. 83–85, 91–97, 107–114.

⁷³⁰ Drnovšek, *Slovenski izseljenci*, str. 123.

⁷³¹ *Jutro*, 5. 3. 1931, Trgovinska pogajanja v Pragi, 3. 9. 1931, Novi ministri. Prim. tudi *Jutro*, 5. 3. 1931, Poslanik dr. Kramer v Brnu. O trgovski pogodbi, sklenjeni

stikov med češkoslovaškimi in jugoslovanskimi gospodarstveniki.⁷³² Spremljal je tudi širše gospodarsko dogajanje v ČSR.⁷³³ Obenem je gojil stike s češkoslovaškimi novinarji in vojsko,⁷³⁴ posebno pozornost pa je izkazal predsedniku ČSR Tomášu Garriguu Masaryku ob njegovi 81-letnici 7. marca 1931. V listih Češke Slovo in Prager Presse je o njem objavil daljši članek. V članku, ki ga je objavilo tudi Jutro, je predstavil Masarykova narodnoemancipacijska in osvobodilna prizadevanja v avstrijski dobi in med vojno ter svoje poznanstvo z njim in poudaril njegovo politično vodilo, da je bolje propasti kot izdati idejo svobode.⁷³⁵ Masaryku je na njegov rojstni dan na posebni avdienci predstavil še delegacijo ljubljanske univerze, v kateri so bili rektor prof. dr. Alfred Šerko, dekan Filozofske fakultete prof. dr. Jakob Kelemina in promotor prof. dr. France Kidrič. Delegacija je Masaryku izročila častni doktorat Filozofske fakultete ljubljanske univerze.⁷³⁶ Poleg tega se je Kramer udeleževal ali bil pokrovitelj različnih kulturnih in športnih dogodkov, pri katerih so sodelovali Jugoslovani,⁷³⁷ za jugoslovansko poslaništvo je preskrbel nove prostore,⁷³⁸ prizadeval pa si je tudi za postavitve novega jugoslovanskega visokošolskega doma v Pragi.⁷³⁹

med Češkoslovaško republiko in Kraljevino Jugoslavijo spomladi 1931, ter Kramerjevi dejavnosti, povezani s trgovskimi pogajanjmi med obema državama, glej Vinaver, *Jugoslavija i Mađarska*, str. 445-449.

⁷³² *Jutro*, 21. 7. 1931, Poset naših gospodarstvenikov v Pragi.

⁷³³ *Jutro*, 31. 5. 1931, Kmetijska razstava v Pragi.

⁷³⁴ *Jutro*, 1. 3. 1931, Prijateljstvo med Češkoslovaško in Jugoslavijo, 8. 7. 1931, Bratstvo med češkoslovaško in jugoslovansko vojsko.

⁷³⁵ *Jutro*, 7. 3. 1931, Ves svet spoštuje Masaryka, prav tam, Albert Kramer, Prezident Masaryk.

⁷³⁶ *Jutro*, 7. 3. 1931, Ves svet spoštuje Masaryka, 8. 3. 1931, Zastopniki ljubljanske univerze pri Masaryku. – Masaryk je bil drugi častni doktor Univerze kralja Aleksandra I. v Ljubljani. Za častnega doktorja je bil promoviran 31. 1. 1931. Prvi častni doktor ljubljanske univerze je 22. 6. 1929 postal vodja organizacijskih priprav za njeno ustanovitev dr. Danilo Majaron (*Petdeset let slovenske Univerze*, str. 633.)

⁷³⁷ *Jutro*, 8. 2. 1931, Domače vesti, 8. 4. 1931, Ekskurzija licejka na Češkoslovaško, 29. 4. 1931, Kulturni pregled, 11. 6. 1931, Concordija : Slavija 5 : 2 (2 : 1).

⁷³⁸ *Jutro*, 19. 12. 1931, Nova palača jugoslovenskega poslaništva v Pragi. – Poslaništvo Kraljevine SHS/Jugoslavije je do konca leta 1931 svoje prostore imelo v palači malteških vitezov, nato pa na Mostecky ulici v neposredni bližini zunanjega ministrstva in sedeža predsednika ČSR na Gradu. (Prav tam.)

⁷³⁹ *Jutro*, 10. 5. 1931, Novi jugoslovanski dijaški dom v Pragi. – Po poročilu Jutra z dne 7. 2. 1932 je občinski odbor mesta Prage 6. 2. 1932 sklenil podeliti subvencijo 500.000 Kč za izgradnjo jugoslovanskega doma v Pragi pod pogojem, da bo imel v upravnem odboru tega doma svojega zastopnika. (*Jutro*, 7. 2. 1932, Jugoslovanski dom v Pragi.) Dom je bil zgrajen jeseni 1933.

Po vrnitvi iz Prage so se za Kramerja začela jugoslovanska »zvezdna leta«. Ministrsko funkcijo, ki jo je nastopil leta 1931, je obdržal kar v sedmih vladah, oblikovanih od septembra 1931 do aprila 1934. V njih je opravljal dolžnost ministra za javne gradnje, ministra za trgovino in industrijo ter ministra brez portfelja.⁷⁴⁰ Zlasti položaj ministra za trgovino in industrijo je bil zelo zahteven in nevhvaležen, saj je sovpadal s časom velike gospodarske krize.⁷⁴¹ Ob opravljanju ministrskih dolžnosti je bil tudi eden od glavnih tvorcev in glavni tajnik unitaristične vsedržavne JRKD/JNS.⁷⁴² To ga je uvrščalo med najvidnejše in najbolj zanesljive predstavnike šestojanuarske politike, kar se je kazalo tudi v tem, da je bil ob oblikovanju druge Srškičeve vlade (delovala je od 5. novembra 1932 do 27. januarja 1934) določen za stalnega namestnika predsednika vlade.⁷⁴³ Omenjeno funkcijo je začasno opravljal že prej.⁷⁴⁴ Ob tem je od začetka leta 1932 do pomladi 1934 občasno nadomeščal še ministra za zunanje zadeve.⁷⁴⁵ V tej vlogi je 18. decembra 1932 sodeloval pri pogovorih češkoslovaškega zunanjega ministra dr. Eduarda Beneša s kraljem Aleksandrom v Beogradu.⁷⁴⁶ Pri tem je lahko prišlo do izraza njegovo poznavanje češkoslovaško-jugoslovanskih odnosov, ki ga je pridobil kot poslanik v Pragi.

Kramerjeva jugoslovanska unitaristična doslednost in zvestoba sta z njegovim z ministrskim položajem podkrepjenim »povratkom v politiko«⁷⁴⁷ dobili politično zadoščenje, prevevati pa ga je morala tudi misel, da je

⁷⁴⁰ Kaser, *Handbuch der Regierungen Südosteuropas*, 2, str. 32–39.

⁷⁴¹ Stiplovšek, *Banski svet 1930–1935*, str. 117.

⁷⁴² O nastanku JRKD/JNS glej *Slovenska novejša zgodovina*, 1, str. 332–333.

⁷⁴³ *Jutro*, 6. 11. 1932, Druga Srškičeva vlada.

⁷⁴⁴ *Jutro*, 6. 11. 1932, Dr. Kramer namestnik ministrskega predsednika.

⁷⁴⁵ *Jutro*, 7. 1. 1932, Priprave za redno delo Narodnega predstavništva, 22. 9. 1932, Dr. Kramer namestnik zunanjega ministra, 6. 12. 1932, Minister dr. Kramer zastopnik zunanjega ministra, 10. 12. 1932, Novi zakonski predlogi, 23. 1. 1933, Poset kralja in kraljice na Sinaji, 31. 1. 1933, Odhod zunanjega ministra v Ženevo, 8. 2. 1933, Odklonjen predlog za ločitev cerkve od države, 15. 3. 1933, Domače vesti, 12. 5. 1933, Jevtič odpotoval v Ženevo, 31. 5. 1933, Dr. Kramer namestnik zunanjega ministra, 11. 6. 1933, Minister dr. Kramer v Ljutomeru, 13. 6. 1933, Zakon o gasilcih sprejet, 15. 6. 1933, Seja senata, 22. 9. 1933, Odhod zunanjega ministra v Sinajo, 9. 2. 1934, Minister dr. Kramer zastopnik zunanjega ministra, 17. 4. 1934, Dr. Kramer namestnik zunanjega ministra.

⁷⁴⁶ Stojkov, *Opozicija u vreme šestojanuarske diktature*, str. 238.

⁷⁴⁷ *Jutro*, 20. 12. 1935, »Slovenec« vprašuje: Kdo je kriv?

unitarizmu zagotovljena polna zgodovinska uveljavitev. Slovenski unitaristični liberalizem je s tem po sprejetju unitaristične in centralistične Vidovdanske ustave leta 1921 v Kraljevini SHS/Jugoslaviji dosegel svoj drugi politični vrh, saj je bil v letih 1931–1935 sooblikovalec jugoslovanske državne politike, na Slovenskem pa monopolni dejavnik oblasti. Kramerjev tedanji vzpon, povezan z očitno delavno prizadevnostjo, je kalila le bolezen, zakaj vedno je bil rahlega zdravja in to stanje se je z vsakim letom slabšalo. »Njegovo telo je bilo«, kot se je spominjala Mira Mihelič, »spet in spet plen raznih bolezni, čeprav je volja zmagovala nad slabostjo, dokler ni tudi volja slednjič (1943 – op. J. P.) opešala«. ⁷⁴⁸ V tem je bil podoben Gregorju Žerjavu, ki ga je v najboljših letih zlomila bolezen. Drugače pa sta se po spominu Mire Mihelič oba politika razlikovala. »Dr. Žerjav je bil s svojo dinamično osebnostjo močnejši od strica, ki je imel bolj diplomatske sposobnosti, pa nobenega daru za ljudskega tribuna, kar je za politika precejšnja izguba. (...) Nič ni bilo v njem tistega ognja, ki privlači množice.« Gotovo pa ga je, ko je po Žerjavovi smrti prišel na položaj političnega voditelja, »navdajalo s samozavestjo, da se je znašel tako na vrhu političnega dogajanja pri nas«. ⁷⁴⁹ Glede na tedanje razmerje politične moči na Slovenskem in v državi je bil Kramer v tistem času dejansko prvi politični predstavnik Slovenije.

Kramer se je na svojih ministrskih položajih posvetil reševanju vrste vprašanj. Kot minister za trgovino in industrijo je v začetku februarja 1932 dvodomnemu Narodnemu predstavništvu Kraljevine Jugoslavije (jugoslovansko predstavniško telo sta v tridesetih letih sestavljala Narodna skupščina in Senat) predložil predlog zakona o srednjih trgovskih šolah, predlog zakona o pomorskih trgovskih akademijah, predlog zakona o ženskih obrtnih in strokovnih učiteljskih šolah, predlog zakona o srednjih tehničnih in moških obrtnih šolah ter predlog zakona o gospodarskem svetu. Po njihovem sprejetju konec februarja sta bila v celotni državi ize-

⁷⁴⁸ Mihelič, *Ure mojih dni*, str. 22, 62. O Kramerjevem krhkem zdravju glej tudi str. 31, 66–67, 70, 75, 107.

⁷⁴⁹ Prav tam, str. 21–22, 83. Glej tudi str. 70, 102.

načena ustroj in učni program srednjega strokovnega šolstva, zagotovljena pa je bila tudi zakonska podlaga za oblikovanje posvetovalnega organa (gospodarskega sveta) za obravnavo socialnih in gospodarskih vprašanj v okviru Narodnega predstavništva.⁷⁵⁰ Naslednji mesec je Kramer Narodnemu predstavništvu predložil še predlog zakona o ukinitvi žitnega monopola. Njegovo sprejetje v drugi polovici marca 1932 je omogočilo splošno pocenitev moke in kruha.⁷⁵¹ Zaradi njihove odgovornosti za podražitev posameznih predmetov dnevne porabe (sladkorja) je marca 1932 napovedal tudi pripravo zakona o državni kontroli nad karteli;⁷⁵² pred tem je že preklical do tedaj veljavno privolitev vlade v sklep jugoslovanskih tovarn sladkorja o njihovi pridružitvi mednarodnemu sladkornemu kartelu.⁷⁵³ Intenzivno delo pri pripravi omenjenih zakonov, njihovi obravnavi v Narodnem predstavništvu in drugih (zlasti proračunskih) ministrskih naporih pa mu je še bolj skrhalo zdravje. Spomladi 1932 se je za slaba dva meseca umaknil iz javnega življenja in odpotoval na zdravljenje v Prago, kjer naj bi po Jutrovih poročilih povsem okreval. Svoje službene dolžnosti je začel ponovno opravljati sredi maja.⁷⁵⁴

⁷⁵⁰ *Jutro*, 3. 2. 1932, Začetek rednega dela Narodne skupščine, 4. 2. 1932, Prvi zakoni pred Narodno skupščino, 5. 2. 1932, Seja Narodne skupščine, 7. 2. 1932, Zakon o gospodarskem svetu v odboru sprejet, 12. 2. 1932, Gospodarski svet pred Narodno skupščino, 13. 2. 1932, Zakon o gospodarskem svetu v Narodni skupščini sprejet, 18. 2. 1932, Enotna ureditev strokovnega šolstva, 19. 2. 1932, Za povzdigo naše trgovske mornarice, 25. 2. 1932, Važni zakonski predlogi pred Narodno skupščino, prav tam, Včerajšnja seja senata, 26. 2. 1932, Seja Narodne skupščine, prav tam, Senat sprejel zakon o gospodarskem svetu, 27. 2. 1932, Manifestacija Narodne skupščine za Romunijo, 28. 2. 1932, Naše strokovne šole. – Kar zadeva področje srednjega šolstva, lahko opozorimo še na Kramerjevo načelno stališče iz leta 1931 o potrebi po oblikovanju posebnega zakona o meščanskih šolah, ki naj bi določil dolžnosti in pravice učencev ter učiteljev teh šol. (*Jutro*, 27. 9. 1931, Iz Ljubljane.)

⁷⁵¹ *Jutro*, 9. 3. 1932, Zakon o likvidaciji žitnega režima, 10. 3. 1932, Ukinjenje žitnega monopola, 11. 3. 1932, Državni proračun sprejet, 12. 3. 1932, Zasedanje odbora za likvidacijo žitnega režima, 22. 3. 1932, Minister Kramer o likvidaciji žitnega režima, 25. 3. 1932, Borba za cenejši kruh.

⁷⁵² *Jutro*, 11. 3. 1932, Gospodarstvo. – O problemu kartelov v tedanjem jugoslovanskem gospodarstvu glej Bodrožič, *Obrazovanje JRS*, str. 53–56.

⁷⁵³ *Jutro*, 3. 3. 1932, Ukrepi vlade proti kartelom.

⁷⁵⁴ O tem glej *Jutro*, 30. 3. 1932, Prva banovinska skupščina nove politične stranke, 15. 4. 1932, Minister dr. Kramer na zdravljenju v Pragi, 13. 5. 1932, Minister dr. Kramer odpotoval v Beograd, 20. 5. 1932, Obnova po zadnji poplavi opustošenih krajev, 31. 8. 1932, Minister dr. Kramer med svojimi volilci. – O Kramerjevem zdravljenju v Pragi piše – ne da bi opozorila, kdaj je potekalo – tudi Mira Mihelič. Po njeni navedbi je odšel v Prago, da bi ga tam operirali na želodcu. Do načrtovane operacije

Kot minister za trgovino in industrijo je Kramer oblikoval tudi glavne usmeritve tedanje jugoslovanske gospodarske politike. Poudaril jih je v poročilu, ki ga je podal v proračunski razpravi marca 1932, in so dobile državnopolitični značaj s soglasnim sprejetjem proračuna njegovega ministrskega področja za leto 1932/33. Kramer je v trgovinski politiki po eni strani zagovarjal pospeševanje neposrednega povezovanja s tujino s ciljem ustvarjanja novih trgov, po drugi strani pa zaščito in pospeševanje domače proizvodnje, da bi ustvarili nove razmere za delo in zaslužek, znižali brezposelnost in povečali narodni dohodek. V tej zvezi je posebej opozoril, da se bo morala Jugoslavija v svoji bodoči uvozni politiki ravnati v sozvočju z odnosom posameznih držav do jugoslovanskega izvoza. Nadalje je opozoril na potrebo po carinski zaščiti jugoslovanskega poljedelskega izvoza, saj je le-ta, kljub temu da je bila Jugoslavija po prevladujoči socialni strukturi poljedelska država, v tedanjem času znašal le 51 odstotkov vsega izvoza. Obenem je kot eno od odločilnih vprašanj gospodarskega razvoja poudaril nujno vzpostavitev primerne razmerja med poljedelskim in industrijskim delom države. Izravnati bi morali tudi interesna nasprotja med posameznimi gospodarskimi področji, ki izhajajo iz nesistematične in pomanjkljivo organizirane industrije. Kramer se je ustavil še pri finančni krizi. Zanj to ni bilo le vprašanje bank, temveč življenjsko vprašanje celotne gospodarske in socialne politike. Zato je treba denar, ki ga je zmanjkalo v denarnih zavodih, vrniti nazaj, da bi znova dobil pravi gospodarski pomen. Lahkomiselnost in zlorabe na tem področju pa lahko v bodoče prepreči strog in temeljit nadzor denarnega gospodarstva. Zagotovil naj bi ga zakon o bankah, ki ga pripravlja ministrstvo za trgovino in industrijo. Po Kramerjevi napovedi naj bi zakon posebej zaščitil interese vlagateljev in jasno določil razmerje med lastnimi sredstvi denarnih zavodov in sredstvi, ki so jim bila zaupana. Kramer je spregovoril še o pripravi zakona o hranilnicah in revizije zakona o prisilni poravnavi. Ustavil se je tudi pri vprašanju obrestnih mer, v

pa ni prišlo, ker so tamkajšnji zdravniki ocenili, da je zanj prešibak in je ne bi preživel. Zato so ga vrnili v Ljubljano. (Mihelič, *Ure mojih dni*, str. 75)

katerem je zagovarjal njihovo omejitvev in maksimiranje. Na koncu je spregovoril še o tujskem prometu in najavil pripravo zakona o njegovem pospeševanju.⁷⁵⁵ O ključnih vprašanih gospodarskega razvoja je Kramer spregovoril tudi ob drugih priložnostih. Ob uveljavitvi novega trgovinskega sporazuma med Italijo in Jugoslavijo 1. junija 1932 je poudaril pomen sistematičnega, dobro preišljenega in tesnega gospodarskega sodelovanja med državama, dopolnjenega z ohranjenim režimom svobodne trgovine. Kot častni predsednik XII. ljubljanskega velesajma pa je 4. junija 1932 v svojem otvoritvenem nagovoru zagovarjal najtesnejšo gospodarsko spojitvev Slovencev z jugoslovanskim prostorom.⁷⁵⁶

Med Kramerjevimi dolžnostmi, ravnanjem in dejavnostjo, ki jo je opravljal kot minister jugoslovanske vlade, je treba omeniti še druga področja. V okviru že omenjenega nadomeščanja zunanjega ministra je v skupščinskih proračunskih razpravah v letih 1932 in 1933 predstavil razvoj in usmeritve jugoslovanske zunanje politike. V svojih poročilih je govoril o pomenu Društva narodov, odnosih s sosednjimi državami, sodelovanju Kraljevine Jugoslavije v Mali antanti in na mednarodnih gospodarskih konferencah, vprašanju reparacij (avstrijskih, bolgarskih, madžarskih in nemških) ter položaju Jugoslavije pri ureditvi reparacijskega vprašanja. Dotaknil se je tudi vprašanja razoroževanja v Evropi, revizije jugoslovanskih vojnih dolgov, ohranitve tedanjega mednarodnega reda in državne integritete Jugoslavije v njem, odnosov med sveto stolico in Jugoslavijo ter vprašanja miru na Balkanu. Kramerjava izvajanja je skupščina v celoti sprejela, kar je bila podlaga za potrditev proračunov ministrstva za zunanje zadeve za leta 1932/33 in 1933/34.⁷⁵⁷ V času nadomeščanja zunanjega ministra je na žalni seji Narodne skupščine 8. marca 1932 govoril še ob smrti večkratnega predsednika in ministra francoske vlade Aristida Brianda, 13.

⁷⁵⁵ *Jutro*, 9. 3. 1932, Glavni problemi naše gospodarske politike, 10. 3. 1932, Zaščita in pospeševanje domačega gospodarstva.

⁷⁵⁶ *Jutro*, 1. 6. 1932, Danes stopi v veljavo novi trgovinski sporazum z Italijo, 5. 6. 1932, Naši kraji in ljudje.

⁷⁵⁷ *Jutro*, 7. 3. 1932, Naša zunanja politika in naša narodna obramba, 8. 3. 1932, Proračunska razprava v Narodni skupščini, 20. 3. 1933, Naša zunanja politika.

junija 1933 pa je podal obširno poročilo v skupščinski razpravi o ratifikaciji devetnajstih konvencij, sklenjenih med Romunijo in Jugoslavijo decembra 1932. Sprejete konvencije so urejale vsa sporna vprašanja, ki so oteževala dotedanje odnose med državama.⁷⁵⁸ V zvezi z notranjepolitičnimi vprašanji je v Narodni skupščini v imenu vlade odklonil še predlog zakona o ločitvi Cerkve od države, ki so ga predlagatelji utemeljili kot nujen. Kramer je omenjeni zakonski osnutek zavrnil s pojasnilom, da zadeva vprašanje, »ki je tako obsežno in delikatno, da gotovo ne more biti predmet nujnega in skrajšanega postopka«.⁷⁵⁹

Ob temeljnih vprašanjih državne politike se je Kramer v svoji ministrski dejavnosti opazno posvetil tudi različnim razvojnim problemom Slovenije. Sodeloval je v široko zastavljene akciji najvišjih predstavnikov Zasadbe za zgraditev zasavske ceste,⁷⁶⁰ odobril je projekt za dokončanje regulacije Ljubljanice in zagotovil denar za njeno izvedbo⁷⁶¹ ter odobril postavitve kolodvorskega mostu v Trziču.⁷⁶² Vztrajno ter bolj ali manj uspešno si je prizadeval za ohranitev oziroma povečanje odjema premoga iz trboveljskih revirjev za državne železnice in tako pomagal reševati težke socialne razmere na omenjenem območju.⁷⁶³ Zavzel se je tudi za jeseniško delavstvo, saj je soglašal z uvedbo ukrepov, s katerimi naj bi zmanjšali uvoz železa iz Avstrije in tako zaščitili delovno silo na Jesenicah in Javorniku pred tujo konkurenco.⁷⁶⁴

⁷⁵⁸ *Jutro*, 9. 3. 1932, Jugoslavija ob Briandovi smrti, 14. 6. 1933, Lepa manifestacija prijateljstva z Romunijo.

⁷⁵⁹ *SB NS KJ* 1933, 2, str. 4.

⁷⁶⁰ *Jutro*, 28. 2. 1934, Za zasavsko cesto!, 4. 4. 1934, Sestanek odličnih gostov v zasavski metropoli.

⁷⁶¹ *Jutro*, 5. 1. 1932, Regulacija Ljubljanice ne bo prekinjena, 21. 2. 1934, Posojilo za regulacijo Ljubljanice odobreno!, 25. 4. 1934, Regulacija Ljubljanice pred zadnjo fazo, 19. 1. 1935, Nj. Vis. knez-namestnik za regulacijo naših rek.

⁷⁶² *Jutro*, 9. 9. 1932, Domače vesti, 2. 10. 1932, Naši kraji in ljudje.

⁷⁶³ *Jutro*, 2. 4. 1933, Trboveljski premog za državne železnice, 9. 4. 1933, Premog za železnice, 27. 4. 1933, Odgovornost premogovnih podjetij, 5. 7. 1933, Ministrski svet o krizi v Trbovljah, 30. 3. 1934, Zlonamerno vznemirjanje rudarjev, 7. 4. 1934, Rudarsko zborovanje v Trbovljah, 8. 8. 1935, Kriza naših rudnikov in rudarjev. – Na tem mestu lahko opozorimo, da npr. komunistična stran za omenjena Kramerjeva prizadevanja ni hotela vedeti. Imela ga je za protiljudskega zločinca in starega sovražnika delovnega ljudstva. (*IA KPJ*, 2, str. 408; Filipič, *Ob razpotjih zgodovine*, str. 106.) Prim. tudi Deželak Barič, Ban Natlačen in komunisti, str. 109.

⁷⁶⁴ *Jutro*, 22. 3. 1932, Pomožna akcija za Jesenice, 23. 3. 1932, Jesenice kličejo na pomoč. Glej tudi *Jutro*, 9. 9. 1932, Delovne razmere na Jesenicah se boljšajo.

*Minister Albert Kramer (v sredini) med pogovorom z novinarji
(Jutro, 8. 11. 1932)*

Podpiral je prizadevanja za zmanjšanje kuluka (obveznega plačevanja javnega dela delavcev v kraju njihovega bivanja) v Dravski banovini.⁷⁶⁵ Pomembna je bila tudi njegova podpora prizadevanjem celjske občine za regulacijo Savinje po katastrofalni poplavi v Celju in v velikem delu celjskega območja 23. septembra 1933.⁷⁶⁶ O položaju prizadetih poplavljenecv je v posebni avdienci poročal kralju, ki jim je iz lastnih sredstev nakazal precejšen znesek za omilitev njihove stiske.⁷⁶⁷

Kot smo že opozorili, je bil za Kramerja značilen razvit socialni čut. To je pokazal, ko je v času pomanjkanja denarja v denarnih zavodih zagotovil, da so na državni ravni za tri leta preložili prenos pupilarnih vlog (gotovine sirotinskih skladov) iz regulativnih hranilnic na državno hipotekarno banko; ob tem so bili v njegovi ministrski pristojnosti tudi ukrepi, ki so zadevali var-

⁷⁶⁵ *Jutro*, 18. 9. 1931, Intervencije bana v Beogradu.

⁷⁶⁶ *Jutro*, 16. 12. 1933, Regulacija Savinje je zagotovljena, 9. 5. 1934, Občni zbor vzorne politične organizacije.

⁷⁶⁷ *Jutro*, 11. 10. 1933, Kralj za poplavljenecv, 12. 10. 1933, Naši kraji in ljudje.

nost in obrestovanje pupilarnega denarja.⁷⁶⁸ Poleg tega je Narodno predstavništvo na Kramerjevo pobudo decembra 1933 nakazalo božično podporo trboveljskim in ljubljanskim siromašnim otrokom ter onemoglim, sam pa je gmotno podprl božično socialno akcijo, ki jo je za sto revnih družin pripravila poljanska organizacija JNS v Ljubljani.⁷⁶⁹ Pomembni sta bili tudi njegova gmotna in moralna podpora 263 barjanskim družinam s 1023 družinskimi člani v okviru socialne akcije, ki jo je januarja 1934 pripravila ljubljanska barjanska organizacija JNS.⁷⁷⁰

Kramer je v okviru svoje s Slovenijo povezane ministrske dejavnosti vidno podpiral prizadevanja za zgraditev Narodne in univerzitetne knjižnice v Ljubljani.⁷⁷¹ Po njegovi zaslugi je Zasavje dobilo meščansko šolo v Litiji,⁷⁷² Narodno predstavništvo pa je leta 1932 odobrilo naknadne kredite za srednje in osnovno šolstvo ter financiranje slovenskih občin.⁷⁷³ Na podlagi njegovega posredovanja je prosvetno ministrstvo decembra 1933 odstopilo še od prvotno predvidene delitve božičnih počitnic na srednjih šolah na katoliške in pravoslavne božične praznike. To je pomenilo, da so leta 1933 božične počitnice v Dravski banovini, v kateri ni bilo versko mešanega dijaštva, ostale nedeljene.⁷⁷⁴ Podpiral je tudi prizadevanja ljubljanske Drame za izboljšanje njenega finančnega položaja v času gospodarske krize.⁷⁷⁵ Po prenehanju njegovih ministrskih funkcij sta se mu dve slovenski občini – Mirna in Ovsišče – posebej zahvalili za pomoč, ki jima jo je zagotovil kot minister, in ga izvolili za častnega občana.⁷⁷⁶

Ob ministrskih funkcijah je bil Kramer v svojih »zvezdnih letih«⁷⁷⁷ tudi poslanec Narodne skupščine Kra-

⁷⁶⁸ *Jutro*, 8. 3. 1932, Prenos pupilarnih vlog odgoden za tri leta.

⁷⁶⁹ *Jutro*, 21. 12. 1933, Narodno predstavništvo za ljubljanske siromake, prav tam, Božično darilo rudarski deci, 3. 1. 1934, Lep zgled poljanske organizacije JNS.

⁷⁷⁰ *Jutro*, 23. 1. 1934, Barjanska organizacija JNS v Ljubljani.

⁷⁷¹ *Jutro*, 14. 2. 1934, Intervencija senatorjev za univerzitetno knjižnico v Ljubljani, 22. 3. 1934, Naši kraji in ljudje.

⁷⁷² *Jutro*, 29. 1. 1935, Litija dobila meščansko šolo.

⁷⁷³ *Jutro*, 24. 12. 1932, Naši kraji in ljudje.

⁷⁷⁴ *Jutro*, 8. 12. 1933, Nedeljene božične počitnice na srednjih šolah.

⁷⁷⁵ *Jutro*, 22. 2. 1934, Za sanacijo naših gledališč.

⁷⁷⁶ *Jutro*, 1. 1. 1935, Dva častna občana občine Mirne, 23. 1. 1935, Domače vesti. Glej tudi Puhar, *Mira Mhelič*, str. 19.

ljevine Jugoslavije. V času svoje poslanske funkcije (1931–1935) je – po prenehanju ministrskih mandatov – uspešno nastopil proti ukinitvi režijskih kart za prometno osebje na državnih železnicah (režijske karte so zagotavljale vozne olajšave za železniško osebje in njihove družine) in zagotovil, da so ljubljanski železničarji ob upokojitvi v najkrajšem času dobili s tem povezane ustrezne dokumente.⁷⁷⁷ Ko je Trboveljska premogokopna družba leta 1934 znižala prejemke rudarjev, je zaprosil predsednika vlade Nikolo Uzunoviča za posredovanje, da bi jim omogočili najpotrebnejši zaslužek za preživetje.⁷⁷⁸ Glede drugih razvojnih problemov Slovenije je poleti 1934 uspešno posredoval pri Privilegirani agrarni banki v Beogradu, da je Savinjski posojilnici in Hmeljarni v Žalcu zvišala kratkoročni kredit za zbiranje in sušenje hmelja,⁷⁷⁹ prav tako uspešno pa je podprl tudi prizadevanja občinskega odbora v Mostah pri Ljubljani za ustanovitev nove meščanske šole obrtno-industrijske smeri; šola je dobila dovoljenje prosvetnega ministrstva, da v šolskem letu 1934/1935 začne pouk, vanjo pa naj bi se vpisalo več kot 120 učencev in učenk.⁷⁸⁰ Kramer je tudi na poslanski funkciji zagotovil (nadaljnja) sredstva za regulacijo Ljubljanice, uspešno pa je nadaljeval še prizadevanja za regulacijo Savinje.⁷⁸¹ Še nadalje je bil dejaven tudi na socialnem področju. Tako kot leto pred tem je decembra 1934 zagotovil, da je Narodna skupščina nakazala božično podporo ljubljanskim sirotam, obenem pa gmotno podprla menzo akademskega društva Jadran.⁷⁸² Bil je tudi med tistimi, ki so omogočili božičnico revežem in siromašnim otrokom dvorskega okraja v Ljubljani.⁷⁸³

Poseben vidik, ki je idejno in politično nadgradil Kramerjevo delovanje v prvi polovici tridesetih let, pa je bila njegova vloga pri ustanovitvi, organizaciji in razvoju

⁷⁷⁷ *Jutro*, 26. 6. 1934, Albert Kramer, Naši železničarji, 22. 7. 1934, Železničarjem vrnjene režijske karte, 15. 7. 1934, Iz Ljubljane.

⁷⁷⁸ *Jutro*, 30. 6. 1934, Intervencija poslanca Kramerja pri predsedniku vlade.

⁷⁷⁹ *Jutro*, 20. 7. 1934, Gospodarske vesti, 25. 7. 1934, Še 500.000 Din za hmeljarje.

⁷⁸⁰ *Jutro*, 11. 9. 1934, Domače vesti.

⁷⁸¹ *Jutro*, 19. 1. 1935, Nj. Vis. knez-namestnik za regulacijo naših rek.

⁷⁸² *Jutro*, 19. 12. 1934, Božične podpore Narodne skupščine.

⁷⁸³ *Jutro*, 24. 12. 1934, Otiraj bratovske solze!...

režimske JRKD/JNS.⁷⁸⁴ Kramer, ki je tedaj pozabil na svoj zagovor večstrankarskega življenja leta 1926,⁷⁸⁵ je v rast monistične JRKD/JNS vložil veliko organizacijskih in političnih naporov. Na podlagi njegovih prizadevanj so na zboru banovinske organizacije JRKD za Dravsko banovino, 5. in 6. junija 1932 v Ljubljani, ustanovili prvo strankino banovinsko organizacijo v državi.⁷⁸⁶ Strankinemu izgrajevanju v jugoslovanskem okviru pa je posebej namenil svoje moči, ko je ob spremembi sestave vlade 2. julija 1932 postal minister brez listnice.⁷⁸⁷ Stranka, ustanovljena 1. maja 1932, je bila do maja naslednjega leta organizirana po vsej državi (po Kramerjevi navedbi je štela več kot 6500 krajevnih in okrajnih organizacij).⁷⁸⁸ Kramer se je v času njenega organiziranja gibal po vsej Jugoslaviji in obenem spremljal njen razvoj na Slovenskem. Pomenljivo je, da je za strankino organiziranje najprej poskrbel v zahodnem delu države (Slovenija, Hrvaška, Bosna), kjer je bila federalistična narodnopolitična volja najmočnejša. Kasneje se je z enako vnemo posvetil strankinemu razvoju v vzhodnem delu države.⁷⁸⁹

Na shodih JRKD/JNS je Kramer nedvoumno podarjal njeno vlogo in pomen v tedanji jugoslovanski

⁷⁸⁴ O JRKD in njenem razvoju do preimenovanja v JNS leta 1933 glej Bodrožič, *Obrazovanje JRSD*, str. 39–98.

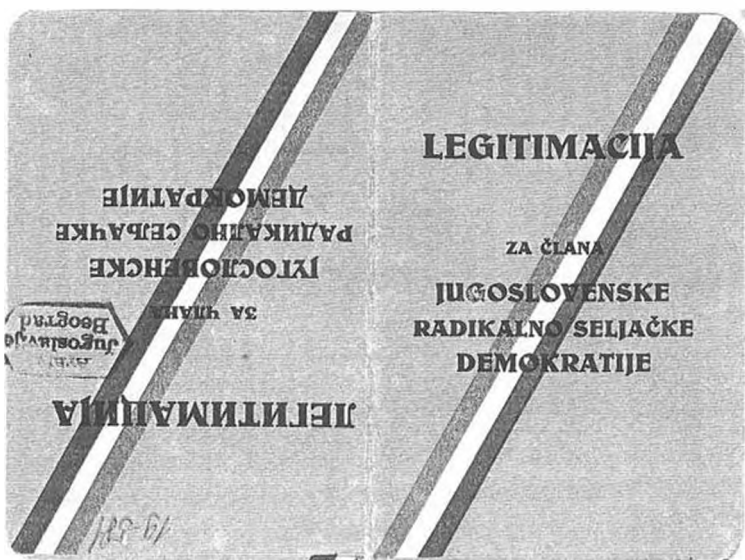
⁷⁸⁵ Glej str. 210.

⁷⁸⁶ *Jutro*, 5. 6. 1932, Banovinski zbor JRKD, 6. 6. 1932, Ministra Pucelj in dr. Kramer o političnem položaju v državi in Sloveniji.

⁷⁸⁷ Prim. *Jutro*, 5. 7. 1932, Nova vlada, 8. 7. 1932, Kontinuiteta v naši državni politiki.

⁷⁸⁸ *Jutro*, 21. 5. 1933, Mogočna manifestacija JRKD na Sušaku. – Ob preoblikovanju JRKD v JNS, 20. 7. 1933, je Kramer v svojem tajniškem poročilu navedel manjše (4858) število strankinih organizacij, stranka pa naj bi štela 1.500.000 članov. (*Jutro*, 21. 7. 1933, Novi statut stranke.) Kot je opozorila Milica Bodrožič, je bilo navedeno število članov JRKD/JNS pretirano. Zaradi šibke podpore, ki jo je imela med prebivalstvom, je po njeni oceni nesprijemljivo, da bi JRKD/JNS »celo na papirju« imela vpisanih 1.500.000 članov. (Bodrožič, *Obrazovanje JRSD*, str. 93, 94.)

⁷⁸⁹ *Jutro*, 28. 9. 1932, Minister dr. Kramer o nalogah in delu JRKD, 30. 9. 1932, Minister dr. Kramer v Dubrovniku in Kotoru, 16. 10. 1932, Nova stranka stopa v življenje, 24. 10. 1932, Manifestacija jugoslovenske misli v Zagrebu, 9. 5. 1933, Razmah JRKD v savski banovini, 21. 5. 1933, Mogočna manifestacija JRKD na Sušaku, 29. 5. 1933, Stranka pozitivnega dela, 2. 6. 1933, Nezadržan razmah JRKD, 6. 6. 1933, 100.000 ljudi na taboru v Sarajevu, 12. 6. 1933, Zborovanje zaupnikov JRKD iz ljutomerskega sreza, 19. 2. 1934, Minister dr. Kramer na treh zborovanjih, 16. 5. 1934, Čvrsti temelji nacionalne misli v Prekmurju, 21. 8. 1934, Zbori JNS v Srbiji, 22. 8. 1934, Zbor JNS v Pirotu, 23. 8. 1934, Konferenca JNS v Nišu, 26. 8. 1934, Minister dr. Albert Kramer o ciljih in nalogah JNS, 13. 9. 1934, Nadaljevanje delegatskih zborov JNS, 14. 9. 1934, Dalmatinsko Zagorje v nacionalnem taboru, 5. 10. 1934, Zbor JNS v Valjevu.

*Članska izkaznica pripadnika JRKD (Jugoslovenske radikalno seljačke demokratije)
(AJ, 37-19-146)*

politiki. Stranka je bila po njegovem večkrat celo ognjevitem tolmačenju politična vojska, osnovana kot sredstvo uresničevanja (»fundamentiranja«) idejnih načel in politike šestojanuarskega režima. To je pomenilo utrditev Jugoslavije kot enotne nacionalne in državnopravne skupnosti, ki jo JRKD/JNS, sposobna, da nosi odgovornost državne oblasti, na političnem področju brani tako, kot bi jo sicer oborožene sile na vojaškem.⁷⁹⁰ In v tej smeri se morajo v stranki posvetiti intenzivnemu ideološkemu in organizacijskemu delu.⁷⁹¹ Na nacional-

⁷⁹⁰ *Jutro*, 7. 6. 1932, Ministra dr. Kramer in Pucelj o političnem položaju v državi in Sloveniji, 6. 9. 1932, Minister Kramer v Prekmurju, 10. 9. 1932, Iz blejskih govorov, 13. 9. 1932, Poročilo ministra dr. Alberta Kramerja, 28. 9. 1932, Minister dr. Kramer o nalogah in delu JRKD, 1. 5. 1933, Dolenjska v taboru vsedržavne stranke, 16. 10. 1932, Nova stranka stopa v življenje, 24. 10. 1932, Manifestacija jugoslovenske misli v Zagrebu, 8. 11. 1932, Ministra Kramer in Pucelj o političnem položaju, 21. 5. 1933, Mogočna manifestacija JRKD na Sušaku, 16. 5. 1934, Čvrsti temelji nacionalne misli v Prekmurju, 29. 5. 1933, Stranka pozitivnega dela, 6. 6. 1933, 100.000 ljudi na taboru v Sarajevu, 13. 7. 1934, Minister dr. Kramer o poslanstvu JNS, 21. 7. 1933, Novi statut stranke, 26. 8. 1934, Minister dr. Albert Kramer o ciljih in nalogah JNS.

⁷⁹¹ *Jutro*, 23. 6. 1934, Narodni poslanci in senatorji o bojevništvu in sličnih akcijah.

nem področju naj ga vodi prizadevanje k asimiliranju »plemenskih posebnosti« v močno, v svojem notranjem razvoju svobodno jugoslovansko celoto,⁷⁹² »v kateri je tudi v polni meri zagarantirana svoboda Slovencev.«⁷⁹³ JRKD/JNS naj tako ne bi bila »stranka onega nacionalističnega razpoloženja, kakor ga vidimo sedaj po Evropi v onem starem šovinističnem smislu, marveč (...) stranka realističnega nacionalnega dela.«⁷⁹⁴ Le-to naj bo na političnem področju usmerjeno v dosledno preseganje nekdanjega strankarskega življenja, saj z ustanovitvijo JRKD/JNS ne more biti več vrnitve nazaj. Z njo je konec nekdanjih strankarskih okovov, razprtij in bojov. JRKD/JNS namreč ni koalicija nekdanjih političnih subjektov (v JRKD so se združili nekdanja SDS, nekdanja NRS in unitaristični disidenti iz nekdanje Davidovičeve Demokratske stranke), temveč enotna jugoslovanska nacionalna in državopolitična organizacija, ki zanika stare strankarske tradicije ter pokrajinsko, plemensko in versko razdvojenost.⁷⁹⁵ Podobna stališča je Kramer zagovarjal tudi pred ustanovitvijo JRKD.⁷⁹⁶ Politični monizem, ki ga je osmisлил s trinomom države, stranke in

⁷⁹² *Jutro*, 24. 10. 1932, Manifestacija jugoslovenske misli v Zagrebu, 7. 6. 1932, Ministra dr. Kramer in Pucelj o političnem položaju v državi in Sloveniji.

⁷⁹³ *Jutro*, 7. 6. 1932, Ministra dr. Kramer in Pucelj o političnem položaju v državi in Sloveniji. – Kljub takim zagotovitvam pa se je Kramer moral soočiti tudi z dejstvom, da so stvarne razmere drugačne. Nanje se je odzval takole: »Zavedamo pa se tudi, da vsaka vlada lahko kaj pogrši. Mi nismo bogovi in v nobeni drugi državi nimajo bogov za upravitelje, ker nezmotljivih ljudi ni. Zato tudi ne smemo vzeti tragično vsake male pogrške. Tako se je na primer zgodilo, da so bile izdane pobotnice za najemnino samo v srbohrvatskem jeziku in tudi razni drugi formularji prihajajo brez upoštevanja zakonito zajamčenih pravic našega jezika. Nikdo tega ni želel in ne nameraval in take stvari se dogajajo le po nepazljivosti podrejenih organov. V tej veliki politični organizaciji (JRKD – op. J. P.) nihče nitu ne misli na to, da bi slovenskemu delu našega naroda odvzel kake pravice in oviral njegov svoboden razvoj. Če kaj takega opazite, vas prosim, da nas o tem obvestite in bodite prepričani, da se bodo take pogrške takoj odpravile.« (Prav tam)

⁷⁹⁴ *Jutro*, 29. 5. 1933, Stranka pozitivnega dela.

⁷⁹⁵ *Jutro*, 24. 12. 1931, Albert Kramer, Naporno delo za lepše dni, 7. 6. 1932, Ministra dr. Kramer in Pucelj o političnem položaju v državi in Sloveniji, 16. 8. 1932, Mogočen kmečki tabor na Krškem polju, 6. 9. 1932, Minister Kramer v Prekmurju, 7. 11. 1932, Veliko manifestacijsko zborovanje v Mariboru, 6. 6. 1933, 100.000 ljudi na taboru v Sarajevu, 21. 7. 1933, Novi statut stranke, 26. 8. 1934, Minister dr. Albert Kramer o ciljih in nalogah JNS. Prim. tudi *Jutro*, 5. 6. 1932, Banovinski zbor JRKD, 8. 11. 1932, Ministra Kramer in Pucelj o političnem položaju, 24. 12. 1932, Albert Kramer, Od božiča do božiča, 28. 5. 1934, Lep shod JNS v Velenju.

⁷⁹⁶ Prim. *Jutro*, 6. 9. 1931, Vsi Jugosloveni na delo!, 4. 11. 1931, Ljubljana se zbira v tabor jugoslovenstva, 4. 11. 1931, Slovenci pri volitvah, 11. 11. 1931, Slovenskim volilcem!

jugoslovanstva, je bil po njegovem poudarku posebej pomemben za Slovence. Zato je na ustanovnem zboru banovinske organizacije JRKD za Dravsko banovino zbrane delegate pozval k »sistematičnemu iztrebljenju vseh starih preprirov, k ustvaritvi mogočne armade, ki edina bo sposobna, da se Slovenci uveljavimo kot oni faktor v državni politiki, kakršen zaslužimo biti po svoji zgodovini, po svoji kulturi in po svoji gospodarski moči in sposobnosti, po svojem navdušenju za našo (jugoslovansko – op. J. P.) nacionalno stvar«. ⁷⁹⁷

VI

»Narodnemu voditelju dr. Kramerju«, kot so ga 15. maja 1934 poimenovali na skupščini organizacije JNS za lendavski okraj, ⁷⁹⁸ je jugoslovanski unitarizem tudi v tridesetih letih pomenil idejni in politični absolut. Druga vprašanja je, razen iz političnih funkcij izhajajočih nalog, obravnaval le obrobno. Tako se je v prvi polovici tridesetih let kratko ustavil le pri vprašanju vere, ki jo JNS in nova državna politika spoštujeta, a ne želita, da se uporablja za politične prepire. Posebej je tudi opozoril na pomen krščanstva kot osnove etičnega življenja velikega dela jugoslovanskega prebivalstva. Zaradi verske raznolikosti v državi je poudaril še potrebo po popolni medkonfesionalni toleranci. ⁷⁹⁹ Poleg tega je bilo mogoče v Kramerjevih člankih opaziti tudi protirevolucionarno stališče. ⁸⁰⁰ Kar zadeva njegovo javno dejavnost, lahko omenimo še sodelovanje v načelstvu stavbne in gospodarske zadruga Novinarski dom, sodelovanje v Zvezi na-

⁷⁹⁷ *Jutro*, 7. 6. 1932, Ministra dr. Kramer in Pucelj o političnem položaju v državi in Sloveniji.

⁷⁹⁸ *Jutro*, 16. 5. 1934, Čvrsti temelji nacionalne misli v Prekmurju. – Povsem drugače so Kramerja ocenili na revolucionarni levici. Tako je Edvard Kardelj nekaj mesecev kasneje zaradi večletnega sodelovanja z režimom kraljeve diktature o Kramerju zapisal, da je »danes najbolj osovražen človek na Slovenskem«. (Kardelj, *Zbrana dela*, 1, str. 335.) O Kramerjevi nepriljubljenosti v Sloveniji je leta 1932 v Narodni skupščini govoril tudi slovenski poslanec JRKD Alojzij Pavlič, a so se drugi strankini poslanci iz Slovenije postavili Kramerju v bran. (*SB NS KJ 1932*, I, 17. 11. 1932, str. 109; *Jutro*, 19. 11. 1932, Seja Narodne skupščine.)

⁷⁹⁹ *Jutro*, 25. 1. 1931, Albert Kramer, Beseda v slovo, 6. 9. 1932, Minister Kramer v Prekmurju, 30. 1. 1933, Ministra dr. Kramer in Pucelj o aktualnih političnih vprašanjih, 16. 5. 1934, Čvrsti temelji nacionalne misli v Prekmurju.

⁸⁰⁰ *Jutro*, 26. 6. 1934, Albert Kramer, Naši železničarji.

prednih jugoslovanskih starešin, sodelovanje v glavnem odboru Akademskega društva Jadran in vodenje Zveze kulturnih društev v letu 1935.⁸⁰¹

Kramer, ki ni veljal le za političnega, ampak tudi za idejnega voditelja slovenskega liberalizma,⁸⁰² je v prvi polovici tridesetih let s širokimi zamahi plaval v jugoslovanski unitaristični plimi. Zelo jasno je poudaril resnico, da so slovenski liberalizem in njegove kulturne organizacije »najjačja duhovna trdnjava jugoslovanske ideje«. ⁸⁰³ Zanj je »z vidika večnosti nacionalnega problema« pomenila »vrh ob strmi poti«, ⁸⁰⁴ novo slovensko nacionalno samozavest ter njeno odrešenjsko kulturno in gospodarsko prihodnost. ⁸⁰⁵ Izražala ni le čustvovanja, da so Slovenci, Hrvati in Srbi en narod, temveč idejo »našega življenja, našega kruha, našega zadovoljstva in našega miru«. ⁸⁰⁶ Zato je po protirežimskih demonstracijah študentov ljubljanske univerze, 27. januarja 1932, kot minister celo izjavil, da bi po njih od nje ne smel ostati niti kamen niti trava; ljubljanska univerza se ima zahvaliti edino velikodušnosti vlade, da še stoji. ⁸⁰⁷ Tako kot se je med svetovno vojno narod odločil za svobodo in samoodločbo, se je danes treba boriti za jugoslovansko enotnost, četudi do zadnje kaplje krvi. ⁸⁰⁸ Njeno osnovno počelo sta enakost in enakopravnost Slovencev, Hrvatov in Srbov ter vsakega dela jugoslovanske države. ⁸⁰⁹

Unitaristično idejo, ki mora imeti čvrsto politično oporo že v občinskih strukturah, ⁸¹⁰ je Kramer poudar-

⁸⁰¹ *Jutro*, 21. 3. 1931, Naši kraji in ljudje, 19. 10. 1931, Lep večer Zveze naprednih starešin, 18. 1. 1932, Praznik AD Jadrana in starešinske zveze, 7. 1. 1935, Delo, naloge in cilji Zveze kulturnih društev, 28. 10. 1935, Delo Zveze kulturnih društev.

⁸⁰² *Jutro*, 28. 11. 1932, Pregled našega prosvetnega dela.

⁸⁰³ *Jutro*, 7. 1. 1935, Delo, naloge in cilji Zveze kulturnih društev.

⁸⁰⁴ *Jutro*, 28. 12. 1931, Idejni tečaj srednješolske omladine.

⁸⁰⁵ *Jutro*, 19. 10. 1931, Spomenik orjaku duha in dela, 16. 8. 1932, Mogočen kmečki tabor na Krškem polju, 7. 1. 1935, Delo, naloge in cilji Zveze kulturnih društev. Prim. tudi *Jutro*, 6. 2. 1933, Slovenci ob severni meji za nedeljivo Jugoslavijo.

⁸⁰⁶ *Jutro*, 29. 5. 1933, Stranka pozitivnega dela. Prim. tudi *Jutro*, 12. 9. 1932, Poročilo ministra doktorja Kramerja.

⁸⁰⁷ Kremenšek, *Slovensko študentovsko gibanje 1919–1941*, str. 140.

⁸⁰⁸ *Jutro*, 2. 11. 1931, Vsa Slovenija v jugoslovenskem taboru, *Jutro*, 3. 11. 1931, »Plebiscit za novo državno politiko«.

⁸⁰⁹ *Jutro*, 29. 5. 1933, Stranka pozitivnega dela, 6. 6. 1933, 100.000 ljudi na taboru v Sarajevu. Prim. tudi *Jutro*, 12. 9. 1932, Poročilo doktorja Kramerja.

⁸¹⁰ *Jutro*, 10. 9. 1933, Minister dr. Kramer o občinskih volitvah, 19. 9. 1933, Sresko zborovanje JNS v Celju, 17. 10. 1933, 300 občin v nacionalnih rokah. – Kramer je

jeno povezoval z obstojem »slovenskega dela jugoslovenskega naroda«. ⁸¹¹ Kot je dejal na velikem zboru JRKD 11. septembra 1932 v Ljubljani – zboru so se udeležili strankin predsednik Nikola Uzunović, predsednik Narodne skupščine dr. Kosta Kumanudi, ministri za promet, kmetijstvo, socialno politiko in narodno zdravje inž. Laza Radivojević, Juraj Demetrović in Ivan Pucelj, podpredsednik JRKD Milovan Lazarević, skupščinski tajnik dr. Dragoljub Jevremović ter dober ducat poslancev iz celotne Jugoslavije –, lahko Slovenci samo v močni in enotni Jugoslaviji ohranijo svoje kulturne dobrine in pridobitve, ki so jih dobili po zlomu avstro-ogrske monarhije (pospešen razvoj šolstva, univerza, razmah knjižnega trga). Zato »jugoslovenska politika in načelo narodnega in državnega edinstva za Slovence ni greh napram posebnim dolžnostim do našega plemena. Nasprotno, *ta politika je za nas edini spas, da očuvamo svoje pleme, vse posebnosti v velikem sklopu jugoslovenskega naroda, katerega neoddeljiv del se moramo sami sebe občutiti, da lahko z njim delimo ne samo dolžnosti, temveč tudi pravice*«. ⁸¹²

Kramer Slovincem ni priznaval narodne samostojnosti in pravice do svobodnega nacionalnega razmaha, sporna pa sta mu bila tudi skrb za slovenski jezik in z njim povezan kulturni razvoj. To je dobro pokazal na shodu JRKD 29. januarja 1933 v ljubljanski Šiški, ki jo je Jutro v svojem poročilu posebej omenilo kot »rojstni kraj prvega slovenskega pesnika Valentina Vodnika«. ⁸¹³ Kramer je v Vodnikovem rojstnem kraju dejal naslednje: »Oni, ki predstavljajo slovenski problem le kot nekako jezikovno stvar, gledajo nanj z ozkega stališča, kakršnega dopušča samo popolno nerazumevanje pravih slovenskih problemov. Kulturni razvoj slovenskega ljudstva je odvisen od njegovih gospodarskih pogojev. Slovensko vprašanje v Jugoslaviji je vprašanje gospo-

ob vsaki priložnosti poudarjal idejo jugoslovenskega unitarizma. Tako je npr. ob otvoritvi tramvajske proge iz Ljubljane do Šentvida izjavil, da stoji tudi ta proga »v znamenju jugoslovenske ideje in tvornosti«. (*Jutro*, 29. 11. 1931, Svečana otvoritev šentviškega tramvaja.)

⁸¹¹ *Jutro*, 11. 11. 1931, Slovenci pri volitvah, 1. 5. 1933, Dolenjska v taboru vsedržavne stranke.

⁸¹² *Jutro*, 12. 9. 1932, Slovenska Ljubljana jugoslovenska, prav tam, Poročilo ministra doktorja Kramerja. Prim. tudi *Jutro*, 6. 9. 1932, Minister Kramer v Prekmurju.

⁸¹³ *Jutro*, 30. 1. 1933, Ministra dr. Kramer in Pucelj o aktualnih političnih vprašanjih.

Vodilni člani JRKD pri zajtrku na terasi hotela Bellevue po prihodu na strankin zbor 11. 9. 1932 v Ljubljani; z leve proti desni Nikola Uzunović, dr. Kosta Kumanudi, dr. Janko Rajar, Albert Kramer, Adolf Ribnikar in dr. Miroslav Ploj (Jutro, 13. 9. 1932)

darskega in socialnega razvoja naše ožje domovine v okviru naše države in vse drugo nam bo po svetem pismu naurženo (podčrtal J. P.).⁸¹⁴

Kramer se je seveda tudi v tridesetih letih potrudil, da je izrazil svoje globoko nasprotovanje federalističnim pogledom na notranjo ureditev države. Skladno s svojim razumevanjem »matere Jugoslavije in njene hčerke Slovenije«⁸¹⁵ je zagovarjal ustavno zagotovljeno upravno decentralizacijo, utemeljeno v sistemu bano-vinskih samouprav.⁸¹⁶ Država naj bi torej zase pridržala

⁸¹⁴ Prav tam. – Kar zadeva slovensko vprašanje, se je Kramer v prid zagovarjanju jugoslovanstva skliceval tudi na položaj Slovencev v avstro-ogrski monarhiji. »Hodijo med vas taki,« je dejal na Ljudskem taboru v Beltincih 5. 9. 1932, »ki pravijo, da jugoslovenska politika pomeni škodo za slovensko stvar, da so v nevarnosti naš slovenski jezik, naša kultura, naša šola ter da se bomo posrbili. Oni med nami, ki smo nekoliko starejši, ki smo svoja otroška, mladeniška in dober del moških let preživel pod tujim gospodarjem in primerjamo, kake pravice sta naš jezik in naš narod imela pod Avstrijo in Madžarsko in kakšne možnosti kulturnega napredka imata danes v naši kraljevini, se smemo upravičeno smejeti tistim, ki govorijo, da pomeni jugoslovenska ideja nevarnost za slovenstvo.« (Jutro, 6. 9. 1932, Minister Kramer v Prekmurju.)

⁸¹⁵ Jutro, 30. 1. 1933, Ministra dr. Kramer in Pucelj o aktualnih političnih vprašanjih.

⁸¹⁶ Jutro, 16. 8. 1932, Mogočen kmečki tabor na Krškem polju, 31. 8. 1932, Minister dr. Kramer med svojimi volilci, 12. 9. 1932, Poročilo ministra doktorja Kramerja, 28.

Predsednik in tajnik JRKD Nikola Uzunović in Albert Kramer zapuščata palačo Nebotičnik po ogledu ljubljanske okolice z njegovega vrha po strankinem zboru 11. 9. 1932 v Ljubljani. (Jutro, 13. 9. 1932)

»vse ono, kar je njej, njeni eksistenci in njeni enotnosti in obrambni moči potrebno, a vse ono, kar se tiče posebnih lokalnih interesov, občin in pokrajin, da izroči rokam in odločitvam faktorjev iz dotičnih krajev.«⁸¹⁷ V teh načelih je bil verjetno utemeljen predlog izvedbene zakonodaje k ustavnemu določilu o banovinski samoupravi, ki ga je novembra 1932 pripravil skupaj s predsednikom vlade Milanom Srškičem. Njeno izdelavo je javno obljubil avgusta 1932.⁸¹⁸ Omenjeni predlog pa ni bil uresničen, ker je minister za pravosodje Božidar Maksimović, ki je predlogu nasprotoval, Kramerja obtožil, da je federalist.⁸¹⁹

9. 1932, Minister dr. Kramer o nalogah in delu JRKD.

⁸¹⁷ *Jutro*, 12. 9. 1932, Poročilo ministra doktorja Kramerja.

⁸¹⁸ *Jutro*, 31. 8. 1932, Minister dr. Kramer med svojimi volilci, 12. 9. 1932, Poročilo ministra doktorja Kramerja.

⁸¹⁹ Stojkov, *Opozicija u vreme šestojanuarske diktature*, str. 238, op. 134, str. 239, op. 136.

Kramerjevo nasprotovanje federalizmu je najbolje pokazal njegov odziv na Ljubljanske punktacije, ki jih je povezoval z odhodom SLS iz vlade. SLS naj bi se zanj odločila, ker je spoznala, »da s pomočjo jugoslovenske ideje ni mogoče obnoviti starega terorizma v naši ožji domovini«. In kot izraz nestrpnosti detroniziranih političnih voditeljev, ki bi radi ponovno našli pot do državne oblasti, je »zopet morala priti na pomoč slovenska država«. ⁸²⁰ Kramer je njeno idejo in z njo povezane federalistične zahteve zavrnil s podobnimi utemeljitvami kot Dinko Puc. »Slovenecem naši zunanji sovražniki niso obljubili samostojne države«, je poudaril na shodu JRKD 30. aprila 1933 v Novem mestu. »Zakaj ne? Gotovo ste vsi videli zemljevide, kako so si zamislili gotovi politiki razdelitev Jugoslavije«, je odgovoril. »Srbija bi zopet ostala država zase, Hrvati bi dobili novo državo, izgubili pa bi morje in Dalmacijo, ki bi postala italijanska, a slovenske države na tej karti ni. Slovensko zemljo do Trbovelj in Celja bi si pridržali Italijani, štajerske kraje pa bi poklonili Avstriji in Madžarski. Iz tega se najbolj jasno vidi, kam vodi taka politika.« ⁸²¹

Kramer je federalističnim zahtevam nasprotoval še z drugimi opozorili. »Ali si je mogoče zamisliti Slovenca,« je vprašal, »ki bi pristal na to, da bi se naša država razdelila po dr. Mačkovem receptu (mišljen je hrvaški federalistični narodni voditelj Vladko Maček – op. J. P.) na dve novi skupini, od katerih bi imela ena srbsko, druga pa hrvatsko hegemonijo, v kateri bi igrali mi Slovenci, ki smo sedaj enakopraven član jugoslovenske zajednice, podrejeno vlogo napram zagrebški gospodi?« Obenem je zatrdil, da je tisti, ki hoče zavreči močno, enotno in veliko Jugoslavijo, zločinec nad narodom in državo. Zakaj »v času, ko razvija Hitler svoj pangermanski revizionistični program, ko se mrzlično oborožujejo vsi naši sosedi, ko na zapadu naše države ne skrivajo svojih imperialističnih teženj, se mora reči, da so naši punktaši in njihovi poborniki postali glavni dobavitelji za propagandne orožarne teh naših inozem-

⁸²⁰ *Jutro*, 30. 1. 1933, Ministra dr. Kramer in Pucelj o aktualnih političnih vprašanjih.

⁸²¹ *Jutro*, 1. 5. 1933, Dolenjska v taboru vsedržavne stranke.

skih neprijateljev, ki slikajo te njihove punktacije ter nore in zločinske pokrete kot sigurno znamenje skorajšnje propasti Jugoslavije in kot dokaz, kako poceni bi bila zmaga in s kako malenkostnimi žrtvami bi bilo mogoče izvesti njihove iredentistične in imperialistične podvige«. Za Slovence punktacije pomenijo »naravnost samomor, kajti če bi se izvedli razni separatistični načrti, bi bili Slovenci prvi prizadeti in preko naših trupel bi vkorakal sovražnik na naše ozemlje.«⁸²² Svoje profederalistično stališče je podkrepil še s svojevrstnim zagovorom kraljeve diktature. Po izreku zaporne kazni, na katero je režim spomladi 1933 obsodil glavnega nosilca hrvaških federalističnih zahtev Vladka Mačka, je na že omenjenem shodu v Novem mestu dejal naslednje: »Včeraj je državno sodišče izreklo tudi svojo obsodbo nad tako zvanimi zagrebškimi punktacijami. (...) *Država ne pusti, da bi se z njo igrali!* Treba je pogledati samo v Nemčijo, kako postopajo tam z nasprotniki režima. Tam imajo za opozicionalce koncentracijske taborne, kjer jih imajo interniranih na tisoče in tisoče. V Nemčiji ne more niti en uradnik, ki je nasprotnik režima, ostati na svojem mestu. Tam so posegli ne samo v politične, marveč tudi v vse socialne, kulturne in gospodarske organizacije, ki niso v skladu s smernicami režima. Listi smejo izhajati le če pišejo za režim. Borba je tam poostrena tako daleč, da oni, ki niso pristaši režima skoraj nimajo pravice do eksistence. Pa primerjajte našo domačo »diktaturo«, zaradi katere se nekateri tako razburjajo, in povejte, koliko je bilo pri nas od te diktature prizadetih?!« Poleg tega v Nemčiji tisti, »ki so v koncentracijskih taboriščih, niso nasprotniki edinstva nemškega naroda (...). *Država je dolgo prizanesljiva,*« je končal, »*toda tudi zanjo so meje, ki jih mora čuvati v svojem lastnem interesu, v interesu svoje eksistence in eksistence vsega naroda.*«⁸²³

Jugoslovansko unitaristično načelo je bilo tudi podlaga Kramerjevih socialno-gospodarskih nazorov. Opozarjal je, da je slovenska industrijska in obrtna pro-

⁸²² *Jutro*, 6. 2. 1933, Slovenci ob severni meji za nedeljivo Jugoslavijo. Prim. tudi *Jutro*, 1. 5. 1933, Dolenjska v taboru vsedržavne stranke.

⁸²³ *Jutro*, 1. 5. 1933, Dolenjska v taboru vsedržavne stranke.

izvodnja življenjsko odvisna od jugoslovanskega konsumnega ozemlja, ki je sposobno zaščititi slovenske gospodarske interese. Pri tem se je treba zavedati, da bi bila jugoslovanska gospodarska politika brez slovenskega ozemlja nasproti Evropi dokaj enostavna. Taka Jugoslavija bi bila namreč zgolj agrarna država, ki bi lažje vzpostavljala gospodarske odnose z drugimi državami.⁸²⁴ Toda celotna jugoslovanska državna in gospodarska ter predvsem mednarodno trgovinska politika prav v imenu jugoslovanske ideje posebej upošteva položaj Slovenije, ki je po svoji gospodarski in socialni strukturi kmečko-industrijsko-obrtniška pokrajina in je zato navezana na zaščito države pred tujo konkurenco. »Samo to je omogočilo, da se vrte kolesa v naših tovarnah, da naš delavec še ni do zadnjega na cesti, da še životarita naš obrtnik in trgovec, dočim v mnogih drugih državah gospodarski zastoj že ubija najširše sloje produktivne delavnosti.« Kramer se je v svojih socialnogospodarskih pogledih ustavil tudi ob agrarnem značaju jugoslovanske države. Poudaril je pomen gospodarskega dviga kmečkega prebivalstva, ki je glavni konsument jugoslovanske obrti, trgovine in industrije, in bi s seboj v propad potegnilo vse gospodarske panoge, če ne bi imelo sredstev, da kupuje njihove izdelke in zaposluje njihove ljudi. Zavzel se je še za načelo narodne solidarnosti, ki ne dopušča, da bi en stan imel prednost pred drugimi, »ali da bi eni živeli od tega, da drugi umirajo«.⁸²⁵ V okviru Kramerjevih gospodarskih nazorov je sodilo še njegovo videnje jugoslovanske gospodarske politike v času tedanje krize. V božični številki *Jutra* je leta 1931 zapisal: »Za vsako ceno držati vrednost našega dinarja, premagovati kritične situacije brez radikalnih ukrepov, ki jih naša gospodarska struktura ne vzdrži, s sistematičnim nadaljevanjem konsolidacijskega dela jačati ugled naše države in vero v njeno solidnost, vztrajno iskati možnosti za povečanje našega izvoza in vzdrževanje obratov v naši industriji in končno, a ne v zadnji vrsti, z izgra-

⁸²⁴ *Jutro*, 30. 1. 1933, Ministra dr. Kramer in Pucelj o aktualnih političnih vprašanjih.

⁸²⁵ *Jutro*, 8. 11. 1932, Ministra Kramer in Pucelj o političnem položaju. Glej tudi *Jutro*, 6. 9. 1932, Minister Kramer v Prekmurju, 12. 9. 1932, Poročilo ministra doktorja Kramerja.

ditvijo dosledne in preudarne štednje v našem javnem gospodarstvu zmanjšati izdatke in s tem bremena, ki se narodu nalagajo, ter z najstrožjo izvedbo proračunskega ravnotežja postaviti vse javne račune na realno in solidno bazo.«⁸²⁶ Čez leto dni je k temu pomenljivo dodal: »Lepo je pridigati štednjo na vse strani, ali težje je prenašati konsekvence. In še težje braniti proti splošnemu valu demagoške štedljivosti neokrnjenost naših kulturnih pozicij.«⁸²⁷

VII

Leta 1935 je bilo konec Kramerjevih »zvezdnih let«. Minister ni bil več že od aprila 1934, zaradi nesoglasij med slovenskimi liberalci, ki so se pokazala med njim in banom Marušičem ter njegovimi privrženci, pa se je moral kot generalni tajnik stranke opreti celo na glavni odbor JNS v Beogradu, da je bil kot njen kandidat v Dravski banovini 3. februarja 1935 izvoljen v Senat Kraljevine Jugoslavije.⁸²⁸ Ko je po razpustu Narodne skupščine 6. februarja 1935 in razpisu skupščinskih volitev za 5. maj 1935 predsednik vlade Bogoljub Jevtič mimo vodstva JNS oblikoval državno kandidatno listo in za uvrstitvev kandidatov iz Dravske banovine nanjo pooblastil Marušiča, pa se je odločil, da ne bo kandidiral za poslanca in je obdržal senatorski mandat.⁸²⁹ To je bila po nastopu nove Stojadinovićeve vlade junija 1935 in z njo povezano oblastno dominacijo JRZ Kramerjeva edina funkcija v strukturi državne oblasti. Ob tem je bil res še vedno eden glavnih voditeljev vsedržavne JNS, a nekdanj mogočna politična vladarica v državi je bila v drugi polovici tridesetih let povsem nemočna. Kramer je postal le še ena od »obledeh zvezd« prejšnjega režima diktature, kot si ga je privoščil vladni Slovenec

⁸²⁶ *Jutro*, 24. 12. 1931, Albert Kramer, Naporno delo za lepše dni.

⁸²⁷ *Jutro*, 24. 12. 1932, Albert Kramer, Od božiča do božiča.

⁸²⁸ Stiplovšek, *Banski svet 1930–1935*, str. 233, 236–237. Glej tudi Gašparič, *SLS pod kraljevo diktaturo*, 246–247.

⁸²⁹ Stiplovšek, *Banski svet 1930–1935*, str. 235, 261–262, 264, Vidovič-Miklavčič, *Mladina med nacionalizmom in katolicizmom*, str. 27.

leta 1938.⁸³⁰ In kot je zapisal, so se te »zvezde«, ko je bil režim JNS že v zatonu, pred ljudsko nejevoljo rešile v Senat.⁸³¹

Navedena ocena iz nasprotnega političnega tabora pa ne more spremeniti dejstva, da je Kramer funkcijo člana Senata Kraljevine Jugoslavije – tako kot vse druge – opravljal z veliko resnostjo. Bil je član senatnega odbora za preučitev mednarodnih konvencij, ki jih je sprejela Narodna skupščina, ter član finančnega in imunitetnega odbora.⁸³² Kot senator je bil tudi član jugoslovanske delegacije na pogrebu angleškega kralja Jurija V. leta 1936 in član jugoslovanske delegacije na konferenci interparlamentarne unije ter mednarodne trgovinske parlamentarne konference leta 1937 v Parizu.⁸³³ V Senatu je obravnaval vrsto vprašanj. Poleg zavzemanja za v jugoslovanski ideji utemeljeno državno politiko je predložil načrt zakona o tisku, zagovarjal mešan zasebno-državni sistem upravljanja radiofonije v državi in opozoril, da je treba zagotoviti enakomeren vpliv vseh kulturnih dejavnikov na oblikovanje radijskega programa. Tega na ljubljanski radijski postaji ni, ker jo izrablja izključno enostransko usmerjena (katoliška – op. J. P.) kulturna organizacija z zelo močno politično primesjo. Posvetil se je tudi socialnogospodarskim vprašanjem. Nasprotoval je strnjevanju trgov in mest z njihovo okolico, ker bi s tem izgubili voljo za urbanizacijo. Kot neprimerno in nazadnjaško je še neuspešno odklonil namero, da bi ob zamenjavi kovanega denarja

⁸³⁰ Balkovec, *»Vsi na noge, vsi na plan«*, str. 281.

⁸³¹ *Slovenec*, 29. 3. 1936, Pucelj in kočevsko nemštvo. – O Kramerjevem odhodu v Senat se je v svojih spominih kritično izrazil tudi Vladimir Ravnihar, ki je zapisal: »V javnosti ni napravilo najboljšega vtisa, da so se razmeroma – po letih – mladi politiki potegovali za mandate v senatu in to celo politiki, ki so veljali ali so hoteli veljati kot voditelji svojih političnih skupin. V njihovi lastni skupini je nastalo malodušje, češ podgane zapuščajo potapljajočo se ladjo. Teren za vodilnega politika je Narodna skupščina, je voliče s splošno, enako in tajno volilno pravico, kjer mora izbrati in izvojevati svojo zaupnico v narodu. Politik, ki je položil orožje na tem torišču, je dal vedeti, da čuti svojo in svoje stranke slabosti in da mu je samo še za nagrado v preteklosti opravljenega dela, na kako vodilno vlogo [pa] ne reflektira več.« (Ravnihar, *Mojega življenja pot*, str. 233.)

⁸³² *Jutro*, 13. 11. 1935, Volitve odborov v senatu, 15. 3. 1936, Seja senata, 23. 10. 1936, Danes se začne redno parlamentarno zasedanje, 22. 10. 1937, Svečana otvoritev skupščine in senata, 25. 10. 1936, Izvolitev stalnih odborov v senatu in skupščini, 17. 3. 1938, Proračun pred senatom.

⁸³³ *Jutro*, 25. 1. 1936, Beleške, 14. 5. 1937, Ministrski svet, 15. 5. 1937, Jugoslovanska trgovinska parlamentarna delegacija.

prevrtali kovance za 25 par. Opozoril je, da je take vrste denar – z luknjo v sredini – v Evropo prišel iz kolonij, kjer ga nosijo na vrvici okoli vratu, in predstavlja najbolj primitivno obliko kovanega denarja. S takimi kovanci pač ne bo moč predstavljati jugoslovanske kulture pred svetom. Soglašal ni tudi s tem, da bi bili kovanci za 25 par najmanjša jugoslovanska denarna enota, saj imajo manjše celo v državah z višjim standardom. Kot senator je opozarjal še na vprašanje količine odkopa premoga za državne železnice ter na različne ministre vložil več interpelacij.⁸³⁴ Sopodpisal je tudi interpelacijo, ki jo je skupina 59 senatorjev 11. novembra 1935 vložila proti predsedniku vlade Stojadinoviću. Interpelacija je Stojadinoviću očitala, da zgolj formalno podpira politične usmeritve pokojnega kralja Aleksandra, dejansko pa omogoča obnavljanje starega strankarskega življenja in opredeljevanje po »plemenskih, regionalnih in konfesionalnih vidikih«. Ob tem z vsemi sredstvi državne oblasti duši delovanje iskrenih jugoslovanskih nacionalistov.⁸³⁵ Najbolj odmevna pa je bila Kramerjeva interpelacija 8. julija 1937, ki jo je na Stojadinovića vložil po znanih dogodkih ob obisku predsednika JNS Petra Živkovića 5. do 8. junija v Sloveniji. Takrat je bil zaradi pregretih političnih strasti s strani pripadnikov JNS umorjen katoliški študent Rudolf Dolinar.⁸³⁶

V omenjeni interpelaciji⁸³⁷ se je Kramer znova dokazal kot prepričan jugoslovanski unitarist, predvsem pa kot nepomirljiv nasprotnik političnega katolicizma.

⁸³⁴ *Jutro*, 9. 6. 1935, Za železniška naročila našega premoga, 13. 11. 1935, Volitve odborov v senatu, 25. 7. 1935, Razprava v senatnem finančnem odboru, 3. 5. 1936, Razprava o našem radiu, 20. 10. 1936, Zaključek parlamentarnega zasedanja 1935–1936, 23. 10. 1936, Danes se začne redno parlamentarno zasedanje, 25. 10. 1936, Izvolitev stalnih odborov v senatu in skupščini, 11. 7. 1937, Seja senata, 16. 7. 1937, Živahna seja senata, 10. 11. 1937, Mesto in vas.

⁸³⁵ Stojkov, *Vlada Milana Stojadinovića*, str. 158.

⁸³⁶ O obisku Petra Živkovića junija 1937 v Sloveniji in umoru Rudolfa Dolinarja 8. 6. 1937 glej Mikuš, *Slovenci v stari Jugoslaviji*, str. 451–452; Kremenssek, *Slovensko študentsko gibanje 1919–1941*, str. 234; Nedog, *Ljudskofrontno gibanje*, str. 84–85; Vidovič-Miklavčič, *Mladina med nacionalizmom in katolicizmom*, str. 88, 215; Ravnihar, *Mojega življenja pot*, str. 246–247; Friš, Tumeja Petra Živkovića, str. 61–78; isti, Banovinska konferenca JNS, str. 135–145. Kramerjevo predstavitev razmer ob Živkovičevem obisku v Sloveniji ter okoliščin Dolinarjeve smrti glej v Kramer, *Junjski dogodki v Sloveniji*, str. 3–13.

⁸³⁷ O vložitvi Kramerjeve interpelacije proti predsedniku vlade Milanu Stojadinoviću in njenem posredovanju ministru za notranje zadeve Antonu Korošču glej *Jutro*, 8. 7. 1937, Seja senata, 18. 7. 1937, Seji skupščine in senata.

Ponovil je tudi svoje protikomunistično stališče. Jedro interpelacije je bil poudarek, da na Slovenskem »služi cerkev politiki in da se vera istoveti s strankarstvom«. SLS oziroma slovenski del JRZ svojo moč vzdržuje »z razdraževanjem močnega katoliškega čuta naroda, podžiganjem separatističnih strasti in stalnim koketiranjem z nekakim levičarskim demokratizmom. Njeno glavno geslo »svobodna Slovenija«, ki bi edino v njej bilo mogoče izvajati čisti klerikalni režim, je bilo od vsega početka glavno agitacijsko sredstvo te stranke. (...) Na socialnem polju uganja demagogijo, ki jo dovaja v neposredno bližino boljševiskih idej.« Pod imenom JRZ se skriva »stari razbrzdani klerikalizem, sovražnik narodne svobode in nasprotnik jugoslovenske misli«. Zato je treba vedeti, da je JRZ »ena najnevarnejših organizacij za normalni razvoj našega naroda in njegove države«. Ob njej delujejo še komunistični razbijači.⁸³⁸

Poseben vidik Kramerjevega dela v Senatu pa so bili njegovi dobro pripravljene in vsebinski nastopi v razpravah o državnem proračunu za leta 1936/37, 1937/38, 1938/39 in 1939/40. Iz njegovih senatorskih proračunskih govorov se vidi, da se, kljub svoji »obledeli zvezdi«, v drugi polovici tridesetih let politično še ni izčrpal. V proračunski razpravi marca 1936 je opozarjal na potrebo po decentralizaciji proračuna. Le-ta bi po eni strani omogočila preglednejše državno gospodarstvo, po drugi strani pa bi uveljavila sodelovanje posameznih delov države v njem. Kritiziral je konkurenco države proti zasebni podjetnosti in zapostavljenost Dravske banovine pri razdeljevanju investicijskih kreditov za gradnjo modernih državnih cest. Nadalje se je ponovno zavzel za regulacijo Savinje pri Celju in povečanje dobave premoga za državne železnice iz Dravske banovine. Zavzel se je tudi za t. i. kronske rentnike in upokoјence iz nekdanje monarhije ter zahteval izenačenje njihovih prejemkov z drugimi državnimi upokoјenci. Prav tako je nastopil proti zapostavljanju železničarskih upokoјencev in zahteval izboljšanje finančnega položaja strojevodij in železniških delavcev. Med njegovimi socialnogospodar-

⁸³⁸ Kramer, *Junijski dogodki v Sloveniji*, str. 5, 24, 34–35, 36, 38. Glede komunistov glej tudi str. 6, 7, 13.

INTERPELACIJA

**senatorja dr. Alberta Kramerja
na predsednika ministrskega sveta
dr. Milana Stojadinovića, prijavljena
na seji senata kraljevine Jugoslavije
dne 8. julija 1937.**

Gospod predsednik!

Meseca aprila je sklenil banovinski odbor Jugoslovenske nacionalne stranke sklicati konferenco delegatov atranknih organizacij iz dravske banovine 8. junija v Ljubljani. Konferenca je imela notranji delovni značaj. Svoj prihod je napovedal tudi predsednik stranke g. Peter Živković z več člani glavnega odbora, da se po svoji dolžnosti seznaní s funkcionarji slovenskega dela atrankine organizacije. V to svrbo so se določili tudi njegovi oblaki po raznih krajih Slovenije. V skladu z značajem vse prireditve ni banovinski odbor določil niti v Ljubljani, niti v drugih krajih nikakršnih sprejemov ali manifestacij. Od nikogar se ni nič zahtevalo in na nikogar se ni apeliralo, da bi izkazal g. Živkoviću kako posebno počaršitev ali da bi se udeležil kakršnekoli manifestacije za idejo JNS.

3

Začetni del interpelacije proti predsedniku vlade Milanu Stojadinoviću, ki jo je Albert Kramer leta 1937 objavil v brošuri Junjski dogodki v Sloveniji : ozadje, potek in posledice klerikalnih nasilstev proti jugoslovenskim naprednim in nacionalnim postojankam.

ski zahtevami je bila tudi odprava plačevanja kuluka za javne nameščence v Dravski banovini.⁸³⁹

Kramer je v proračunski razpravi leta 1936 obravnaval tudi nekatera ideološka in narodnopolitična vprašanja. Nastopil je proti komunističnemu gibanju in poudaril, da je lahko boj proti njemu najbolj uspešen ob opori na idejo narodne in državne enotnosti ter socialne solidarnosti. Pri tem je treba strogo paziti, da boja proti komunizmu ne bi zlorabili kot agitacijsko sredstvo proti političnim nasprotnikom. Menil je še, da bi bila unifikacija šolskih knjig škodljiva. Poglaviten je duh,

⁸³⁹ *Jutro*, 17. 3. 1936, Pričetek proračunske razprave v senatu, 18. in 19. 3. 1936, Finančni odbor senata, 21. 3. 1936, Proračunska razprava v fin. odboru senata, 4. 4. 1936, Premog za železnice.

ki veje iz njih, medtem ko knjige lahko upoštevajo kulturne, socialne in življenjske značilnosti krajev in delov jugoslovanskega naroda, ki naj mu služijo.⁸⁴⁰ Ustavil se je še pri politični vlogi in pomenu Senata. Opozoril je, da je njegov položaj pri sprejemanju proračuna celo močnejši od položaja Narodne skupščine in da je »ustava uvedla senat v naše javno življenje predvsem za to, da bodi trezen in dobro premišljen regulator naše zakonodaje«.⁸⁴¹

V proračunski razpravi marca 1937 je Kramer prav tako govoril o socialnogospodarskih kot tudi idejnih in narodnopolitičnih vprašanjih. Opozoril je, da je potrebno tehnično in organizacijsko izboljšati telefonsko službo v državi in povečati slišnost radijskih postaj v Ljubljani, Zagrebu in Beogradu, saj je Jugoslavija z vseh strani obkoljena z močno in daleč v njeno notranjost slišno tujo radiofonsko propagando. Znova se je zavzel za mešan, državno-zasebni sistem uprave radijskih postaj, ki lahko prepreči enostransko kulturnopolitično izkoriščanje radijskega medija. Še ostreje je grajal gospodarski centralizem, protestiral proti proračunskemu zapostavljanju ljubljanske univerze, zahteval gmotna sredstva za izpopolnitev in zgraditev bolnišnic v Dravski banovini, boljše dohodke za pogodbene poštarje, skrb države za zaposlitev visokošolsko izobražene mladine, saj se nekateri mladi ljudje zaradi socialne stiske »udajajo najradikalnejšim strujam in komunistični ideologiji«, ter ukinitvev celibata učiteljic. Na političnem področju je znova poudaril, da je jugoslovanska enotnost idejna osnova države. Kar je zadevalo ključni narodnopolitični problem Jugoslavije – hrvaško vprašanje oziroma skozi ves dotedanji državni razvoj poudarjene zahteve po hrvaški državnopravni samostojnosti v jugoslovanski skupnosti –, pa je priznal, da je stvarno politično dejstvo. Njegovo rešitev je podprl s pripombo, da ne sme ogroziti temeljnih interesov narodne celote. Ob tem je opozoril, da o banovinskih samoupravah nihče več ne govori.⁸⁴²

⁸⁴⁰ *Jutro*, 18. in 19. 3. 1936, Finančni odbor senata.

⁸⁴¹ *Jutro*, 28. 3. 1936, Govor dr. Kramerja.

⁸⁴² *Jutro*, 20. 3. 1937, Velik govor dr. Kramerja v senatu, 24. 3. 1937, Proračunska razprava v senatu bo danes končana, 25. 3. 1937, Dr. Kramer o določbah novega finančnega zakona.

Kramer je v proračunski razpravi leta 1937 poseben poudarek namenil zunanji politiki ter političnim razmeram v Sloveniji. Zahteval je tesnejše sodelovanje med Narodnim predstavništvom in zunanjim ministrstvom ter večjo zastopanost Slovencev in Hrvatov v diplomaciji. Sicer pa je zagovarjal gospodarsko, kulturno in politično sodelovanje z Italijo in pozdravil utrditev odnosov z Nemčijo. Zaradi vpletenosti Zveze sovjetskih socialističnih republik v špansko državljansko vojno je še ugotovil, da se le-ta ni pripravljena odreči »eksportu komunističnih idej«. ⁸⁴³

Vrhunec Kramerjevih nastopov v razpravi o proračunu za leto 1937/38 pa je bila njegova razčlenitev političnih razmer v Sloveniji. Usmerjena je bila v ostro kritiko režima slovenske JRZ, ki je v sporazumu s predsednikom vlade Stojadinovićem dobila »dravsko banovino v politično eksploatacijo svoje stranke«. Ob tem, ko je pozabil na čas monističnega režima slovenske JNS, je Kramer Slovenijo znova označil za »corpus separatum« oziroma pašaluk katoliške politike. »Šef vlade za dravsko banovino je g. notranji minister (Anton Korošec – op. J. P.).« JRZ premešča liberalno usmerjene učitelje, omejuje politično dejavnost predstavnikov JNS in jih razglaša za fašiste ali komuniste, jugoslovanski nacionalisti so ji izročeni na milost in nemilost. Kramer je obžaloval medsebojno mržnjo, do katere je prišlo na Slovenskem. »Sovraštvo je prodrlo do zadnje vasi in dogajajo se stvari, ki so bile pri nas doslej neznanе. Dogajajo se krvavi spopadi, zahrbtni napadi in atentati, požigi poslopij političnih nasprotnikov.« To je povzročila politika, ki je postavila alternativo Rim ali Moskva in razglaša za moskovskega plačanca vsakega nasprotnika političnega katolicizma. Toda na Slovenskem je mnogo ljudi, ki niso ne za Rim ne za Moskvo, temveč za Jugoslavijo. In četudi se »jugoslovanski nacionalisti počutijo kakor vojska, ki se je tolkla in borila, a ji sedaj pravijo, da se je tolkla za lažno stvar, za zmago neresnice«, Kramer ni izgubil vere v jugoslovansko idejo. »Na srečo pozna zgodovina primere,« je zagotovil, »da

⁸⁴³ *Jutro*, 24. 3. 1937, Senator dr. Albert Kramer o naši zunanji politiki.

sta zmagala borbenost in vera vojakov tudi takrat, ko so generali smatrali bitko že za izgubljeno.«⁸⁴⁴

V letih 1938 in 1939, ko je vprašanje notranje državne ureditve stopilo v ospredje jugoslovanskega političnega življenja, se mu je Kramer posebej posvetil v svojih proračunskih razpravah. Zahteval je široko parlamentarno razpravo o uveljavitvi banovinskih samouprav in rešitev hrvaškega problema na način, ki ne bo postavljaj pod vprašaj bistvenih vprašanj jugoslovanske državne eksistence: državne celote, monarhije, dinastije in vojske. Hrvati naj bi v tem okviru dobili pravna in stvarna jamstva za svoj svobodni razvoj, popolno enakopravnost, odločujoče sodelovanje pri vodstvu in upravi države skupaj s Slovenci in Srbi in obnovo stvarne ter zdrave demokracije. Tako bi z vzpostavitvijo novega političnega položaja dosegli občutek zadovoljstva vseh delov narodne države. Tudi slovenskega, saj hrvaškega vprašanja ni mogoče rešiti proti Slovencem in brez njih.⁸⁴⁵ *»Zahteve po reviziji je treba razširiti tudi na mnoga vprašanja, ki se tičejo nas (Slovencev – op. J. P.) v vseh domenah javnega življenja.«* Pri tem mora sodelovati tudi liberalna politika, saj se *»napredni nacionalni element v Sloveniji uničiti ne da. Nikaka totalitarna strankarska teorija ne more preko tega dejstva, kakor tudi ne more zanikati dejstva, da vrši ta element važno vlogo v življenju slovenskega naroda.«*⁸⁴⁶

Poleg hrvaškega vprašanja je Kramer v razpravah o proračunu za leti 1938/39 in 1939/40 obravnaval še nekatere druge probleme. Opozoril je na prodorno moč nacionalne misli, ki je omogočila priključitev Avstrije k Nemčiji in je edini učinkovit nasprotnik komunizma, zavrnil trditve, da je bil namen Majniške deklaracije reševanje habsburške monarhije, in zagotovil, da JNS ne nasprotuje konkordatu; prepričana je, da je potrebno urediti odnose med Katoliško cerkvijo in državo, pri čemer mora država ohraniti neokrnjeno suverenost in svoj narodnopolitični program. Znova pa je načel vprašanje

⁸⁴⁴ *Jutro*, 24. 3. 1937, Dr. Kramer o političnih razmerah v Sloveniji.

⁸⁴⁵ *Jutro*, 21. 3. 1938, Proračunska razprava v senatu, 23. 3. 1939, Enodnevna proračunska razprava v senatu, 24. 3. 1939, Proračun definitivno sprejet.

⁸⁴⁶ *Jutro*, 24. 3. 1939, Proračun definitivno sprejet.

bire. Spregovoril je še o vprašanju volilne zakonodaje in zahteval, naj novi volilni zakon temelji na tajni in enaki volilni pravici in proporcionalnem sistemu s kandida-tnimi listami za vso državo.⁸⁴⁷

Poleg v Jutru podrobno predstavljenih senatnih nastopov je bil Kramer v drugi polovici tridesetih let v javnosti opazneje prisoten tudi kot častni predsednik znane razstave slovenskega novinarstva od 1. do 12. septembra 1937 v Ljubljani.⁸⁴⁸ Večkrat je v sodnih postopkih tudi dokazal neutemeljenost obtožb o korupciji in dobil zadoščenje zaradi proti njemu uperjenih političnih klevet.⁸⁴⁹ Braniti se je moral tudi obtožb, da je prostozidar,⁸⁵⁰ ki pa jih zgodovinopisna literatura potrjuje.⁸⁵¹ V slovenski sokolski organizaciji, ki je idejno in politično pripadala liberalnemu taboru, pa je bil znan kot politik, ki mu niso bila blizu prizadevanja dela nje-nega članstva po demokratični preobrazbi sokolstva. Sicer je ustvarjal vtis dostojnega in korektnega politika in upošteval temeljna stališča demokratične sokolske skupine. Zagotovil je tudi, da se osebno ne bo vmešaval v sokolsko organizacijo. To obljubo je držal, ni pa preprečil vmešavanja drugih vodilnih skupin v slovenski JNS, ki so skušale Sokola vpreči v svoje strankarske kombinacije.⁸⁵²

⁸⁴⁷ *Jutro*, 23. 3. 1939, Enodnevna proračunska razprava v senatu, 24. 3. 1939, Proračun definitivno sprejet.

⁸⁴⁸ *Jutro*, 3. 9. 1937, Dragoceni dokumenti naše kulture, prav tam, Velik uspeh velesejma in novinarske razstave.

⁸⁴⁹ *Jutro*, 27. 6. 1935, Sodni odmevi bojevniških govorov, 19. 10. 1935, Obrekovanja in laži v ljubljanski Kazini, 18. 2. 1936, Obsojene klevete, 8. 6. 1939, »Slovenec« in »Slovenski dom« obsojena, 11. 6. 1939, Beležke. V zvezi z omenjenimi sodni-mi postopki glej tudi *Jutro*, 15. 5. 1934, Obrekovanje izza plota. – Za Kramerjeve politične nasprotnike so bili značilni očitki o njegovi koruptivnosti. Tako so tudi v komunističnih vrstah opozarjali na »do kosti kompromitiranega in korumpiranega Kramerja«. (Kardelj, *Zbrana dela*, 1, str. 307.)

⁸⁵⁰ *Jutro*, 8. 6. 1939, »Slovenec« in »Slovenski dom« obsojena. O tem glej tudi *Jutro*, 15. 5. 1934, Obrekovanje izza plota. Prim. še *Jutro*, 21. 10. 1939, Malo odgovora in polemike.

⁸⁵¹ Nenezic, *Masoni u Jugoslaviji*, str. 402, 409, 567, 569, 574; Vodopivec, Prosto-zidarska loža Valentin Vodnik, str. 46, 47. Glej tudi isti, Prostožidarstvo, str. 383.

⁸⁵² Prim. Lubej, *Odločite*, str. 122, 123, 150; Rus, *Zapiski*, str. 127. O boju za demokratizacijo slovenskega sokolstva v drugi polovici tridesetih let glej Perovšek, Oris življenja in dela Josipa Rusa, str. 8–14. Prim. tudi Mikuz, *Pregled zgodovine NOB*, 1, str. 141, 145.

VIII

Ob sodelovanju v zakonodajni veji jugoslovanske državne oblasti se je Kramer v drugi polovici tridesetih let posvetil še strankarskemu delu. Na različnih ravneh je vztrajno nadaljeval z idejnim, političnim in organizacijskim delom v JNS,⁸⁵³ kajti podrejeni politični položaj, v katerem je bila stranka po spremembi režima leta 1935, ga ni ne ideološko ne delovno omajal. Še bolj se je oprijel svojega jugoslovanskega prepričanja, ki ga je ob ustanovitvi nove vsedržavne stranke – JRZ – znova opazno izrazil v že omenjeni Pohorski deklaraciji.

S Pohorsko deklaracijo in vrsto strankinih konferenc, ki so jo med septembrom 1935 in februarjem 1936 podprle v različnih (zahodnih) delih države, je Kramer ohranjal živost unitarističnega duha in idejno borbenost v JNS. Na podlagi načel deklaracije si je prizadeval tudi za zbiranje vseh unitaristično usmerjenih pripadnikov Narodnega predstavništva Kraljevine Jugoslavije.⁸⁵⁴ V času t. i. pohorskih konferenc je izoblikoval naslednje geslo: »Ali zmagati kljub vsemu pod jugoslovensko za-

⁸⁵³ *Jutro*, 29. 3. 1936, Beležke, 10. 4. 1936, Iz ljubljanskih organizacij JNS, 25. 5. 1936, Reorganizacija JNS v dravski banovini, 26. 5. 1936, Banovinska skupščina JNS, 13. 6. 1936, Iz Ljubljane, 18. 6. 1936, Beležke, 25. 7. 1936, Beležke, 1. 8. 1936, Predsednik Živkovič o nalogah in ciljih JNS, 2. 8. 1936, Sklepi vodstva JNS, 10. 8. 1936, Zbor pobornikov jugoslovanske misli, 11. 8. 1936, Banovinska konferenca Jug. nac. stranke, 26. 2. 1937, Seja glavnega odbora JNS, 23. 7. 1937, JNS v logaškem srezu, 12. 9. 1937, Beležke, 19. 12. 1937, Občni zbor mladinske JNS za Ljubljano, 8. 3. 1938, Beležke, 10. 4. 1938, Sreska skupščina JNS za mesto Ljubljano, 25. 4. 1938, Senatorja dr. Kramer in Pucelj burno pozdravljena med pristaši JNS v Mariboru, 26. 4. 1938, Beležke, 28. 4. 1938, Beležke, 20. 9. 1938, Beležke, 11. 2. 1939, Beležke, 14. 3. 1939, Dr. Kramer med zastopniki nacionalne mladine v mariborski okolici, 16. 3. 1939, Mogočno zborovanje JNS v Ribnici, 5. 4. 1939, Lepa zborovanja JNS, 16. 5. 1939, Beležke, 19. 5. 1939, Beležke, 23. 5. 1939, Omladina JNS je zborovala, 4. 6. 1939, Občni zbor JNS in OJNS v Celju, 18. 6. 1939, Skupščina JNS in OJNS, 1. 8. 1939, Krasen izlet mladine JNS v konjiški srez, 24. 9. 1939, Beležke, 31. 10. 1939, Organizacija JNS na ljubljanskem barju, 7. 11. 1939, Beležke, 24. 12. 1939, Beležke, 15. 5. 1939, Krasna skupščina OJNS, 18. 9. 1939, Seja glavnega odbora JNS, 7. 2. 1940, Beležke, 18. 2. 1940, Prvi odmevi pobude JNS, 17. 2. 1940, Beležke, 19. 3. 1940, Beležke, 28. 3. 1940, Mladina JNS na delu, 3. 4. 1940, Beležke, 5. 4. 1940, Beležke, 16. 4. 1940, Beležke, 21. 4. 1940, Beležke, 3. 5. 1940, Manifestacijski zbor JNS v Splitu, 4. 5. 1940, JNS in občinske volitve na Hrvaškem, 9. 5. 1940, Iz Ljubljane, 5. 6. 1940, Milan Grol o koncentraciji, 5. 7. 1940, Beležke, 17. 11. 1940, Beležke; Vidović-Miklavčič, *Mladina med nacionalizmom in katolicizmom*, str. 210, 213, 215, 221.

⁸⁵⁴ *Jutro*, 4. 9. 1935, Za Pohorjem Hvar, 7. 9. 1935, Zbiranje jugoslovenskih nacionalnih elementov, 28. 9. 1935, Konferenca jugoslovenskih nacionalnih politikov v Sarajevu, 4. 1. 1936, Konferenca pohorske akcije v Zagrebu, 5. 2. 1936, Pohorska manifestacija v Splitu, 17. 2. 1936, Pohorska konferenca v drinski banovini.

stavo, ali pa častno podleči. Druge poti ni. Ali Jugoslavija, ali smrt!«⁸⁵⁵ Po omenjenih konferencah in delu v stranki v prvi polovici leta 1936 je »führer« pohorskega obeska JNS«, kot je Kramerja označil Slovenec,⁸⁵⁶ prvo leto svojega delovanja v opoziciji zaokrožil z II. kongresom JNS, zbranim 30. junija 1936 v Beogradu. Kongres je imel namen obnoviti strankino politično delovanje. Le-to je namreč v »dobi razumljive potrnosti«,⁸⁵⁷ to je v novih političnih razmerah po juniju 1935, skoraj zamrlo. Strankin kongres je zato v pričakovanih svojih snovalcev, v veliki meri prav Kramerja, imel značaj pomembne zarezne v razvoju JNS.⁸⁵⁸

II. kongres JNS je potrdil že uveljavljene unitaristične usmeritve JNS, ki jih je stranka posebej poudarila še v razglasu svojega vodstva 26. avgusta 1936.⁸⁵⁹ Na kongresu je Kramer nastopil z dvema referatoma – poročilom o strankinem delu v medkongresnem obdobju in referatom o vprašanju jugoslovanske zunanje politike. V svojih nastopih je poudaril prepričanje v živo moč jugoslovanske ideje in potrebo po tehnični izpopolnitvi in pripravljenosti jugoslovanske vojske, ker to zahtevajo sodobne razmere v Evropi. Opozoril je še na pomen slovanske misli, ki je za posamezne slovanske narode lahko opora v boju za mir in preživetje.⁸⁶⁰

Kljub temu da kongres ni pripomogel k strankini politični oživitvi,⁸⁶¹ Kramer ni priznaval njene notranje slabosti. To se je dobro videlo konec tridesetih let, ko je kot eden glavnih voditeljev JNS imel pomembno vlogo v strankinih prizadevanjih, da se vrne med dejavnike jugoslovanske politike. Najprej je bila precej opazna njegova dejavnost pri vključitvi JNS na vsedrjavno opozicijsko listo Vladka Mačka za volitve v Narodno skupšči-

⁸⁵⁵ *Jutro*, 5. 2. 1936, Pohorska manifestacija v Splitu.

⁸⁵⁶ *Slovenec*, 29. 3. 1936, Od nedelje – do nedelje.

⁸⁵⁷ *Jutro*, 31. 5. 1936, Kongresne misli.

⁸⁵⁸ Podrobneje glej o novem političnem položaju JNS po juniju 1935 in njenem II. kongresu 30. 6. 1936 Stojkov, *Vlada Milana Stojadinovića*, str. 44, 157–163.

⁸⁵⁹ *Jutro*, 2. 7. 1936, Realna jugoslovanska politika; Petranović-Zečević, *Jugoslovenski federalizam*, 1, str. 360–364.

⁸⁶⁰ *Jutro*, 3. 7. 1936, Med dvema kongresoma, 8. 7. 1936, Smernice, cilji in sredstva naše zunanje politike.

⁸⁶¹ Stojkov, *Vlada Milana Stojadinovića*, str. 162.

no 11. decembra 1938.⁸⁶² Po nekaterih podatkih je ob tem podpiral vrnitev stare demokracije, ki je odpravila šestojanuarski režim.⁸⁶³ Za pripadnike JNS v Sloveniji je bilo sodelovanje na Mačkovi listi pomembno zato, ker jim je dalo široko politično zaledje v boju proti njihovi glavni nasprotnici – SLS oziroma slovenskemu delu JRZ.⁸⁶⁴ Kramer si je obenem – kljub svojim predhodnim opozorilom na otežen položaj Slovencev po Anšlusu⁸⁶⁵ – prizadeval tudi za naklonjenost Nemčije; nemškemu poslaniku v Beogradu Victorju von Heerenu je zagotovil, da bo opozicija, če zmaga na volitvah, nadaljevala Stojadinovićevo politiko prijateljstva s tretjim rajhom. Prav tako ne bo nobene spremembe v jugoslovanski politiki do Češkoslovaške. Ob tej priložnosti naj bi von Heere na prosil, da bi Nemčija opozicijo finančno podprla, von Heeren pa naj bi ga napodil iz poslanstva. Ko se je to razvedelo, je v beograjskih političnih krogih padla beseda, da je korumpiran.⁸⁶⁶ Kramer je na volitvah kandidiral, a ni dobil zadostnega števila glasov.⁸⁶⁷ Volitve je dobila vladna JRZ, ki so ji v Dravski banovini pripadli vsi poslanski mandati.⁸⁶⁸

Prvi poskus, da bi se znova politično uveljavila, JNS ni uspel. Enako tudi ne drugi, ko se JNS, kljub Kramerjevim očitnim naporom, ni posrečilo, da bi se ob pripravah na rešitev hrvaškega vprašanja (sporazum Cvetković-Maček) in po njej oddaljila od roba tedanjega

⁸⁶² *Jutro*, 14. 10. 1938, Priprave na volilno borbo, 16. 10. 1938, Volilno sodelovanje JNS in združene opozicije, 18. 10. 1938, Enotna opozicijska fronta pri skupščinskih volitvah, 19. 10. 1938, Glasilo dr. Mačka o sodelovanju z JNS, 25. 10. 1938, Druga volilna nedelja, 27. 10. 1938, Volilno gibanje, prav tam, Zakaj in kako je JNS sklenila volilni dogovor. – O tem glej tudi Boban, *Sporazum Cvetković-Maček*, str. 255; Vidović-Miklavčič, *Mladina med nacionalizmom in katolicizmom*, str. 223; Vodusek Starič, *Slovenski špijoni in SOE*, str. 100, 101; Godeša, *Čas odločitev*, str. 137; Fras, *Mariborski župan Alojzij Juwan*, str. 183.

⁸⁶³ Vodusek, *Slovenski špijoni in SOE*, str. 100.

⁸⁶⁴ Prim. Boban, *Sporazum Cvetković-Maček*, str. 255.

⁸⁶⁵ *Jutro*, 25. 4. 1938, Senatorja dr. Kramer in Pucelj burno pozdravljena med pristaši JNS v Mariboru. Kramer je ob tej priložnosti dejal, da slovenski unitaristi priključitvi Avstrije k Nemčiji »kot nacionalisti ne nasprotujemo, vendar pa bomo lahko vzdržali v novem stanju le z okrepitevijo jugoslovanske zavesti«. (Prav tam.)

⁸⁶⁶ Boban, *Sporazum Cvetković-Maček*, str. 50; Biber, *Nacizem in Nemci v Jugoslaviji*, str. 192; Keršič-Svetel, *Češko-slovenski stiki med vojnama*, str. 24; Konstantinovič, *Politika sporazuma*, str. 272. Glej tudi Godeša, *Čas odločitev*, str. 43.

⁸⁶⁷ *Jutro*, 19. 11. 1938, Volilno gibanje, 11. 12. 1938, str. 2; Balkovec, »Vsi na noge, vsi na plan«, str. 187; pojasnilo o izvolitvi ali neizvolitvi posameznega kandidata glej na str. 176.

⁸⁶⁸ *Slovenska novejša zgodovina*, 1, str. 390.

političnega dogajanja;⁸⁶⁹ Kramer se je pri tem – tako kot že v proračunski razpravi marca 1939 – zavzemal, da je treba reševati vprašanja, ki zadevajo Slovence, le s sodelovanjem vseh resnih političnih skupin, to je tudi slovenskih liberalcev.⁸⁷⁰ A to je bil račun brez krčmarja, saj se je medtem banska uprava Dravske banovine, ki jo je obvladovala slovenska JRZ, že intenzivno pripravljala na ustanovitev avtonomne Banovine Slovenije.⁸⁷¹ Pa tudi, če bi slovenski liberalci lahko sodelovali pri oblikovanju posebne slovenske enote v okviru Kraljevine Jugoslavije, to ne bi pomenilo njihove podpore avtonomnemu državnopravnemu položaju Slovenije. Soglašali so le z uvedbo omejene pokrajinske avtonomije, ki bi jo pogojevala močna povezovalna vloga jugoslovanske države.⁸⁷²

Neuspešen poskus, da bi se JNS vrnila na politični oder, Kramerja ni omajal v njegovi zavezanosti stranki ter njenemu političnemu delovanju in razvoju v jugoslovanskem in slovenskem okviru. Glede na njegovo vpetost v oblikovanje strankine politične strategije in taktike je zato bila netočna Slovenčeva trditev, da je »dr. Kramerjeva zvezda v Beogradu že precej v zatonu.«⁸⁷³ Res pa je, da je moral kmalu po omenjenih Slovenčevih besedah decembra 1940 znova – za več mesecev – v bolniško posteljo.⁸⁷⁴ A tudi v času zdravniške oskrbe na Golniku je imel stik s strankinim vodstvom.⁸⁷⁵ Teden dni pred napadom sil osi na Jugoslavijo pa je v svojem stanovanju v Ljubljani – saj se še ni postavil na noge – sodeloval

⁸⁶⁹ O tedanjih Kramerjevih intenzivnih stikih z opozicijskim prvakom Vladkom Mačkom in drugimi opozicijskimi skupinami v državi glej *Jutro*, 8. 2. 1939, Dr. Kramer v Zagrebu in Beogradu, 11. 2. 1939, Posveti v Zagrebu, 18. 3. 1939, Beleške, 28. 3. 1939, Seja glavnega odbora JNS, 4. 4. 1939, Ministrski predsednik Cvetković v Zagrebu, 15. 4. 1939, Cvetković in dr. Maček se danes spet sestaneta, 18. 4. 1939, Kratek presledek v zagrebških razgovorih, 19. 4. 1939, Beleške, 20. 4. 1939, Posvet zastopnikov opozicijskih strank, 21. 4. 1939, Posvetovanja opozicijskih predstavnikov, 27. 4. 1939, Nadaljevanje zagrebških pogajanj za sporazum, 3. 5. 1939, Beleške, 6. 5. 1939, Beleške, 23. 6. 1939, Beleške, 24. 6. 1939, Beleške, 25. 6. 1939, Beleške, 10. 8. 1939, Beleške, 6. 9. 1939, Beleške, 16. 9. 1939, Beleške, 19. 9. 1939, Beleške, 5. 10. 1939, Beleške, 10. 12. 1939, Beleške; Boban, *Sporazum Cvetković-Maček*, str. 135, 142, 144, 152, 173, 174, 175, 257.

⁸⁷⁰ *Jutro*, 27. 9. 1939, Beleške, 14. 10. 1939, Po stari navadi. Prim. tudi *Jutro*, 19. 10. 1939, Vedno po starem receptu.

⁸⁷¹ Perovšek, *V zaželeni deželi*, str. 223–224.

⁸⁷² Perovšek, *Na poti v moderno*, str. 180–190.

⁸⁷³ *Slovenec*, 27. 10. 1940, Od nedelje do nedelje.

⁸⁷⁴ *Jutro*, 13. 12. 1940, Domače vesti,

⁸⁷⁵ *Jutro*, 29. 12. 1940, Domače vesti, 13. 3. 1941, Beleške.

na sestanku, na katerem so predstavniki slovenskih delov Narodne radikalne stranke, Samostojne demokratske stranke in JNS ustanovili Odbor naprednih strank (ONS). Odbor se je zavzel za složno nastopanje slovenskih »naprednih sil« in podporo jugoslovanski narodni in državni skupnosti. Predstavniki ONS so obiskali tudi bana Dravske banovine in enega najvidnejših politikov slovenske JRZ dr. Marka Natlačna. Kramer jim je predlagal, naj Natlačnu svetujejo uvidevnost pri vprašanju sodelovanja liberalcev v slovenski politiki. Med politike, ki naj bi jih upoštevali v nasprotnem taboru, je uvrstil tudi sebe.⁸⁷⁶

Po 27. marcu 1941, ko je v pučistično vlado generala Dušana Simoviča vstopila tudi JNS, so Kramerja politični prijatelji zopet poklicali v Beograd. Tja se je napotil hudo bolan.⁸⁷⁷ Po bombardiranju Beograda je z jugoslovansko vlado odpotoval do nikšičkega letališča in nato prek Dalmacije domov, ker se ni hotel umakniti v emigracijo.⁸⁷⁸

IX

Kramer je bil zaradi bolezni »že v začetku vojne obsojen na smrt«. Kmalu ni več prestopil domačega praga, še na vrt ni mogel več.⁸⁷⁹ Toda politični človek v njem ni ugasnil. K njemu so prihajali stari politični prijatelji, »še več, prihajali so tudi katoliški politiki, češ da se je v teh hudih časih treba združiti, tudi zoper komunizem, ki vzdiguje glavo, treba je torej pozabiti na stare razprtije. Stric me ni seznanjal s temi pogovori,« se je spominjala Mira Mihelič, »a vedela sem, da je bil zmeraj človek kompromisa«. – »Ali Jutro še izhaja?« jo je vprašal, ko

⁸⁷⁶ Vidovič-Miklavčič, *Mladina med nacionalizmom in katolicizmom*, str. 231–232.

⁸⁷⁷ *Jutro*, 3. 4. 1941, Beležke; Mihelič, *Ure mojih dni*, str. 92, 93; Kaser, *Handbuch der Regierungen Südosteuropas*, 2, str. 49–50.

⁸⁷⁸ Vodušek Starič, »*Dosje Mačkovšek*«, str. 8. – Mira Mihelič v svojih spominih ni točno opisala umika jugoslovanske vlade iz države. Po njeni pripovedi je Kramer po bombardiranju Beograda »z jugoslovansko vlado odpotoval, pravzaprav zbežal do svojega končnega cilja Boke Kotorske, kjer naj bi naše veljake pobrala angleška podmornica in jih odpeljala na varno. Podmornica je prišla, politiki so se vkrkali, toda strica so pustili tam, ker je umiral.« Mihelič, *Ure mojih dni*, str. 102.

⁸⁷⁹ Prav tam, str. 107.

pripravljen sodelovati tudi s komunisti,⁸⁸² verjetno zato, ker je menil, da je morda komunizem edina združevalna sila, ki lahko zedini in reši Jugoslavijo. »Toda« – je dejal, ko je »v navalu odkritosrčnosti« omenjeno misel zaupal svoji nečakinji – »žrtvovane bodo generacije.«⁸⁸³ Njegova končna odločitev ga je po tem, ko ni prišlo do tesnejšega stika JNS z Osvobodilno fronto (OF),⁸⁸⁴ vodila mimo nje in odporniškega gibanja.⁸⁸⁵ V novih razmerah, ki so nastale z okupacijo, je prišlo tudi do zaostrenih odnosov med mlajšimi in starejšimi člani JNS. V prid pomiritve med obema strujama se je Kramer umaknil iz strankinenga vodstva.⁸⁸⁶ Kot najvidnejši predstavnik liberalnega tabora pa se je avgusta 1941 začel dogovarjati s predstavniki katoliškega tabora glede uskladitve delovanja v vojnih razmerah. Pogovori so privedli do dogovora med njim in vodilnim predstavnikom SLS na Slovenskem Markom Natlačnom. Z Natlačnom sta septembra 1941 oblikovala skupni narodnopolitični program (t. i. Londonske točke), katerega glavna poudarka sta bila obnove in razširitev jugoslovanske države ter njeno preoblikovanje na federativni podlagi, ki bo zagotovilo samostojen in enakopraven položaj Slovenije v njej. Sprejetje federativnega načela je za liberalce, ki so se po okupaciji zavedeli, da pot na predvojna stališča ni več mogoča, predstavljalo veliko prelomnico, posebej če se ozremo na njihova predvojna stališča glede nacionalnega vprašanja in notranje državne ureditve.⁸⁸⁷ Kljub načelnemu sprejetju omenjenega nacionalnega programa pa so vo-

⁸⁸² Godeša, *Slovensko nacionalno vprašanje*, str. 50.

⁸⁸³ Mihelič, *Ure mojih dni*, str. 104.

⁸⁸⁴ Vodušek Starič, »*Dosje Mačkovšek*«, str. 8, 12; ista, *Liberalni patriotizem in intransigenca*, str. 70.

⁸⁸⁵ O vprašanju Kramerjevega nesodelovanja z odporniškimi gibanjem glej Vodušek Starič, *Slovenski spijoni in SOE*, str. 14, 333. – Kramerjevo ravnanje med drugo svetovno vojno na Slovenskem je Mira Mihelič razumela takole: »Verjel je v Jugoslavijo, njegove metode so bile drugačne od metod, s katerimi je Osvobodilna fronta reševala Jugoslavijo in je tudi zmagala. Ali je bil zaradi tega zločinec? To vprašanje se je postavilo veliko pozneje, ko so ga že po njegovi smrti na zasedanju AVNOJ proglasili za vojnega zločinca.« (Mihelič, *Ure mojih dni*, str. 108–109.) Pripominjam, da na II. zasedanju AVNOJA, zbranim 29. in 30. 11. 1943 v Jajcu, o Kramerju niso razpravljali. Trditev Mire Mihelič, da so ga na omenjenem zasedanju razglasili za vojnega zločinca, ni točna. (Glej *Prvo i drugo zasedanje AVNOJ*, str. 141–303.)

⁸⁸⁶ Vodušek Starič, »*Dosje Mačkovšek*«, str. 8.

⁸⁸⁷ Godeša, *Slovensko nacionalno vprašanje*, str. 50, 278, 365. Glej tudi str. 273, 275.

ditelji predvojnih strank, zlasti Natlačen in tudi Kramer, sprva ostali pasivni »(čakanje, ni še čas za akcijo) in se tako v negotovem ter zanje neugodnem položaju skušali izogniti razmeram, ki bi lahko privedle do nenadzorovanih sprememb v slovenski družbi«. ⁸⁸⁸ Spomladi 1942 so sicer ustanovili Slovensko zavezo, politični forum slovenskega naroda, oblikovan kot protiutež Osvobodilni fronti, a je zaveza že sredi leta 1943 zamrla. ⁸⁸⁹ Kramer je v vsem tem času, kolikor je zaradi svojega zdravstvenega stanja zmožgal, vseskozi politično deloval. ⁸⁹⁰ Ob tej priložnosti naj opozorimo zlasti na njegovo stališče, ki ga je delil z Natlačnom, da ni mogoče misliti na medsebojno slovensko pobijanje. Omenjeno stališče je poudaril, ko sta z Natlačnom zavrnila Praprotnikov predlog za likvidacijo vodstva OF, predvsem Borisa Kidriča in Aleša Beblerja. ⁸⁹¹ Opozoriti velja še na njegovi politični poročili jugoslovanski vladi v London marca in avgusta 1942, v katerih je pisal o nasilju okupatorjev in revolucionarnem značaju OF pod komunističnim vodstvom. ⁸⁹² V avgustovskem poročilu je tudi poudaril, da se »v teh okolišnih (...) pojavlja na vseh straneh želja, naj bi se s posebno ekipo inavgurirala oportunistična politika izvestnega sodelovanja z okupatorjem, češ, da je to edina možnost obvarovati narod pred najhujšim in omogočiti neko dobo oddiha«. ⁸⁹³ Napredujoča bolezen pa mu je vse bolj omejevala politično dejavnost, dokler ni maja 1943 premagala njegovo življenje. V svojih zadnjih dneh je zmožgal le še toliko moči, da je enemu od znamenitih patrov Tomincev vljudno in obzirno dal razumeti, da

⁸⁸⁸ Godeša, *Čas odločitev*, str. 304. Glej tudi str. 303.

⁸⁸⁹ Sirc, *Med Hitlerjem in Titom*, str. 79, op. 103; avtorica pojasnil k besedilu Ljuba Sirca je dr. Jerca Vodušek Starič. Glej tudi Okoliš, *Uboj Marka Natlačena*, str. 224, 255.

⁸⁹⁰ Podrobneje o tem glej SI AS 1643, Predsedstvo SNOS, fasc. 13 (457)/IV, Poročilo o delu slovenskega dela JNS v okupacijski dobi, str. 3–6 (na omenjeni dokument me je prijazno opozoril kolega doc. dr. Bojan Godeša, za kar se mu toplo zahvaljujem); Sirc, *Med Hitlerjem in Titom*, str. 39, op. 48; Vodušek Starič, *»Dosje» Mačkovešek*, str. 7–9, 20, 21, 36, 39, 40, 43, 45, 50, 52, 53, 57, 61–63, 65, 70, 71, 125, op. 36; ista, *Slovenski špijoni in SOE*, str. 242, 253, 278, 330, 336, 341, 342, 355, 358, 363, 364; Godeša, *Slovensko nacionalno vprašanje*, str. 260, op. 592; isti, *Čas odločitev*, str. 294, 301; Okoliš, *Uboj Marka Natlačena*, str. 226

⁸⁹¹ SI AS 1643, Predsedstvo SNOS, fasc. 13 (457)/IV, Poročilo o delu slovenskega dela JNS v okupacijski dobi, str. 5.

⁸⁹² Vodušek Starič, *»Dosje» Mačkovešek*, str. 143–145, 157.

⁸⁹³ Prav tam, str. 157.

podelitev poslednjega zakramenta kristjana »ne pride v poštev. (...) Ostal je nepoboljšljiv liberallec in ateist do konca svojih bridkih dni.«⁸⁹⁴

In kakšen liberallec je bil Albert Kramer, ki se je skupaj z Gregorjem Žerjavom v zgodovinski spomin zapisal predvsem kot posebljenje slovenske liberalne politike med svetovnima vojnama? V mladostni dobi narodno radikalen, iskreno predan emancipacijskemu dvigu slovenstva, ki naj politično razbremenjeno in na svobodni idejni podlagi zagotovi osebno in narodovo svobodo ter njun polni socialni, kulturni in politični razmah.⁸⁹⁵ Le-ta je bil po njegovem prepričanju nezdržljiv s katoliškim idejnopolitičnim sistemom, ki mu je še bolj poudarjeno nasprotoval po vstopu v liberalno stranko. Svoje slovensko stališče pa je Kramer že pred prvo svetovno vojno pretočil v jugoslovanstvo, v narodno integralistični jugoslovanski koncept, ki naj bi bil edina zgodovinsko utemeljena oblika rešitve slovenskega nacionalnega problema. Potrdilo naj bi jo oblikovanje jugoslovanske države leta 1918, v kateri se je Kramer kot eden najvidnejših zagovornikov unitarizma s svojo idejno doslednostjo in močno politično voljo povzpел na visoka politična mesta in položaje državne oblasti. V prvi Jugoslaviji je udeleževal kontinuiteto slovenskega liberalnega unitarizma in njegove kulturnobojne usmeritve in po tej poti je v jugoslovanski stopnji slovenske zgodovine 20. stoletja s svojo dejavnostjo pomembno pripomogel k uveljavljanju Slovencev kot vidnega političnega dejavnika. Seveda skozi paradoks, saj je vse Kramerjevo delovanje v Kraljevini SHS/Jugoslaviji temeljilo na načelu slovenskega samozanikanja. V večeru svojega življenja pa je, ob protiokupatorski in protikomunistični držbi, soglašal s slovensko narodnopolitično uveljavitvijo v jugoslovanski skupnosti.

⁸⁹⁴ Mihelič, *Ure mojih dni*, str. 108

⁸⁹⁵ Z našo oceno se deloma ujema tudi mnenje liberalno usmerjenega pravnika, politika, pisatelja in člana Vrhovnega plenuma Osvobodilne fronte dr. Maksa Snuderla. Ob Kramerjevi smrti je v svoj dnevnik zapisal: »Ne rečem, da to ni bil pošten [človek] in človek idealov.« – »Bil pa je nesposoben politik.« je v kritičnem tonu nadaljeval Snuderl, »ki je pripeljal demokratično napredno politiko v Sloveniji do poraza. Kriv je bil brezidejni koncept napredne stranke, ki ni imela nikake ideje in se je lovila okoli praznih pojmov naprednjaštva in liberalizma z edino vsebino antiklerikalizma.« – Snuderl, *Dnevnik 1941–1945*, 1, str. 496.

Povzetek

Vprašanje idejnega, političnega, socialnega in narodnega sobivanja je eden od ključnih pogojev vzpostavljanja demokratičnih razmer v narodni in mednarodni politični skupnosti. Z njim so se po političnostrankarski razdelitvi slovenskega prostora konec 19. stoletja soočili tudi liberalci. V času od ustanovitve liberalne Narodne stranke za Kranjsko leta 1894 do začetka druge svetovne vojne na Slovenskem leta 1941 so – kar zadeva vprašanje idejnih vodil slovenskega narodnopolitičnega razvoja – vsakomur priznavali pravico do izpovedovanja ali neizpovedovanja vere, a to bi moralo ostati na zasebni ravni in ne bi smelo vplivati na posameznikovo družbeno in politično ravnanje. Ob tem načelnem stališču so v avstrijski dobi vodili trd kulturni boj proti katoliškemu političnemu taboru, kar je bilo najbolj značilno na Kranjskem. Ideološko in politično so ostro nasprotovali tudi marksističnemu socialnodemokratskemu delavskemu gibanju. S temi idejnopolitičnimi pogledi so bili usklajeni socialnogospodarski nazori slovenskega liberalizma, ki je poudarjal meščanski socialni ekskluzivizem. Liberalci nikoli niso sprejeli ne socialne demokracije ne krščanskega socializma, še najmanj pa katoliško socialno-gospodarsko dejavnost, in so skozi vso avstrijsko dobo ostali zagovorniki socialnega razlikovanja, čeprav so deklarativno poudarjali načelo enakopravnosti vseh stanov. V eno od temeljnih osnov demokratičnega in skupnega urejevanja javnih zadev in političnega življenja – splošno in enako volilno pravico (moških) – so

privolili šele leta 1908. Slovenska liberalna politika je s svoje strani do leta 1918 dosledno utrjevala načelo celostnega zanikanja drug drugega, vključno z odnosom do Judov. Protisemitizem se je namreč kot neločljiva značilnost idejnega značaja slovenskega liberalnega tabora pojavljal in ohranjal od začetkov njegovega organiziranja v šestdesetih letih 19. stoletja do njegovega zatona v obdobju med svetovnjima vojnama; bil je tudi značilen za katoliški in marksistični tabor. V odnosu do Nemcev in Italijanov so se liberalci zavzemali za enakopravno nacionalno sobivanje Slovencev z njimi.

Liberalci so tudi v času med vojnama, ko je slovenska politika imela najboljše razmere za svoj razvoj v Kraljevini Srbov, Hrvatov in Slovencev (od 1929 Kraljevina Jugoslavija), tako kot v avstrijski dobi nasprotovali vsakemu strankarskemu zlorabljanju vere. Liberalni Samostojna kmetijska stranka (SKS) in Jugoslovanska demokratska stranka (JDS), ki sta sicer upoštevali vero kot sestavni del človekovega čustvovanja, sta v Ustavodajni skupščini Kraljevine SHS spomladi 1921 predlagali ter se odločno zavzeli za uvedbo kancelparagrafa, to je ustavnega določila, po katerem verski predstavniki svoje duhovniške službe in duhovniških nalog ne bi smeli izkoriščati v politične namene. Temu je ob katoliški Slovenski ljudski stranki (SLS) nasprotovala liberalna Narodno socialistična stranka (NSS), ki je menila, da kancelparagraf ne more rešiti omenjenega vprašanja, kvečjemu lahko le pospeši kulturni boj. Tudi v marksističnem taboru, v katerem so zagovarjali ločitev Cerkve in države, so vprašanje kancelparagrafa obravnavali različno. Jugoslovanska socialnodemokratska stranka ga je na podlagi stališča o nevmešavanju vere v politiko podprla, komunistov pa njegova uvedba ni zanimala.

Ustavodajna skupščina je predlog kancelparagrafa podprla. Kancelparagraf je bil nato vključen v Vidovdanko ustavo (1921), vsebovala pa ga je tudi Oktobranska ustava (1931). S tem je bila po zaslugi večinskega dela slovenskega liberalnega tabora opredeljena nova izzivna točka ideoloških soočanj v slovenski politiki, ki se je nato skozi različne pravne rede na Slovenskem ohranila do 21. stoletja.

V Kraljevini SHS/Jugoslaviji so se liberalci v vprašanju demokracije opredelili tudi na področju socialne problematike. Podpirali so enakomerni socialni dvig vseh stanov, zlasti socialno šibkih, ob opozorilu, da je nedemokratsko, če imajo enostransko družbeno premoč gospodarsko šibkejši sloji. S tem so izrazili svoj socialni ekskluzivizem, ki so ga v tridesetih letih omilili s poudarjanjem načela skladnosti in solidarnosti vseh slojev. Ob priznavanju zasebne lastnine kot temeljnega pogoja za uspešen gospodarski razvoj pa so ga povezovali s konceptom diriganega gospodarstva in stanovske oziroma korporativne države ter t. i. avtoritativne demokracije.

Liberalci so v času med svetovnima vojnama na podlagi svojih liberalnodemokratskih maksim zavrnilo totalitarnostne sisteme moderne – komunizem, fašizem in nacizem –, s katerimi bodisi niso bili pripravljeno deliti skupnega družbenega in političnega prostora (komunizem) bodisi so opozarjali na njihov protidemokratski, nacionalistični in svetovni mir ogrožujoč značaj (fašizem, nacizem). Komunizem, fašizem in nacizem so bili zanje nesprejemljiv način ideološke in politične izbire. Obenem je bil večji del obdobja med svetovnima vojnama za glavnino slovenskih liberalcev nesprejemljiv tudi enakopraven družbeni in politični položaj žensk. V letih 1920–1939 so zaradi grožnje, ki naj bi jo predstavljala kot orodje političnega katolicizma, nasprotovali ženski volilni pravici. Po uvedbi diktature kralja Aleksandra I. Karadodevića leta 1929 so dve leti kasneje podprli tudi novo vzpostavljeno nedemokratsko volilno sistem (uvedba javnih volitev in državnih kandidatnih list, s katerimi je absolutistični režim onemogočil volilno udeležbo nacionalnih proticentralističnih političnih sil). Svoj odnos do izražanja družbene in politične volje državljanov so spremenili šele konec tridesetih in v začetku štiridesetih let. Slovenska liberalna politika je tedaj zagovarjala temeljne prvine evropskega liberalnega parlamentarizma. Njeno vodilo je bilo pozitivno in konstruktivno tekmovanje ter merjenje političnih sil, ki naj, opirajoč se na politično voljo moških in žensk, demokratsko odločajo o vprašanju razvoja jugoslovanske države.

Svoje razumevanje demokratskih razmer v družbi in državi so liberalci izrazili tudi v odnosu do jugoslo-

vanskih oboroženih sil. V dvajsetih letih sta se v liberalnem taboru soočila dva pogleda na jugoslovanske oborožene sile: prvi je poudarjal najvišji simbolni vrednostni pomen oboroženih sil in zagovarjal njihovo uporabo tudi pri urejevanju notranjepolitičnih vprašanj (zlasti proti komunističnemu gibanju pa tudi proti slovenskim narodnoavtonomističnim prizadevanjem), drugi, ki je sicer upošteval zgodovinsko danost obstoja oboroženih sil, pa je nasprotoval njihovemu poseganju v politično življenje. Prvi pogled sta zagovarjali JDS (od leta 1924 Samostojna demokratska stranka – SDS) in Organizacija jugoslovenskih nacionalista, drugega pa sta si delili SKS in NSS. Tedanje liberalne stranke so se razlikovale tudi v stališčih, ki so jih oblikovale glede položaja Slovencev v jugoslovanskih oboroženih silah. Medtem ko se je JDS zavzela le za enakopravnost slovenskih častnikov v jugoslovanski vojski, si je SKS prizadevala tudi za zagotovitev čim bolj ugodnih razmer, v katerih so slovenski vojaki služili vojaški rok. Z zahtevo po teritorialnem služenju vojaškega roka za obveznike iz Slovenije pa je izstopala NSS. Ostro je nasprotovala tudi gmotnemu privilegiranju častnikov v jugoslovanski družbi. V liberalnem taboru so v dvajsetih letih kljub nekaterim represivnim poudarkom prevladovali sodobni pogledi na oborožene sile, ki so opozarjali na pomembne socialne, gospodarske, narodnostne in verske potrebe državljanov ter temeljna načela parlamentarne demokracije. Pri tem je celotna liberalna politika upoštevala oborožene sile kot nujen sestavni del jugoslovanske državne in družbene organizacije.

Po uvedbi kraljeve diktature v slovenskem liberalnem taboru niso več problematizirali družbene in politične vloge oboroženih sil in razmer v njih. Liberalna politika je v ospredje postavila obrambni pomen oboroženih sil in zagovarjala stališče, da morajo uživati vsestransko podporo prebivalstva, ki jim mora dati na razpolago vse svoje moči.

Poseben vidik liberalnega razumevanja demokracije je zadeval vprašanje suverenosti naroda. Za liberalni tabor je bilo značilno njeno izpodbijanje, saj je v jugoslovansko skupnost vstopil s prepričanjem, da je z njenim nastankom nastopil čas velike jugoslovanske naci-

onalne sinteze. Jugoslovanska nacionalna enotnost, ki jo zgodovinsko omogoča prav obstoj jugoslovanske države, naj bi namreč bila edini logični zaključek do tedaj nepovezanega razvoja separiranih jugoslovanskih etnij. Le-te naj bi v centralistični Jugoslaviji, ki bo izravnala vse zgodovinske, kulturne in državnopravne razlike med njimi, končno dosegle svojo celostno narodnostno uresničitev. Izrazilo bi jo njihovo zbiranje v novo, višjo in zgodovinsko močnejšo jugoslovansko narodno skupnost, ki, vsaki med njimi, šele osmišlja njen celotni dotedanji narodnoemancipacijski napor; hkrati ji, pretopljeni in povzdignjeni v jugoslovanski državni narod, zagotavlja resnično svobodo in omogoča začeti njen vsejugoslovanski življenjski razmah. To je vodilni slovenski liberalni politik dvajsetih let Gregor Žerjav leta 1924 izrekel takole: »Slovenski del naroda prevesti v jugoslovenstvo, (...) združiti vse ustvarjajoče sile med Slovenci v to akcijo, to je želja slovenske demokracije. S tem bi bil za Slovence problem malega naroda povoljno rešen.«

Liberalci, za katere so bili Slovenci le »pleme« enotnega jugoslovanskega naroda, ne pa samostojna in suverena nacionalna skupnost z zagotovljeno demokratično pravico o svobodnem odločanju o svoji bivanjski usodi, so svojo najpomembnejšo politično zmago v prvi jugoslovanski državi dosegli kot zagovorniki jugoslovanskega unitarizma. S pomočjo glasov SKS in JDS je bila izglasovana unitaristična in centralistična Vidovdanska ustava, ki je potrjevala, da integralistično jugoslovenstvo ni le namišljena, temveč tudi formalno veljavna narodnopolitična pot. Pri zagovarjanju te poti je v dvajsetih letih dosledno vztrajala JDS/SDS in s tem opredelila temeljni značaj slovenskega liberalizma v Kraljevini SHS. Tega ni spremenil niti slovenski avtonomizem liberalne smeri, ki ga je v prvi polovici dvajsetih letih utemeljila NSS, v drugi polovici pa nekdanji kmetijci, povezani v Slovenski kmetijski stranki.

V liberalnem taboru je po uvedbi diktature povsem prevladala jugoslovanska unitaristična narodnopolitična usmeritev. Ta je na Slovenskem po septembru 1931, ko je iz vlade šestojanuarskega režima izstopila SLS, vanjo pa so vstopili liberalci, dobila zanesljivo oporo. Liberalci so jo uresničevali v okviru vsedržavne unitaristične

Jugoslovanske radikalne kmečke demokracije (JRKD), edine politične stranke, ki jo je dopustil sistem diktature. Svojo zavezanost unitarizmu so v tem času dokazali z ostrim nastopom proti knjigi liberalno usmerjenega literarnega kritika Josipa Vidmarja, Kulturni problem slovenstva, v kateri je Vidmar napadel liberalno politično stališče, da je slovenska narodna zavest prenapeta, prisiljena in protidržavna miselnost. Liberalna politika je v začetku leta 1933 zelo ostro nastopila tudi proti t. i. Ljubljanskim punktacijam, federalističnemu državno-pravnemu programu, ki ga je 1. januarja 1933 oblikovalo vodstvo slovenskega avtonomistično usmerjenega katoliškega gibanja. Brez obotavljanja je podprla tudi unitaristični narodni program nove vsedržavne Jugoslovanske nacionalne stranke (JNS), v katero se je leta 1933 preoblikovala JRKD. Slovenski liberalci so v JNS zasedli vrsto vodilnih mest. Politične razmere v državi so tedaj kazale, da je prihodnost namenjena le jugoslovanskemu unitarizmu. V tem prepričanju je slovenski liberalizem tudi vstopil v čas, ki je sledil oblikovanju JNS.

Ko je junija 1935 JNS izgubila oblast in je bilo »zlate dobe« politike jugoslovanskega unitarizma na Slovenskem konec, liberalci niso spremenili svojih narodnopolitičnih stališč. V nasprotju z večinskim slovenskim avtonomistično-federalističnim razpoloženjem so do konca Kraljevine Jugoslavije poudarjali državni in nacionalni unitarizem in razglašali federativno ureditev države kot največjo nevarnost za Slovence. S tem so se postavili na rob slovenske politike, saj so med slovenskimi ljudmi imele pravo podporo le tiste politične sile, ki so se bojevale za slovensko narodno emancipacijo ter suveren in enakopraven položaj slovenskega naroda v jugoslovanski skupnosti.

Vse omenjene značilnosti slovenskega liberalizma v Kraljevini SHS/Jugoslaviji so se najbolj izrazito pokazale v družbenem in političnem delu obeh vodilnih liberalnih politikov tistega časa – dr. Gregorja Žerjava (1882–1929) in dr. Alberta Kramerja (1882–1943). Oba sta svojo družbeno in politično pot začela v okviru t. i. narodno-radikalne mladine, ki se je v letih 1902–1904 oblikovala v okviru slovenskega liberalnega tabora. Narodno-radikalna struja je združevala liberalno usmer-

jeno slovensko srednješolsko in akademsko mladino, ki jo je povezovalo prepričanje, da se vodilne slovenske politične stranke, posebej liberalna Narodno napredna stranka, premalo zanimajo za delo med ljudstvom. Zato je pod Žerjavovim in Kramerjevim vplivom zahtevala radikalno, svobodomiselno narodno politiko ter konkretno izobraževalno in vzgojno delo med narodom. S tem bi dosegli emancipacijski dvig slovenstva, ki naj politično razbremenjeno in na svobodni idejni podlagi zagotovi osebno in narodovo svobodo ter njun polni socialni, kulturni in politični razmah. Le-ta je bil po Žerjavovem in Kramerjevem prepričanju nezdržljiv s katoliškim idejnopolitičnim sistemom, ki sta mu še bolj poudarjeno nasprotovala po vstopu v liberalno Narodno napredno stranko leta 1909.

Žerjav in Kramer sta po prvi svetovni vojni in nastanku jugoslovanske države dosegla politični zenit; Žerjav v dvajsetih letih, ko je postal nesporno prvi mož slovenskega liberalizma. V letih 1919–1920 je bil podpredsednik in predsednik Deželne vlade za Slovenijo in njen poverjenik za pravosodje, nato v letih 1920–1923 in 1925–1928 poslanec Ustavodajne ter Narodne skupščine Kraljevine SHS in v letih 1924–1925 minister. Leta 1922 je prevzel tudi vodenje slovenskega dela vsedržavne JDS/SDS v t. i. ljubljanski občlasti (upravno-ozemeljski enoti, ki je v glavnem obsegala ozemlje nekdanje dežele Kranjske). Na omenjenih dolžnostih je dosledno zagovarjal protikomunistično, protikatoliško ter jugoslovansko narodnounitaristično in državnocentralistično stališče.

Žerjav je največjo idejno in politično nevarnost za Slovence videl v političnem katolicizmu. Proti duhovščini in SLS je najbolj ostro nastopil leta 1921, ko je bil v Ustavodajni skupščini Kraljevine SHS med glavnimi zagovorniki uvedbe kancelparagrafa. Najvidnejši pečat, ki ga je vtisnil v svojem političnem delovanju, pa je bilo njegovo brezpogojno zavzemanje za uveljavitev jugoslovanske narodne in državne enotnosti. Svoj unitaristični narodnopolitični *credo* v jugoslovanski državi je zagovarjal skozi vsa dvajseta leta, njegov poskus, da bi avtonomistično SLS onemogočil z unitarizmom, pa se ni obnesel. Vendar se ni bal boja z močnim idejnim in

političnim nasprotnikom – SLS – in v tem smislu je v slovenskem političnem prostoru liberalizem ohranil kot prepoznaven in dejaven idejni in politični subjekt.

Kontinuiteto slovenskega liberalizma v jugoslovanski dobi je vzdrževal tudi Albert Kramer. Po uveljavitvi v liberalni stranki in širši slovenski ter jugoslovanski politiki v zadnjem obdobju prve svetovne vojne in v procesu jugoslovanske združitve leta 1918 se je začel njegov stopnjevanje politični vzpon. Temeljlil je v brezpogojni podpori jugoslovanskemu narodnemu in državnemu unitarizmu, ki ga je v prvem jugoslovanskem desetletju odločno podpiral kot minister (1918–1920) in poslanec (1919–1920, 1927–1929). Kramer je svojemu unitarističnemu prepričanju in delovanju dal tudi učinkovito politično podlago, saj je bil eden od vodilnih utemeljiteljev vsedržavne JDS, enega od glavnih dejavnikov sprejetja Vidovdanske ustave in v prvi polovici dvajsetih let – v obdobjih, ko je bila na oblasti – ključnega nosilca politike jugoslovanskega unitarizma. V jugoslovanskem unitarizmu je bila utemeljena tudi njegova kulturno-bojna drža proti avtonomistični SLS. Klical je na boj proti najbolj nevarni struji med Slovenci – »rinskemu klerikalizmu« –, katerega cilj je le »strankarska eksploatacija državne oblasti«.

Kramer je v prvi polovici tridesetih let nepopustljivo podprl zaostreno unitaristično politiko režima kraljeve diktature. Tako kot v dvajsetih pa je tudi v tridesetih letih pomembno prispeval k njenemu strankarskemu uresničevanju. Bil je glavni tajnik JRKD in JNS, tedanji monistični jugoslovanski politični sistem pa je v letih 1931–1934 oziroma 1935 podpiral še kot minister kraljevske vlade in poslanec Narodne skupščine Kraljevine Jugoslavije. Jugoslovanski unitaristični ideji je bil zvest tudi v drugi polovici tridesetih let, ko JNS ni bila več na oblasti, Kramer pa je poleg dela v stranki opravljal še funkcijo člana Senata Kraljevine Jugoslavije (1935–1939).

Kramer je tudi v tridesetih letih ostal nepomirljiv nasprotnik političnega katolicizma. To je najbolj značilno pokazal leta 1937, ko je kot senator poudaril, da na Slovenskem »služi cerkev politiki in da se vera istoveti s strankarstvom«. Sicer pa se je v drugi polovici tride-

setih let začel približevati opozicijskim silam v državi in podpiral vrnitev stare demokracije, ki jo je odpravil šestojanuarski režim.

Albert Kramer se je konec tridesetih let zaradi slabega zdravja umaknil iz javnega življenja, vendar je politični vpliv ohranil do smrti. Po izbruhu druge svetovne vojne se je dejavno opredelil proti fašistični nevarnosti, saj so se v njegovih rokah stekale vse niti protifašističnega podtalnega delovanja, ki so ga posamezne slovenske liberalne skupine izvajale v sodelovanju z Britanci. Po okupaciji Kraljevine Jugoslavije leta 1941 ni sodeloval z odporiškim gibanjem in Osvobodilno fronto, s SLS pa je oblikoval skupen narodni program (t. i. Londonske točke), katerega glavna poudarka sta bili kontinuiteta kraljevske Jugoslavije in privolitev v njeno kasnejše federativno preoblikovanje. Napredujoča bolezen pa mu je vse bolj omejevala politično dejavnost, dokler ni leta 1943 premagala njegovo življenje.

Vprašanje demokracije in jugoslovanstva, s katerim se je slovenski liberalni tabor soočil v Kraljevini SHS/Jugoslaviji, pokaže, da so se liberalci v omenjenem obdobju večkrat odmaknili od temeljnih liberalnih nazorskih prvin. V vprašanju idejnega, političnega, socialnega in narodnega sobivanja so privolili v medsebojno slovensko idejno in politično zanikanje. To je – čeprav je idejni boj na Slovenskem začela katoliška stran – izrazilo njihovo nasprotovanje političnemu katolicizmu, ki se je vse manj utemeljevalo v modernosti in njenih vrednostnih podlagah, vse bolj pa na kulturnem boju in protikatoliških ideologijah. Tako je liberalizem – kar je veljalo tudi za njegov odnos do socialističnega in komunističnega gibanja – s svojim primerom le potrdil tedanja ozko in obremenjujočo idejno in politično ter precej tudi stanovsko-samozadostno oziroma hierarhično-totalitetno socialno držo Slovencev. Njen sestavni del je bilo dolgoletno liberalno oporekanje odločanju žensk v družbenem in političnem življenju in soglašanju z represivno vlogo oboroženih sil. S podpiranjem politike jugoslovskega unitarizma pa so liberalci zanikali demokratično pravico naroda, da sam odloča o svoji bivanjski razsežnosti. Kljub temu pa je tedanja liberalna politika na čelu z Gregorjem Žerjavom in Albertom Kramerjem

pomembno pripomogla k uveljavljanju Slovencev kot vidnega političnega dejavnika v jugoslovanski skupnosti. Vendar skozi paradoks, saj je njeno delovanje v Kraljevini SHS/Jugoslaviji temeljilo na načelu slovenskega samozanikanja.

Summary

On Democracy and Yugoslavism: Slovenian Liberalism in the Kingdom of SHS/ Yugoslavia

The question of the ideological, political, social and national coexistence is one of the key conditions for the establishment of democracy in the national and international political community. This issue was also faced by the liberals after the political-party division of the Slovenian space in the end of the 19th century. Since the establishment of the liberal National Party for Carniola in 1894 until the beginning of World War II in Slovenia in 1941, as far as the question of the ideological guidelines of the Slovenian national-political development was concerned everyone had the right to practice religion or not. However, this was supposed to be a private matter and should not influence the people's social and political actions. In line with this principled standpoint the liberals led a fierce cultural struggle against the Catholic political camp in the Austrian period, which was most evident in Carniola. Ideologically and politically they also strongly opposed the Marxist social-democratic workers' movement. These ideological-political standpoints were in line with the socio-economic viewpoints of the Slovenian liberalism, which emphasised the bourgeois social exclusivism. The liberals never accepted either social democracy or Christian socialism, and they opposed the Catholic socio-economic activities even more. Throughout the Austrian period they kept arguing for social distinction, even if at the declarative level they emphasised the principle of equality of all social strata. They acknowledged one of the basic condi-

tions for the democratic and common management of public affairs and political life – the universal and equal right (of men) to vote – as late as in 1908. Until 1918 the Slovenian liberal policy also consistently strengthened the principle of total denial of one another, including their attitude towards the Jews. Namely, anti-Semitism as an inseparable aspect of the ideological character of the Slovenian liberal camp kept appearing and was preserved since the beginnings of the liberal camp's organisation in the 1860s until its decline in the period between both World Wars. Anti-Semitism was also characteristic of the Catholic and Marxist camps. As far as the attitude towards the Germans and Italians was concerned, the liberals argued for the national co-habitation of Slovenians and these nations on equal terms.

Between the World Wars, when the Slovenian politics had the best conditions for its development in the Kingdom of Serbs, Croats, and Slovenes (since 1929 the Kingdom of Yugoslavia), the liberals kept opposing any abuse of religion by the parties, similarly as in the Austrian period. In the spring of 1921 the liberal Independent Peasant Party (hereinafter SKS) and Yugoslav Democratic Party (JDS), which may have recognised religion as an integral part of human emotional makeup, proposed and resolutely supported the introduction of the so-called »Kanzelparagraph« or Pulpit Law, i.e. a constitutional provision according to which the representatives of religious communities should not exploit their ecclesiastical posts and functions for political purposes. Besides the Catholic Slovenian People's Party, this was also opposed by the liberal National Socialist Party (hereinafter NSS), which believed that the provision could not solve the aforementioned issue: it could only intensify the cultural struggle. Also in the Marxist camp, which supported the separation of the Church and the state, the attitudes to the issue of the Pulpit Law varied. The Yugoslav Social Democratic Party supported it on the basis of their standpoint that religion should not be involved in politics, while the communists were indifferent about it.

The Constitutional Assembly supported the proposed »Kanzelparagraph«, which was then included in

the St. Vitus Day' Constitution of 1921 as well as in the Imposed Constitution of 1931. Thus – thanks to the majority of the Slovenian liberal camp – a new focal point of the ideological conflicts in the Slovenian politics was defined and preserved in Slovenia through various legal orders in Slovenia until the 21st century.

As far as the question of democracy was concerned, in the Kingdom of SHS/Yugoslavia the opinion of liberals in the field of social issues was also clear. They supported the balanced social development of all social strata, especially the socially weak, but emphasised that the one-sided social predominance of the economically weaker strata was non-democratic. In this manner they expressed their social exclusivism, which they toned down in the 1930s by emphasising the principle of harmony and solidarity between all social strata. However, as the liberals acknowledged private property as the basic condition for successful economic development, they associated it with the concept of planned economy, corporatist state and so-called authoritative democracy.

Between the World Wars the liberals, on the basis of their liberal-democratic maxims, rejected the totalitarian systems of the modernity (communism, fascism and Nazism), either refusing to share the social and political space with them (communism) or drawing attention to their anti-democratic and nationalistic character, which represented a threat to world peace (fascism, Nazism). For the liberals, communism, fascism and Nazism were unacceptable ideological and political choices. Simultaneously, for the majority of the Slovenian liberals the equal social and political position of women was similarly unacceptable for the major part of the interwar period. Between 1920 and 1939 they opposed women's suffrage due to the threat it supposedly represented as the tool of the political Catholicism. Two years after the introduction of King Alexander I Karadordević's Dictatorship in 1929 they also supported the newly established non-democratic electoral system (introduction of public elections and state candidates lists, used by the absolutist regime to prevent the participation of the national anti-centralist political forces in the elections).

The Slovenian liberals only changed their attitude to the expression of the social and political will of the citizens towards the end of the 1930s and in the beginning of the 1940s. At that time Slovenian liberal politics started arguing for the fundamental basics of the European liberal parliamentarism. It was based on the positive and constructive competition between political forces, which should – on the basis of the political will of men and women – democratically decide about the future development of the Yugoslav state.

The liberals also expressed their understanding of democracy in the society and state in their attitude towards the Yugoslav armed forces. In the 1920s two outlooks on the Yugoslav armed forces clashed in the liberal camp: the first one emphasised the highest symbolic importance of the armed forces, arguing for their use also when resolving the internal-political issues (especially against the communist movement as well as against Slovenian national-autonomist efforts), while the second one acknowledged the historical circumstances of the armed forces' existence, but opposed their intervention in the political life. The first opinion was supported by the JDS (since 1924 Independent Democratic Party – SDS) and the Organisation of Yugoslav Nationalists, while the second opinion was shared by the SKS and NSS. The liberal parties at that time also differed in their standpoints with regard to the position of Slovenians in the Yugoslav Armed Forces. While the JDS only argued for the equality of the Slovenian officers in the Yugoslav Army, the SKS also endeavoured to ensure that the conditions and circumstances for Slovenian soldiers in the military service were as favourable as possible. The NSS stood out with its demand that servicemen from Slovenia should serve in the Slovenian territory. It also resolutely opposed the monetary privileges enjoyed by the officers in the Yugoslav society. Despite certain repressive emphases, in the 1920s the liberal camp mostly had modern outlooks on the armed forces, drawing the attention to the vital social, economic, national and religious needs of the citizens as well as to the basic principles of the parliamentary democracy. Simultaneously the whole of the liberal pol-

itics acknowledged the armed forces as a vital integral part of the Yugoslav state and social organisation.

After the introduction of the King's dictatorship, the liberal camp no longer problematised the social and political role of the armed forces and the circumstances involved in them. The liberal politics emphasised the defence significance of the armed forces and supported the standpoint that they should enjoy the all-round support, which the population was obliged to provide.

A special aspect of the liberal understanding of democracy was related to the issue of national sovereignty. It was characteristic of the liberal camp to argue against this sovereignty, since it joined the Yugoslav community convinced that with its establishment the time of the great Yugoslav national synthesis was at hand. The Yugoslav national unity, made possible historically by the very existence of the Yugoslav state itself, was supposedly the only logical conclusion of the previously disparate development of the separate Yugoslav ethnicities. These ethnicities would supposedly finally achieve their integral national realisation in the centralist Yugoslavia, which would smooth out all the historical, cultural and state-legal differences between them. They would gather in a new, better and historically stronger Yugoslav national community, which would give meaning to all of their previous national emancipation efforts to each of them. Transformed and elevated to the Yugoslav state nation their true freedom would be ensured and their all-Yugoslav development would be made possible. This sentiment was put into words in 1924 by the leading 1920s Slovenian liberal politician Gregor Žerjav: »To transform the Slovenian part of the nation into Yugoslavism, (...) to bring together all of the creative forces among the Slovenians in this action: that is the wish of the Slovenian democracy. In this way the problem of Slovenians as a small nation would be solved in a favourable manner.«

In the opinion of the liberals, Slovenians were just a »tribe« of the single Yugoslav nation, not an independent and sovereign national community with a guaranteed democratic right to freely make decisions about their existence, and the liberals achieved their most important

political victory in the first Yugoslav state by arguing for Yugoslav unitarianism. With the aid of the votes cast by the SKS and JDS, the unitarian and centralist St. Vitus' Day constitution was adopted, confirming that the integralist Yugoslavism was not only an imaginary but also formally valid national-political option. In the 1920s the JDS/SDS kept arguing for this path consistently, thus defining the fundamental characteristics of the Slovenian liberalism in the Kingdom of SHS. That was not changed even by the Slovenian autonomism of the liberal option, outlined by the NSS in the first half of the 1920s and in the second half of that decade by the circles brought together in the Slovenian Peasant Party.

After the introduction of dictatorship, in the liberal camp the Yugoslav unitarian national-political orientation prevailed completely. After September 1931, when the SLS withdrew from the government of the January 6th Regime and the liberals joined it, this orientation enjoyed reliable support in Slovenia. The liberals pursued it in the context of the all-Yugoslav unitarian Yugoslav Radical Peasants' Democracy (hereinafter JRKD), the only political party allowed by the dictatorship system. In this time they proved their allegiance to unitarianism by arguing resolutely against the book by the liberal-oriented literary critic Josip Vidmar entitled *Kulturni problem slovenstva* [Cultural Problem of Slovenian Identity], in which Vidmar attacked the liberal political standpoint that Slovenian national awareness was an overstretched, forced and anti-state mentality. In the beginning of 1933 the liberal politics also made a very determined stand against the so-called Ljubljana Declaration, a federalist state-legal programme, outlined by the leadership of the Slovenian autonomist Catholic movement on 1 January 1933. Without hesitation the liberals also supported the unitarian national programme of the new state Yugoslav National Party (hereinafter JNS), which the JRKD transformed into in 1933. Slovenian liberals took a number of leading positions in the JNS. At that time the political situation in the country implied that only Yugoslav unitarianism had any future. With this conviction the Slovenian liberalism also entered the period following the formation of the JNS.

When the JNS lost its power in June of 1935 and the »golden age« of Yugoslav unitarianism policy in Slovenia was over, the liberals did not change their national-political standpoints. In opposition with the majority Slovenian autonomist-federalist sentiment they kept emphasising the state and national unitarianism until the very dissolution of the Kingdom of Yugoslavia, declaring the federal state system as the greatest danger for Slovenians. Thus they now stood at the brink of Slovenian politics, since the only political forces that enjoyed support among the Slovenian people were the ones fighting for Slovenian national emancipation as well as the sovereign and equal position of the Slovenian nation in the Yugoslav community.

All of the aforementioned characteristics of the Slovenian liberalism in the Kingdom of SHS/Yugoslavia were most evident in the social and political endeavours of both leading liberal politicians of that time: Dr. Gregor Žerjav (1882–1929) and Dr. Albert Kramer (1882–1943). Both of them started their social and political careers in the so-called national radical youth, formed between 1902 and 1904 in the context of the Slovenian liberal camp. The national radical wing brought together the liberally-oriented Slovenian secondary-school and university youth, sharing the conviction that the leading Slovenian political parties, especially the liberal National Progressive Party, were not interested enough in working among the people. Therefore, influenced by Žerjav and Kramer, it called for a radical, liberal-minded national politics and concrete education and schooling work in the field. Thus Slovenian emancipation would supposedly be achieved, which would ensure the personal and national freedom, politically unburdened and based on the liberal ideology, as well as result in the comprehensive social, cultural and political development. Žerjav and Kramer were convinced that this goal was incompatible with the Catholic ideological-political system, which they opposed even more resolutely after they joined the liberal National Progressive Party in 1909.

After World War I and the establishment of the Yugoslav state, Žerjav and Kramer reached their political

peak. In the 1920s Žerjav became the undisputed leader of the Slovenian liberalism. In 1919 and 1920 he was the vice-president and president of the Provincial Government for Slovenia and its commissioner for justice administration. From 1920 to 1923 and from 1925 to 1928 he was a member of the Constitutional and National Assembly of the Kingdom of SHS, while in 1924 and 1925 he was a minister. In 1922 he also took over the leadership of the Slovenian part of the all-Yugoslav JDS/SDS in the so-called Ljubljana Administration (the administrative and territorial unit mostly encompassing the territory of the former province of Carniola). Throughout this period he consistently argued for anti-communist, anti-Catholic and Yugoslav national-unitarian and state centralist standpoints.

Žerjav saw the biggest ideological and political danger for Slovenians in the political Catholicism. He made the most severe statement against the clergy and the SLS in 1921, when he was one of the most fervent supporters of the introduction of Pulpit Law in the Constitutional Assembly of the Kingdom of SHS. The most evident legacy of his political activities were his unconditional efforts to introduce the Yugoslav national and state unity. He argued for his unitarian national-political *credo* in the Yugoslav state throughout the 1920s, but his attempt to thwart the autonomist SLS with unitarianism was unsuccessful. However, he was not afraid to take on a strong ideological and political opponent – the SLS. In this sense liberalism in the Slovenian political space was preserved as a recognisable and active ideological and political subject.

The continuity of the Slovenian liberalism in the Yugoslav period was also maintained by Albert Kramer. After his affirmation in the liberal party and the wider Slovenian and Yugoslav politics in the last period of World War I and during the process of the Yugoslav unification in 1918, his increasingly evident political rise began. It was based on the unconditional adherence to the Yugoslav national and state unitarianism, which he supported resolutely as a minister in the first Yugoslav decade (1918–1920) as well as a Member of Parliament (1919–1920, 1927–1927). Kramer also provided an ef-

fective political foundation to his unitarian conviction and activities, since he was one of the leading founders of the all-Yugoslav JDS, one of the main advocates of the adoption of the St. Vitus' Day Constitution, as well as the key propagator of the Yugoslav unitarian policy in the first half of the 1920s, in the periods when he was in power. His cultural-struggle attitude towards the autonomist SLS was based on Yugoslav unitarianism as well. He called on the people to resist the most dangerous force among Slovenians: the »Roman clericalism«, whose goal was only to »exploit the state authority in order to further the interests of their party«.

In the first half of the 1930s, Kramer's support of the intensified unitarian politics of the King's Dictatorship regime was unfaltering. Throughout that decade he contributed significantly to its party realisation, just like in the 1920s. He was the general secretary of the JRKD and JNS, and he supported the contemporary monoparty Yugoslav political system between 1931 and 1934 or 1935 as a minister of the King's government and a member of the National Assembly of the Kingdom of Yugoslavia as well. He also remained loyal to the unitarian idea in the second half of the 1930s, when the JNS was no longer in power, and besides his party activities he was also a member of the Senate of the Kingdom of Yugoslavia (1935–1939).

In the 1930s Kramer remained a steadfast opponent of political Catholicism. He made that most clear in 1937, when as a senator he underlined that in Slovenia »the Church was serving the politics and religion was identified with party adherence«. However, in the second half of the 1930s his convictions became closer to the opposition forces in the state and he supported the return of the old democracy, abolished by the January 6th Regime.

Due to poor health Albert Kramer retreated from the public life towards the end of the 1930s, but preserved his political influence until his death. After the breakout of World War II he actively opposed the fascist danger, since he was the centre of clandestine anti-fascist operations carried out by the individual Slovenian liberal groups in cooperation with the British. After the

occupation of the Kingdom of Yugoslavia in 1941 he did not cooperate with the resistance movement and the Liberation Front. Together with the SLS he drew up a joint national programme (the so-called London Points), mainly emphasising the continuity of the Yugoslav Monarchy and the agreement to its subsequent federal transformation. However, his political activities were becoming increasingly limited due to his illness, which ultimately took his life in 1943.

The question of democracy and Yugoslavism, faced by the Slovenian liberal camp in the Kingdom of SHS/Yugoslavia, indicated that in this period the liberals frequently distanced themselves from the basic liberal ideological elements. As far as the issue of the ideological, political, social and national coexistence was concerned, they consented to the mutual Slovenian ideological and political denial. This – even though the ideological struggle in Slovenia was initiated by the Catholic side – was expressed by the liberals' opposition to political Catholicism, less and less often based on modernity and its underlying values and increasingly frequently on the cultural struggle and anti-Catholic ideologies. Thus with its example liberalism – which also held true of its attitude to the socialist and communist movement – only confirmed the restrictive and aggravating ideological, political, and largely also corporatist self-sufficient or hierarchic-total social attitude of Slovenians at that time. The integral part of this attitude was also represented by the liberals' long-term denial of women's participation in the social and political life and the acceptance of the repressive role of the armed forces. By supporting the policy of Yugoslav unitarianism the liberals denied the nation its democratic right to make its own decision about their existence. Nevertheless the contemporary liberal politics, led by Gregor Žerjav and Albert Kramer, contributed significantly to the assertion of Slovenians as a prominent political factor in the Yugoslav community – although paradoxically, since its pursuits in the Kingdom of SHS/Yugoslavia were based on the principle of Slovenian self-denial.

Seznam kratic

- AD – Akademsko društvo
AVNOJ – Antifašistično veće narodnog oslobođenja Jugoslavije (Protifašistični svet narodne osvoboditve Jugoslavije)
CMD – Ciril-metodijska družba
ČSR – Češkoslovaška republika
Država SHS – Država Slovencev, Hrvatov in Srbov
DVS – Deželna vlada za Slovenijo
HKS – Hrvaška kmečka stranka
IA KPJ – Istorijski arhiv Komunistične partije Jugoslavije
JDS – Jugoslovanska demokratska stranka
JK – Jugoslovanski klub
JNS – Jugoslovanska nacionalna stranka
JRKD – Jugoslovanska radikalna kmetska demokracija
JRZ – Jugoslovanska radikalna zajednica
JSDS – Jugoslovanska socialnodemokratska stranka
KDK – Kmečko demokratska koalicija
KNS – Katoliška narodna stranka
KPJ – Komunistična partija Jugoslavije
Kraljevina SHS – Kraljevina Srbov, Hrvatov in Slovencev
KSS – Komunistična stranka Slovenije
NNS – Narodno napredna stranka
NNSG – Narodno napredna stranka za Goriško
NRS – Narodna radikalna stranka
NS – Narodna stranka
NSS – Narodno socialistična stranka
NSŠ – Narodna stranka za Štajersko

NV SHS – Narodna vlada Slovencev, Hrvatov in Srbov
 OF – Osvobodilna fronta
 ONS – Odbor naprednih strank
 Orjuna – Organizacija jugoslovenskih nacionalistov
 PNP – Privremeno narodno predstavništvo
 RS – Republika Slovenija
 SB NS KJ – Stenografske beleške Narodne skupštine
 Kraljevine Jugoslavije
 SB NS K SHS – Stenografske beleške Narodne skupš-
 tine Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca
 SB PNP K SHS – Stenografske beleške Privremenog na-
 rodnog predstavništva Kraljevine Srba, Hrvata i
 Slovenaca
 SB UO US K SHS – Stenografske beleške : rad Ustavnog
 odbora Ustavotvorne skupštine Kraljevine Srba,
 Hrvata i Slovenaca
 SB US K SHS – Stenografske beleške Ustavotvorne
 skupštine Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca
 SDS – Samostojna demokratska stranka
 SHS – Slovenci, Hrvati in Srbi / Srbi, Hrvati in Slovenci
 SKJ – Sokol Kraljevine Jugoslavije
 SKS – Samostojna kmetijska stranka
 SKZ – Slovenska kmečka zveza
 SL KBU DB – Službeni list Kraljevske banske uprave
 Dravske banovine
 SLS – Slovenska ljudska stranka
 SNOS – Slovenski narodnoosvobodilni svet
 SOE – Special Operations Executive (Uprava za posebne
 operacije)
 SRS – Socialistična republika Slovenija
 SRSKD – Slovenska republikanska stranka kmetov in
 delavcev
 UL DB – Uradni list Dravske banovine
 UL DVS Uradni list deželne vlade za Slovenijo
 UL FLRJ – Uradni list Federativne ljudske republike Ju-
 goslavije
 UL LMO – Uradni list ljubljanske in mariborske oblasti
 UL PUS – Uradni list Pokrajinske uprave za Slovenijo
 UL RS – Uradni list Republike Slovenije
 UL SFRJ – Uradni list Socialistične federativne republi-
 ke Jugoslavije
 UL SRS – Uradni list Socialistične republike Slovenije

VLS – Vseslovenska ljudska stranka
VZS – Vrhovni zakonodajni svet
ZK – Zemljoradniški klub
ZNP – Začasno narodno predstavništvo
ZS – Zemljoradniška stranka

Viri in literatura

Arhivski viri

AJ – Arhiv Jugoslavije, Beograd

37 – Zbirka Milana Stojadinovića

84 – Zbirka Hinka Krizmana

SI – Arhiv Republike Slovenije, Ljubljana

SI AS 1220, Ravnihar Vladimir, 1871–1954, škatla 4.

SI AS 1643, Predsedstvo SNOS, fasc. 13 (457)/IV, Poročilo o delu slovenskega dela JNS v okupacijski dobi.

SI AS 1655, Zbirka dr. Gregorja Žerjava, t. e. 1, mapa IV, korespondenca 1918–1929.

SI AS 1871, Zbirka dopolnilnega gradiva o delavskem gibanju in narodnoosvobodilnem boju, 1918–1945. Jeglič dr. Anton Bonaventura, Dnevnik /prepis/.

SI AS 1872, Zbirka spominskega gradiva o delavskem gibanju in NOB.

B SAZU – Biblioteka Slovenske akademije znanosti in umetnosti, Ljubljana

Škatla R 105/II, Dragotin Gustinčič: Spomini : II. knjiga.

NUK – Narodna in univerzitetna knjižnica, Ljubljana

S. f. 312, Letaki do 1937

Elektronski viri

<http://www.uradni-list.si/1/objava.jsp?urlid=200714&objava=599/>

Časopisje

Avtonomist, Ljubljana, 1921
Domoljub, Ljubljana, 1922
Domovina, Ljubljana, 1920, 1923, 1924, 1926
Ilustrirani Slovenec, Ljubljana, 1925, 1926, 1928, 1930, 1931
Jugoslavija, Ljubljana, 1920, 1921
Jutro, Ljubljana, 1920–1941
Kmetijski list, Ljubljana, 1919–1923
Kmetijski list, Ljubljana, 1928
Ljubljanski zvon, Ljubljana, 1917
Misel in delo, Ljubljana, 1935–1939
Naprej, Ljubljana, 1920, 1921
Naš dom, Murska Sobota, 1923
Nova doba, Celje, 1920, 1921
Nova pravda, Maribor – Ljubljana, 1920–1924
Omladina, Ljubljana, 1905–1908, 1910
Orjuna, Ljubljana, 1923, 1926
Rdeči prapor, Ljubljana, 1920
Soča, Gorica, 1900, 1907, 1914
Slovenec, Ljubljana, 1898, 1905, 1914, 1918, 1920–1922, 1924–1927, 1935, 1936
Slovenski narod, Ljubljana, 1891, 1892, 1894–1898, 1900, 1901, 1903–1909, 1911–1914, 1918–1925, 1933
Tabor, Maribor, 1921
Življenje in svet, Ljubljana, 1928

Periodične publikacije

Službeni list Kraljevske banske uprave Dravske banovine, Ljubljana: Kraljevska banska uprava Dravske banovine, 1931.

- Službeni list Kraljevske banske uprave Dravske banovine, Ljubljana: Kraljevska banska uprava Dravske banovine, 1933.*
- Službeni list Kraljevske banske uprave Dravske banovine, Ljubljana: Kraljevska banska uprava Dravske banovine, 1939.*
- Službeni list Kraljevske banske uprave Dravske banovine, Ljubljana: Kraljevska banska uprava Dravske banovine, 1940.*
- Stenografske beleške Narodne skupštine Kraljevine Jugoslavije : vanredan saziv za 1931/32 godinu, knjiga I : od I. prethodnog do XIV. redovnog sastanka : od 7 decembra 1931 do 26 februara 1932 godine. Beograd : Narodna skupština Kraljevine Jugoslavije, 1932.*
- Stenografske beleške Narodne skupštine Kraljevine Jugoslavije : vanredan saziv za 1931/32 godinu, knjiga II : XV i XVI redovni sastanak : od 29 februara do 1 marta 1932 godine : načelna debata o budžetu za 1932/33 godinu. Beograd : Narodna skupština Kraljevine Jugoslavije, 1932.*
- Stenografske beleške Narodne skupštine Kraljevine Jugoslavije : vanredan saziv za 1931/32 godinu, knjiga III : od XVII do XXII redovnog sastanka : od 2 marta do 7 marta 1932 : budžetska debata u načelu i u pojedinostima. Beograd : Narodna skupština Kraljevine Jugoslavije, 1932.*
- Stenografske beleške Narodne skupštine Kraljevine Jugoslavije : redovan saziv za 1932/33 godinu, knjiga II : od XXI do XXVIII redovnog sastanka : od 7 februara do 18 februara 1933 godine. Beograd : Narodna skupština Kraljevine Jugoslavije, 1933.*
- Stenografske beleške Narodne skupštine Kraljevine Jugoslavije : redovan saziv za 1932/33 godinu, knjiga III : od XXIX do XXXVII redovnog sastanka : od 20 februara do 11 marta 1933 godine. Beograd : Narodna skupština Kraljevine Jugoslavije, 1933.*
- Stenografske beleške Narodne skupštine Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca : redovan saziv za 1921./22. god., I. knjiga : od I. prethodnog do XXXVIII. redovnog sastanka, Beograd : Narodna skupština Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca, 1922.*

- Stenografske beleške Narodne skupštine Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca : redovan saziv za 1921.–1922. god., II. knjiga : od XXXIX. – LXIII. redovnog sastanka.* Beograd : Narodna skupština Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca, 1922.
- Stenografske beleške Narodne skupštine Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca : vanredan saziv za 1923. god., II. knjiga : od XXVI. – LVII. redovnog sastanka.* Beograd : Narodna skupština Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca, 1923.
- Stenografske beleške Privremenog narodnog predstavništva Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca, V.* Zagreb : Privremeno Narodno Predstavništvo Kraljestva Srba, Hrvata i Slovenaca, 1921.
- Stenografske beleške : rad Ustavnog odbora Ustavotvorne skupštine Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca, I.* Beograd : Ustavotvorna skupština Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca, sine anno.
- Stenografske beleške : rad Ustavnog odbora Ustavotvorne skupštine Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca, II.* Zagreb : Ustavotvorna skupština Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca, sine anno.
- Stenografske beleške : rad Ustavnog odbora Ustavotvorne skupštine Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca, IV.* Beograd : Ustavotvorna skupština Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca, 1921.
- Stenografske beleške Ustavotvorne skupštine Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca, I.* Beograd : Ustavotvorna skupština Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca, 1921.
- Stenografske beleške Ustavotvorne skupštine Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca, II.* Beograd : Ustavotvorna skupština Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca, 1921.
- Uradni list deželne vlade za Slovenijo.* Ljubljana : Delniška tiskarna, 1920, 1921.
- Uradni list Dravske banovine.* Ljubljana : Delniška tiskarna, 1929.
- Uradni list Federativne ljudske republike Jugoslavije.* Beograd : Službeni list FLRJ, 1946.
- Uradni list ljubljanske in mariborske oblasti.* Ljubljana : Delniška tiskarna, 1929

- Uradni list Pokrajinske uprave za Slovenijo*. Ljubljana : Delniška tiskarna, 1922, 1923.
- Uradni list Republike Slovenije*. Ljubljana : Uradni list RS, 2005, 2007.
- Uradni list Socialistične federativne republike Jugoslavije*. Beograd : Službeni list SFRJ, 1965.
- Uradni list Socialistične republike Slovenije*. Ljubljana : Uradni list SRS, 1976.

Literatura

- a–. Izobraževalno delo v Taboru. *Omladina*, 3, 1906, št. 2, str. 27.
- Akademično tehnično društvo »Tabor« v Gradcu. *Omladina*, 2, 1905, št. 8. str.124–125.
- Album slovenskih književnikov* / ur. Šlebinger, Janko. Ljubljana : Tiskovna zadruga, [1928].
- Amon, Smilja. Notranjec. V: Javornik, Marjan (ur.), Voglar, Dušan (ur.), Dermastia, Alenka (ur.). *Enciklopedija Slovenije*, 8. Ljubljana : Mladinska knjiga, 1994, str. 5.
- Amon, Smilja. Slovenski dom. V: Javornik, Marjan (ur.), Voglar, Dušan (ur.), Dermastia, Alenka (ur.). *Enciklopedija Slovenije*, 12. Ljubljana : Mladinska knjiga, 1998, str. 31.
- Balkovec, Bojan. »Če ne greš volit, pomagaš nasprotniku do zmage!« : iz volilne propagande Slovenske ljudske stranke med obema svetovnjima vojnama. *Zgodovinski časopis*, 57, 2003, št. 1–2, str. 97–112.
- Balkovec, Bojan. Druge volitve v skupščino. V: Drnovšek, Marjan (ur.), Bajt, Drago (ur.). *Slovenska kronika XX. stoletja, knj. 1 : 1900–1941*. Ljubljana : Nova revija, 1995, str. 286.
- Balkovec, Bojan. Nastop opozicije. V: Drnovšek, Marjan (ur.), Bajt, Drago (ur.). *Slovenska kronika XX. stoletja, knj. 1 : 1900–1941*. Ljubljana : Nova revija, 1995, str. 394.
- Balkovec, Bojan. *Prva slovenska vlada 1918–1921*. Ljubljana: Znanstveno in publicistično središče, 1992.
- Balkovec, Bojan. Volitve v ustavodajno skupščino. V: Drnovšek, Marjan (ur.), Bajt, Drago (ur.). *Sloven-*

- ska kronika XX. stoletja, knj. 1 : 1900–1941. Ljubljana : Nova revija, 1995, str. 253.
- Balkovec, Bojan. Vpliv volilne zakonodaje na izide parlamentarnih volitev v Narodno skupščino leta 1920 in 1923. *Zgodovinski časopis*, 42, 1988, št. 3, str. 433–447.
- Balkovec, Bojan. »Vsi na noge, vsi na plan, da bo zmaga čim sijajnejša« : volilna teorija in praksa v prvi jugoslovanski državi. Ljubljana : Zveza zgodovinskih društev Slovenije, 2011.
- Balkovec, Bojan. Zadnje volitve pod kraljem. V: Drnovšek, Marjan (ur.), Bajt, Drago (ur.). *Slovenska kronika XX. stoletja, knj. 1 : 1900–1941*. Ljubljana : Nova revija, 1995, str. 428.
- Balkovec, Bojan. Zaradi prepričanja ali koristi? : prestopi kandidatov na starojugoslovanskih volitvah. *Prispevki za novejšo zgodovino*, 54, 2000, št. 2, str. 21–36.
- Bergant, Zvonko. *Kranjska med dvema Ivanoma : idejno-politično soočenje slovenskega političnega katolicizma in liberalizma na prehodu iz 19. v 20. stoletje*. Ljubljana: Inštitut za globalne politične študije, 2004.
- Bergant, Zvonko. *Slovenski klasični liberalizem : idejno-politični značaj slovenskega liberalizma v letih 1891–1921*. Ljubljana: Nova revija, 2000.
- Biber, Dušan. *Nacizem in Nemci v Jugoslaviji 1933–1941*. Ljubljana : Cankarjeva založba, 1966.
- Bister, Feliks. *Anton Korošec : državnozborski poslanec na Dunaju : življenje in delo 1872–1918*. Ljubljana : Slovenska matica, 1992.
- Bjelajac, Mile. *Vojska Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca 1918–1921*. Beograd : Narodna knjiga, 1988.
- Bjelajac, Mile. *Vojska Kraljevine SHS/Jugoslavije 1922–1935*. Beograd : Institut za noviju istoriju Srbije, 1994.
- Boban, Ljubo. *Sporazum Cvetković – Maček*. Beograd : Institut društvenih nauka, 1965.
- Bodrožič, Milica. *Obrazovanje Jugoslovenske radikalno-seljačke demokratije*. *Istorijski glasnik*, 1964, št. 2–3, str. 39–96.

- Borko, Božidar. Slovenska kultura v Jugoslaviji. V: Vrčon, Branko (ur.). *Ob dvajsetletnici Jugoslavije*. Ljubljana: NASTA, 1938, str. 186–196.
- Borko, B.[ožidar]. Vprašanje kulturne sinteze. *Misel in delo*, 4, 1938, št. 2–3, str. 76–77.
- Cankar, Ivan. *Zbrano delo : Knj. 26 : Pisma, I*. Ljubljana: Državna založba Slovenije, 1970.
- Cankar, Tadej. *Odnos kranjskega liberalnega tabora do Judov in antisemitizma : diplomatska naloga*. Ljubljana: Filozofska fakulteta, 2003.
- Cvirn, Janez. *Trdnjavski trikotnik : politična orientacija Nemcev na Spodnjem Štajerskem (1861–1914)*. Maribor: Obzorja, 1997.
- [Čremošnik, Gregor (Gr. Č.)]. Najstarejši dokument o našem narodnem edinstvu. *Misel in delo*, 5, 1939, št. 3–4, str. 121–122.
- Čulinović, Ferdo. *Državnopravna historija jugoslovenskih zemalja XIX. i XX. vijeka, druga knjiga (Srbija-Crna Gora-Makedonija, Jugoslavija 1918.–1945.)*. Zagreb : Školska knjiga, 1954.
- Čulinović, Ferdo. *Državnopravni razvitak Jugoslavije*. Zagreb : Školska knjiga, 1963.
- Čulinović, Ferdo. *Jugoslavija između dva rata, II*. Zagreb : Jugoslovenska akademija znanosti i umjetnosti, 1961.
- Delavec, Mira. *Vprašanje ženske volilne pravice v programih slovenskih strank v prvi Jugoslaviji (1918–1941) : diplomsko delo*. Ljubljana : Oddelek za zgodovino Filozofske fakultete, 2003.
- Deželak Barič, Vida. Ban Natlačen in komunisti pred drugo svetovno vojno. V: Čepič, Zdenko (ur.). *Marko Natlačen (1886–1942) v zgodovinskem dogajanju*. Ljubljana : Inštitut za novejšo zgodovino 2012, str. 89–116.
- Die Habsburgermonarchie 1948–1918 : band V : die bewaffnete Macht*, Wien 1987.
- Dolenc, Ervin. *Kulturni boj : slovenska kulturna politika v Kraljevini SHS 1918–1929*. Ljubljana: Cankarjeva založba, 1996.
- Dolenc, Ervin. *Med kulturo in politiko : kulturnopolitična razhajanja v Sloveniji med svetovnjima vojnama*. Ljubljana: Inštitut za novejšo zgodovino, 2010.

- Dolenc, Metod. Kriminalnopolitična presoja določil zadnjega odstavka čl. 12. Vidovdanske ustave. *Zbornik znanstvenih razprav*, 1922, str. 160–197.
- Drnovšek, Marjan. *Slovenski izseljenci in Zahodna Evropa v obdobju prve Jugoslavije*. Ljubljana : Založba ZRC, ZRC SAZU, 2012.
- Eksekutiva narodno-radikalnega dijaštva. *Omladina*, 3, 1906, št. 5, str. 76.
- Engelsfeld, Neda. *Prvi parlament Kraljestva Srba, Hrvata i Slovenaca – Privremeno narodno predstavništvo*. Zagreb : Globus (etc.), 1989.
- Erjavec, Fran. *Slovenci : zemljepisni, zgodovinski, politični, kulturni, gospodarski in socialni pregled*. Ljubljana: Jugoslovanska knjigarna, 1923.
- Erjavec, Fran. *Zgodovina katoliškega gibanja na Slovenskem*. Ljubljana: Prosvetna zveza, 1928.
- Filipič, France. *Ob razpotjih zgodovine*. Maribor : Založba Obzorja, 1994.
- [Fabjančič, Vladislav (mestni arhivar)]. Ljubljanska kronika. *Kronika slovenskih mest*, 1, 1934, št. 1, str. 61–76.
- Fras, Maksimiljan. *Mariborski župan dr. Alojzij Juvan in njegov čas*. Maribor : EPOS ; Društvo Gledališče Kolenc, 2013.
- Friš, Darko. Banovinska konferenca Jugoslovanske nacionalne stranke leta 1937 v Ljubljani. *Zgodovinski časopis*, 59, 2005, št. 1–2, str. 129–146.
- Friš, Darko. Turneja Petra Živkovića in vodstva Jugoslovanske nacionalne stranke po slovenskih krajih leta 1937. *Prispevki za novejšo zgodovino*, 45, 2005, št. 1, str. 61–78.
- Fronte (uvodnik). *Misel in delo*, 2, 1936, št. 11–12, str. 321–324.
- Fujs, Metka. Prekmurci v dvajsetem stoletju. V: Balazic, Janez (ur.), Fujs, Metka (ur.). *Prekmurje na obrobju ali v stičišču evropskih komunikacij : zbornik referatov z znanstvene konference ob 80. letnici priključitve Prekmurja k Sloveniji, 9. do 11. september 1999*. Murska Sobota: Pokrajinski muzej, 2000, str. 65–79.
- Gantar Godina, Irena. *Neoslavizem in Slovenci*. Ljubljana : Znanstveni inštitut Filozofske fakultete, 1994.

- Gantar Godina, Irena. Prisilno izseljenstvo političnega agitatorja Frana Radeščka 1911–1921. *Prispevki za novejšo zgodovino*, 47, 2007, št. 2, str. 43–62.
- Gantar Godina, Irena. *T. G. Masaryk in masarykovstvo na Slovenskem : 1895–1914*. Ljubljana : Slovenska matica, 1987.
- Gašparič, Jure. Občinske volitve v Dravski banovini 15. oktobra 1933 in nekdanja Slovenska ljudska stranka. *Zgodovinski časopis*, 58, 2004, št. 1–2, str. 47–67.
- Gašparič, Jure. *SLS pod kraljevo diktaturo : diktatura kralja Aleksandra in politika Slovenske ljudske stranke v letih 1929–1935*. Ljubljana: Modrijan, 2007.
- Gestrin, Ferdo – Melik, Vasilij. *Slovenska zgodovina : od konca osemnajstega stoletja do 1918*. Ljubljana: Državna založba Slovenije, 1966.
- Gligorijević, Branislav. *Demokratska stranka i politični odnosi u Kraljevini Srba, Hrvata i Slovenaca*. Beograd : Institut za savremenu istoriju, 1970.
- Gligorijević, Branislav. *Kralj Aleksandar Karađorđević : srpsko-hrvatski spor, 2*. Beograd : Zavod za učbenike i nastavna sredstva, 2002.
- Gligorijević, Branislav. *Parlament i političke stranke u Jugoslaviji (1919–1929)*. Beograd : Institut za savremenu istoriju ; Narodna knjiga, 1979.
- Gligorijević, Branislav. Uloga vojnih krugova u »rešavanju« političke krize u Jugoslaviji 1924. godine. *Vojnoistorijski glasnik*, 23, 1972, št. 1, str. 161–186.
- Godeša, Bojan. *Čas odločitev : katoliški tabor in začetek okupacije*. Ljubljana : Mladinska knjiga, 2011.
- Godeša, Bojan. *Slovensko nacionalno vprašanje med drugo svetovno vojno*. Ljubljana : Inštitut za novejšo zgodovino, 2006.
- Goropevšek, Branko. Kaj takega je mogoče pri nas v Avstriji sedaj v 20. stoletju? : odmev in pomen septembrskih dogodkov leta 1908. V: Terbuc, Bojan (ur.). *Zbornik septembrski dogodki 1908*. Ptuj: Zgodovinsko društvo Ptuj, 1998, str. 47–61.
- Goropevšek, Branko. Nadomestne volitve na Spodnjem Štajerskem. V: Drnovšek, Marjan (ur.), Bajt, Drago (ur.). *Slovenska kronika XX. stoletja : Knj. 1 : 1900–1941*. Ljubljana: Nova revija, 1995, str. 62.

- Goropevšek, Branko. Protislovenske demonstracije na Ptuj. V: Drnovšek, Marjan (ur.), Bajt, Drago (ur.). *Slovenska kronika XX. stoletja : 1900–1941, knj. 1*. Ljubljana : Nova revija, 1995, str. 86.
- Goropevšek, Branko. *Štajerski Slovenci, kaj hočemo! : slovenska politika na Štajerskem v letih 1906–1914*. Celje: Zgodovinsko društvo, 2005.
- Grad, Franc. *Volitve in volilni sistem*. Ljubljana : Uradni list Republike Slovenije, 2004.
- Grada o stvaranju jugoslavenske države (1. I – 20. XII 1918) / priredili dr. Jankovič, Dragoslav i dr. Krizman, Bogdan, tom I-II*. Beograd : Institut društvenih nauka, 1964.
- Grafenauer, Bogo. In memoriam : Gregor Čremošnik. *Zgodovinski časopis*, 12–13, 1958–59, str. 313–325.
- Grahar, Anton. Dva naša. – Praga. *Omladina*, 7, 1910, št. 3–4, str. 54–55.
- Granda, Stane. I. in II. slovenski katoliški shod. V: Škulj, Edo (ur.). *Missiev simpozij v Rimu*. Celje: Mohorjeva družba, 1988, str. 95–109.
- Grdina, Igor. *Ivan Hribar : »jediní resnični radikalec slovenski«*. Ljubljana : Založba ZRC, ZRC SAZU, 2010.
- Grdina, Igor. *Slovenci med tradicijo in perspektivo : politični mozaik 1860–1918*. Ljubljana: Študentska založba, 2003.
- Hohnjec, Josip. O ustavi naše države. V: Mal, Josip (ur.). *Slovenci v desetletju 1918–1928 : zbornik razprav iz kulturne, gospodarske in politične zgodovine*. Ljubljana : Leonova družba, 1928, str. 295–338.
- Hribar, Ivan. *Moji spomini, II. del*. Ljubljana : Slovenska matica, 1984.
- I. shod narodno-radikalnega dijaštva v Trstu. *Omladina*, 2, 1905, št. 7, str. 109.
- II. shod narodno-radikalnega dijaštva v Celju. *Omladina*, 4, 1907, št. 5, št. 7, str. 114–115, 101–107.
- Istorijski arhiv Komunističke partije Jugoslavije : tom II : kongresi i zemaljske konferencije KPJ 1919–1937 / Pijade, Moša (ur.)*. Beograd : istorijsko odeljenje Centralnog komiteta Komunističke partije Jugoslavije, 1950.

- Iz naroda za narod! : I. shod narodno-radikalnega dijaštva 5.–8. kimovca v Trstu.* Ljubljana : Omladina, 1905.
- Izobraževalni klub »Tabora«. *Omladina*, 2, 1906, št. 10, str. 154–155.
- Izobraževalno delo v »Taboru«. *Omladina*, 2, 1906, št. 12, str. 189.
- Izredni občni zbor graškega Sokola. *Omladina*, 3, 1907, št. 12, str. 189–190.
- Jerič, Josip. Narodni svet. V: Mal, Josip (ur.). *Slovenci v desetletju 1918–1928 : zbornik razprav iz kulturne, gospodarske in politične zgodovine.* Ljubljana : Leonova družba, 1928, str. 144–160.
- Jovanović, Nadežda. *Politički sukobi u Jugoslaviji 1925–1928.* Beograd : Rad, 1974.
- J. P.. Iz Gradca. *Omladina*, 2, 1905, št. 9, str. 142.
- Kacin Wohinz, Milica. *Narodnoobrambno gibanje primorskih Slovencev 1921–1928, 2. knjiga.* Koper ; Trst: Založba Lipa ; Založništvo tržaškega tiska, 1977.
- Kardelj, Edvard (Sperans). *Razvoj slovenskega narodnega vprašanja.* Ljubljana : Državna založba Slovenije, 1957.
- Kardelj, Edvard. *Zbrana dela : prva knjiga : maj-junij 1928 – december 1934.* Ljubljana : Državna založba Slovenije, 1989.
- Kaser, Karl. *Handbuch der Regierungen Südosteuropas (1833–1980), II.* Graz : Institut für Geschichte der Universität Graz, 1982.
- Kermavner, Dušan. Urednikove dopolnitve. V: Tuma, Henrik. *Iz mojega življenja : spomini, misli in izpovedi.* Ljubljana : Naša založba, 1937, str. 419–473.
- Keršič-Svetel, Marjeta. *Češko-slovenski stiki med svetovnim vojnama.* Ljubljana : Zveza zgodovinskih društev Slovenije, 1996.
- Ključne značilnosti slovenske politike v letih 1929–1955 : znanstveno poročilo.* Ljubljana : Inštitut za novejšo zgodovino, 1995.
- Klofáč, V[áclav]. Spomini na Gregorja Žerjava. *Misel in delo* 2, 1936, št. 7–8, str. 243–249.
- Klopčič, France. *Velika razmejitev : študija o nastanku komunistične stranke v Sloveniji aprila 1920 in o*

- njeni dejavnosti od maja do septembra 1920.* Ljubljana : Državna založba Slovenije, 1969.
- Konstantinovič, Mihailo. *Politika sporazuma : dnevniške beleške 1939–1941 : Londonske beleške 1944–1946.* Novi Sad : Mir, 1998.
- Kos, Janko. *Duhovna zgodovina Slovencev.* Ljubljana: Slovenska matica, 1996.
- Kralj, Anton. Iz zgodovine slovenskega združenstva. V: Mal, Josip (ur.). *Slovenci v desetletju 1918–1928 : zbornik razprav iz kulturne, gospodarske in politične zgodovine.* Ljubljana : Leonova družba, 1928, str. 537–551.
- [Kramer, Albert (k-)]. Akademična podružnica »Družbe sv. Cirila in Metoda« v Gradcu. *Omladina*, 3, 1906, št. 1, str. 11–12.
- [Kramer, Albert (A. K.); (k.)]. Akademična podružnica sv. Cirila in Metoda v Gradcu. *Omladina*, 3, 1906, št. 3, 1907, št. 11, str. 40–41, 174–175.
- [Kramer, Albert]. Doneski h gmotnemu vprašanju. *Omladina*, 3, 1907, št. 10, str. 145–146.
- [Kramer, Albert (K-)]. Narodno-radikalno akademično ferijalno društvo »Skala« za Štajersko. *Omladina*, 2, 1906, št. 12, str. 189–190.
- Kramer, Albert. Eksekutiva narodno-radikalnega dijaštva. *Omladina*, 3, 1906, št. 3, str. 44–45.
- [Kramer, Albert (A. K.)]. Eksekutiva narodno-radikalnega dijaštva. *Omladina*, 4, 1907, št. 3 str. 42.
- [Kramer, Albert (A. K.)]. II. shod narodno-radikalnega dijaštva v Celju. *Omladina*, 4, 1907, št. 5, str. 114–115.
- [Kramer, Albert (ak); (K.)]. Izobraževalno delo v »Taboru«. *Omladina*, 3, 1906, št. 3, št. 9, str. 43, 140.
- [Kramer, Albert]. *Junijski dogodki v Sloveniji : ozadje, potek in posledice klerikalnih nasilstev proti jugoslovenskim naprednim in nacionalnim postojankam.* Ljubljana : Albert Kramer, 1937.
- Kramer, Albert. Narodno-radikalnemu dijaštvu! *Omladina*, 3, 1906, št. 4 str. 58–59.
- [Kramer, Albert (K-)]. Narodno-radikalno akademično ferijalno društvo »Skala« za Štajersko, *Omladina*, 2, 1906, št. 12 str. 189–190.

- Kramer, Albert. O nalogah naših akademičnih društev. V: *Iz naroda za narod! : I. shod narodno-radikalnega dijaštva od 5.–8. kimovca 1905 v Trstu*. Ljubljana : Omladina, 1905, str. 85–94.
- [Kramer, Albert, Zalokar, Vekoslav]. Ob novem letniku. *Omladina*, 5, 1908, št. 1, str. 1–2.
- [Kramer, Albert, Zalokar, Vekoslav]. Ob začetku četrtega letnika. *Omladina*, 4, 1907, št. 1, str. 1–2.
- [Kramer, Albert (A. K.)]. Počitniška potovanja. *Omladina*, 3, 1906, št. 4, str. 54–56.
- [Kramer, Albert (A. K.)]. Poročilo o sestanku štajerskega narodno-radikalnega dijaštva v Rušah. *Omladina*, 3, 1906, št. 5, št. 6, str. 65–69, 81–84.
- [Kramer, Albert (A. K.)]. Pred novim parlamentom. *Omladina*, 4, 1907, št. 3, str. 33–34.
- Kramer, Albert. Predgovor. V: Ogris, Albin. *Politične stranke*. Ljubljana : samozaložba, 1926, str. VII–VIII.
- Kramer, Albert. Prve borbe v Ustavotvorni skupščini. *Njiva*, 1, 1921, št. 1–2 str. 1–4.
- [Kramer, Albert (A. K.)]. Triglav« – njegov razvoj in zgodovina tekem 30 let. *Omladina*, 3, 1906, št. 9 str. 131–134.
- [Kramer, Albert (K.)]. Ustanovni občni zbor narodno-radikalnega ferijalnega akademičnega društva »Skala« za Štajersko. *Omladina*, 2, 1906, št. 10, str. 155–156.
- Kranjec, Silvo. Slovenci v Jugoslaviji. V: Lavrič, Jože (ur.), Mal, Josip (ur.), Stelè, France (ur.). *Spominski zbornik Slovenije : ob dvajsetletnici Kraljevine Jugoslavije*. Ljubljana : Jubilej, 1939, str. 66–108.
- Kregar, Tone. *Med Tatrami in Triglavom : primerjave narodnega razvoja Slovencev in Slovakov in njihovi kulturno-politični stiki 1848–1938*. Celje: Zgodovinsko društvo, 2007.
- Kremenšek, Slavko. *Slovensko študentsko gibanje 1919–1941*. Ljubljana : Mladinska knjiga, 1972.
- Kresal, France. Slavenska banka. V: Javornik, Marjan (ur.), Voglar, Dušan (ur.), Dermastia, Alenka (ur.). *Enciklopedija Slovenije*, 11. Ljubljana : Mladinska knjiga, 1997, str. 127.

- Kušej, Gorazd. Naš ustavni razvoj. V: Vrčon, Branko (ur.). *Ob dvajsetletnici Jugoslavije*. Ljubljana: NA-STA, 1938, str. 160–175.
- Kušej, Gorazd. O naši državni ustavi in načinu njene spremembe. *Misel in delo*, 5, 1939, št. 3–4.
- Lazarevič, Žarko. Ivan Tavčar in izgubljeni bog : politični boji, literatura in kapitalizem. Iztis referata na Tavčarjevem simpoziju, ki ga je 2. 3. 2011 pripravil Inštitut za kulturno zgodovino ZRC SAZU v Ljubljani.
- Lipušček, Uroš. *Ave Wilson : ZDA in prekrajanje Slovenije v Versaillesu 1919–1920*. Ljubljana : Sophia, 2003.
- Lončar, Dragotin. *Politično življenje Slovencev : od 4. januarja 1797. do 6. januarja 1919. leta*. Ljubljana: Slovenska matica, 1921.
- Lubej, France – Drejče. *Odločitve : boj za demokratizacijo sokolstva na Slovenskem*. Ljubljana : Partizanska knjiga, 1980.
- Maček, Vladko. *Memoari* / priredio ing. Urbič, Boris. Zagreb : Hrvatska seljačka stranka, 1992.
- Markeš, Janez. *Točka nacionalnega nesporazuma*. Ljubljana: Promag, 2001.
- Marušič, Branko. Goriška na prelomu 19. in 20. stoletja. V: Škulj, Edo (ur.). *Missiev simpozij v Rimu*. Celje: Mohorjeva družba, 1988, str. 135–148.
- Marušič, Branko. *Pregled politične zgodovine Slovencev na Goriškem 1848–1899*. Nova Gorica: Goriški muzej, 2005.
- Marušič, Branko. *Primorski čas pretekli : prispevki za zgodovino Primorske*. Koper: Lipa, 1985.
- Marušič, Branko. Slovenci na Primorskem med političnimi izbirami (1848–1918). *Zgodovinski časopis*, 54, 2000, št. 1, str. 69–76.
- Matič, Dragan. *Nemci v Ljubljani : 1861–1918*. Ljubljana: Oddelek za zgodovino Filozofske fakultete, 2002.
- Matković, Hrvoje. *Svetozar Pribičević i Samostalna demokratska stranka do šestojanuarske diktature*. Zagreb : Sveučilište u Zagrebu ; Institut za hrvatsku povijest, 1972.
- Mejal, Aljaž. *Delovanje dr. Miroslava Ploja na Dunaju po I. svetovni vojni (1919–1920) : diplomsko delo*. Maribor : Filozofska fakulteta, 2008.

- Melik, Anton. *Jugoslavija : zemljepisni, statistični in go-
spodarski pregled, I. del*. Ljubljana : Tiskovna za-
druga, 1924.
- Melik, Vasilij. Izid volitev v konstituanto leta 1920. *Pri-
spevki za zgodovino delavskega gibanja*, 3, 1962,
št. 1, str. 3–61.
- Melik, Vasilij. Napredni mislec in politik dr. Mihajlo Ro-
stohar. V: Smrekar, Lado (ur.). *Krško skozi čas :
1477–1977 : zbornik ob 500-letnici mesta Krško*. Kr-
ško : Skupščina občine : Odbor za pripravo prazno-
vanja 500-letnice Krškega, 1977, str. 251–261.
- Melik, Vasilij. *Slovinci 1848–1918 : razprave in članki*.
Maribor: Litera, 2002 [i. e. 2003].
- Melik, Vasilij. Slovenski liberalni tabor in njegovo raz-
padanje. *Prispevki za zgodovino delavskega giba-
nja*, 22, 1982, št. 1–2, str. 19–24.
- Melik, Vasilij. *Volitve na Slovenskem : 1861–1918*. Lju-
bljana: Slovenska matica, 1965.
- Melik, Vasilij. Začetki ženske volilne pravice. V: Cindrič,
Alojz (ur.). *Čarnijev zbornik (1931–1996) : zbornik
mednarodnih družboslovnih in humanističnih raz-
prav = A festschrift for Ludvik Čarni (1931–1996) :
studies and social sciences*. Ljubljana : Oddelek za
sociologijo Filozofske fakultete, 1998, str. 253–255.
- Melik, Vasilij. Ženske in volitve pred drugo svetovno voj-
no. V: Budna Kodrič, Nataša (ur.), Serše, Aleksan-
dra (ur.). *Splošno žensko društvo : 1901–1945 : od
dobrih deklet do feministk*. Ljubljana : Arhiv Repu-
blike Slovenije, 2003, str. 59–62.
- Meštrovič, Ivan. *Spomini*. Ljubljana : Državna založba
Slovenije, 1971.
- M. G. V.. Korporacijska država v Italiji. *Misel in delo*, 1,
1935, št. 5, str. 120–123.
- Mihelič, Mira. *Ure mojih dni : spomini*. Murska Sobota :
Pomurska založba, 1985.
- Mikuž, Metod. *Pregled zgodovine narodnoosvobodilne
borbe v Sloveniji, I. knjiga*. Ljubljana : Cankarjeva
založba, 1960.
- Mikuž, Metod. Razvoj slovenskih političnih strank (1918
do zač. 1929) v stari Jugoslaviji. *Zgodovinski časopis*,
9, 1955, št. 1–4, str. 107–139.

- Mikuž, Metod. *Oris zgodovine Slovencev v stari Jugoslaviji 1917–1941*. Ljubljana : Mladinska knjiga, 1965.
- Mojega življenja pot : spomini dr. Vladimirja Ravniharja*. Ljubljana : Oddelek za zgodovino Filozofske fakultete, 1997.
- Narodna koncentracija (uvodnik). *Misel in delo*, 4, 1938, št. 4–5, str. 101–104.
- Narodno in državno edinstvo (uvodnik). *Misel in delo*, 3, 1937, št. 11, str. 269–272.
- Nedog, Alenka. *Ljudskofrontno gibanje v Sloveniji : od leta 1935 do 1941*. Ljubljana : Borec, 1978.
- Nenezić, Zoran. *Masoni u Jugoslaviji (1764–1980) : pregled istorije slobodnog zidarstva u Jugoslaviji : prilozi i građa*. Beograd : Zodne, 1988.
- Okoliš, Stane. Uboj Marka Natlačena in streljanje talcev v Ljubljani. V: Čepič, Zdenko (ur.). *Marko Natlačen (1886–1942) v zgodovinskem dogajanju*. Ljubljana : Inštitut za novejšo zgodovino, 2012, str. 219–258.
- Oset, Željko. Idejnopolitični spori v Slovenski matici od konca 19. stoletja do prve svetovne vojne. *Prispevki za novejšo zgodovino*, 49, 2009, št. 1, str. 93–108.
- Pavlin, Tomaž. *Razvoj sokolstva v Sloveniji med leti 1929–1941 : doktorska disertacija*. Ljubljana : Filozofska fakulteta, 2000.
- Perovšek, Jurij. Albin Prepeluh in Slovenska republikanska stranka kmetov in delavcev. *Nova revija*, 8, 1989, št. 81–82, str. 194–198.
- Perovšek, Jurij: Jugoslavija – pričakovanja in realnost. V: Granda, Stane (ur.), Šatej, Barbara (ur.). *Slovenija 1848–1998 : iskanje lastne poti*. Ljubljana : Zveza zgodovinskih društev Slovenije, 1998, str. 234–256.
- Perovšek, Jurij. Jugoslovanstvo in vprašanje narodov v južnoslovanski problematiki 19. in 20. stoletja. *Prispevki za novejšo zgodovino*, 39, 1999, št. 2, str. 7–24.
- Perovšek, Jurij. Kanzelparagraf. V: Drnovšek, Marjan (ur.), Bajt, Drago (ur.). *Slovenska kronika XX. stoletja, knj. 1 : 1900–1941*. Ljubljana : Nova revija, 1995, str. 263.
- Perovšek, Jurij. Kulturnopolitični koncepti jugoslovanskega unitarizma pri Slovencih v letih 1918–1929. *Sodobnost*, 38, 1990, št. 8–9, str. 849–857.

- Perovšek, Jurij. *Liberalizem in vprašanje slovenstva : nacionalna politika liberalnega tabora v letih 1918–1929*. Ljubljana: Modrijan, 1996.
- Perovšek, Jurij. *Na poti v moderno : poglavja iz zgodovine evropskega in slovenskega liberalizma 19. in 20. stoletja*. Ljubljana: Inštitut za novejšo zgodovino, 2005.
- Perovšek, Jurij. Oblikovanje programskih načrtov o nacionalni samoodločbi v slovenski politiki do ustanovitve Neodvisne delavske stranke Jugoslavije (december 1922 – april 1923). *Zgodovinski časopis*, 38, 1984, št. 1–2, str. 5–27.
- Perovšek, Jurij. Oris življenja in dela Josipa Rusa. V: Josip Rus Andrej. *Pričevanja in spomini : o sokolstvu, osvobodilni fronti in novi Jugoslaviji*. Ljubljana : Borec, 1989, str. 5–24.
- Perovšek, Jurij. Orjuna. V: Javornik, Marjan (ur.), Voglar, Dušan (ur.), Dermastia, Alenka (ur.). *Enciklopedija Slovenije*, 8. Ljubljana : Mladinska knjiga, 1994, str. 157–158.
- Perovšek, Jurij. Polemika Ušeničnik – Rostohar o veri, narodnosti in etiki v letih 1912–1913. *Prispevki za novejšo zgodovino*, 43, 2003, št. 1, str. 1–12.
- Perovšek, Jurij. Politične in narodnostne razmere na Kranjskem v začetku 20. stoletja. V: Dolinar, Franca M. (ur.), Podlipnik, Bernarda (ur.). Rozman, Majda (ur.). *Sto let Zavoda sv. Stanislava*. Ljubljana : Družina, 2005, str. 9–36.
- Perovšek, Jurij. Politične razmere na Slovenskem na prehodu iz 19. v 20. stoletje. V: Jernejčič, Robert A. (ur.). *Zbornik simpozija ob stoletnici začetka gradnje prve slovenske gimnazije*. Ljubljana : Zavod sv. Stanislava, 2002, str. 29–47.
- Perovšek, Jurij. Prepeluhove ustavno-politične koncepcije v času Slovenske republikanske stranke kmetov in delavcev. *Borec*, 41, 1989, št. 1, str. 83–86.
- Perovšek, Jurij. *Programi političnih strank, organizacij in združenj na Slovenskem v času Kraljevine SHS (1918–1929)*. Ljubljana : Arhivsko društvo Slovenije, 1998.

- Perovšek, Jurij. Slovenci in Jugoslavija v letih 1918–1941. *Časopis za zgodovino in narodopisje*, 69 (34), 1998, št. 1, str. 55–74.
- Perovšek, Jurij. Slovenci in Jugoslavija v tridesetih letih. V: Vodopivec, Peter (ur.), Mahnič, Joža (ur.). *Slovenska trideseta leta : simpozij 1995*. Ljubljana : Slovenska matica, 1997, str. 18–32.
- Perovšek, Jurij. *Slovenska osamosvojitve v letu 1918 : študija o slovenski državnosti v Državi Slovencev, Hrvatov in Srbov*. Ljubljana : Modrijan, 1998.
- Perovšek, Jurij. Slovenska politika in vprašanje državne ureditve med zasedanjem Ustavodajne skupščine Kraljevine SHS (1920–1921). *Studia Historica Slovenica*, 2, 2002, št. 2, str. 431–445.
- Perovšek, Jurij. Socialni, politični in idejni značaj slovenskega liberalizma v letih 1894–1918. *Prispevki za novejšo zgodovino*, 32, 1992, št. 1–2, str. 3–14.
- Perovšek, Jurij. Špindler, Vekoslav. V: Javornik, Marjan (ur.), Voglar, Dušan (ur.), Dermastia, Alenka (ur.). *Enciklopedija Slovenije*, 13. Ljubljana: Mladinska knjiga, 1999, str. 110.
- Perovšek, Jurij. Unitaristični in centralistični značaj vidovdanske ustave. *Prispevki za novejšo zgodovino*, 33, 1993, št. 1–2, str. 17–26.
- Perovšek, Jurij. Uredba o ženski volilni pravici. V: Drnovšek, Marjan (ur.), Bajt, Drago (ur.). *Slovenska kronika XX. stoletja, knj. 1 : 1900–1941*. Ljubljana : Nova revija, 1995, str. 242.
- Perovšek, Jurij. Uvodna beseda predsednika Zveze zgodovinskih društev Slovenije. *Prispevki za novejšo zgodovino*, 41, 2001, št. 2, str. 11–12.
- Perovšek, Jurij. »V zaželeni deželi« : slovenska izkušnja s Kraljevino SHS/Jugoslavijo 1918–1941. Ljubljana: Inštitut za novejšo zgodovino, 2009.
- Petdeset let slovenske Univerze v Ljubljani 1919–1969* / Modic, Roman (ur.). Ljubljana : Univerza, 1969.
- Petranović, Branko. *Istorija Jugoslavije 1918–1978*. Beograd : Nolit, 1980.
- Petranović, Branko, Zečević, Momčilo. *Jugoslovenski federalizam : ideje i stvarnost : tematska zbirka dokumenata, prvi tom 1914–1943*. Beograd : Prosveta, 1987.

- Pirc, Joško. Rimski katolik in ločitev duhov. V: Škulj, Edo (ur.). *Mahničev simpozij v Rimu*. Celje : Mohorjeva družba, 1990, str. 109–126.
- Pirc, Joško. *Aleš Ušeničnik in znamenja časov : katoliško gibanje na Slovenskem od konca 19. stoletja do srede 20. stoletja*. Ljubljana : Družina, 1986.
- Pirjevec, Avgust. Kramer, Albert. V: Lukman, Ksaver Franc (ur.). *Slovenski biografski leksikon*, 4. Ljubljana : Zadržna gospodarska banka, 1932, str. 554.
- Pirjevec, Jože. *Jugoslavija 1918–1992 : nastanek, razvoj ter razpad Karadjordjevičeve in Titove Jugoslavije*. Koper : Lipa, 1995.
- Pivec, Melita. Kronološki pregled glavnih dogodkov. V: Mal, Josip (ur.). *Slovenci v desetletju 1918–1928 : zbornik razprav iz kulturne, gospodarske in politične zgodovine*, Ljubljana : Leonova družba, 1928, str. 758–776.
- Pivec, Melita. Programi političnih strank in statistika volitev. V: Mal, Josip (ur.). *Slovenci v desetletju 1918–1928 : zbornik razprav iz kulturne, gospodarske in politične zgodovine*. Ljubljana : Leonova družba, 1928, str. 357–373.
- Pleterski, Janko. *Politično preganjanje Slovencev v Avstriji 1914–1917 : poročili vojaške in vladne komisije, 1*. Ljubljana : Arhivsko društvo Slovenije, 1980.
- Pleterski, Janko. *Pravica in moč za samoodločbo : med Metternichom in Badinterijem : študije, razgledi, preudarki iz petnajstletja po tretji odločitvi Slovencev*. Ljubljana : Modrijan, 2008.
- Pleterski, Janko. *Prva odločitev Slovencev za Jugoslavijo : politika na domačih tleh med vojno 1914–1918*. Ljubljana : Slovenska matica, 1971.
- Pleterski, Janko. *Študije o slovenski zgodovini in narodnem vprašanju*. Maribor : Založba Obzorja, 1981.
- Pleterski, Janko. *Dr. Ivan Šušteršič 1863–1925 : pot prvaka slovenskega političnega katolicizma*. Ljubljana : Znanstvenoraziskovalni center SAZU, Založba ZRC, 1998.
- Politični katekizem ali Kaj mora vsak državljan vedeti o politiki?* Ljubljana : tajništvo Slovenske ljudske stranke, 1920.

- Poročilo pripravljalnega odbora o I. slovenskem katoliškem shodu kateri se je vršil 1892. leta v Ljubljani.* Ljubljana : pripravljalni odbor, 1893.
- [Prepeluh, Albin (Abditus)]. Die nationale Abgrenzung in Süden. Ein Beitrag zur Realisierung der Selbstbestimmung der Völker Österreich-Ungarns. Von einen Südslaven. *Ljubljanski zvon*, 37, 1917, št. 11, str. 611–613.
- Prepeluh, Albin. *Pripombe k naši prevratni dobi.* Ljubljana : Tiskarna J. Blasnika nasl., 1938.
- Pribičević, Svetozar. *Diktatura kralja Aleksandra.* Beograd : Prosveta, 1952.
- Pribičević, Svetozar. *Diktatura kralja Aleksandra.* Zagreb : Globus, 1990.
- Prijatelj, Ivan. *Slovenska kulturnopolitična in slovstvena zgodovina : 1848 – 1895 : peta knjiga.* Ljubljana : Državna založba Slovenije, 1966.
- Projekt kazenskega zakonika za Kraljevino Srbov, Hrvatov in Slovencev.* Beograd, 1922.
- Prunk, Janko. Politične koncepcije slovenskega meščanstva v stari Jugoslaviji. *Prispevki za zgodovino delavskega gibanja*, 22, 1982, št. 1–2, str. 117–134.
- Prunk, Janko. *Pot krščanskih socialistov v Osvobodilno fronto slovenskega naroda.* Ljubljana : Cankarjeva založba, 1977.
- Prunk, Janko. Punktacije. V: Javornik, Marjan (ur.), Voglar, Dušan (ur.), Dermastia, Alenka (ur.). *Enciklopedija Slovenije*, 10. Ljubljana : Mladinska knjiga, 1996, str. 17.
- Prunk, Janko. *Slovenski narodni vzpon : narodna politika 1768–1992.* Ljubljana : Državna založba Slovenije, 1992 [i. e. 1993].
- Prunk, Janko. Škof Jeglič – politik : II. del. *Kronika* 19, 1971, št. 3, str. 169–177.
- Prunk, Janko. Žerjav Gregor. V: Munda, Jože (ur.). *Slovenski biografski leksikon*, 15. Ljubljana : Slovenska akademija znanosti in umetnosti, 1991, str. 956–959.
- Prunk, Janko, Vidovič-Miklavčič, Anka. Španska državljanska vojna kot dejavnik diferenciacije političnega življenja v Sloveniji. *Prispevki za novejšo zgodovino*, 27, 1987, št. 1–2, str. 65–80.

- Prvo i drugo zasedanje Antifašističkog veća narodnog oslobođenja Jugoslavije : /26 i 27 novembra 1942; 29. i 30. novembra 1943/ : po stenografskim beleškama i drugim izvorima.* Beograd : Prezidijum narodne skupštine FNRJ, 1953.
- Puhar, Alenka. *Mira Mihelič : družinska slika z gospo : življenje in delo Mire Mihelič (1912–1985).* Ljubljana : Mladinska knjiga, 2012.
- Rahten, Andrej. *Jugoslovanska velika noč : slovenski pogledi na balkanski vojni (1912–1913) in jugoslovansko vprašanje.* Ljubljana : GV založba, 2012.
- Rahten, Andrej. *Od aneksijske krize do Ženevskega sporazuma : slovensko-srbski odnosi 1908–1918.* V: Petrič, Ernest ... [et al.] (ur.). *Slovenski diplomati v slovanskem svetu.* Mengeš : Center za evropsko prihodnost ; Ljubljana : Znanstvenoraziskovalni center SAZU, 2010, str. 74–92.
- Rahten, Andrej. *Pozabljeni slovenski premier : politična biografija dr. Janka Brejca : 1869–1934.* Celovec : Mohorjeva založba, 2002.
- Reisp, Branko. *Narodna Tiskarna.* V: Javornik, Marjan (ur.), Voglar, Dušan (ur.), Dermastia, Alenka (ur.). *Enciklopedija Slovenije, 7.* Ljubljana : Mladinska knjiga, 1993, str. 306–307.
- Resolucije II. shoda nar.-rad. dijaštva v Celju od 5. do 8. kimovca 1907. *Omladina, 4, 1907, št. 9, str. 142–145.*
- Ribar, Ivan. *Politički zapisi, I.* Beograd : Prosveta, 1948.
- Rus, Veljko. *Zapiski iz življenja Josipa Rusa.* Ljubljana : Društvo piscev zgodovine NOB Slovenije, 1992.
- Sagadin, Štefan. *Vprašanje naše upravne ureditve.* V: Vrčon, Branko (ur.). *Ob dvajsetletnici Jugoslavije.* Ljubljana: NASTA, 1938, str. 175–185.
- Samospoznanje (uvodnik). *Misel in delo, 3, 1937, št. 1, str. 1–3.*
- »Skala« in suspenso? *Omladina, 2, 1906, št. 10, str. 156.*
- Slovenska trideseta leta : simpozij 1995 / Vodopivec, Peter (ur.), Mahnič, Joža (ur.).* Ljubljana : Slovenska matica, 1997.
- Slovenski biografski leksikon, 9 / ur. Gspan, Alfonz.* Ljubljana : Slovenska akademija znanosti in umetnosti, 1960.

- Sejni zapisniki Narodne vlade Slovencev, Hrvatov in Srbov v Ljubljani in Deželnih vlad za Slovenijo 1918–1921, 1. del* : za objavo pripravil Peter Ribnikar. Ljubljana : Arhiv Republike Slovenije, 1998.
- Sejni zapisniki Narodne vlade Slovencev, Hrvatov in Srbov v Ljubljani in Deželnih vlad za Slovenijo 1918–1921, 2. del* : za objavo pripravil Peter Ribnikar. Ljubljana : Arhiv Republike Slovenije, 1999.
- Sejni zapisniki Narodne vlade Slovencev, Hrvatov in Srbov v Ljubljani in Deželnih vlad za Slovenijo 1918–1921, 3. del* : za objavo pripravil Peter Ribnikar. Ljubljana : Arhiv Republike Slovenije, 2002.
- Selišnik, Irena. *Prihod žensk na oder slovenske politike*. Ljubljana : Sophia, 2008.
- Sirc, Ljubo. *Med Hitlerjem in Titom*. Ljubljana : Državna založba Slovenije, 1992.
- Sklepne misli (Uredniški odbor). V: Vrčon, Branko (ur.). *Ob dvajsetletnici Jugoslavije*. Ljubljana: NASTA, 1938, str. 367–370.
- Slokar, Ivan. Valutne razmere, devizna politika in bankarstvo. V: Mal, Josip (ur.). *Slovenci v desetletju 1918–1928 : zbornik razprav iz kulturne, gospodarske in politične zgodovine*. Ljubljana : Leonova družba, 1928, str. 552–574.
- Slovenicus. Slovaška avtonomija v teoriji in praksi. *Misel in delo*, 5, 1939, št. 2, str. 41–48.
- Slovenska novejša zgodovina : od programa Zedinjena Slovenija do mednarodnega priznanja Republike Slovenije 1848–1992, 1.* Ljubljana : Mladinska knjiga, 2005.
- Statut in program Organizacije jugoslovenskih nacijonalista*. Ljubljana : [Orjuna], 1923.
- Stavbar, Vlasta. *Politično delovanje dr. Vekoslava Kukovca do leta 1918 : doktorska disertacija*. Ljubljana : Filozofska fakulteta, 2011.
- Stergar, Janez. *Jadranska straža*. V: Javornik, Marjan (ur.), Voglar, Dušan (ur.), Dermastia, Alenka (ur.). *Enciklopedija Slovenije, 4.* Ljubljana : Mladinska knjiga, 1990, str. 242.
- Stergar, Rok. *Slovenci in vojska 1867–1914 : slovenski odnos do vojaških vprašanj od uvedbe dualizma do*

- začetka 1. svetovne vojne. Ljubljana : Oddelek za zgodovino Filozofske fakultete, 2004.
- Stiplovšek, Miroslav. *Banski svet Dravske banovine 1930–1935 : prizadevanja banskega sveta za omilitve gospodarsko-socialne krize in razvoj prosvetno-kulturnih dejavnosti v Sloveniji ter za razširitev samoupravnih in upravnih pristojnosti banovine*. Ljubljana : Znanstvenoraziskovalni inštitut Filozofske fakultete, 2006.
- Stiplovšek, Miroslav. Prelomnica v avtonomističnih prizadevanjih banskega sveta Dravske banovine sredi tridesetih let. Luthar, Oto (ur.), Perovšek, Jurij (ur.). *Zbornik Janka Pleterskega*. Ljubljana : Založba ZRC, ZRC SAZU, 2003, str. 355–370.
- Stiplovšek, Miroslav. Prizadevanja banskega sveta Dravske banovine za udejanjenje banovinske samouprave in decentralizacije uprave ter za razširitev svojih pristojnosti leta 1933. *Zgodovinski časopis*, 55, 2001, št. 2, str. 231–253.
- Stiplovšek, Miroslav. *Razmah strokovnega-sindikalnega gibanja na Slovenskem 1918–1922 : pregled razvoja in delovanja strokovnih organizacij v jugoslovanskem delu Slovenije od prevrata 1918 do ponovne utrditve revolucionarnih strokovnih organizacij konec 1922*. Ljubljana : Partizanska knjiga ; Delavska enotnost, 1979.
- Stiplovšek, Miroslav. *Slovenski parlamentarizem 1927–1929 : avtonomistična prizadevanja skupščin ljubljanske in mariborske oblasti za ekonomsko-socialni in prosvetno-kulturni razvoj Slovenije ter za udejanjenje parlamentarizma*. Ljubljana : Znanstveni inštitut Filozofske fakultete, 2000.
- Stiplovšek, Miroslav. Vodilni funkcionar samouprave Ljubljanske oblasti (1927–1929) in Dravske banovine (1945–1941). V: Čepič, Zdenko (ur.). *Marko Natlačen (1886–1942) v zgodovinskem dogajanju*. Ljubljana : Inštitut za novejšo zgodovino, 2012, str. 67–88.
- Stojkov, Todor. *Opozicija u vreme šestojanuarske diktature 1929–1935*. Beograd : Prosveta, 1969.
- Stojkov, Todor. *Vlada Milana Stojadinovića (1935–1937)*. Beograd : Institut za savremenu istoriju, 1985.

- Šarac, Nedim. *Uspostavljanje šestojanuarskog režima 1929. godine : sa posebnim osvrtom na Bosnu i Hercegovinu*. Sarajevo : Svjetlost, 1975.
- Šorn, Jože. Narodni svet v Ljubljani in njegov gospodarski odsek. *Prispevki za zgodovino delavskega gibanja*, 23, 1983, št. 1–2, str. 55–61.
- Šorn, Jože. *Slovensko gospodarstvo v poprevratnih letih 1919–1924*. Ljubljana : Cankarjeva založba, 1997.
- Šnuderl, Makso. *Dnevnik 1941–1945 : I : v okupirani Ljubljani*. Maribor : Založba Obzorja, 1993.
- Špindler (Spindler), Vekoslav. Od majske deklaracije do Jugoslavije : nekaj dokumentov o medvojni akciji ob naši severni narodni meji. V: Vrčon, Branko (ur.). *Ob dvajsetletnici Jugoslavije*. Ljubljana : NASTA, 1938, str. 98–115.
- [Špindler, Vekoslav]. *Štajerski Slovenci, kaj hočemo! Celje: »Osnovni odbor v Celju«*, 1906.
- Štih, Peter. Slovensko, alpskoslovensko ali slovensko? : o jeziku slovanskih prebivalcev prostora med Donavo in Jadranom v srednjem veku (pogled zgodovinarja). *Zgodovinski časopis*, 65, 2011, št. 1–2, str. 8–51.
- Šuklje, Fran. *Iz mojih spominov, I. del*. Ljubljana : Slovenska matica, 1988.
- Šuklje, Fran. *Iz mojih spominov, III. del*. Ljubljana : Jugoslovanska knjigarna, 1929.
- Švajncer, Janez J.. *Slovenska vojska 1918–1919*. Ljubljana : Prešernova družba, 1990.
- Tavčar, Marko. Sedej v navzkrižju političnih in nacionalnih vrenj. V: Škulj, Edo (ur.). *Sedejev simpozij v Rimu*. Celje : Mohorjeva družba, 1988, 74–95.
- Tominšek Perovšek, Mateja. *Frančišek Lampe: zmerno, z ljubeznijo : portret slovenskega katoliškega misleca Frančiška Lampeta (1859–1900) in njegova vloga v družbeni in kulturno-duhovni zgodovini na Slovenskem*. Ljubljana: Družina, 2006 [i. e. 2007].
- Tuma, Henrik. *Iz mojega življenja : spomini, misli, izpovedi*. Ljubljana : Tuma, 1997.
- Ude, Lojze. *Slovenci in jugoslovanska skupnost*. Maribor : Založba Obzorja, 1972.
- Ustanovni občni zbor Celjskega odseka »Prosvete«. *Omladina*, 3, 1907, št. 10, str. 155–156.

- Ustava Ljudske republike Slovenije*. Ljubljana : Ustavodajna skupščina Ljudske Republike Slovenije, 1947.
- Ustav Socijalističke Federativne Republike Jugoslavije*. Beograd : Službeni list SFRJ, 1974.
- Ustava Socialistične federativne republike Jugoslavije*. Beograd : Uradni list SFRJ, 1963.
- Ustava Socialistične republike Slovenije*. Ljubljana : Uradni list SRS, 1974.
- Vidmar, Josip. *Obrazi*. Ljubljana: Državna založba Slovenije, 1979.
- V Celje! *Omladina*, 4, 1907, št. 6, str. 85–86.
- Vidovič-Miklavčič, Anka. *Mladina med nacionalizmom in katolicizmom : pregled razvoja in dejavnosti mladinskih organizacij, društev in gibanj v liberalno-unitarnem in katoliškem taboru v letih 1929–1941 v jugoslovanskem delu Slovenije*. Ljubljana : Študentska organizacija Univerze, 1994.
- Vidovič-Miklavčič, Anka. Pogledi na francosko revolucijo v tisku liberalne provenience 1929–1940. *Zgodovinski časopis*, 44, 1990, št. 2, str. 221–233.
- Vinaver, Vuk. *Jugoslavija i Mađarska 1918–1933*. Beograd : Institut za savremenu istoriju, 1971.
- vlj. – Naš letošnji koroški sestanek. *Omladina*, 3, 1906, št. 7, str. 97–102.
- Viri za zgodovino komunistične stranke na Slovenskem v letih 1919–1921* / Fischer, Jasna (ur.), Prunk, Janko (ur.) ... [et al.]. Ljubljana : Partizanska knjiga, 1980.
- Vodopivec, Peter. *Od Pohlinove slovnice do samostojne države : slovenska zgodovina od konca 18. stoletja do konca 20. stoletja*. Ljubljana : Modrijan, 2006.
- Vodopivec, Peter. Prostožidarska loža Valentin Vodnik v Ljubljani (1940). *Kronika*, 49, 1992, št. 1, str. 44–50.
- Vodopivec, Peter. Prostožidarstvo. V: Voglar, Dušan (ur.), Dermastia, Alenka (ur.). *Enciklopedija Slovenije*, 9. Ljubljana : Mladinska knjiga, 1995, str. 383.
- Vodušek Starič, Jera. *»Dosje« Mačkovšek*. Ljubljana : Arhivsko društvo Slovenije, 1994.

- Vodušek Starič, Jerca. Liberalni patriotizem in intran-
sigenca leta 1941. *Prispevki za novejšo zgodovino*,
41, 2001, št. 2, str. 59–76.
- Vodušek Starič, Jerca. *Slovenski špijoni in SOE : 1938–
1942*. Ljubljana : samozaložba, 2002.
- Vošnjak, Bogumil. Tri Jugoslavije. V: Vrčon, Branko
(ur.). *Ob dvajsetletnici Jugoslavije*. Ljubljana: NA-
STA, 1938, str. 345–355.
- Vovko, Andrej. *Mal položi dar ... : portret slovenske naro-
dnoobrambne šolske organizacije Družbe sv. Cirila
in Metoda : 1885–1918*. Ljubljana : Slovenska ma-
tica, 1994.
- Vovko, Andrej. Podružnice »Družbe sv. Cirila in Metoda«
na Štajerskem, ustanovljene v obdobju 1907–1918.
V: Terbuc, Bojan (ur.). *Zbornik septembrski dogodki
1908*. Ptuj : Zgodovinsko društvo Ptuj, 1998, str.
25–32.
- Z.. Ob dvajsetletnici majske deklaracije. *Misel in delo*, 3,
1937, št. 5–6, str. 131–134.
- Zbornik septembrski dogodki 1908* / Terbuc, Bojan (ur.).
Ptuj : Zgodovinsko društvo, 1998.
- Zborovanje slovenskega graškega dijaštva. *Omladina*, 3,
1907, št. 10, str. 153–154.
- Zečevič, Momčilo. *Na zgodovinski prelomnici : Slovenci v
politiki jugoslovanske države 1918–1929*. Maribor :
Založba Obzorja, 1986.
- Zečevič, Momčilo. *Prošlost i vreme : iz istorije Jugoslavi-
je*. Beograd : Prosveta, 2003.
- Zečevič, Momčilo. *Slovenska ljudska stranka in jugo-
slovansko zedinjenje 1917–1921 : od majniške de-
klaracije do vidovdanske ustave*. Maribor : Založba
Obzorja, 1977.
- Zver, Milan. *Demokracija v klasični slovenski politični
mislí*. Ljubljana : Orbis, 2002.
- Zwitter, Fran (Observator). Bankrot slovenskega libera-
lizma. *Sodobnost*, 3, 1935, št. 7–8, str. 303–304.
- Žerjav, Gregor. Evolucija, delo, samopomoč. V: *Iz naro-
da za narod! : I. shod narodno-radikalnega dijaštva
5.–8. kimovca v Trstu*. Ljubljana: Omladina, 1905,
str. 27–30.
- [Žerjav, Gregor (Südslave)]. *Die nationale Abgrenzung
im Süden : ein Beitrag zur Realisierung der Selbst-*

- bestimmung der Völker Österreich-Ungarns / von einem Südslaven. Zagreb : in Kommission bei L. Hartmann, 1917.*
- [Žerjav, Gregor (G. Ž.)]. *Naroden ali klerikalen? Omladina*, 1, 1904, št. 4, str. 52–54.
- [Žerjav, Gregor]. [Program »Omladine«]. *Omladina*, 1, 1904, št. 1, str. 1–3.
- Žerjav, Gregor. *Ženevski pakt. Misel in delo*, 2, 1936, št. 3, str. 92–100.
- Žerjav, Gregor. *Ženevski pakt ali prvi december? Življenje in svet*, 2, 1928, št. 22, str. 674–676.
- Žlindra v državnem zboru : obsodba kranjskega drž. poslanca dr. Iv. Šusteršiča. Ljubljana : Narodna tiskarna, 1901.*

Imensko kazalo

A

Adamič, Louis 137, 138
Amon, Smilja 157,
Avramović, Mihajlo 58

B

Bajič, Stojan 146
Balkovec, Bojan 41, 44, 46, 83, 84, 87, 203, 207, 212,
238, 248
Banjanin, Jovan 145
Bebler, Aleš 253
Benedikt XV. 67
Beneš, Eduard 98, 217
Benkovič, Ivan 34
Bergant, Zvonko 19, 22–24, 28, 35, 36, 56, 59, 76,
151, 157, 163, 167, 184
Biber, Dušan 48, 51, 248
Bister, Feliks J. 193
Bjelajac, Mile 102, 104, 116
Bleiweis, Janez 201
Boban, Ljubo 91, 92, 248, 249
Bodrožić, Milica 219, 226
Borko, Božidar 138, 145
Brandner, Anton 57, 63, 64, 112, 113
Brejc, Janko 43, 97
Brezigar, Milko 163
Briand, Aristid 221, 222
Brodar, Janez 69, 101

Broz, Josip Tito 206, 253
Brozovič, Fran 38
Budisavljević, Srdjan 175

C

Cankar, Ivan 25
Cankar, Tadej 27
Ciril, sv. 25, 26, 155, 156, 187
Cvetković, Dragiša 91, 92, 248, 249
Cvirn, Janez 34, 156
Czoernig, Karl 161

Č

Čermelj, Lavo 146
Čremošnik, Gregor 144, 145
Čulinović, Ferdo 135

D

David, svetopisemski 167
Davidović, Ljuba 114, 175, 212, 228
Delavec, Mira 81
Demetrović, Juraj 175, 231
Deržič, Ivan 57, 86, 111–113, 205
Deželak Barič, Vida 222
d'Hondt, Victor 83, 85, 207
Diakon, Pavel 144, 145
Djonović, Jovan 57
Dokić, Đura 97
Dolenc, Ervin 51, 58, 127, 155, 167, 209, 210
Dolenc, Metod 72
Dolinar, Rudolf 239
Drašković, Milorad 202
Drnovšek, Marjan 215
Drofenik, Josip 57, 61, 82, 83, 110

E

Engelsfeld, Neda 81, 84, 203, 208
Erjavec, Fran 20, 21, 25, 30–32, 42, 151, 155, 157,
158, 163

F

Fabjančič, Vladislav 171
Farkaš, Slavko 101
Filipič, France 222
Franc Jožef I., Habsburški 155
Fras, Maksimiljan 248
Friš, Darko 239
Fujs, Metka 30

G

Gaberščik, Milan 118, 119
Gabrič, Aleš 11
Gantar Godina, Irena 58, 151, 153–155, 187, 188
Gašparič, Jure 47, 53, 90, 91, 115, 139, 141, 213,
215, 237
Gestrin, Ferdo 20, 28
Gizulf (langobardski vojvoda) 145
Gligorijevič, Branislav 81, 84, 85, 114, 174, 203, 212
Godeša, Bojan 248, 252, 253
Goljat, svetopisemski 167
Gorjanc, Karl 101
Goropevšek, Branko 26, 34, 37, 39, 156
Gosar, Andrej 68, 69
Grad, Franc 84
Grafenauer, Bogo 145
Grahar, Anton 179
Granda, Stane 17
Grdina, Igor 20, 23, 24, 162, 188, 193, 194
Gregorin, Gustav 84
Grol, Milan 175, 246
Gubec, Matija 59–61
Gustinčič, Dragotin 166

H

Habe, Marija 202
Habe, Tone (Anton) 201, 202
Hadžič, Stevan 114
Hare, Thomas 83
Heeren, Victor von 248, 251
Hitler, Adolf 121, 234, 253
Hohnjec, Josip 58, 67, 69
Hribar, Ivan 19, 23, 140, 162, 187, 188

J

Jeglič, Anton Bonaventura 24, 59, 60, 62, 166, 167, 193
Jerič, Josip 39
Jevremović, Dragoljub 231
Jevtić, Bogoljub 47, 217, 237
Jezus, Kristus – Mesija 70
Jovanović, Jovan 188
Jovanović, Nadežda 212
Jurij V., Windsorski 238
Juvan, Alojzij 248

K

Kacin-Wohinz, Milica 169
Kalan, Andrej 20, 60
Kamenarović, Čiro 205
Karadorđević, Aleksander I. 9, 46, 57, 89, 119, 135, 136, 167, 174, 175, 195, 202, 203, 206, 208, 213–217, 239, 257, 267
Karadorđević, Đorđe 203
Karadorđević, Peter I. 203
Kardelj, Edvard – Sperans 211, 229, 245
Kaser, Karl 116, 217, 250
Kavčnik, Ivan 163
Kelemina, Jakob 216
Kermauner, Dušan 162
Keršič-Svetel, Marjeta 212, 248
Kidrič, Boris 253
Kidrič, France 216
Klekl, Josip 67, 69
Klofáč, Václav J. 162
Klopčič, France 166
Knaflič, Josip Fr. 210
Konstantinović, Mihail 248
Korošec, Anton 38, 41, 57, 68, 70, 71, 161, 162, 172, 179, 190, 193, 195, 201, 206, 213, 239, 243
Kos, Janko 25, 55
Kralj, Anton 157
Kramer, Albert 5, 10, 84, 133, 136, 143, 145, 157, 163, 164, 175, 179–254, 260–263, 271–274
Kranjec, Silvo 214
Krek, Janez Evangelist 20, 24, 35

Kremenšek, Slavko 230, 239
Kresal, France 164
Kristan, Etbin 28, 57, 66
Kristus Kralj (glej Jezus, Kristus – Mesija)
Krizman, Hinko 175
Kukovec, Vekoslav 39, 101, 102, 125, 161, 163, 193–
195, 197
Kulovec, Fran 171–173, 195, 206
Kumanudi, Kosta 231, 232
Kušar, Jakob 109
Kušej, Gorazd 145

L

Lampe, Frančišek 25, 55
Lazarevič, Milovan 231
Lazarevič, Žarko 35, 158
Lenarčič, Josip 158
Leon XIII. 18
Lipold, Franjo 143
Lipušček, Uroš 162
Lončar, Dragotin 18, 59, 157, 206
Lubej, France – Drejče 245

M

Maček, Vladko 91, 92, 145, 234, 235, 247–249
Mačkovšek, Janko 250, 252, 253
Mahnič, Anton 16, 18, 19
Majaron, Danilo 216
Maksimovič, Božidar 233
Markeš, Janez 55
Marušič, Branko 30–32, 37
Marušič, Drago 50, 91, 136, 237
Marx, Karl 168
Masaryk, Tomáš (Tomaž) Garrigue 151, 153, 155, 187,
216
Matić, Dragan 20
Matkovič, Hrvoje 212
Mejal, Aljaž 205
Melik, Anton 105
Melik, Vasilij 20, 24, 28, 36, 37, 53, 81, 83, 84, 87,
151, 163, 188
Meštrovič, Ivan 162

Metod, sv. 25, 26, 155, 156, 187
Mihelič, Mira 45, 196, 206, 209, 218–220, 224, 250–
252, 254
Mikuž, Metod 48, 59, 87, 102, 115, 139, 164, 166,
167, 199, 239, 245
Missia, Jakob 18, 19
Mrmolja, Ivan 60, 61, 110

N

Napotnik, Mihael 59
Natlačen, Marko 222, 250, 252, 253
Nedog, Alenka 239
Nenezić, Zoran D. 245
Neron, Lucij Domicij 65
Ninčić, Momčilo 172, 173

O

Okoliš, Stane 253
Oset, Željko 26

P

Pašić, Nikola 87, 110, 114, 165, 199
Pavlič, Alojzij 229
Pavlin, Tomaž 116
Perovšek, Jurij 11, 23–28, 32, 36–41, 43–49, 53, 56,
57, 59, 63–65, 77, 85, 96–98, 111, 113, 116, 121–
130, 132, 134, 138, 140, 147, 161, 163, 166, 171,
173, 176, 177, 193–195, 203, 206, 245, 249
Petranović, Branko 92, 247
Pij IX. 18
Pirc, Jožko 16, 25
Pirjevec, Avgust 188
Pirjevec, Jože 115
Pivec, Melita 81, 87, 204
Pivko, Ljudevit 100
Pleterski, Janko 20, 24–26, 36–38, 76, 152–154, 160–
162, 167, 178, 187, 193, 194
Ploj, Miroslav 205, 232
Pohlin, Marko 16, 115
Popović, Svetislav 175
Praprotnik, Avgust 163, 251, 253
Prepeluh, Albin – Abditus 64, 129, 161, 162, 194

Prešeren, France 201
Pribičević, Svetozar → Pribičević, Svetozar
Pribičević, Svetozar (Pribičević, Svetozar) 126, 127,
165, 172–174, 197, 200, 211, 212, 214, 215
Prijatelj, Ivan 16, 35, 37
Protić, Stojan 195
Prunk, Janko 27, 53, 115, 137–139, 151, 153, 154,
164, 169, 193
Puc, Dinko 140, 234
Pucelj, Ivan 58, 108–111, 129, 226–229, 231, 232,
234, 236, 238, 246, 248
Puhar, Alenka 224
Pustoslemšek, Rasto 103, 104

R

Račić, Puniša 173
Radešček, Fran 58
Radić, Stjepan 173, 214
Radivojević, Laza 231
Radoald (langobardski vojvoda) 145
Rahten, Andrej 26, 30, 44, 155, 162, 191, 194, 195
Rajar, Janko 232
Ravnihar, Vladimir 38, 45, 47, 51, 84, 151, 156–159,
162–164, 166, 167, 177, 193, 195, 238, 239
Reisp, Branko 164
Ribar, Ivan 206
Ribnikar, Adolf 157, 163, 187, 232
Rostohar, Mihajlo 26, 151
Rus, Josip Andrej 45, 53, 193, 245
Rybař, Otokar 38, 125

S

Sagadin, Štefan 145
Sava, sv. 142
Schulze-Delitzsch, Hermann 177
Sedej, Francišek Borgia 31
Selišnik, Irena 24, 203
Serbec, Dušan 214
Serbec, Janko 34
Simović, Dušan 250
Sirc, Ljubo 253
Slokar, Ivan 205

Spiller-Muys, Fran 146
Srškić, Milan 217, 233
Stavbar, Vlasta 193–195
Stergar, Janez 103
Stergar, Rok 110
Stiplovšek, Miroslav 46, 50, 88, 135, 140, 141, 164,
166, 176, 200, 208, 214, 217, 237
Stojadinović, Milan 143, 237, 239, 241, 243, 247, 248
Stojkov, Todor 143, 212, 217, 233, 239, 247
Südslave → Žerjav, Gregor

Š

Šarac, Nedim 212
Šerko, Alfred 216
Šnuderl, Makso 254
Šorn, Jože 203, 205
Špindler, Vekoslav 32, 34, 37, 162
Štih, Peter 145
Šuklje, Fran 17, 18, 42
Šusteršič, Ivan (Šušteršič, Ivan) 16, 18, 20, 21, 24–26,
76, 152–154, 162, 163, 167, 178, 187, 189, 190,
193, 197
Šušteršič, Ivan → Šusteršič, Ivan
Švabić, Stevan 97
Švajncer, Janez J. 98

T

Tavčar, Ivan 16, 19, 20, 23, 26, 28, 35, 40–42, 47, 48,
50, 62, 63, 97–99, 124, 127, 158–163
Tavčar, Marko 31
Tito → Broz, Josip
Tominec, Angelik/Roman 253
Tominec, Mateja 25, 55
Triller, Karel
Tuma, Henrik 30, 151, 152, 158, 160, 162, 163

U

Ude, Lojze 151, 154–156, 162, 187, 188
Udržal, František 190
Urek, Ivan 61, 111
Ušeničnik, Aleš 25, 26
Uzunović, Nikola 225, 231–233

V

Vasić, Miloš 101, 110
Vesenjak, Ivan 57
Vidmar, Josip 45, 137, 138, 195, 260, 270
Vidović-Miklavčič, Anka 44, 49, 50, 53, 74, 115, 237,
239, 246, 248, 250
Vilder, Većeslav 175
Vinaver, Vuk 216
Virant, Stanko 175
Vodnik, Valentin 231, 245
Vodopivec, Peter 16, 115, 245
Vodušek Starič, Jerca 121, 248, 250–253
Vošnjak, Bogumil 58, 61, 62, 78, 126, 128, 129, 145
Vovko, Andrej 26, 155, 156
Vrčon, Branko 146
Vrhunec, Vinko 251

W

Wilson, Woodrow 162

Z

Zajec, Vinko 193
Zalokar, Alojz 146, 183, 185
Zečević, Milivoj 101, 102, 111–113
Zečević, Momčilo 41, 43, 44, 58, 59, 64, 72, 78, 84,
154, 162, 164, 171, 193–195, 203–206, 247
Zver, Milan 59
Zwitter, Fran 47

Ž

Žerjav, Gregor (Südslave) 5, 10, 26, 36, 43, 44, 47,
49, 59, 61, 62, 64, 71, 77, 100, 127, 131, 145,
151–179, 187, 193, 195, 197, 200, 203, 206, 207,
211, 212, 214, 218, 254, 259–261, 263, 269, 271,
272, 274
Živković, Petar 116, 135, 136, 145, 213–215, 239, 246
Žolger, Ivan 206
Župančič, Oton 137, 138

O avtorju

Dr. Jurij Perovšek (1954) je znanstveni svetnik na Inštitutu za novejšo zgodovino v Ljubljani, na katerem od leta 1999 vodi raziskovalni program iz politične, idejne in kulturne zgodovine Slovencev v 19. in 20. stoletju. Posvetil se je raziskovanju slovenskega narodnega vprašanja, političnemu, idejnemu in državnopravnemu razvoju Slovencev od nastanka modernih

političnih strank konec do leta 1941. Je avtor številnih znanstvenih in strokovnih člankov, več zbornikov virov in znanstvenih monografij. V zadnjem obdobju so izšle njegove sledeče knjige: Na poti v moderno : poglavja iz zgodovine evropskega in slovenskega liberalizma 19. in 20. stoletja (izdano 2005); V zaželjeni deželi : slovenska izkušnja s Kraljevino SHS/Jugoslavijo : 1918-1941 (2009); Samoodločba in federacija : slovenski komunisti in nacionalno vprašanje 1920-1941 (2012). Leta 2000 je prejel Zoisovo priznanje za pomembne znanstvene dosežke na področju zgodovinopisja.

V zbirki
RAZPOZNAVANJA /
RECOGNITIONES so
doslej izšle naslednje
knjige:

1. Jurij Perovšek: Na poti v moderno : poglavja iz zgodovine evropskega in slovenskega liberalizma 19. in 20. stoletja. Ljubljana 2005.
2. Bojan Godeša: Slovensko nacionalno vprašanje med drugo svetovno vojno. Ljubljana 2006.
3. Aleš Gabrič: Šolska reforma 1953-1963. Ljubljana 2006.
4. Damijan Guštin: Za zapahi : prebivalstvo Slovenije v okupatorjevih zaporih 1941-1945. Ljubljana 2006.
5. Peter Vodopivec: O gospodarskih in socialnih nazorih na Slovenskem v 19. stoletju. Ljubljana 2006.
6. Mojca Šorn: Življenje Ljubljančanov med drugo svetovno vojno. Ljubljana 2007.
7. Vida Deželak-Barič: Komunistična partija Slovenije in revolucionarno gibanje 1941-1943. Ljubljana 2007.
8. Žarko Lazarevič, Aleksander Lorenčič (ur.): Podobe modernizacije : poglavja iz gospodarske in socialne modernizacije Slovenije v 19. in 20. stoletju. Ljubljana 2009.
9. Jurij Perovšek: »V zaželjeni deželi« : slovenska izkušnja s Kraljevino SHS/Jugoslavijo 1918-1941. Ljubljana 2009.
10. Žarko Lazarevič: Plasti prostora in časa : iz gospodarske zgodovine Slovenije prve polovice 20. stoletja. Ljubljana 2009.

11. Ervin Dolenc: Med kulturo in politiko : kulturnopolitična razhajanja v Sloveniji med svetovnimi vojnama. Ljubljana 2010.
12. Jurij Hadalin: Boj za Albanijo : propad jugoslovanske širitve na Balkan. Ljubljana 2011.
13. Maja Gombač: "Modni pêle mële" slovenske družbe med svetovnimi vojnama. Ljubljana 2011.
14. Eva Mally: Slovenski odpor: Osvobodilna fronta slovenskega naroda od 1941 do 1945. Ljubljana 2011.
15. Aleksander Lorenčič: Prelom s starim in začetek novega : tranzicija slovenskega gospodarstva iz socializma v kapitalizem (1990-2004). Ljubljana 2012.
16. Jurij Perovšek: Samoodločba in federacija: slovenski komunisti in nacionalno vprašanje 1920-1941. Ljubljana 2012.
17. Jure Gašparič: Državni zbor 1992-2012 : o slovenskem parlamentarizmu. Ljubljana 2012.
18. Peter Vodopivec: Francoski inštitut v Ljubljani 1921-1947 / L'institut français de Ljubljana 1921-1947. Ljubljana 2013.
19. Jože Prinčič: Pot do slovenske narodnogospodarske suverenosti 1945-1991. Ljubljana 2013.

Več o publikacijah Inštituta za novejšo zgodovino na:
<http://www.inz.si/razpoznavanja.php>